

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCANŞÜNASLIQ
TƏDRİS-MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ

“Azərbaycanşünaslıq etüdləri” seriyası – 2

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞA GİRİŞ

Dərs vəsaiti

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
04 sentyabr 2014-cü il tarixli 963 №-li əmri
ilə təsdiq edilmişdir*

- 15946 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2014

81.2 A2-03 973 + 83.3 (SAze/973 + 63.2 (SAze/973 +
63.3 (SAze/973 + 63.5 (SAze/973
A99

Bakı Slavyan Universitetinin
"Azərbaycanşünaslıq etüdləri"

seriyasının Redaksiya heyəti: Abdullayev K.M.

Cəfəri M.A.

Cəfərov T.H.

Hacıyev A.A.

Qocayev M.Q.

Şükürlü E.Ə.

Müəlliflər:

Əhməd Ə.S., Hüseynov Ş.Q.,
Məmmədov İ.T., Məmmədov S.S.,
Mustafayev T.Ə., Rüstəmov A.İ.,
Salmanov A.Ə., Şükürlü E.Ə.

Redaktorlar:

Qocayev M.Q., Həmidov İ.H.,
Şükürlü E.Ə.

Rəyçilər:

Hüseynova İ.M., Baxtalov Q.N.

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞA GİRİŞ. Dərs vəsaiti.

– Bakı: BSU, 2014. – 432 səh.

Kitabda Azərbaycanın dili, tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, eləcə də coğrafiyası haqqında qısa очерlər toplanmışdır. Oçerlər Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq tədris-mədəniyyət mərkəzinin amakdaşları tərəfindən tərtib edilmişdir.

"Azərbaycanşünaslığa giriş" kitabı Azərbaycanşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, tarixini, coğrafiyasını öyrənmək arzusunda olan əcnəbilər, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A 4702060000 218-14
026

© Bakı Slavyan Universiteti, 2014

"Mən həmişə fəxr etmişəm,
bu gün də fəxr edirəm ki,
mən azərbaycanlıyam"

Heydər Əliyev

GİRİŞ

Azərbaycan bu gün müstəqil, öz mövqeyi, nüfuzu, dünya ölkələri sırasında öz yeri, öz "imzası" olan, regionda lider mövqeyində möhkəmlənmiş bir dövlətdir. Bu günü çox gözləməli olduq. Gözləməyə dəyərdi. Nəhayət ki, bizə vətənimizi azad görmək nəsim oldu. XX əsrdə müstəqilliyini iki dəfə elan etmiş Azərbaycan bu gün dünya dövlətləri arasında öz layiqli yerini tutub, müxtəlif nüfuzlu təşkilat və məclislərdə real təsir qüvvəsinə malik olan bir ölkəyə çevrilib. Geriyə dönüb olub keçənlərə nəzər saldıqda nə qədər keşməkeşli, uzun və əziyyətli yol keçdiyimizin şahidi oluruq.

1918-ci ildə göylərə qalxan bayrağımız sovet rejimi tərəfindən endirilsə də xalqın, ziyalı təbəqəsinin qəlbində bu bayraq hər zaman yüksəklərdə oldu. Xalq bu bayrağı bir daha başı üzərinə qaldırmaq nişglini uzun müddət qəlbində bəslədi və o anı gözlədi, 70 il ərzində bu istəyini pıçılı ilə belə söyləməyə cəsarət etmədi. Nəhayət ki, xalqımızın illərlə qəlbində bəslədiyi bu arzunu həyata keçirmək zamanı yetişdi. Son nəfəsini verən və bu zaman daha da amansızlaşan imperiya qüvvələri ilə vuruşa-vuruşa, qan tökə-tökə xalq bu bayrağı yenidən başı üzərində gördü. Onu Naxçıvanda Ulu öndər Heydər Əliyev qaldırdı. İndi artıq cəsarətlə deyə bilərik ki, bu bayraq bir daha heç bir zaman enməyəcək.

Həm 1918-ci ildə, həm də 1991-ci ildə qurulan müstəqil dövlətimizin atdığı siyasi addımlar bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Hər iki dövrdə müstəqillik elan olunduqdan sonra dövlətin digər xarici dövlətlər tərəfindən tanınması istiqamətində iş aparıldı, erməni silahlı qüvvələrilə münaqişə şəraitində ordu yaradıldı, milli valyuta təsis edildi.

Görkəmli alim, ictimai xadim Əli bəy Hüseynzadənin "Türkləşmək, islamaşmaq və avropalaşmaq" prinsipi sonradan ilk milli demokratik respublikamızın ana xəttinə çevrildi. Bu kiçik şüarda, əslində, zamanın sınağından keçmiş ideya, məskurə dayanmaqda idi. Bu ideya Şərqi ilk demokratik cümhuriyyəti qurulmazdan çox öncə bir çox ziyalılarımızın qəlbində yaşamışdır. Etnik ad olaraq türk adının o dövr üçün yeganə daşıyıcısı olan Azərbaycanda türk xalqlarının siyasi cəhətdən yaxınlaşması sahəsində ziyalılarımızın fəaliyyəti daha qabarıq olaraq nəzərə çarpırdı. Türk xalqlarının yaxınlaşmasında maariflənmənin çox önəmli olduğunu anlayən ziyalılarımız xalqı savadlandırmaq, onun dünyagörüşünü inkişaf etdirmək üçün gecə-gündüz çalışmışlar. Bu sahədə yorulmadan çalışan bir çox ziyalılarımızın, yazıçılarımızın və siyasi xadimlərimizin adlarını çəkmək olar. Bunlardan biri də Azərbaycanda maarifçiliyin banilərindən olmuş Mirzə Fətəli Axundovdur. M.F.Axundovun dramaturgiyamızın inkişafı sahəsində əldə etdiyi uğurları yanaşı, onun bütün türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların istifadə edə biləcəyi əlifbanın – latın əlifbasının tətbiqi sahəsində apardığı mücadiləni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Əminliklə demək olar ki, Mirzə Fətəli Axundovun əsasını qoyduğu bu mücadilə, nəticə etibarilə, öncə Azərbaycanda, sonra isə yeni formalaşmış Türkiyə Cümhuriyyətində yeni əlifbaya keçidi stimullaşdırdı. Belə ki, dahi mütəfəkkir və dramaturqumuz M.F.Axundov əlifba islahatı sahəsindəki təbliğatını yalnız Azərbaycanda deyil, qardaş Türkiyədə də aparmış, ortaq əlifbanın türk dünyası üçün nə qədər əhəmiyyət daşıdığını türk ziyalıları ilə müzakirə etmişdir. Ədəbiyyatşünas Əmin Abid M.F.Axundovun əlifba islahatı ilə bağlı beş əsər yaz-

dığını söyləsə də elə müəllifin öz araşdırmalarında bu əsərlərin sayının daha çox olduğu görünür.

Mirzə Fətəli Axundovun bu sahədəki fəaliyyəti ilə bağlı daim onun yanında ilk Şərqi qəzeti "Əkinçi" qəzetinin təsisçisi və redaktoru Həsən bəy Zərdabi olmuşdur. İdeyası və məqsədi xalqı maarifləndirmək olan H.Zərdabi Şərqi ilk qəzetini də məhz bu məqsədlə təsis edir. Qəzetin adının "Əkinçi" qoyulması isə, əslində, türklərin maariflənməsini, savadlanmasını istəməyən imperiya qüvvələrini yanıltmaq məqsədi daşıyırdı. Belə ki, qəzetin nömrələrini oxuyarkən görürük ki, müəllif əkinçiliklə bağlı məlumatlar verməklə yanaşı, xalqın mədəni səviyyəsinin və dünyagörüşünün artırılmasına yönələn yazılara daha çox önəm verir. H.Zərdabi "Əkinçi" qəzetinin 26.09.1876-cı il tarixli nömrəsində türk dillərinin birləşdirilməsi fikrini irəli sürmüşdü. O, Şərqi, bilavasitə, Azərbaycanda hüriyyətin əldə edilməsinin vacibliyindən danışır, xalqın maariflənməsinin həyatı əhəmiyyətini vurğulayırdı.

Krımın, Azərbaycanda, Türkiyədə, ümumiyyətlə bütün türk dünyasında xalqın maariflənməsi, savadlanması, dünyəvi məktəblərdə təhsil alması uğrunda mücadilə edən digər bir ziyalıımız isə İsmayıl bəy Qasıralı olmuşdur. İsmayıl bəy Qasıralının "Üsulicədid" məktəbləri ideyası tez bir zamanda Krım hüdudlarını aşaraq, bütün türk dünyasına yayıldı. Həyatını Rus İmperiyasının ruslaşdırma siyasətinə qarşı mücadiləyə həsr etmiş İ.Qasıralı dəfələrlə Türkiyəyə səfər etmiş, türk aydınları ilə görüşmüş xalqın maariflənməsi üçün yeni tipli məktəblərin yaradılmasının vacibliyini vurğulamışdır. İsmayıl bəy Qasıralı Rusiya İmperiyasının məmurlarına sözün əsl mənasında müharibə elan etmişdi. Dayanmadan, usanmadan yeni məktəblərin açılması ilə bağlı imperatora, nazirlərə sayısız ərizələr və məktəblərlə müraciət edir, imperiyanın müxtəlif bölgələrdə türklərə qarşı yönəltdiyi alçaqdıcı siyasəti açıq-aydın tənqid edirdi.

Belə bir dövrdə yaşayan ziyalılarımızın türkçülük ideologiyası ətrafında birləşməsi təsadüfi deyildi. Hələ XIX əsrdə parçalanaraq ikiyə bölünən Azərbaycan torpaqlarında demokratik dəyərlərə söy-

kənan, dünyəvi bir dövlətin qurulması nə qonşu Rusiya İmperiyasının, nə İranın, nə də ki, bu bölgəni özünün nüfuz dairəsində saxlamağa çalışan ingilislərin marağında deyildi. Əlbəttə ki, bütün bu maraqların oynuna çevrilmiş erməniləri də unutmamaq olmaz. Bolşeviklərin gücündən istifadə edən erməni silahlı qüvvələri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qırğınlar törədirdilər. Yalnız 1918-ci ildə Nuri Paşanın başçılığı altında Qafqaz-İslam ordusunun Azərbaycana daxil olması bu qırğınların qarşısını aldı.

70 ildən sonra Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşdu, lakin qısa müddətli azadlıq eýforiyası öz yerini məhrumiyətlərə, siyasi böhrana verdi. Azərbaycan parçalanmaq təhlükəsi altında qaldı. Nəhayət, xalqın çağırışı ilə ümummilli lider Heydər Əliyev ikinci dəfə respublika rəhbərliyinə qayıtdı və Azərbaycan yeni mərhələyə qədəm qoydu. Yeni Azərbaycan yeni ideologiya – azərbaycançılıq ideologiyası ilə yoluna davam etdi.

Həm XIX əsrin sonlarında türkcülük, həm də XX əsrin sonlarında azərbaycançılıq ideologiyasının yaranması tarixi zərurət idi və mövcud siyasi şəraitə uyğun olaraq baş vermişdi.

Bu gün müstəqil Azərbaycanda milli azlıqlar yaşayır. Onların öz dillərində danışması, dillərinin məktəblərdə tədris edilməsi, mətbu orqanlarının çap olunması üçün heç bir məhdudiyət yoxdur. Bu insanlar dilindən, irqindən asılı olmayaraq, bir məmləkətin övlətləridir. Onlar vahid işıq ətrafında – AZƏRBAYCAN ətrafında, azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşirlər. Monomillət şəraitində yaşayan Ermənistandan fərqli olaraq, bu gün Azərbaycanda dini və milli tolerantlıq hökm sürür. Bu gün Azərbaycanda müxtəlif millətlər siyasi dözümlülük və tolerantlıq şəraitində yaşayır. Pravoslavlar, yəhudilər, katoliklər azad şəkildə öz dinlərinə sitayiş edirlər. Lakin bu insanları birləşdirən vahid bir nöqtə – AZƏRBAYCAN və vahid bir ideya – AZƏRBAYCANÇILIQ ideyası var.

Azərbaycanın müasir reallıqlarını, eləcə də tarixini, coğrafiyasını, dilini və ədəbiyyatını özündə birləşdirən azərbaycanşünaslığın bir elm kimi formalaşması da azərbaycançılıq ideologiyasının məntiqi davamı hesab edilə bilər. Azərbaycan reallıqlarının dünya

ictimaiyyətinə çatdırılmasına istiqamətlənmiş tədqiqat sahəsi olan azərbaycanşünaslığın respublikamızdakı inkişafı isə heç şübhəsiz ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Beləliklə, azərbaycanşünaslıq bir elm sahəsi kimi gündüzdən genişlənir. Azərbaycanşünaslığın inkişaf etdirilməsində 2000-ci ildə ölməz öndərimiz Heydər Əliyevin fərmanı ilə yaradılan Bakı Slavyan Universitetinin xüsusi rolunu qeyd etməmək olmaz. Adı çəkilən fərmanda müdrik bir uzaqgörənliklə bu ali məktəbin “profilinin genişləndirilməsi” ilə bağlı qeyd onun nüfuzlu təhsil ocaqlarından birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Dünyanın bir çox ölkələri ilə sıx əlaqə saxlayan Bakı Slavyan Universiteti bu gün öz əhatə dairəsini getdikcə genişləndirir. Bu universitetin xarici ölkə universitetləri ilə əlaqələr sahəsindəki fəaliyyətinin əsasında isə Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ümumilikdə azərbaycanşünaslığın təbliği dayanır. Təsədüfi deyil ki, 2008-ci ildə prezident İlham Əliyev Bakı Slavyan Universitetinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması ilə bağlı sərəncam imzalayarkən bu təhsil ocağının azərbaycanşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Respublikamızda Azərbaycanşünaslıq ixtisasının ilk dəfə olaraq Bakı Slavyan Universitetində açılmasını da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. İxtisasın açılmasının məntiqi nəticəsi olaraq 2006-cı ildə BSU-da Azərbaycanşünaslıq tədris-mədəniyyət mərkəzi açıldı. Bakı Slavyan Universiteti müxtəlif ölkələrin universitetlərində Azərbaycan dilini və mədəniyyətini təbliğ etmək məqsədi ilə Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzlərinin, eləcə də Azərbaycanşünaslıq ixtisasının açılması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Artıq Moskva Dövlət Linqvistik Universitetində, Kiyev Linqvistik Universitetində, Poltava İqtisadiyyat və Ticarət Universitetində, M.Tank adına Belarus Dövlət Universitetində, Yekaterinburq Dövlət Universitetində və Sofiya Dövlət Universitetində Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdə tələbələr Azərbaycanın tarixi və mədəniyyəti ilə tanış olur, Azərbaycan dilini öyrənirlər, ən əsası isə onlar Azərbaycanın dostlarına

çevrilirlər. Məhz onların iştirakı ilə 2010, 2011, 2012, 2013 və 2014-cü illərdə BSU-nun Azərbaycanşünaslıq tədris-mədəniyyət mərkəzinin təşkilatçılığı ilə H.Əliyevin doğum gününə həsr olunmuş "Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfranslar keçirilmişdir. Keçirilən bu konfranslarda əsas məqsəd Azərbaycanın, onun tarixinin, mədəniyyətinin, hazırkı iqtisadi vəziyyəti stimullaşdıran siyasi proseslərin dünya xalqlarına çatdırılmasından ibarətdir. Məhz bu səbəbdən xaricdən dəvət edilmiş qonaqların konfrans çərçivəsində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səfərləri təşkil olunmuşdur.

XIX əsr – informasiya əsridir. İnformasiya mübadiləsi, informasiya ötürülməsi və informasiya müharibəsi. İşğal olunmuş torpaqlarımızın istər siyasi danışıqlar, istərsə də müharibə yolu ilə geri qaytarılması üçün zəmin yaradılmasında informasiya müharibəsi müstəsna rola malikdir. Təbliğat məşını dayanmadan gecə-gündüz işləməlidir. Bakı Slavyan Universitetinin təşəbbüsü ilə müxtəlif dövlətlərin universitetləri nəzdində açılan Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzləri dövlətimizin siyasi təbliğat mexanizminin önəmli qollarından birini təşkil edir. Əsas məqsədi Azərbaycan reallıqlarının dünya xalqlarına çatdırılması olan bu mərkəzlərdə bu gün gənc tələbələr və yaşlı ziyalılar – müəllimlər, həkimlər, jurnalistlər ölkəmiz barədə adekvat məlumat alır, prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük uğurla aparılan daxili və xarici siyasətimizin məntiqini öyrənirlər.

Torpaqlarının 20%-i işğal olunmuş Azərbaycan Respublikası və onun vətəndaşları torpaqlarımızın azad olunması üçün istənilən anda hərbi əməliyyatların başlama bilməsi şəraitində yaşayır. Ordumuzun qüdrəti gün-gündən artmaqdadır. Lakin qalib gəlmək üçün, aparılacaq hərbi əməliyyatlara siyasi zəmin yaradılmalıdır. Siyasi zəminin yaradılması isə Azərbaycan reallıqlarının dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasından, Azərbaycanın xaricdə nüfuzlu dostlarının artırılmasından başlayır. Bir sözlə, hərbi əməliyyatların aparılmasında informasiya müharibəsi həlledici rola malikdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Bakı Slavyan Universitetinin bu sahədəki fəaliyyəti dünya azərbaycanşünaslığının inkişafı üçün əvəzsiz töhfələr verir.

Diqqətinizə təqdim edilən bu kitabda Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafi mövqeyi, mədəniyyəti haqqında mümkün qədər qısa və dolğun məlumat toplanmışdır. Kitab həm Azərbaycanda, həm də respublikamızın hüdudlarından kənarında azərbaycanşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Oxucunun bu kitab vasitəsilə vətənimizi daha yaxşı tanıyacağını və sevəcəyini düşündürəm.

*AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor Kamal ABDULLAYEV*

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏLİFBA VƏ ƏDƏBİ DİL TARİXİMİZDƏN

Dil hər bir millətin varlığının əsas amillərindəndir. Belə ki, ədəbi dilə malik olmayan xalq gələcək mövcudluğu sual altında olan, ölümə məhkum olunmuş kütədən başqa bir şey deyildir. Bu cəhəti İsmayıl bəy Qaspiralı redaktoru olduğu "Tərcüman" qəzetində çap etdirdiyi "Can yani dil meselesi" adlı məqaləsində bu şəkildə izah edir: "Dil, ədəbi dil, din dərəcəsinə əziz, müqəddəs, qiymətsiz bir nemətdir ki, bunun qədrini bilməyən millət Allahın verdiyi nemətlərə küfr cinayətinə, günahına görə cəzalanacaqdır.

Bu tarixi bir həqiqətdir. Dünyanı alt-üst etmiş, titrətməmiş olan hunlardan bugün bir nəfər belə qalmayıb, bundan iyirmi əsr əvvəl baş qaldırmış bir ovuc qədər yunanlı isə hələ də mövcuddur. Bunun səbəbi hunların dilsiz, yunanların isə ədəbi dilə malik və sahib olmalarıdır" (1. № 5, 22 yanvar, 1908, s. 1-2).

Türklərin ədəbi dilə malik olma ənənəsi tarix etibarilə çox qədimdir. Ədəbi dilimizin tarixi türk dillərinin ilk yazı nümunələri olan Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin tərtib edildiyi zamanlara gedib çatır. Bir-birindən min kilometrə uzaq ərazilərdə yerləşməsinə baxmayaraq vahid ədəbi dildə və vahid əlifba ilə yazılmış bu abidələr heç şübhəsiz ki, müxtəlif qəbilələr tərəfindən qəbul edilmiş vahid ədəbi dildə, Göytürk ədəbi dilində tərtib edilmişdir. Bu ədəbi dildə zamanımızadək gəlib çatmış və öz dövrünə görə mükəmməl olaraq tərtib edilmiş əski türk yazılı abidələri türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixini, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirmək baxımından böyük önəm daşımaqdadır. Bu

ədəbi dilin əsas özəlliyi onun müxtəlif qəbilələr, tayfalar və etnik qruplar tərəfindən vahid ədəbi dil qanunlarına uyğun olaraq istifadə olunmasından ibarətdir. Bu söyləmələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qədim türk tayfaları və qəbilə birliklərində bu dili tədris edən müəllimlər, dil biliciləri olmuşdur.

Qədim türk yazılı abidələrinin, xüsusən də Monqolustan ərazisində tapılan VII-VIII əsrə aid irihəcmli abidələrin dilinin tərtib edildiyi dövrə görə mükəmməlliyi əski türk ədəbi dilinin formalaşması tarixinin daha erkən dövrlərə söykəndiyini söyləməyə əsas verir. Bu abidələrin əsas özəlliyi onların vahid imla qaydalarına əsasən tərtib olunmasıdır.

Ədəbi dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərini tədqiq etmək baxımından ən önəmli yazılı abidələrimizdən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan ədəbi dilinin ilk təşəkkül dövründə yaranmış ən görkəmli abidədir. Qafqaz dağının ətəklərində yaşayan Oğuz boylarının həyat tərzini təsvir edən bu dastanlar eyni zamanda Oğuz türklərinin IX-XI əsrlər ədəbi dilini əks etdirmək baxımından da böyük önəm daşıyır. Bu yazılı abidənin dil xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə erkən orta əsrlərdə ədəbi dilimizin ən xırda incəliklərini ortaya çıxarmaq mümkündür. Ədəbi dilimizin daha sonrakı inkişaf mərhələlərində anadilli şeirimizin görkəmli nümayəndələri İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi kimi ədiblərimizin yaratdıqları ədəbi nümunələri xüsusi olaraq qeyd etmək olar.

Azərbaycanda ana dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasının tarixi isə XVI əsrdən başlayır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili rəsmi olaraq dövlət dili elan olunmasa da sarayda və orduda geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Ana dilinin sonrakı inkişafında ilk addımlarını atan mətbuatımız da əvəzsiz rola malik olmuşdur. Məhz bu dövrdə "Əkinçi", "Molla Nəsrəddin" kimi mətbuat nümunələri ədəbi dilimizin inkişafına böyük təkan vermiş oldu. "Molla Nəsrəddin" əsrin əvvəllərində cəmiyyətdəki çatışmazlığı aradan qaldırmaq, insanları ətalətdən qur-

tarmaq üçün satiraya müraciət edir. Məhz "Molla Nəsrəddin" in təsiri ilə Azərbaycanda satirik jurnalistika məktəbi və satirik üslub yaranır. "Zənbur", "Məzəli", "Babayi-əmir", "Arı", "Tuti", "Kəl-niyyət" kimi satira jurnalları çap olunmağa başlayır. M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, S.Mümtaz, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyli, gənc C.Cabbarlı, Ə.Əzimzadə kimi istedadlı sənətkarların yazıları bu dərgilərdə işıq üzü görürdü.

Azərbaycan dilinin siyasi anlamda növbəti yüksəliş dövrü 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurulması ilə yeni vüsət alır. Cümhuriyyətin 1918-ci il iyunun 27-də çıxardığı qərarla türk dili dövlət dili elan olunmuşdu. Lakin Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal olunması Azərbaycan dilinə olan münasibəti dəyişdi. Azərbaycanda bütün rəsmi yazışmalar rus dilində aparılırdı. Azərbaycan dilinin dövlət dili qismində yüksəlişi isə 50-ci və 70-ci illərin sonuna təsadüf edir. Məhz 1956-cı ilin iyununda Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq qəbul edilməsi məqsədilə İmam Mustafayevlə məsələni müzakirə edir. İ.Mustafayev onu dəstəkləyir. Respublika Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri M.İbrahimov Moskvada SSRİ Ali Sovetinin sədri K.Y.Voroşilovla məsələni müzakirə edir və onu razı salmağa müvəffəq olur. M.İbrahimovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması məsələsi Azərbaycan KP MK-nın 1956-cı ilin iyul ayında keçirilən büro iclaslarında iki dəfə müzakirə edilib bəyənildikdən sonra 1956-cı ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasında "Azərbaycan SSR-in dövlət dili haqqında Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) maddə əlavə edilməsi haqqında qanun" qəbul edilir. Həm də bu qanun Sov.İKP MK-dan razılıq alınmadan qəbul olunur. O dövr üçün bu çox cəsarətli addım idi.

Beləliklə, Azərbaycan dili dövlət dili statusu alır. Xalqın öz dilinə olan sevgisi qəbul edilən qanun layihəsi qismində əks olunur. Burada əsas müsbət hallardan biri də rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi haqqında qərar qəbul edilməsi idi.

1969-cu ildə Heydər Əliyev respublika rəhbərliyinə gəldikdən sonra Azərbaycan dilinə xüsusi əhəmiyyət verilir. 1978-ci il aprelin 20-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında dövlət dili haqqında məsələ yenidən müzakirəyə çıxarılır. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-də yalnız üç respublika Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın konstitusiyasında milli dil rəsmi dövlət dili olaraq qeydə alınmışdı. Yeni konstitusiyanın qəbulu zamanı bunun dəyişdirilib dəyişdirilməyəcəyi ilə bağlı ictimaiyyətdə şübhələr mövcud idi. Təbii ki, ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu bir zamanda yalnız bir qərar qəbul oluna bilərdi. Nəhayət, qərar qəbul edildi. Konstitusiyanın 73-cü maddəsinə bu sözlər əlavə edilir. "Azərbaycan SSR-nin dövlət dili Azərbaycan dilidir".

Azərbaycan dili Qafqaz bölgəsində xalqların ünsiyyət qurması baxımından hər zaman önəmli rol oynamışdır. XIX əsrin böyük yazıçısı A.Düma özünün "Qafqaz səfəri" əsərində Türk (Azərbaycan) dilinin Qafqaz regionunda oynadığı rolu fransız dilinin Avropadakı rolu ilə müqayisə edir və qeyd edir ki, Azərbaycan türkcəsini bilirsənsə Azərbaycanda, Gürcüstanda, Dağıstanda ümumiyyətlə bütün Qafqazda yaşayan xalqlarla rahat ünsiyyət qurmaq mümkündür. Təəssüf ki, bu gün bu vəzifəni artıq rus dili yerinə yetirməkdədir.

Xalqın formalaşmasında ədəbi dil ilə yanaşı əlifbanın da xüsusi yeri vardır. Əlifba insanların tarix boyu yaratdıqları ən böyük kəşflərdən və mədəni dəyərlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, dünya xalqları əlifbası olan və əlifbası olmayan olaraq iki hissəyə bölünür. Hər hansı bir xalqın yaratdığı əlifba insanın kamilləşməsinə uyğun olaraq uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Özünün əlifbasını yaratmış xalqlar sırasına türklər də daxildir. Tarix boyu türklər müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər: qədim türk, uyuq, ərəb, rus, latın əlifbaları. Azərbaycanda son yüzillikdə siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq xalqımız üç dəfə əlifba dəyişikliyinə məruz qalmışdır.

Tarixdə bizə məlum olan və türklərin istifadə etdiyi ilk əlifba Orxon-Yenisey kitabələrinin tərtib edildiyi qədim türk əlifbasıdır.

Türk tayfalarının öz əlifbalarını yaratması tarixi tam olaraq bəlli olmasa da, bu əlifbanın öz dövrü üçün mükəmməlliyi müxtəlif millətlərdən olan alimləri hər zaman təəccübləndirmişdir. Əski türklər zamanımıza qədər gəlib çatan və məzmun cəhətdən mükəmməl olan bu abidələri həm də türk dilinin fonetik xüsusiyyətlərini tam şəkildə əhatə edə bilən bir əlifba ilə tərtib etmişlər. Bu əlifbanın əsas özəlliyi onun qədim türklər tərəfindən bəlkə də müqəddəs hesab edilmişdir. Çox güman ki, məhz buna görə müxtəlif türk qəbilələri bu əlifbanı heç bir dəyişiklik olmadan qəbul etmiş və mənimsəmişlər.

Əlifba və yazılı ədəbi dilə sahib olan hər hansı qədim bir xalqın dilçilik elmi ilə məşğul olma tarixi onun əlifba yaratdığı və yazılı ədəbi dili formalaşdığı gündən başlayır. Son zamanlar əski türk əlifbasının hər hansı əlifbadan alınma deyil, orijinal olması, türklərin arasında meydana çıxması haqqında fikirlər yürüdülmür. Ona görə də Türk dilçiliyinin yaranma tarixini Göytürk əlifbası yarandığı gündən başlamaq lazım gəlir. Çünki dilin sait və samit səslərini ayırmadan, müəyyənləşdirmədən onları ifadə edə biləcək yazı işarələrini yaratmaq da mümkün deyil.

Qədim türk əlifbası ilə yazılmış ən irihəcmli yazılı abidələr, bəllidir ki, Şimali Monqolustanda və Qərbi Sibirdə tapılmışdır. Bu bölgələrdə aşkara çıxarılan Göytürk abidələri artıq cilalanmış, estetik cəhətdən inkişaf etmiş hərfzlərlə, həm də, demək olar ki, xüsusi imla qaydalarına tabe olan bir biçimdə yazılmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrində sait səsləri ifadə etmək üçün əsasən dörd yazı işarəsindən istifadə olunmuşdur. Mətnlərdə sait səs yazı işarələrinin azlığı əski türk dilində arxa və öndəmaq ahənglərinin mövcud olmasından irəli gəlmişdir. Məsələn, arxa damaq ahənginin tələbinə uyğun olaraq tələffüz olunan və yazılan «a» sait səsini bildirən hərf ön damaq ahəngi ilə tələffüz olunan sözdə «ə» sait səsini ifadə etmişdir. Ona görə tədqiqatçılar bu özəlliklərə əsaslanaraq əski türk yazı dilində «a» hərfinin üç, digər saitlərin isə iki sait səsi ifadə etməklə doqquz sait səsin olduğunu iddia edirlər.

Əski türk əlifbasını bütün başqa əlifbalardan fərqləndirən özəlliklərdən biri də sait səslərlə yanaşı samit səslərin də ahəng qə-

nunlarını əks etdirə bilməsi hadisəsidir. Yəni samit səslərin həm qalın, həm də incə hərfi işarəsi vardır. Bu əlifba, şübhəsiz ki, bu yazı dilində işlədilmiş olan bütün samit səsləri tam əks etdirmişdir. Türkoloqlar bununla bərabər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bu yazı dilində 9 sait, 17 samit səs və 40-a yaxın hərfi işarə olmuşdur və bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Saitlər		Samitlər		
		Qalın-incə qarşılığı olan samitlər		
Yazılışı	Oxunuşu	İncə		Qalın
		Yazılışı	Oxunuşu	Yazılışı
↓	“a, e, ə”			
>	“o, u”	᠘	“b”	᠋
ᠨ	“ö, ü”	᠊	“s”	᠑
↑	“ı, i”	ᠬ	“t”	᠌
Qalın-incə qarşılığı olmayan samitlər		ᠨ	“n”	᠋
Yazılışı	Oxunuşu	᠑	“y”	᠋
ᠨ	“z”	ᠶ	“l”	᠋
ᠮ	“m”	ᠬ	“d”	᠋
ᠩ	“g”	ᠶ	“r”	᠋
ᠮ	“p”	Qoşa səs ifadə edən hərfilər		
ᠯ, ᠶ	“ç”	Yazılışı		Oxunuşu
ᠶ	“ş”	ᠮ	“lt”	
ᠮ, ᠋, ᠋, ᠋	“k”	᠋, ᠋, ᠋, ᠋	“nt”	
᠋	“g”	᠋	“nç”	
ᠶ, ᠶ, ᠋	“ğ”	᠋	“aş”	
ᠶ, ᠋, ᠶ, ᠋	“k”	Durgu işarəsi		
᠋	“ñ”	:		

Tarixdə türklər tərəfindən istifadə olunan digər bir əlifba uygur əlifbasıdır. Uygur qəbilələri əvvəllər əsasən göytürk əlifbasından istifadə etmişlər. Bu da göytürk yazılı abidələrinin dilinin o dövr üçün ədəbi dil (yazı dili) vəzifəsini yerinə yetirməsi ilə bağ-

lıdır. Lakin bununla belə əski Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dili ilə uyğur yazılı abidələrinin dilində bəzi fonetik, leksik və qrammatik fərqlər də vardır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Göytürk əlifbasında "x, j, v" səsləri olmadığı halda, əski uyğur əlifbasında həmin səsləri ifadə edən yazı işarələri mövcud olmuşdur. Bu səslərin sonralar başqa dillərin təsiri altında meydana çıxdığına heç bir şübhə yoxdur.

Əski uyğur əlifbası yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır. Əlifbada 22 yazı işarəsi vardır. Bu işə aydın surətdə göstərir ki, həmin əlifba Göytürk əlifbasının əksinə olaraq əski uyğur dilinin fonetikasını tam şəkildə əks etdirə bilməmişdir. Əlifba məhz öz kökü etibarilə əski aramey əlifbası əsasında törədiyinə görə eyni əsas üzərində meydana çıxan ərəb əlifbasına oxşarlıqları vardır. Belə ki, əski uyğur əlifbasında hərflərin yazılışı söz və ya birləşmənin əvvəlində, ortasında və sonunda gələrkən dəyişir.

İslam dini yayılmağa başladıqdan sonra bir çox türk xalqları kimi Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlar da bu dini qəbul etdilər. Təbii ki, bundan sonra ərəb əlifbasından başqa bir əlifbadan istifadə olunması mümkünsüz oldu. Bu əlifba Azərbaycan dilinin səs sistemini dolğun şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinə malik olmasa da onun uzun müddət istifadə olunması ədəbi nümunələrimizin böyük bir qisminin bu əlifba ilə yaradılmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də bu əlifbanın universitetlərimizdə tədris olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ərəb əlifbası fonetik baxımdan türk dillərinə qətiyyənlə uyğun gəlmir. Qeyd edək ki, ərəb əlifbasında baş hərflər yoxdur. Yəni normalda bizim alışmış olduğumuz hərflərin hər birinin böyük və kiçik şəkli vardır, ancaq ərəb hərflərində bu yoxdur. Bundan başqa hərflərin birləşməsində hərflərin qrafikası dəyişdiyi üçün ərəb yazısında sözün hissələri bir sətirdən digər sətirə keçirilmir. Sətrin sonuna sığmayan söz bütünlükdə digər sətirə keçirilir və boş qalan sətir öncəki hərfin bitişdirici xəttini və ya bəzi hərflərin üfqi hissəsini uzatmaqla doldurulur.

Ərəb əlifbasının islah olunması sahəsində ilk təşəbbüs XIX əsrin 60-cı illərində M.F.Axundov tərəfindən irəli sürülmüş və sonradan bu ideya bir çox Azərbaycan ziyalıları tərəfindən dəstəklənmişdir. Əlifbanın islahı yolunda M.F.Axundov əsasən aşağıdakı müddəaları irəli sürmüşdür:

1. Səit hərflər sözün tərkibində samit hərflərin yanında yazılmalıdır.

2. Nöqtələr bütövlükdə hərflərdən atılmalıdır.

3. Sözlər bitişməyən, ayrı-ayrı hərflərdən əmələ gəlməlidir.

Məhz bu şərtlər daxilində M.F.Axundov ərəb əlifbasının islahı yolunda 10 ildən çox ciddi mübarizə aparmışdır. Lakin söylərinə baxmayaraq M.F.Axundov nəinki əlifbanın dəyişdirilməsinə, onun islah olunmasına da nail ola bilmədi. Sonradan daha ədibimiz M.F.Axundov ərəb əlifbasının digər bir əlifba ilə, latın qrafikası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbası ilə əvəz edilməsi fikrini müdafiə etməyə başlayır.

Əlifba islahatı sahəsində ilk praktiki addımlar 1918-ci ilin mayında Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra atılmışdır. Azərbaycan Demokratik Respublikası qurulduqdan sonra əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı fikirlər meydana çıxmağa başlayır. Ancaq Şərqi ilk demokratik respublikasının ömrünün az olması səbəbindən əlifba dəyişikliyi həyata keçirilə bilmədi. Azərbaycanda latın əlifbasına keçilməsi isə paradoksal olsa da, Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mümkün oldu. 1922-ci ildə keçirilən Türkdilli Ziyalıların Toplantısında əlifba məsələsi müzakirə edilir və məhz latın əlifbasına keçilməsinə qərar verilir. Latın əlifbasına keçidi həyata keçirmək məqsədi ilə C.Ağamalıoğlu'nun rəhbərliyi ilə komissiya yaradılır. Komissiya ərəb əlifbası əvəzinə latın qrafikası əsasında yeni Azərbaycan əlifbası yaratmalı idi. Bu komissiyanın üzvləri 1922-1925-ci illər arasında iclaslar, konfranslar keçirir, müxtəlif kurslar dərəcələr təşkil edərək yeni əlifbanı kütlələrə təqdim edirlər.

Latın əlifbası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbasına keçid o zamankı SSRİ-nin siyasi baxışları ilə əlaqədar olan bir məsələ idi. Dağılmaqda olan Osmanlı İmperiyasının 1923-cü ildə Cümhuriyyət

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

elan olunması Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqlarının Türkiyə ilə yaxınlaşmanı labüd edirdi. Xalqı parçalamağın ən asan yolunun əlifba ayrılığı olduğunu anlayan SSRİ rəhbərliyi tez bir zamanda ərəb əlifbasının yeni latın qrafikası əsasında yaradılmış əlifba ilə əvəz olunması qərarını verir.

Bakıda 1926-cı ildə keçirilən Türkoloji konfransda bu məsələ geniş şəkildə müzakirə olunur və digər türk respublikalarının da bu əlifbaya keçidi məsələsinin vacibliyi vurğulanır. Həm də qəbul edilən latın əlifbasının bütün türk respublikaları üçün vahid olması, yəni heç bir fonetik müxtəlifliyin olmamasının vacibliyi qeyd olunur. Bu, gələcəkdə türk xalqlarının yaxınlaşması baxımından çox önəmli idi.

Nəhayət, Azərbaycan MİK 4-cü sessiyasının 1928-ci il, 11 oktyabr tarixli qərarı ilə respublika latın əlifbasına keçdi.

Azərbaycanda əlifba islahatı respublikada dil quruculuğuna təkan verdi. Lakin 1938-ci ildən başlayaraq SSRİ rəhbərliyi əlifba ilə bağlı yeni siyasət yürütməyə başlayır. Qısa zaman çərçivəsində qəbul edilmiş latın əlifbası kiril əlifbası ilə əvəz olunur.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq yeni kiril-rus əlifbasına keçidlə bağlı fikirlər ortaya atılmağa başladı. Əhali arasında təbliğat aparılır və kiril əlifbasına keçidin vacibliyi vurğulanırdı. 1939-cu ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının və Yazıçılar İttifaqının birgə yığıncağında yeni kiril əlifbasına keçilməsi qətiyyətlə vurğulanır. Bunun SSRİ xalqlarının daha da yaxınlaşması baxımından vacib olması qeyd olunur. Nəhayət, 1939-cu ildə Azərbaycan əlifbası yenidən dəyişdirilir.

XX əsrin 90-cı illərində alovlanan azadlıq hərəkatı bu aktual məsələni yenə ziyalıların müzakirə obyektinə çevirdi. Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sistemində qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu işə müvafiq qanunun qəbul olunması ilə nəticələndi. 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Ali Soveti latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpa olunması ilə bağlı qərar qəbul etdi. Lakin

qərar qəbul olunmasına baxmayaraq latın əlifbasından yalnız qismən istifadə olunurdu. Məsələn, köhnə kiril əlifbası ilə çap olunan qəzetlərin yalnız adları yeni latın qrafikası ilə yazılırdı. Latın əlifbasının tam rəsmi tətbiqinə 10 il sonra başlanıldı. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün idarə-müəssisələr, dövlət və qeyri-dövlət qurumları, Azərbaycan dilində olan bütün nəşrlər latın qrafikalı əlifbaya keçirildi. Bu tarixi proses prezident Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanına əsasən gerçəkləşdi. Heydər Əliyev latın qrafikalı əlifbanın tətbiqinin Azərbaycanın siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq 2001-ci il avqustun 9-da daha bir fərman imzaladı. Həmin fərmanla 1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü elan edildi. Həmin vaxtdan etibarən hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası ərazisində latın əlifbasına keçid başa çatdı. Sovet rejiminin əlifba dəyişiklikləri ilə xalqımızın tarixində açdığı yaralar nəhayət ki, sağalır. İndi artıq güvənlə söyləmək olar ki, dövlətimiz, xalqımız heç bir zaman müstəqilliyini itirməyəcəyi kimi, əlifbasının da dəyişdirilməsinə bir daha yol verməyəcəkdir.

**Azərbaycanda istifadə olunan əlifbalar
və onların qarşılıqları**

Ərəb 1929-cu ilə qədər	Latın 1929–1939	Kiril 1939–1991 (2001)	Latın 2001 -
ا	A a	А а	A a
ب	B b	Б б	B b
ج	C c	Ч ч	C c
چ	Ç ç	Ч ч	Ç ç
د	D d	Д д	D d
	E e	Е е	E e
ع (مربک)	Ə ə	Ә ә	Ə ə
ف	F f	Ф ф	F f
گ	G g	К к	G g
غ	Q q	Г г	Ğ ğ
ح	H h	Һ һ	H h
خ	X x	Х х	X x
	Ь ь	Ы ы	І і
ی	I i	И и	I i
ز	Z z	Ж ж	J j
ک	K k	К к	K k
ق	Q q	Г г	Q q
ل	L l	Л л	L l
م	M m	М м	M m
ن	N n	Н н	N n
و	O o	О о	O o
	Ө ө	Ө ө	Ö ö
پ	P p	П п	P p
ر	R r	Р р	R r
ص پ وٹ	S s	С с	S s
ش	Ş ş	Ш ш	Ş ş
ط	T t	Т т	T t
و	U u	У у	U u
و	Y y	У у	Ü ü
و	V v	В в	V v
ی	J j	Ј ј	Y y
ظ پ ز ب	Z z	З з	Z z

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
TƏŞƏKKÜLÜ**

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili və Azərbaycan türklərinin ana dilidir. Azərbaycan Respublikasında 9 milyona qədər insan bu dildə danışır, bir-biri ilə ünsiyyət saxlayırlar. Cənubi Azərbaycanda isə (İran İslam Respublikasında) 40 milyona qədər azərbaycanlı yaşayır və onlar da bu dildə danışirlar. Ümumən, dünyada 60 milyondan çox azərbaycanlı vardır və onlar planetimizin müxtəlif yerlərinə səpələnmişlər. (Rusiya, ABŞ, Fransa, Almaniya, İngiltərə, Braziliya, Argentina, Hindistan və s.)

Azərbaycan dili XIX əsrdən 1920-ci ilə qədər “tatar dili”, “türk-tatar dili”, “Azərbaycan-tatar ləhcəsi”, “tatar dilinin Qafqaz ləhcəsi”, “türk-Azərbaycan dili” adı altında tanınmışdır.

Azərbaycan dili adına ilk dəfə XI əsrdə rast gəlinir, ancaq “Azərbaycan dili” termininin tam qanunlaşması Azərbaycan Respublikasının 1936-cı il konstitusiyası ilə bağlıdır. Azərbaycan dili türk mənşəlidir. Bu həmin dilin daşıyıcısı olan Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlıdır. Bu bərdə iki baxış vardır.

Birinci baxışa görə, Azərbaycan xalqının etnik təşəkkülündə, formalaşmasında müxtəlif mənşəli etnik qruplar iştirak etmişlər, türklər isə bu prosesə eramızın I minilliyində qoşulmuşlar; yəni sonradan qoşulmuşlar. Bu nəzəriyyəyə əsasən, türklər digər etnoslar tərəfindən assimilyasiyaya uğramışdır. Bu proses XIII əsrdə başa çatmış, nəticədə də haqqında danışdığımız Azərbaycan xalqı və dili formalaşmışdır. Bu, yanlış baxışdır.

İkinci baxışa görə, Azərbaycan etnosunun ilkin başlanğıcında türk fenomeni durur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları başqa etnosların assimilyasiyasından yox, sırf türk başlanğıcından bəhs edirlər. Bu fikri həm dilçilər, həm də tarixçilər elmi əsaslarla şərh edərək qəbul edirlər.

Görkəmli türkoloq B.Çobanzadə yazırdı ki, Azərbaycan türk dilinin əsası Midiyadan başlayır. Azərbaycanda, daha doğrusu,

Albaniyada türklər haqqında məlumatlar yeni eranın başlanğıcında çoxalmağa başlayıb. Tarixi tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycanlılar yerli türklərdir, onlar Azərbaycan adlanan geniş coğrafi ərazidə yaşamış və hal-hazırda yaşamaqdadırlar.

Elm aləmində təsdiq olunmuşdur ki, skiflər əvvəlki minilliklərdə Azərbaycan ərazisində yaşamışlar. Prof. T.Hacıyev göstərir ki, "tarixi-müqayisəli etnoqrafik göstəricilər" skiflər/sakların türklüyünü sübut edir. Şərqi xalqlarının möhtəşəm abidəsi olan "Avesta"-da çoxlu türk sözləri vardır. Məs: tura//tur etnonimi. Bu etnonim də "türklər ölkəsi"ni bildirir və Turanın əhalisinə işarə edir. Mənbələri nəzərdən keçirəndə məlum olur ki, Midiya-Atropatena və Albaniya ilə bağlı mənbələrdə türk dili mühiti özünü qabarıq şəkildə göstərir (xüsusilə etnonim və antroponimlərdə). Dil faktları da təsdiqləyir ki, artıq eramızın I minilliyinin ortalarında Azərbaycan dilinin lüğət fondu və morfologiyası mövcud olmuşdur.

Prof. T.Hacıyev qeyd edir: "... birləşmələr (etnik) hələ e.ə. III-II minilliklərdən başlanmışsa və Azərbaycan ərazisində həmin birləşmələr dövründə türk etnosları qeydə alınrsa, deməli, bu, türk etnik mənşəli Azərbaycan xalqının yaranma prosesidir". O, fikrinə davam edərək yazır ki, türk etnosları bu vaxt həm Atropatena, həm Albaniyada yaşayırdılar və şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində irandilli konsolidasiya həcminə, fəallığına və davamlılığına görə, türk tayfa konsolidasiyası ilə müqayisəyə gələ bilməzdi.

Qeyd olunan konsolidasiya əsasında yeni eranın əvvəllərinə qədərki birləşmələr Azərbaycan xalqını və onun dilini formalaşdırdı. Sonrakı dövrlərdəki türk dalğası-miqrasiyası bu xalqın siyasi və iqtisadi rolunu daha da artırdı; Azərbaycan xalqının dili Qafqazda və yaxın Şərqdə ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrildi.

Deməli, Azərbaycan xalqı I minilliyin əvvəllərində formalaşmış və Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü də həmin dövrdən başlayır.

XI əsrdə M.Kaşğari qeyd edirdi ki, ön Asiyadakı türkdilli xalqların öz poeziyası vardır, bu, həm də şifahi xalq yaradıcılığı ilə məhdudlaşmış, onların yazılı ədəbiyyatı da var. Bu faktı əsərləri

bizə fars dilində gəlib çatmış XI-XIII əsr Azərbaycan şairlərinin əsərlərindəki işarələr də sübut edir.

IX-XII əsrlərdə fars dilinin geniş yayıldığı ərazilərdə türkcəni də başa düşürdülər. Bu dövrdə farsca yazan Azərbaycan şairləri türk təfəkkürü ilə bu dilə daxil olmuş və onu kifayət qədər zənginləşdirmişlər.

İzzəddin Həsənoğlunun bizə gəlib çatan əsərləri əsasında demək olar ki, artıq XIV əsrdə Azərbaycanda türkdilli ədəbiyyat farsdilli ədəbiyyatla rəqabətə girəcək səviyyədə güclü idi. Yazılı ədəbiyyatımızın tarixinə gəlincə, deməli ki, əgər Dədə Qorqud dastanlarının XV əsrdə yazıya alınmış nüsxəsinin XI əsrdəkindən köçürüldüyü qeyd olunursa, XI əsrdə Azərbaycan xalqının mükəmməl yazılı ədəbi dili olduğu fikrini təsdiqləyə bilərik. Monqolların Azərbaycana gəlişi, hülakələr hakimiyyəti dövründən başlayaraq Azərbaycan dilində yazılmış ədəbi nümunələrin sayı artmağa başlayır.

Artıq XIII əsrdə Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu müəyyən olmuşdu və xalq dili ilə müqayisədə ədəbi dil diferensiasiya həddində idi; ədəbi dil norması təzahürləri var idi. XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilində çoxlu bədii və elmi əsərlər meydana gəldi. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində bədii, elmi və rəsmi-epistolaryar üslub mövcud idi. XV əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilin qrammatik quruluşunda, onun leksikasında bitkinlik özünü göstərir. Bu o deməkdir ki, bu dövrdə artıq milli dil müəyyən olmuş və formalaşmışdı. Bu dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatı keyfi fəallaşdı və bu tempə inkişaf etməkdə davam etdi.

XII-XVI əsrlərdəki ədəbi dilimizdə çoxlu ərəb-fars sözləri və tərkibləri var idi. XVI-XVII əsrlərdə ədəbi dilimiz əvvəlki dövrlərlə müqayisədə həmin alınma sözlərdən müəyyən qədər azad olmuşdu; dilimiz müəyyən qədər xalq dili təmizliyi axarına düşürdü. Xüsusilə aşığı yaradıcılığında bu daha aydın hiss olunurdu. XVII-XVIII əsrlərdə xalq şeiri doğma vəznə – heca vəznində vüsətlə inkişaf etməkdə idi.

XIX əsrdə Azərbaycan xalqının həyatında faciəvi hadisə baş verir. Azərbaycan məşhur Türkmənçay müqaviləsinin şərtləri əsasında iki yerə bölünür. Cənub adlanan hissə İran ilə, Şimal hissə isə, Rusiya ilə birləşdirilir. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan fars dilinin təsiri altına düşür. Təəssüf ki, indiyə qədər Cənubi Azərbaycanda milli məktəblər yoxdur. Bu da dilin inkişafına, onun üslublarının təkmilləşməsinə, milli şüurun inkişafına mənfi təsir göstərir.

Şimali Azərbaycanda isə XIX əsrin sonlarında yeni üsullu məktəblər fəaliyyət göstərməyə başladı, ilk maarifçilər meydana gəldilər və onlar XX əsrin əvvəllərində xalqın milli mədəniyyətini xeyli irəli apardılar.

Sovet dövründə xalqın milli dirçəlişi bütün sahələrdə özünü göstərdi. Azərbaycan dili rəsmi dil kimi fəaliyyətə başladı. Düzdür, Sovet dövründə SSRİ-nin dövlət dili rus dili idi və bu dil digər respublikaların milli dillərini sıxışdırırdı, hegemon dil idi, bununla belə, Azərbaycan dilinin və onun üslublarının bu dövrdə xeyli inkişaf edib yetkinləşdiyini etiraf etməliyik.

İndi Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətdir və Azərbaycan dili də bu dövlətin konstitusiyasında təsbit olunmuş dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikası milli müstəqillik əldə edəndən sonra xalq kiril əlifbasından imtina etdi və latın əlifbasına keçdi. Bunun da bir sıra üstünlükləri vardır.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra ədəbi dilimizin üslubları sürətlə inkişaf etməyə başladı və bütün elmi-tədqiqat, tədris işləri, dövlət sənədləşmələri Azərbaycan dilində aparılır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN QRAMMATİK QURULUŞU

Fonetika

F

onetika danışq səslərindən bəhs edən elm sahəsidir. Azərbaycan dilinin fonetikasi deyəndə dilçiliyin Azərbaycan dilində danışq səslərindən bəhs edən bir şöbəsi nəzərdə tutulur.

Dilimizdə 32 səs mövcuddur və onların da hər birinin qrafik işarəsi vardır:

Azərbaycan dilində danışq səsləri iki yerə bölünür:

1. Sait səslər

2. Samit səslər

I. Sait səslər bunlardır: a, e, ə, ı, i, o, ö, u, ü.

Sait səslər tələffüz edilərkən hava axını ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmir. Azərbaycan dilində saitlərin təsnifində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

1. Əmələ gəlmə yerinə görə: a) Ön sıra saitləri [e, ə, i, ö, u];

b) Arxa sıra saitləri: [a, ı, o, u];

2. Dodaqların iştirakına görə: a) Dodaqlananlar [o, u, ö, ü].

b) Dodaqlanmayanlar [a, ı, e, ə, i]

3. Əmələ gəlmə yerinə görə: a) Açıq saitlər [a, e, ə, o, ö].

b) Qapalı saitlər [ı, i, u, ü]

II. Azərbaycan dilində 23 samit səs vardır və onlar tələffüz olunarkən ağız boşluğunda müəyyən manelərə rast gəlirlər. Samit səslər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Səs tellərinin iştirakına görə: a) Kar samitlər [k, p, s, t, f, x, h, ç, ş]; b) Cingiltili samitlər [b, v, q, ğ, d, j, z, y, g, l, m, n, r, c];

2. Küylü və tonun iştirakına görə: a) Küylü kar samitlər [k, p, s, t, f, x, h, ç, ş]; b) Küylü cingiltili samitlər [b, v, q, ğ, d, j, z, y, g, c]. c) Sonor samitlər [l, m, n, r].

3. Əmələ gəlmə yerinə görə: a) Dodaq samitləri [b, v, m, p, f]; b) Dil samitləri [q, ğ, d, j, z, y, k, g, l, n, r, s, t, x, ç, c, ş]; c) Boğaz samiti [h]

Bir sıra cingiltili samitlərin qarşılığı vardır:

G – k, b – p, z – s, d – t, v – f, c – ç, j – ş, ğ – x.

Vurğu

Sözü təşkil edən hecalardakı saitlərdən birinin digərinə nisbətən güclü deyilməsi vurğu adlanır. Azərbaycan dilində vurğu, adətən, sözün son hecasına düşür: oxu-oxuyur; dəniz-dənizçi; səmə-səmavi və s.

Xəbərlilik -dır²; inkarlıq -ma²; feli bağlama -madan²; -kən və s. şəkilçilər vurğu qəbul etmirlər.

Dilimizdə bir sıra alınma sözlər vardır ki, onlarda vurğu sözün birinci hecasına düşür [Opera, Asiya, Afrika və s.]. Bu da həmin sözlərin məxsus olduğu dillə bağlıdır.

Heca

Heca sözlərin asanlıqla hissələrə bölünməsindən ibarət fonetik hadisədir. Sözdə neçə sait varsa, bir o qədər də heca var: ağac (a - ğac); gündüz (gün - döz); süzgün (süz - gün); düzgün (düz - gün); gedir (ge - dir) və s.

Hecalar tərkibinə görə aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Bir səsdən ibarət [a – ta; a – lim; və s].
2. İki səsdən ibarət [a] sait – samit: üz – mək; öl – dür]; b) samit-sait: [na – ra – zı; ta – be; mə – na]
3. Üç səsdən ibarət [sait-samit-samit (alt; üst)]; samit-sait-samit (gəl, din, bil); samit-samit-sait (pro-letariat; gra-mofon);
4. Dörd səsdən ibarət (dörd; bürç; qənd)

Hecaların aşağıdakı növləri vardır:

1. Saf (bir saitdən ibarət heca)
2. Örtülsüz – qapalı (al-ma; al-qış, in-cə);

3. Örtülü – açıq (sa-kit; na-ra-zı; la-zım);

4. Örtülü – qapalı (lal; güc; din və s);

Ahəng qanunu

Sözlərdə eynicinsli saitlərin bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir. Lap qədim dövrlərdə Türk dillərində həm sait, həm də samitlər ahəngi mövcud olmuşdur. Lakin müasir Azərbaycan dilində, demək olar ki, samitlər ahəngi mövcud deyil, yalnız saitlər ahəngi qorunub saxlanılmışdır. Əgər sözdə yalnız qalın saitlər işlənsə buna qalın saitlər ahəngi [al-ma; o-ğul; doğ-ru], incə saitlər işlənsə [i-ti; j-nək; ç-i-çək; və s.], ona incə saitlərin ahəngi deyilir.

Fonetik hadisələr

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tələffüz zamanı bir sıra qanunauyğun fonetik hadisələr özünü göstərir.

Onların bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. Assimilyasiya hadisəsi: Bu hadisə zamanı sözün tərkibindəki hər hansı samit səs özündən əvvəl və ya sonrakı və ya əvvəlinci samiti öz məxrəcəinə uyğunlaşdırır: qızlar-qızdar; ondan-onnan; gözələr-gözdar və s.

2. Dissimilyasiya. Buna səs fərqləşməsi deyirlər. Zərəf-zərəf; qararmaq-qaralmaq və s.

3. Proteza. Bu hadisə səs artımı ilə müşayiət olunur Stəkan-istəkan; Rza-İrza; sədr-sədir və s.

4. Eliziya. Səs düşümü hadisəsidir. Oxumayır-oxumur; sinif-sinfın; şəkil-şəklj və s.

5. Metateza. Səslərin yerdəyişməsi ilə müşayiət olunur. Məşhur-məşşur; yanlış-yalınış; ağrayır-argıyır və s.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikası

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində toplanmış semantik-sintaktik çevikliyi və zənginliyi ilə seçilən sözlər – söz ekvivalentləri uzun bir tarixi-mədəni inkişafın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu sözlər xalqın (millətin) etnoqrafiyasını, etno-kulturoloji və mifoloji dünyagörüşünü, mərasim folklor ənənələrini tarixin müxtəlif dövrlərində mədəni-iqtisadi, təbii, sosioloji münasibətdə olduğu dillərdən aldığı və verdiyi anlayışları ifadə edən müxtəlif leksik-semantik qruplardan ibarətdir. Buna görə də Azərbaycan dilinin leksikasının, ayrı-ayrı sözlərin tarixinin öyrənilməsinin ən səmərəli yolu onun tematik qruplar üzrə araşdırılmasıdır. Dilimizin lüğət tərkibi xalqın tarixi-etnoqrafik, etnogenetik, mifoloji görüşlərini özündə qoruyan sözlərlə zəngindir. Xalqın, eləcə də dilin tarixini araşdırarkən bu dəyərli mənbələrdən geniş istifadə olunmalıdır. Bəlkə də başqa dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin xəzinəsinin əsas hissəsini xalqın yaratdığı unikal maddi və mənəvi mədəniyyətin müxtəlif sahələrini özündə əks etdirən zəngin və rəngarəng leksik-semantik söz qrupları təşkil edir.

Dil elə qurulmuşdur ki, danışan fikrini ifadə edərkən bu və ya digər sözü semantik cəhətdən daxil olduğu sahədən seçir və müvafiq sözlərlə qrammatik-sintaktik qaydalar əsasında əlaqələndirir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər ümumi dil sisteminin elementləri kimi bir-birindən ayrılmış şəkildə deyil, görünməyən, lakin düşünülməklə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdədir. Buna görə də fikrin ifadə olunmasında lazım olan sözlərin seçilməsi və müəyyən fikrin daşıyıcılarına çevrilməsi heç bir çətinlik yaratmır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə (məna dəyişmələri) daimi dəyişkənliyi müşahidə olunur. Kəmiyyətə dəyişmə birbaşa sosial amillərlə bağlıdırsa, semantik dəyişmə diliçi amillərlə və təfəkkürdə gedən proseslərlə tənzimlənir.

Dilin lüğət tərkibindəki sözləri müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif etmək olar. Forma və mənanın münasibətinə görə leksik məna

daşıyan bütün sözlər çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim olmaqla dörd qrupda birləşir.

Çoxmənalı sözlər. Dildə yalnız bir məna bildirən sözlər tək-mənalı sözlər adlanır. Belə sözlər çox azdır və onlar əsasən terminoloji səciyyə daşıyır, müxtəlif elm sahələrinin terminlər sistemində işlənir. Sözlün ilk əsas mənasının əsasında əmələ gələn yeni mənalara onun törəmə, əlavə mənalara adlanır. Belə sözlər məfhumun müxtəlif əlamətlərini ifadə edən leksik vasitələr olmaqla və ilkin fonetik şəklini dəyişmədiyi üçün onlara çoxmənalı (polisemantik) sözlər deyilir. Çoxmənalı sözlər müxtəlif mənalarda işlənir və belə mənalardan hər biri mətn daxilində üzə çıxır, onun müəyyən məna bildirməsini digər sözlərlə əlaqəyə girməsi təmin edir. Çoxmənalı sözlərdə sözlün mənalarından biri (əsas məna) həqiqi, digərləri isə məcazi adlanır. Azərbaycan dilində çoxmənalılıq isimlərdə, fəllərdə və sifətlərdə özünü geniş şəkildə göstərir.

Omonimlər. Formaca eyni səs tərkibinə malik olan, semantik cəhətdən bağlı olmayan sözlərə omonimlər deyilir. Omonimlər bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edir: aşıq, top və s. Omonimlərin omofonlar (səslənməyə görə eyni olub, müxtəlif formada yazılanlar: bu dağları qoysaq *əgər özbaşına*, dağlar bizi dolandırar *öz başına*), omofonlar (müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, müxtəlif qrammatik formalarda eyni şəkildə səslənən sözlər: imza *atan* və sənin *atan*), omoqraflar (eyni cür yazılıb, tələffüzünə görə fərqlənən sözlər: alma və alma), paronimlər (yazılışı və mənası müxtəlif, lakin deyiliş baxımından oxşar sözlər: sənət və sənəd) kimi növləri vardır.

Sinonimlər. Formaca müxtəlif, məzmunca bir-birinə yaxın olan, eyni nitq hissəsinə aid olan sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonimlər bəzən eyni məfhumu, bəzənsə bir məfhumun müxtəlif aspektlərini ifadə edir: gözəl – göyçək – qəşəng; dünya – aləm – cahən – kainat; igid – qoçaq – cəsur – qəhrəman – qorxmaz və s.

Müasir dilimizdə mənacə bir-birinin tam eyni olan dublet adlanan sözlər də vardır: termin-istilah, dilçi – linqvist, həkim – doktor, mücərrəd-abstrakt, eynək-çəşmə – gözlük və s.

Bir məna qrupunu ifadə edən yaxın (bəzən eyni) mənalı sözlər qrupu sinonim cərgəsi adlanır, sinonim cərgədə əsas, daha çox işlək olan söz dominant söz adlanır.

Antonimlər. Bir-birinə əks, yaxud zidd anlayışlar ifadə edən sözlərə antonimlər deyilir. Antonimlər semantik cəhətdən əks qütblərdə duran leksik ifadə vasitələridir. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr dildə sabitləşmiş ifadə vasitələri kimi antonimlər vasitəsilə şərh edilir. Antonimlərin müxtəlif növləri var: əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət bildirənlər: ağ-qara, köhnə-təzə; zaman anlayışı bildirənlər: gecə-gündüz, gec-tez; məkan anlayışı bildirənlər: yaxın-uzaq; hal-hərəkət və vəziyyət bildirənlər: açmaq-bağlamaq və s.

Antonimlik təkcə leksik vahidlərlə deyil, sintaktik birləşmələrlə də ifadə olunur. Bu üslubi antonimlik yaradır ki, antiteza və oksimoron adlanır: qara bahar – qara qış; təzadlı hadisələrin bir-birinə qarşı qoyulması: yaşayan ölüm-ölən həyat; ölü canlar, dilənçi milyonlar və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini (böyük əksəriyyətini) türk mənşəli doğma sözlər təşkil edir. Bununla yanaşı dünyanın bütün dillərində olduğu kimi dilimizdə başqa dillərdən gələn sözlər də vardır. Tarixən azərbaycanlılarla sıx əlaqədar olduğu üçün alınmalar daha çox ərəb, fars, monqol və rus dilli sözlərdir.

Azərbaycan dilinin öz sözlərini digər dillərdən alınmış sözlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir.

Azərbaycan sözlərində sait-samit əvəzlənməsi bir qayda olaraq pozulmur: *ağız, gəlin, ələk*; Azərbaycan sözlərində vurğu, adətən, son hecaya düşür; Azərbaycan sözləri ahəng qanununa tabe olur; sözün əvvəlində qoşa samitin yanaşı işlənməsi səciyyəvi deyil; sözlərdə iki sait yanaşı işlənmir; Azərbaycan sözləri *r* səsi ilə başlanmır; əvvəlində *ğ, l, j* səsləri olan sözlər yoxdur.

Aktiv və passiv leksika. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlərdən eyni dərəcədə istifadə olunmur. Bu cəhətdən sözlər iki qismə ayrılır. Lüğətin aktiv hissəsinə əsas lüğət fondunu təşkil

edən bütün sözlər daxildir. Lüğətin passiv hissəsinə köhnəlmiş sözlər (arxaizmlər) və yeni sözlər (neologizmlər) daxildir.

Sözün ifadə etdiyi əşya və hadisənin qalması, sözün özünün və ya mənasının köhnəlməsinə arxaizm deyilir. Arxaizmlər leksik və semantik olur. Əşya və hadisənin adı başqa söz əvəz edirsə, passiv fonda keçmiş əvvəlki söz leksik arxaizm adlanır. Söz köhnə mənasını itirərək, yeni məna ifadə etdikdə, onun köhnə mənası semantik arxaizm adlanır: *əsan-salamat, yaxni-qovurma, əsrük-sərxaş, dün-gecə, sədaq-oxqabı, uçmaq-cənnət, nəsnə-şey*.

Tarixizmlər. Əşya və hadisələrlə birlikdə onları adlandıran sözlərin köhnəlməsi, passiv lüğətə keçməsi nəticəsində yaranır. Müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar köhnələn əşyanın və ya hadisələrin adlarını bildiren sözlər tarixizmlər adlanır: *kovxa, çuxa, şeşpər, misqal, şahı, niza* və s.

Neologizmlər. Dildə təzəcə yaranmış və ya dilə yeni keçmiş sözlər neologizm adlanır: *kompüter, internet, fayl, kabel televiziya, globallaşma* və s.

İşlədilmə dairəsinə görə söz qrupları. Dilimizin ayrı-ayrı şivələrində işlənen sözlər dialekt sözləri adlanır. Dialekt sözləri ədəbi dil üçün zəngin mənbədir. Müasir terminogiya dialekt leksikasından termin yaradıcılığında istifadə edir. Məsələn: *dəhnə, calğam, çalqu* və s.

İxtisas, sənət və peşə ilə bağlı olan və nisbətən məhdud, özünəməxsus peşə-sənət sahələrində işlənen sözlər təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə aid olan sözlər də peşə-sənət sözləri sayılır. Məsələn: *anton, sinab, dərbəndi, sudaq, kilkə, beça, toğlu, dəyə* və s.

Dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini ümumişlək sözlər təşkil edir. Belə sözlər gündəlik həyat üçün işlənməsi vacib olan əşya və anlayışları ifadə edir. Lüğət tərkibində işlənmə sabitliyi ilə seçilən, mənası əksəriyyət insanlara aydın olan bu sözlər xüsusi dəyərə malikdir.

Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya anlayış bildirən söz termin adlanır. Terminlər həmişə dəqiq bir mənaya və

aydın məzmununa malik olur: *oksigen, hidrogen, kök, integral, qan təzyiqi, aorta, isim, felin şəkilləri, qoşma, bayatı* və s.

Frazeologiya. Frazeoloji vahidlər də sözlər kimi dil vahididir. Bu söz qrupu leksik mənasına və qrammatik quruluşuna görə dildə hazır şəkildə mövcud olur. Formaca sintaktik vahidə oxşasa da, məzmunca leksik vahiddir. Frazeologizmlər söz ekvivalentləri kimi bir məfhum ifadə edir, omonim, sinonim, antonim olur. Azərbaycan dili frazeoloji baxımdan zəngin və rəngarəng olan dillərdəndir. Dildə uzun formalaşma, cilalanma yolu keçən belə birləşmələr etnik-mədəni mahiyyət daşıyır və başqa dilə hərfən tərcümə olunmur, yüksək estetik-üslubi dəyər daşıyır, yalnız məcazi mənada işlənir: *ürəyi getmək, ürəyi qopmaq, başa düşmək, əldən getmək, qulaq asmaq, üzə vurmaq, əl çəkməmək, dil qəfəsə qoyمامaq, gözüm çixdiyə salmaq* və s.

Bəzən ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözü və məsəlləri də frazeologiyaya daxil edirlər.

Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yaranmış hər hansı bir ifadə ehtiyacını ödəmək üçün onun özünün daxilində zəngin sözyaratma üsulları vardır. Bu üsullar xüsusi vasitələrin dildəki sözlərə qoşulması nəticəsində yeni anlayış və əşyaları adlandıran vahidlərin yaranması ilə sonuqlanır. Bu, müasir dilimizdə ən çox yayılmış sözyaratma yoludur. Morfoloji yolun istər semantik və istərsə də şəkli cəhətdən oturmuş xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, nitq hissələrinə qoşulmasına, yeni söz yaratmasına görə şəkilçilər funksional sabitliyə malikdir.

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər. -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi: Bu, cismin hər hansı məkanda çox olduğu mənalarını bildirir: *dağlıq, üzümlük*; müəyyən sənət, peşə sahibini bildirən substantiv isimlər yaradır: *həkimlik, zərgərlik*; mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etdirən substantiv isimlər əmələ gətirir: *yaxşıluq, pislik*; təbiət hadisələrinin uzun müddət davamını bildirən substantiv isimlər düzəldir: *nəmlik, quraqlıq* və s.

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi. Müəyyən əşya ilə məşğul olan peşə sahibini bildirən atributiv isimlər düzəldir: *dəmirçi, çəkməçi*; ictimai

hadisə ilə məşğul olan ixtisas sahibini və ya vəzifəni bildirən isimlər düzəldir: *yazıçı, dilçi*; müəyyən məkan mənsubiyyəti olan, qismən də bu məkanla əlaqədar iş görəni bildirən isimlər yaradır: *kəndçi* və s.

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi. Əşyanın keyfiyyətini bildirən sifətlər düzəldir: *yağlı, günəşli, sulu*; hər hansı məkana mənsubluğunu bildirən atributiv isimlər yaradır: *şəhərli, dağlı*; soyad, yaxud kənd, şəhər adları bildirən xüsusi isimlər düzəldir: *Həsənli, Günəşli* və s.

Fellərdən ad düzəldən şəkilçilər. -aq, -ək, -q, -k şəkilçisi. Substantiv və ya atributiv isimlər əmələ gətirir: *qapaq, qaçaq, kəsək* və s.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi. Substantiv adlar əmələ gətirir: *yazı, çəki, dolu* və s.

-qı, -ki, -qu, -kü, -ği, -ki, -ğu, -gü şəkilçisi. Substantiv, bəzən də atributiv isimlər əmələ gətirir: *asqı, seçki, sarğı, silgi* və s.

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər. -la, -lə şəkilçisi. İsimlərdən: *gözlə, başla*; sifətlərdən: *pislə, qaralə*; saylardan: *cütlə*, təqlidi sözlərdən: *gurlə, sızlə* və s.

-laş, -ləş şəkilçisi. Qarşılıq mənasını ifadə edən fellər düzəldir: *məktublaşmaq, vidalaşmaq*; əlamət və xüsusiyyət mənası ifadə edən fellər: *yeniləş(mək), gözəlləş(mək)* və s.

-lan, -lən şəkilçisi. Qayıdış mənasını əks etdirən təsirsiz fellər düzəldir: *çiçəklənmək, ağullanmaq, xəstələnmək* və s.

Fellərdən fel düzəldən şəkilçilər. -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi. Hərəkətin icrasında davamlılıq ifadə edən fellər düzəldir: *sürü(mək), daşı(maq), toxu(maq)* və s.

-dir, -dir, -dür, -dur şəkilçisi. Hərəkəti bilavasitə subyekto bağlayan təsirli fellər düzəldir: *güldür(mək), tələsdir(mək)*; təsirli fellərə artırıldıqda hərəkətin vasitə ilə icrasını bildirən təsirli fellər əmələ gətirir: *yazdır(maq), kəsdir(mək)* və s.

-ıl, -il, -ul, -ül şəkilçisi. Təsirli fellərdən subyekti bildirməyən təsirsiz fellər düzəldir: *yazıl(maq), görül(mək)*; şəxssiz fellər düzəldir: *baxıl(maq), durul(maq)* və s.

Zərf düzəldən şəkilçilər. -ca, -cə şəkilçisi. *Ayrıca, əvvəlcə, latınca, onlarca, dünyalarca* və s.

-casına, -casinə şəkilçisi. Hərəkətin tərzini bildirən düzəltmə zərflər əmələ gətirir: *qəhrəmancasına, mərdcasinə* və s.

-dan, -dən şəkilçisi. Zaman bildirən zərflər əmələ gəlir: *dünəndən, sonradan, çoxdan*; hərəkətin tərzini bildirən zərflər əmələ gətirir: *ucadan, hündürdən, birdən* və s.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı. Sintaktik yolla söz yaratma prosesi Azərbaycan ədəbi dili leksikanın inkişafında mühüm rol oynayır. Sintaktik yolla sözyaratma prosesi dedikdə, iki müstəqil sözün birləşərək yeni bir leksik vahid – mürəkkəb söz əmələ gəlməsi nəzərdə tutulur. Sintaktik yolla söz yaradılmasının iki üsulu vardır: 1) Heç bir morfoloji vasitədən istifadə olunmadan leksik vahidlər birləşərək yeni söz əmələ gətirir: *qarasaç, ucaboy, istiot* və s. 2) Sözlərdə komponentlərə şəkilçi qoşularaq sintaktik əlaqə əsasında yeni söz yaranır: *dəvəquşu, ağacdələn, qartopu* və s.

Mürəkkəb sözlərin yaranmasında müəyyən məntiqi-semantik əlamət əsas rol oynayır və bu əsasda da yeni söz yaranır. Bir sıra mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı funksiya mühüm yer tutur: *əlüzüyan, tozsoran, otbiçən* və s. Bir sıra mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı əlamət əsas rol oynayır: *istiot, meşəbəyi, sarıköynək, şüşəbənd* və s. Mürəkkəb sözlərin böyük bir qismi əşya və ya hadisənin müəyyən bir əlamətinə və ya əşyaya bənzədilməsi nəticəsində əmələ gəlir: *dəvəquşu, itburnu, şirindil* və s.

Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası

Tipinə görə iltisacı dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu başqa dillərdən fərqlənir. Bu dildə qrammatik məna, əsasən, şəkilçi morfemlərin söz kökünün sonuna qoşulması vasitəsilə ifadə edilir və bir qayda olaraq istisnalar müşahidə olunmur. Kök-şəkilçi münasibətində kök sözə bərabər olur, leksik və qrammatik cəhətdən müstəqildir, şəkilçi (şəkilçilər) qəbul etdikdə formal-semantik sərhəddini qoruyur (yəni dəyişmir), önünə (ön şəkilçi) və ortasına (iç şəkilçi) şəkilçi qəbul etmir, şəkilçi morfemlər, adətən, birmənalı olur.

Azərbaycan dilində kök və şəkilçi morfemlər arasında bir element kimi köməkçi nitq hissələri fəaliyyət göstərir. Morfoloji əlamətinə, sintaktik funksiyasına və leksik-semantik məzmununa görə sözlər nitq hissələri adı altında birləşir. Dilin morfoloji sistemindeki funksional roluna görə nitq hissələri iki qrupa ayrılır:

1. Əsas nitq hissələri: İsim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf.

2. Köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz, nida.

Birinci qrupa daxil olan nitq hissələri lüğəti mənasına, söz yaratmada iştirakına, müəyyən qrammatik kateqoriya əlamətlərinə malik olmalarına görə bir-birindən və bütövlükdə köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrinin yardımçıları kimi qrammatik münasibətlərin ifadəsinə xidmət edir və funksional cəhətdən qrammatik morfemlərə yaxınlaşır.

İsim əşya, hadisə, əlamət, kəmiyyət adları bildirir. Azərbaycan dilində isimlər və isimləşmiş sözlər hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarına malikdir.

Hal kateqoriyasının morfoloji əlamətləri vasitəsilə söz birləşmələri və cümlədə sözlər arasında müxtəlif münasibətlər ifadə olunur. Dilimizdə bütün isimlər eyni cür hallanır, hallanma qaydasında istisnalar və sözün leksik mənasındaki asılılıq yoxdur. Azərbaycan dilində altı hal vardır:

Hallar		Şəkilçisi	Sualları
Adlıq	<i>alma, kitab</i>		kim? nə?
Yiyəlik	<i>almanın, kitabın</i>	-ın, -in, -un, -ün	kimin? nəyin?
Yönlük	<i>almaya, kitaba</i>	-a, -ə	kimə? nəyə?
Təsirlik	<i>almanı, kitabı</i>	-ı, -i, -u, -ü	kimi? nəyi?
Yerlik	<i>almada, kitabda</i>	-da, -də	kimdə? nədə?
Çıxışlıq	<i>almadan, kitabdan</i>	-dan, -dən	kimdən? nədən?

Qeyd: Yiyəlik və təsirlik halın qeyri-müəyyənlik bildirən şəkilçisiz formaları da vardır: *inək südü, alma şirəsi, Vətən sevgisi* – qeyri-müəyyən yiyəlik hal; *Kitab aldım, Məktub göndərdim, Qonaq qarşıladım* – qeyri müəyyən təsirlik hal.

Mənsubiyyət kateqoriyası əşyanın və hadisənin müəyyən şəxsə aid olduğunu ifadə edir. Bu kateqoriyanın morfoloji əlaməti həm sahib şəxsi, həm də mənsub əşyanı ifadə edir.

Flektiv dillərdə olmayan bu kateqoriyanın morfoloji əlamətləri aşağıdakılardır:

Tək	Cəm
I -ım, -im, -um, -üm	-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz
II -ın, -in, -un, -ün	-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz
III -ı, -i, -u, -ü	-ı, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü

kitabım	kitabımız	atam	atamız
kitabın	kitabınız	atan	atanız
kitabı	kitabları	atası	ataları

Mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimdən əvvəl yiyəlik halda müvafiq şəxs əvəzliyi də işlənə bilər: *Mənim kitabım=kitabım, onun atası=atası*

Kəmiyyət kateqoriyası müasir Azərbaycan dilində xüsusi morfoloji əlamətlə -lar, -lər şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu morfem, say ilə birləşən isimlərə qoşularaq mücərrəd cəmlik ifadə edir: *ağac-ağaclar, adam-adamlar, iş-işlər, dost-dostlar* və s.

Sifət. İsimlə bağlı olan, onun müxtəlif əlamətlərini ifadə edən sifətlər qrammatik cəhətdən ondan asılı olur və tərkib daxilində asılı olduğu sözə yanaşır, dəyişmir: *qalın kitabın, qalın kitablar, qalın kitabdan* və s. Sifətlər morfoloji cəhətdən kəsib nitq hissəsidir, başqa nitq hissələrindən sintaktik mövqeyinə və leksik-semantik məzmununa görə fərqlənir. Sifətlərin yeganə morfoloji əlaməti dərəcə kateqoriyasıdır. Sifətin ifadə etdiyi əlamət üç dərəcədə olur:

Adi dərəcə: *qırmızı, sarı, yaxşı, pis*; azaltma dərəcəsi: *qırmızımtıl, sarıtəhər, az yaxşı, az pis*; çoxaltma dərəcəsi: *qıpqırmızı, sapsarı, lap yaxşı, ən pis*.

Say. Saylar da sifətlər kimi isimlə bağlıdır və onun konkret, müəyyən və qeyri-müəyyən kəmiyyətini bildirir, isimdən qrammatik cəhətdən asılı olur və dəyişmir. Müstəqil nitq hissəsi kimi sayların heç bir morfoloji əlaməti yoxdur, başqa nitq hissələrindən sifətlər kimi leksik-semantik, sintaktik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Saylar aşağıdakı qruplara bölünür:

Miqdar sayı: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on*;

Sıra sayı: *birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yeddinci*;

Kəsir sayları: *ikidə bir, beşdə altı, üçdə iki, altıda doqquz*;

Qeyri-müəyyən say: *az, çox, xeyli, bir az, bir qədər, yüzlərcə, onlarla*.

Əvəzlik. Əvəzlik digər nitq hissələrindən fərqli olaraq nəyisə adlandırmır, ümumilik bildirir, mətdə, yaxud şifahi nitqdə hər hansı bir əşyanı, əlaməti, hərəkəti ifadə edən sözlü əvəz edir, bununla da artıq təkrarın, yeknəsəqliyin qarşısını almış olur. Əvəzliyin özünə-məxsus semantik-qrammatik əlaməti yoxdur, hansı nitq hissəsinin yerində işlənirsə, onun malik olduğu xüsusiyyətləri daşıyır. Əvəzlik mənaca bir neçə qrupa bölünür: şəxs əvəzliyi: *mən, sən, o, biz, siz, onlar*; işarə əvəzliyi: *o, bu, elə, belə*; sual əvəzliyi: *kim, nə, necə, hansı, neçənci, nə üçün, nəyə görə, nə qədər, nə vaxt*; qayıdış əvəzliyi: *özüm, özünüz, özün, özünüz, özü, özləri*; qeyri-müəyyən əvəzlik: *kim isə, nə isə, birisi, kimi, kiminsə, kimlər, biri*; inkar əvəzliyi: *heç kəs, heç nə, heç biri, heç bir kimsə*; təyin əvəzliyi: *öz, bütün, hər, fılan*.

Qeyd: əşya, şəxs məzmunu ifadə edən əvəzlilər isimlər kimi hallanır.

Fel. Azərbaycan dilində bu nitq hissəsi qrammatik və leksik-semantik cəhətdən zənginliyi ilə seçilir, leksik mənaca hərəkət, hal-vəziyyət, əlamətin əmələ gəlməsini, əlamətin dəyişməsinə ifadə edir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında fellərin lüğəti mənə qrupu ayrıca qeyd edilir. Buraya hərəkət felləri (*gəzmək, getmək, gəlmək, sürüşmək, ötmək*), iş felləri (*bükmək, yoldan etmək, boğmaq, əymək, yonmaq*), nitq felləri (*demək, danışmaq, dinləmək, bağırmaq, soruşmaq*), təfəkkür, görmə, eşitmə prosesi ilə bağlı olan fellər (*düşünmək, dərk etmək, bilmək, qanmaq, güman etmək, eşitmək, dinləmək, qulaq asmaq, baxmaq, görmək, tamaşa etmək*), hal-vəziyyət felləri (*arıqlamaq, avara qalmaq, artmaq, dəyişmək*) daxildir.

Fellərin morfoloji əlamətlərə malik olan bir sıra qrammatik kateqoriyaları vardır.

1) İnkarlıq kateqoriyası. İş, hal və hərəkətin icra olunub-olunmamasını bildirmək baxımından fellər təsdiq və inkar olur. İnkarlıq kateqoriyasının morfoloji əlaməti -ma, -mə-dir. Bu şəkilçini qəbul etməyən fel təsdiq, edən isə inkar feldir. *Yaz-yazma, gedin-getməyin, desinlər-deməsinlər, soruşaq-soruşmayaq.*

2) Təsirli və təsirsiz fellər. Leksik-semantik və qrammatik cəhətdən bütün fellərə xas olan əlamətlərdən biri də onların ya təsirli, ya da təsirsiz olmasıdır. Təsirli fellərdə hərəkət bir başqa obyekt üzərinə yönəlir və müvafiq obyektə ifadə edən söz ismin təsirlik halında olur (*aç, göstər, bağla, oxu, yığ, kəs, doğra, sür, at*), təsirsiz fellərdə isə hərəkət bilavasitə obyektə əlaqədar olmur, sanki hərəkətin obyektə yoxdur (*otur, get, gəz, qal, yat*). Bəzən xüsusi morfoloji əlamətin vasitəsilə təsirsiz fellərdən təsirli fel yaradılır: *gül-güldür, iç-içir, qon-qondar, yat-yatır, dol-doldur, ağar-ağart, başla-başlat.*

3) Felin şəxs kateqoriyası. Hal və hərəkətin kim tərəfindən icra olunduğunu bildirmək üçün fellər xüsusi morfoloji əlamət qəbul edir, bu əlamət-morfemlər müvafiq icraçı şəxsi göstərməklə yanaşı, cümlədə mübtədə ilə xəbərin münasibətini də ifadə edir. Şəxslərin tək və cəmi üzrə şəkilçilər bunlardır:

	Tək	Cəmi
I	-m, (-am, -əm, -yam, -yəm) -im, -im, -um, -üm	-q, -k, -aq, -ək, -ıq, -ik
II	-san, -sən	-ın, -in, -un, -ün, -nız, -niz, -nuz, -nüz -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz
III	-sın, -sin, -sun, -sün; -dir, -dir, -dur, -dür	

Aldım, yazıram, deməliyəm Aldıq, yazırıq, deməliyik

Aldın, yazırsan, deməlisən Aldınız, yazırsınız, deməlisiniz

Aldı, yazır, deməlidir Aldılar, yazırlar, demədirlər

4) Növ kateqoriyası. Bu kateqoriyanın mənası obyektə subyektin, hərəkətlə obyektin və subyektin arasındakı məntiqi-qrammatik münasibətin ifadəsidir. Qeyd etdiyimiz münasibətlər xüsusi paradiqma daxilində, ayrı-ayrı morfoloji vasitələrlə gerçəkləşir. Azərbaycan dilində fellərin beş növü göstərilir: məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıq növ, icbar növ. Məlum növü əmələ gətirən xüsusi morfoloji əlamət yoxdur, leksik-semantik məzmunundan,

xüsusilə semantik mövqeyindən asılı olaraq felin məlum növü müəyyənləşir. Məlum növ kateqoriyanın başlanğıc formasıdır, qalan növlər bu növə müqayisədə ortaya çıxır, məlum növ fellər həm təsirli, həm də təsirsiz olur: *Arif gəldi. Uşaqlar həyətə çıxdılar. Dilbər kitabları gətirdi.*

Məchul növ təsirli fel köklərinə -il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün şəkilçilərinin əlavəsi ilə düzəlir. Belə fellərin icraçısı məlum olmadığından məntiqi obyekt subyekt yerində çıxış edir, obyekt subyektə sanki əvəz edir: *Məktub yazıldı. Qapı döyüldü. Pəncərələr bağlandı.*

Qayıdış növ fellər -in, -in, -un, -ün şəkilçisi vasitəsilə təsirli fellərdən əmələ gəlir, nəticədə fel təsirsiz olur. Bu növün qrammatik mənası odur ki, hərəkəti icra edən subyekt eyni zamanda obyekt vəzifəsini də yerinə yetirir: *yumaq-yuyunmaq, daramaq-daranmaq, bəzəmək-bəzənmək, çırpmaq-çırpınmaq* və s.

Qarşılıq növ bir neçə subyektin hərəkətinin qarşılıqlı surətdə icrasını ifadə edir, təsirli fellərdən -ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi vasitəsilə düzəlir: *vuruşmaq, deyişmək, görüşmək, tutaşmaq* və s.

İcbar növ. Həm təsirli, həm təsirsiz fel köklərindən -dır, -dir, -dur, -dür, -t şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gətirilir. Bu növdən olan fel təsirli olur. İcbar növə aid fellərdə hərəkət bir subyektin təkidi, tələbi, müdaxiləsilə başqa subyekt tərəfindən icra olunur, deməli, burada cümlənin xəbərində morfoloji cəhətdən əks olunmuş subyekt icraçı deyil, təhrik edəndir: *Məktubu yazdırdım. Kitabları göndərdim. Lövhdəki yazını pozdurduq.*

Felin şəkilləri vasitəsilə hərəkətin gerçək varlığa münasibəti (qrammatik modallıq) ifadə olunur. Bu kateqoriya zaman, şəxs, kəmiyyət kateqoriyaları ilə bağlıdır. Hərəkətin müşayiət olunduğu modallıq məzmunundan asılı olaraq şəkillərin sayı və məzmunu müəyyənləşir. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşundakı şəkillər bunlardır: əmr şəkli, arzu şəkli, vacib şəkli, lazım şəkli, şərt şəkli.

Əmr şəkli. Felin əmr şəkli xahiş, təkid, nəsihət, əmr, yalvarış kimi mənalara ifadə edir. Bu şəklın xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur, felin kökünə müvafiq şəxs sonluğu artırılır və xüsusi intonasiya ilə

deyilir, ikinci şəxs təkdə isə şəxs sonluğu işlənmir: *yazım, yaz, yazsın, yazaq, yazın, yazsınlar.*

Əmr şəklının şəxslər üzrə paradigmasının şəxs sonluqları

I	-im, -im, -um, -üm	-aq, -ək
II	-	-in, -in, -un, -ün
III	-sın, -sın, -sun, -sün	-sınlar, -sınlar, -sunlar, -sünlər

Arzu şəkli. Xüsusi morfoloji əlamətin (-a, -ə) köməyiylə kontekstual şəraitdən asılı olaraq danışanın icra olunan hərəkətlə bağlı arzu, məqsəd, şübhə, tərəddüdünü ifadə edir: *deyəm, deyəsən, deyə, deyək, deyəsiniz, deyələr.* Arzu şəkli bir sıra ədatlarla (*kaş, kaş ki, bəri, təki, gəlsənə*) işlənir ki, bu da ifadə olunan mənanın qüvvətlənməsinə xidmət edir.

Vacib şəkli işin icrasının zəruriliyini, vacibliyini ifadə edir və fel kökünə -malı, -məli şəkilçisini qoşmaqla düzəlir.

I	deməliyəm	deməliyəm	soruşmalıyam	soruşmalıyıq
II	deməlisən	deməlisiniz	soruşmalısən	soruşmalısınız
III	deməlidir	deməlidirlər	soruşmalıdır	soruşmalıdırlar

Şərt şəkli -sa, -sə şəkilçisi vasitəsilə düzəlir və müəyyən hərəkətin icrasının şərtə bağlanmasını ifadə edir. Feli xəbəri şərt şəkli ilə formalaşmış cümlədən sonra həmin şərtə bağlı olan hərəkət ifadə olunur: *Kim Bakını göz bəbəyi kimi qorusa, o mənim oğlumdur.* Şərt şəklının şəxslər üzrə paradigması:

I	oxusam	oxusaq	desəm	desək
II	oxusan	oxusanız	desən	desənlər
III	oxusa	oxusalar	desə	desələr

Felin zamanları bütün fellərin kökünə xüsusi morfoloji əlamətin qoşulması ilə yaranır. Azərbaycan dilində üç zaman və beş

zaman forması vardır.: indiki zaman, keçmiş zaman (nəqli keçmiş, şühudi keçmiş), gələcək zaman (qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək):

İndiki zaman (-ır ¹)	Nəqli keçmiş (-miş ⁴)	Şühudi keçmiş (-di ⁴)
deyirəm, deyirik	demişəm, demişik	dedim, dedik
deyirən, deyirsiniz	demişsən, demişsiniz	dedin, dediniz
deyir, deyirlər	demişdir, demişlər	dedim, dedilər
Qəti gələcək (-acaq, -əcək)		Qeyri-qəti gələcək (-ar, -ər)
deyəcəyəm, deyəcəyik	deyərəm, deyərik	
deyəcəksən, deyəcəksiniz	deyərsən, deyərsiniz	
deyəcək, deyəcəklər	deyər, deyərlər	

Qeyd: hekayə, rəvayət, şərt ifadə edən *idi, imiş, isə* hissəciyi ilə felin bütün şəkillərinin və zamanlarının mürəkkəbi əmələ gətirilir: *deyirdim, deyirmişəm, deyirəmsə, deyəcəkdim, deyəcəkimişsən, deyəcəksinizsə, deməliydik, deməliymiş, deməliyiksə* və s.

Feli sifət felin xüsusi forması olub şəxs sonluğu qəbul etmir, predikativ əlamətdən məhrumdur və özündə felin və sifətin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Müasir Azərbaycan dilində geniş işlənmə sahəsinə malik olan, hərəkətdə cəmləmiş əlamət bildirən feli sifət xüsusi morfoloji əlamətlərlə yaranır:

1.	-an, -ən	İşdən boyun qaçıran adam, xəyala dalan qadın
2.	-miş, -miş, -muş, -müş	Göndərilmiş məktub, çağırılmamış qonaq
3.	-dığı, -diyi, -duğu, -düyü	Oxuduğum kitab, anlamadığımız söz

4.	-acaq, -əcək	Görüləcək iş, baxılacaq məsələ, satılacaq məhsul
5.	-malı, -məli	Yeməli meyvə, oxunmalı kitab
6.	-ar, -ər	axar su, gülər üz, qaynar həyat

Feli bağlama da felin təsirlənməyən formasıdır. Cümlədə əsas feli xəbərə aid olub, onu müxtəlif cəhətdən (zaman, tərz) izah edir və semantik-grammatik cəhətdən ayrıca bir söz qrupu olan zərflə yaxınlaşır. Feli bağlamalar da xüsusi morfoloji əlamətlərlə yaranır:

1.	-ib, -ib, -ub, -üb	İşləyib getdi, oxuyub qurtardı
2.	-araq, -ərək	Başını yuxarı qaldıraraq mənə baxdı. Gülərək sözə başladı.
3.	-anda, -əndə	İşləyəndə mənə çağırma. Güləndə gözündən yaş gəldi.
4.	-dıqda, -dikdə	Onu gördükdə özünü itirdi
5.	-dıqca, -dikcə	Hava getdikcə ağırlaşırdı.
6.	-ınca, -incə	Səlimi gördükcə tüklərim ürpərdi.
7.	-mədən, -mədən	Gözlərini çantadan ayırmadan nəsə deyirdi.

Zərf. Zərfin bir müstəqil nitq hissəsi kimi xüsusi morfoloji əlaməti olmadığından sintaktik mühitlə, işlənmə mövqeyi ilə müəyyənləşir. Zərf bir qayda olaraq fələ aid olur, onu müxtəlif cəhətdən müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilində bir çox leksik vahidin (*yaxşı, pis, gözəl, şirin, uca...*) sifət, yaxud zərf olması onların isimə və ya fələ aid olmasından asılı olur. Zərflər bir söz qrupu kimi fəllə əlaqədardır: hal və ya hərəkətin yerini, tərzini, bütövlükdə əlamətini ifadə edir. Bəzən zərflər feli sifətin, yəni əlamətin əlamətini də aydınlaşdırır, buna görə də zərflə hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirən nitq hissəsi kimi baxılmalıdır.

Zərflər quruluşca üç cür – sadə (*tez, yenə, irəli, qabaq, yaxın*), düzəltmə (*təlaşla, həyəcanla, qəhrəmancasına, birdən, qəflətən, təzəcə*), mürəkkəb (*təkrar-təkrar, addım-addım, tez-tez, taybatay*) olur və onların mənaca dörd növü vardır: zaman zərfləri (*indi, həmişə, əvvəl, daim, yenə*), yer zərfləri (*aşağı, yuxarı, irəli, geri*), tərz-i-hərəkət zərfləri (*sürətlə, güclə, qarşı-qarşıya, yavaşca*), kəmiyyət zərfləri (*cüt-cüt, tək-tək, o qədər, az-az, bir-bir*).

Köməkçi nitq hissələri

Qoşma xüsusi lüğəti mənası olmayan, cümlədə isimdən (və digər nitq hissələrindən) sonra işlənib müxtəlif qrammatik (sintaktik) əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsidir. Qoşmalar daha çox hallarla bağlıdır və bəzən sözün hansı halda işlənməsi qoşmadan asılı olur, qoşma sözə köməkçi vasitə kimi qoşulsa da, onun tabeçiliyinə düşmür, əksinə əsas sözlü idarə etmək müstəqilliyinə malik olur.

Müasir Azərbaycan dilində qoşmaların müxtəlif növləri işlənməkdədir. Bəzi qoşmalar (başqa, qabaq, sonra, əvvəl, ayrı) lüğəti mənasını tam itirmədiyi üçün müstəqil mənalı söz kimi də işlənir. Müstəqil mənalı itirmiş, yalnız qoşma kimi işləyənlər sabit qoşma adlanır: üçün, ötrü, kimi, təki, sarı, görə, üzrə və s. Bu qoşmalar işlənmə məvqeyindən, qoşulduğu sözün mənasından asılı olaraq aidlik, səbəb, məqsəd, bənzətmə, müqayisə, zaman, məkan, səmt, uyğunluq, istinad mənalını ifadə edir. Dilimizdə bir neçə qoşma –can, -cən, -la, -lə (ilə), -dək şəkilçiləşmişdir və sözə bitişik yazılır.

Qeyd etdiyimiz kimi qoşmalar idarəetmə qabiliyyətinə malikdir və buna görə də ismin halları ilə, hallanan sözlərlə bilavasitə bağlıdır. Bu və ya digər halla işlənməsinə, yəni idarəetmə imkanına görə də qoşmalar fərqlənir. Yönlük halı tələb edən qoşmalar: görə, qarşı, nisbətən, doğru, sarı, tərəf, məxsus, aid, dair, əsasən, istinadən, can (cən), dək uyğun olaraq, müvafiq olaraq; çıxışlıq hal şəkilçili söz tələb edən qoşmalar: qabaq, əvvəl, sonra, bəri, savayı,

başqa, qeyri, ötrü, fərqli olaraq, asılı olaraq; yiyəlik hal tələb edən qoşmalar: üçün, haqqında, barəsində, kimi, tək, qədər.

Bağlayıcı sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaradan, onları bir-birinə bağlayan və leksik məna daşımayan köməkçi bir nitq hissəsidir. Dil vahidlərinin bir-birinə münasibətindən asılı olaraq bağlayıcılar iki qrupa bölünür: tabe edənlər – tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlə arasında işlədilənlər, tabe etməyənlər – tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr və həmcins cümlə üzvləri arasında işlədilənlər. Qeyd etdiyimiz qruplara daxil olan bağlayıcılar müxtəlif semantik-sintaktik funksiyalar yerinə yetirməklə yanaşı əlavə vəzifələr də yerinə yetirmələrinə görə müəyyən qruplara birləşir: birləşdirənlər – və -la, -lə, (ilə); qarşılıq bildirənlər – ancaq, lakin, amma, halbuki, fəqət; iştirak bildirənlər: həm, həm də; inkar bildirənlər: nə, nə də; bölgü bildirənlər: gah, gah da, ya, və ya, ya da, ya da ki; səbəb bildirənlər: çünki, ona görə ki, odur ki, bunun üçün ki, ondan ötrü ki; aydınlaşdırənlər: ki, belə ki, yəni; bənzətmə bildirənlər: sanki, elə bil ki; şərt bildirənlər: əgər, yoxsa, hərgah.

Ədat cümlədə ifadə olunan ümumi fikrə ekspressiv-kommunikativ münasibət bildirmək məqsədilə işlədilir və ümumi məzmunu müxtəlif rənglər (sual, əmr, istək) qatır. Ədata belə tərif verirlər: "Sabit, müstəqil leksik mənaya malik olmayan, cümlə üzvlü yerində işlənməyən, cümlə üzvlərlə sintaktik əlaqəsi olmayan sözlərə ədat deyilir".

Ədatların mənaca müxtəlif növləri vardır: qüvvətləndirici ədatlar (daha, ki, artıq, lap, axı, ha, belə); məhdudlaşdırıcı ədatlar (yalnız, ancaq, bircə, tək, təkcə, bir, bircə); dəqiqləşdirici ədatlar (elə, məhz, əsl, ca, cə); sual ədatları (məgər, ki, hə, mi (mu, mü), bəs, yəni); əmr, arzu ədatları (qoy, qoyun, gəl, gəlin, sana, sənə, görək, bax, di, kaş, gəlsənə); təsdiq, şübhə və təəssüf bildirən ədatlar (əlbəttə, şübhəsiz, doğrudan da, yaqın ki, həqiqətən, bəlkə, guya, deyəsən, təəssüf ki, heyf ki, nədənsə); nəticə və sıra bildirən ədatlar (xülasə, beləliklə, deməli, görünür, əvvələn, birincisi, nəhayət, axırda). Azərbaycan dilində ədatlar isim, əvəzlilik, fel, zərf,

say və bağlayıcılardan ayrılmaqla yaranmışdır və nisbətən son dövrlərdə formalaşmışdır.

Nidalar xüsusi tipli söz qrupudur, əsas və köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə aralıq mövqe tutur. Bu qrupa daxil olan sözlər insanın hiss və duyğularını adlandırmadan onların adını sözlə ifadə etmədən xüsusi şəkildə ifadə edən, nominativ funksiya daşımayan, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, xüsusi intonasiya ilə deyilən nidalar müxtəlif növlərə bölünür: hiss-həyəcan ifadə edən, kəmiyyətə çoxluq təşkil edən emosional nidalar: A!, Ə!, Aha!, Ura!, Bəh!, Bax! Paha! Ay vay!, Maşallah!, Mərhaba!, Afərin!, Bərəkəllah!, Lənət!, Eyvah!, Ax!. Bu nidalar situasiyadan, danışanın münasibətindən asılı olaraq müsbət və mənfi hissləri ifadə edə bilər; əmr və müraciət bildirən nidalar: haydı, marş, ay şabaş, atəş, diqqət; adət və qaydalarla bağlı olan nidalar: Bismillah!, Əlhəmdülillah!, Salam!, Salaməleyküm!, Xudahafis!, Əlvida!, Hələlik!.

Modal sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini (fikrin gerçəkliyini, doğruluğunu, yalan olmasını, əşya və hadisənin mövcudluğunu) ifadə edən söz qrupudur. Məntiqi modallıqla qrammatik modallıq fərqlənir, ikincidə birincidə olmayan müxtəliflik, rəng-rənglik, üslubi rəng daha çox olur. Azərbaycan dilinin həm şifahi, həm də yazılı qolunda geniş şəkildə işlədilən modal sözlərin də müxtəlif növləri vardır: fikrin gerçəkliyini, doğruluğunu qəti şəkildə təsdiq edən modal sözlər və modal birləşmələr: əlbəttə, şübhəsiz, doğrudan da, doğrudan-doğruya; fikrin təxmin olunan baş verməsinin bir qədər şübhəliliyini bildirənlər: bəlkə, təxminən, yəqin, bəlkə də, gərək ki, olsun ki, deməli; bir neçə fikrin bir-birinin ardınca gəlməsini, sırasını və həqiqi olmayan, lakin həqiqətə bənzədilən bir fikir məqamında işlədilən modal sözlər: əvvələn, ikincisi, üçüncüsü, guya, guya ki, sanki, elə bil ki.

Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi

Qrammatikanın söz birləşmələri və cümlələrdən bəhs edən hissəsi sintaksis adlanır. İstər söz birləşmələri, istərsə də cümlələrdə fikrin ifadəsi üçün çox vacib olan sintaktik əlaqələr vardır. Həmin əlaqələr iki yerə bölünür: 1. Tabesizlik əlaqəsi. 2. Tabelilik əlaqəsi.

Tabesizlik əlaqəsi cümlədəki həmcins üzvlər arasında olur; onlar bir-birinə münasibətdə qrammatik əlaqə baxımından çox sərbəstdirlər. Məs:

Atlar, öküzlər kotana güc vurur,

Gah yeriyir, gah yıxılır, gah durur. (M.Ə.Sabir)

Cümlələrdə tabelilik əlaqəsinin üç tipi vardır:

1. **Uzlaşma.** Uzlaşma tabe sözün əsas sözlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmasına deyilir. Məs:

a) Mübtəda ilə xəbər arasında: *Mən gəlirəm.* (Mübtəda I şəxsin təkində olduğundan xəbər də I şəxsin təkindədir.)

b) İkinci və üçüncü növ söz birləşmələrinin tərəfləri arasında: *sizin kitabınız.* (Sizin II şəxsin cəmindədir və kitabınız da bu morfoloji ölçüdədir)

c) Bəzi feli birləşmələrin tərəfləri arasında: *Mən dediyim* – (I şəxs, təkdə)

2. **İdarə əlaqəsi.** Əsas sözün tələbi əsasında tabe sözün ismin müəyyən hallarda işlənməsi idarə əlaqəsi adlanır. Məs: *dərsdən gəlmək* (gəlmək sözünün tələbi ilə “dərs” ismi çıxışıq halda işlənməmişdir).

3. **Yanaşma.** Əgər cümlədəki sözlər arasında uzlaşma və idarə əlaqəsi yoxdursa, deməli, onlar arasında uzlaşma əlaqəsi vardır. Məs: *yaxşı insan; gözəl mənzərə; mehriban insan* və s.

Söz birləşmələri

Söz birləşmələri ən azı iki sözün bir məna ətrafında qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Məs: *sözün düzü, ailənin gözü, meyvələrin yaxşısı* və s.

Azərbaycan dilində söz birləşmələri iki yerə bölünür: 1. İsmi birləşmələr. 2. Feli birləşmələr.

İsmi birləşmələrin bir neçə növü vardır. Əvvəldə izah etdiyimiz idarə və yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan söz birləşmələri ismi birləşmələrə aiddir. Məs: *şirin meyvə, sərin su, aydın səma, dənizin havası, çayların şırıtması, gözlərin rəngi* və s.

Feli birləşmələrin ikinci tərəfi, yəni əsas tərəfi fellərdən ibarət olur. Məs: *səhərdən gözələn (adam), yuxudan ayılan (uşaq), bərkdən danışmaq, həyatı sevmək, yaxşını qiymətləndirmək, səfərdən qayıtmaq, düzgün danışmaq* və s.

Cümlə üzvləri

Mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflik cümlə üzvləri adlanır. Onlar cümlələrdə oynadığı funksiyalarına görə iki yerə bölünür: 1. Baş üzvlər. 2. İkinci dərəcəli üzvlər.

Baş üzvlər. Mübtədə və xəbər cümlənin baş üzvləridir. Cümlənin qurulması, nəzərdə tutulan fikrin ifadəsi baş üzvlərdən asılıdır. Mübtədə kim? nə? hara? sualına cavab verir. Məs:

1. *Bakı elm, mədəniyyət və inkişaf etmiş sənaye şəhəridir.*
2. *Siz çox narahat adamsınız.*
3. *Səməd Vurğun böyük şairdir.*
4. *Meyvə vaxtında yetişər* və s.

Xəbər mübtədadan asılı olmaqla ona aid hal və hərəkəti bildirir; nə edir? nə etdi? nə edəcək? kimdir? necədir? neçədir? və s. suallarına cavab verir. Məs: Bu musiqi çox gözəldir (necədir?). Onun gözləri yaşıldır (necədir?). Mən bu hadisəni çoxdan

unutmuşam (nə etmişəm?). *Onun sözü çoxdur* (nə qədərdir?). *Yağış yağır* (nə edir?). *Oxunan mahnının bəstəkarı mənəm* (kimdir?).

İkinci dərəcəli üzvlər: Tamamlıq, təyin, zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvləridir.

Tamamlıq qoşmalarla, ismin yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözlərlə ifadə olunur və həmin halların suallarına cavab verir. Məs: *Qapını (nəyi?) aç. Sözlərimə (nəyə?) qulaq as. Səndən (kimdən?) danışsın. Məndə (kimdə?) günah yoxdur. Səni (kimi?) çağırırlar* və s.

Tamamlıqlar vasitəli və vasitəsiz olmaqla iki yerə bölünür.

Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olur. Məs: *Məsələni (nəyi?) izah edəcəyəm.*

Bir sıra tamamlıqlar vardır ki, onlar qeyri-müəyyən təsirlik halda olurlar, yəni onlar təsirlik halda olsalar da, təsirlik hal şəkilçisi yazılmaz və onlar fələ istinadən müəyyən olunur. Məs: *Söz danışsın* cümləsində danışmaq təsirli feldir, buna görə də onunla əlaqədar olan tamamlıq yerində işlənən isim də təsirlik haldadır. İsmi qeyri-müəyyən təsirlik haldadır: onu belə də ifadə etmək olar. *Sözünü danışsın/tələffüz edirəm.*

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri də təyindir. Təyinlər mübtədə və tamamlıqlardan əvvəl gəlir və onları əlamət, keyfiyyət və digər cəhətdən təyin edir: necə? nə cür? hansı? Nə qədər? neçənci? və s. suallara cavab verir.

Ağıllı (necə?) məsləhət insana çox kömək edir. Düz (necə?) söz kəsərli olur. Göz oxşayan (hansı?) mənzərələr adamı heyran edirdi.

Zərflilər cümlənin ikinci dərəcəli üzvüdür; onlar xəbərə aid olur. Zərflilərin aşağıdakı məna növləri vardır:

1. Təzi-hərəkət zərfliləri necə? nə cür? suallarına cavab verir. Məs: *Mən onunla üz-üzə (necə?) dayanmışdım. Biz gülə-gülə (necə?) cavab verdik. Atasını yaxşı (necə?) tanıyır.*

2. Zaman zərfliləri nə vaxt? haçan? nə zaman? suallarına cavab verir. Məs: *Sabah (nə vaxt?) bizi gözləyəcənsən. Gündüz (nə*

vaxt?) *evdən çölə çıxmırdı. Axşamlar (nə vaxt?) bu yerlər çox qorxulu olur.*

3. **Yer zərfliyi** hara? haraya? haradan? suallarına cavab verir. (Bəzən də haranı sualına cavab verir). Məs: *Kəndin kənarına (haraya?) xeyli texnika gətirilmişdi. Yayda Muğan düzündə (harada?) çox isti olur. Sahildən (haradan?) hamı çəkilmişdi.*

4. **Kəmiyyət zərfliyi** nə qədər? sualına cavab verir. *Sənin yolunu çox (nə qədər?) gözlədim. Dəyünca (nə qədər?) deyib-güldük. O, çox (nə qədər?) fikirləşdi.*

5. **Səbəb zərfliyi** nə üçün? niyə? nə səbəbə? suallarına cavab verir. Məs: *Külək əsdiyi üçün (nə səbəbə?) hava tozlu idi. O, utancaqlıqdan (nə səbəbə?) qıp-qırmızı olmuşdu. Susuzluqdan (nə səbəbə?) lap qaralırdım.*

6. **Məqsəd zərfliyi** nə məqsədlə? nəyə görə? suallarına cavab verir. Məs: *Sənin könlünü almaq üçün (nə məqsədlə?) gəlmişəm. Gəzməyə (nə məqsədlə?) gəlmişəm.*

Cümlənin həmcins üzvləri

Cümlənin həmcins üzvləri eyni suala cavab verir, eyni cümlə üzvü olur və onlar arasında tabesizlik əlaqəsi olur.

1. Həmcins mübtədalar: *Çiçəklər (nələr?), quşlar (nələr?), insanlar (kimlər?) dil açmış bir məhəbbətlə (S.Vurğun). Çiçəklər, quşlar, insanlar həmcins mübtədaldır.*

2. Həmcins xəbərlər: *Car çəkir (nə edir?), qışqırır (nə edir?) nəhəng motorlar (S.Vurğun).*

3. Həmcins tamamlıqlar: *Qandan (nədən?), qırğından (nədən?) qorxum yoxdur.*

4. Həmcins təyinlər: *Görmədiniz qələm qaşlı (necə?), durna gözlü (necə?) o gəlini (S.Vurğun).*

5. Həmcins zərflilər: *Gözlərimin önündə (harada?), bir neçə addım məndən kənarda (harada?) faciəvi ömür yaşanırdı.*

Əlavə

Əlavə özündən əvvəlki üzvə aid olaraq onu təyin edir. Məs: *Biz bu tarixi – xalqımızın azadlıq uğrunda mübarizəsi dövrünü ləyaqətlə yaşadıq. Dağ rayonlarında – Lerik və Yardımlıda qoyunçuluğu inkişaf etdirmək lazımdır. Dağların qoynunda – bu gözəl məkanda adam rahat nəfəs alır. Bura bizim ölkədir – Azərbaycandır. Mən sizi – el ağsaqqallarını əziyyətə salmaq istəmirəm.*

Xüsusiləşmə

Cümlədə tamamlıq və zərflilərin məna və intonasiyaca ayrılaraq nisbi müstəqillik kəsb etməsinə xüsusiləşmə deyilir. Məs:

a) Tamamlığın xüsusiləşməsi. *Onların veri-göyü dilə gətirən fəryadlarından başqa, heç nə eşidilmirdi.*

b) Zərfliyin xüsusiləşməsi. *O vaxtdan xeyli keçməsinə baxmayaraq, biz hər şeyi yaxşı xatırlayırdıq.*

Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər

Xitab

Xitablar müraciət bildirir. İsmi adlıq halında işlədilən isimlər, isimləşmiş sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məs:

Səmənilər, ay səmənilər, nə tez saraldınız, nə tez soldunuz! (Ə.Kürçaylı); *Bir zaman havada qanad saxlayın, sözüm vardır sizə, durnalar!* (Q.B.Zakir); *Baxtiyar!* *Seyr edək gəl bu aləmi* (B.Vahabzadə). Xitabların məzmununda müraciətlə yanaşı, zəngin emosiya çalarları olur. O, gah istehza, nifrət, məzəmmət, gah da əzizləmək, yalvarış bildirir.

Ara sözlər

Ara sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir və cümlədə xüsusi intonasiya ilə cümlə üzvlərindən ayrılır. Ara sözlərin çox məna qrupları vardır:

1. Fikrin gerçəklik dərəcəsini bildirənlər: Şübhəsiz, əlbəttə, həqiqətən, yəqin ki, doğrudan da, ola bilsin və s. Məs: Ola bilsin ki, onun atası bu məsələdən xəbərdar deyil.

2. Fikrin adilik dərəcəsini bildirənlər: adətən, qaydadır, bir qayda olaraq, təbi ki... və s. Məs: Qaydadır, dərərlər yaz bənövşəni. (Qurbani).

3. Danışanın ifadə olunan fikrə hissi münasibətini bildirənlər. Təəssüf ki, heyf. Məs: Təəssüf ki, siz vaxtında onun qarşısını almadınız.

4. Fikrin mənbəyini göstərənlər: mənə, sənə, məlumdur ki, məlumata görə və s. Məs: Mənə hələ tezdi.

5. Fikrin ifadə tərzini bildirənlər: bir sözlə, başqa sözlə, doğrusu, düzü, açıq. Məs: Düzü, mən belə şeylər xoşlamıram.

6. Ekspressiv xüsusiyyətləri göstərən ara sözlər: öz aramızda, zarafatsız. Məs: Öz aramızda, vədinizə laqeyd yanaşırsınız.

7. Nitqin hissələri arasında əlaqələri göstərən: yeri gəlmişkən, məsələn, nəhayət, xüsusən, beləliklə, ümumiyyətlə və s. Məs: Ümumiyyətlə, haqq incilər, üzülməz.

8. Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün söylənilən ara sözlər: bilirsinizmi, tutalım, tutaq ki, inanırsanız, deyək ki və s. Məs: Tutaq ki, onu razı saldıq, bəs qalanları?

Sadə cümlə

Cümlə hər hansı bir bitmiş fikri ifadə edir, yəni bizi düşündürən fikirləri nitq prosesində cümlələr vasitəsi ilə ifadə edirik.

Fikrin ifadəetmə tərzindən asılı olaraq cümlələr sadə və mürəkkəb ola bilər.

Sadə cümlələr. Məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq cümlələr dörd qrupa bölünür.

1. Nəqli cümlələr. Bu tipli cümlələr hər hansı hadisə və ya əşya haqqında məlumat verən cümlələrdir. Məs: Qara buludlar yavaş-yavaş göy üzünü alırdı. Nəqli cümlələrdən sonra nöqtə işarəsi qoyulur.

2. Sual cümlələri. Sual cümlələri nəyisə aydınlaşdırmaq məqsədi ilə işlədilən suallardan ibarət olur. Sonunda sual işarəsi qoyulur. Məs: Görəsən nə olmuş hambalın suçu? (S.Vurğun). Sual cümlələrinin qurulmasında –mi ədatının xüsusi rolu vardır. Məs: Vədinizə əməl etdinizmi?

3. Əmr cümləsi. Əmr, xahiş və nəsihət bildirən cümlələrə deyilir: Tez olun, tutun Eldarı! (S.Vurğun). Əmr cümlələrindən sonra nöqtə, vergül və nida işarələri qoyulur.

4. Nida cümlələri. Yüksək hiss və həyəcanla ifadə olunan cümlələrə nida cümlələri deyilir və onun sonunda nida işarəsi qoyulur. Məs: Alqış sizin yurduncuz! (S.Vurğun)

Baş üzvlərin və ikinci dərəcəli üzvlərin cümlədə iştirak edib etməməsindən asılı olaraq sadə cümlələr müxtəsər və geniş cümlələrə ayrılır.

Müxtəsər cümlələr yalnız baş üzvlərdən ibarət olur. Məs: Gün çıxdı.

Geniş cümlələr baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edən cümlələrə deyilir. Məs: Mən onu heç vaxt belə qayğılı görməmişdim.

Dilimizdə baş üzvlərdən biri və ya ikisi buraxılan elə cümlələr vardır ki, onlar yarımçıq cümlələr hesab olunur. Məs:

Kimi gözləyirsən? – Anamı.

Bəs biza gəlməyirsən? – Galıram.

Nə vaxt zəng etmişdin? – Dünən.

Cütlərəkibli və təktrəkibli cümlələr

Təktrəkibli cümlələrdə baş üzvlərdən biri, cütlərəkiblərdə isə onların hər ikisi də iştirak edir. Təktrəkibli cümlələr aşağıdakı növlərdən ibarət olur:

1. Müəyyən şəxsi cümlələr mübtədəsi olan və asanlıqla müəyyən edilən cümlələrə deyilir. Bu tipli cümlələrdə mübtədə iştirak edir, əgər mübtədə buraxılıbsa, onu asanlıqla bərpa etmək olur. Məs: Sizə çox ümid edirəm. (Qeyd edilən cümlənin mübtədəsi "Mən"-dir). Belə olan halda göstərilən cümlə təktrəkibli cümlədir. Mən çox narazı qaldım. Bu cümlə isə cütlərəkibli şəxsi cümlədir.

2. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr. Bu tipli cümlə növlərində mübtədə olmur, iş qeyri-müəyyən şəxsə aid olur. Məs: Deyirlər, bir müddət soyuq olacaq; Onu yanar oda saldılar. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə iş, hadisə ön plana hərəkəti icra edən şəxs isə arxa plana keçir.

3. Ümumi şəxsi cümlələr. Ümumi şəxsi cümlələrdə mübtədə olmur, xəbər yalnız bir şəxs üzrə formalaşır. Atalar sözü və məsəllər ümumi şəxsi cümlələrə aiddir. Xəbərdəki şəxs şəkildə bütün şəxsləri ehtiva edir. Cümləni payızda sayırlar. Daldan atılan daş topuğa dəyər və s.

4. Şəxssiz cümlələr. Şəxssiz cümlələrdə mübtədə olmur, onu heç təsəvvür etmək də mümkün deyil. Belə cümlələrdə xəbər üçüncü şəxsə olur. Məs: Bu məqama fikir verilmədi. Soyuq qış axşamı idi.

5. Adlıq cümlələr. Adlıq cümlələr ismin adlıq halında olan sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət olur və onlarda intonasiya mühüm rol oynayır. Məs: dağ düşü, bulaq başı, bir afətin göz-qaşu... (R.Rza). Adlıq cümlələr əksər hallarda predikatı olan cümlələrlə müşayiət olunur. Məs: Uzaqdan Çənlibel görünür. Ətrafda qarlı dağlar, dumanlı qayalar. (S.Rəhman)

Mürəkkəb cümlə

Mürəkkəb cümlələr iki və ya daha çox sadə cümlələrin bir mənə ətrafında birləşməsindən əmələ gəlir. Sadə cümlələr mürəkkəb cümlə kimi bir mənə ətrafında birləşərək iki mühüm vasitədən – 1. intonasiya; 2. bağlayıcı və ya bağlayıcı sözlərdən, -sa²; -mi⁴ ədatlarından istifadə olunur. Məs: 1. *Bir az əsəbiləşdimi; üz-gözü qızarırdı.* 2. *Əgər möhlət versə, o, səhvlərini düzəldər.*

Tərəflər arasındakı əlaqə tiplərinə görə mürəkkəb cümlələr iki yerə bölünür: tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabər hüquqlu sadə cümlələrin birləşməsindən əmələ gəlir. Məs: *Çay susur, asməyir çəməndə yel də.* (N.Xəzri)

Tərəfləri arasında əlaqə vasitələrinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələr iki yerə bölünür: bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələri bağlama vasitələri tabesizlik bağlayıcılarıdır. Məs: *Günəş yavaş-yavaş quruba əyilir, çoban da sürüsünü kəndə doğru haylayırdı. Cəmil təklifini dedi, ancaq heç kəs onunla razılaşmadı. O, həm məşini idarə edir, həm də dönüb bizimlə söhbət edirdi.*

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında mənə əlaqələri olur və onlar intonasiya vasitəsi ilə birləşir. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə zaman, səbəb-nəticə, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və yer əlaqəsi olur. Məs: *Nəğmə uçur, əl çalınır, gözlər gülür səadətə* (S.Vurğun) - zaman əlaqəsi. *Yağış yağdı, havalar soyudu.* – səbəb-nəticə əlaqəsi. *Şəkil yaratmaq asandır, həyat yaratmaq çətin* (C.Cabbarlı) – ziddiyyət əlaqəsi. *Bir məsəl qalmışdır ata-babadan: Uçarda turaedir, qaçarda ceyran* (S.Vurğun) – aydınlaşdırma əlaqəsi. *Bu yerlərdə böyüyü yüksək tuturlar, uşaqlar yerini bilir, hər kəs özünə hörmət edir.* – yer əlaqəsi.

Tabeli mürəkkəb cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümlələr iki və daha çox sadə cümlənin tabelilik əsasında birləşməsindən yaranır. Bu tipli cümlələrdə bağlama vasitələri aşağıdakılardır:

1. İntonasiya. (*Yaxın gəl, danışmaq bəri! S.Vurğun*)
2. Bağlayıcılar. (*Gəldim ki, sizi öz gözlərimlə görürəm*)
3. Ədatlarla. (*Bir az qar yağdımi, ovçular öz tadarükünü görərdilər*)
4. Bağlayıcı sözlər və sual əvəzlilikləri vasitəsi ilə. (*Hara gedirəm, orada səni görürəm*)

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə əsas, müstəqil cümləyə baş, ondan asılı cümləyə budaq cümlə deyilir. Budaq cümlə baş cümləni izah edir.

Azərbaycan dilində aşağıdakı budaq cümlələr vardır:

I. Mübtəda budaq cümləsi; Mübtəda budaq cümləsi mübtədanın suallarına cavab verir. *Bizə məlum oldu ki, o heç bu məsələ ilə maraqlanmayıb.*

II. Xəbər budaq cümləsi. Xəbər budaq cümləsi xəbərin suallarına cavab verir: *Məsələ burasındadır ki, bu işdən hamı qaçır.*

III. Tamamlıq budaq cümləsi. Tamamlıq budaq cümləsi tamamlığın suallarına cavab verir. *İnanırdım ki, gec-tez hər şey öz yerini tutacaq.*

IV. Təyin budaq cümləsi. Təyin budaq cümləsi təyinin suallarına cavab verir. *Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava...* (S.Rüstəm).

V. Zərflik budaq cümlələri. Zərflik budaq cümlələri bunlardır:

1. Zaman budaq cümləsi. Nə vaxt? Nə zaman? Haçan?
Elə həyəətə təzəcə daxil olmuşdum ki, məni arxadan səslədilər.
(Nə zaman)
2. Yer budaq cümləsi. Hara? Harada? Haradan?
Harada sən varsan, orda dərd olmaz. (S.Rüstəm).

3. Səbəb budaq cümləsi. Niyə? Nə səbəbə? Nəyə görə? Nədən ötrü?

Gəl ki, sən gələndə şadlanırsan ömür. (S.Vurğun)

4. Məqsəd budaq cümləsi. Nə məqsədlə? Nə üçün? Niyə? Nədən ötrü?

Dərsləri yaxşı oxumaq lazımdır ki, imtahanlardan yüksək bal toplayasan.

5. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi. Necə? Nə cür?

Elə danışır ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur.

6. Kəmiyyət budaq cümləsi. Nə qədər?

Nə qədər cəhd edirdisə, işi o qədər də çətinə düşürdü.

7. Dərəcə budaq cümləsi. Nə dərəcədə? Nə dərəcəyə?

Bu dostluq sizi elə bir dərəcəyə qaldırır ki, hər bir guşədən baxan göz sizi görər. (M.İbrahimov)

8. Şərt budaq cümləsi. Nə şərtlə, hansı şərtlə?

Əgər xəbər tutsam, onlar heç nə edə bilməzlər.

9. Qarşılıq-güəşt budaq cümləsi.

Yağış yağsa da, hava soyuq deyildi.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri

Azərbaycan Respublikası çox da böyük əraziyə malik olmasa da, onun zəngin iqlimi, coğrafi şəraiti, dil baxımından isə müəyyən tarixi və etnik əlamətləri özündə əks etdirən dialektləri vardır. Azərbaycan etnosunun formalaşmasında həlledici rolə malik olmuş, hansısa fonetik, leksik və morfoloji əlamətləri özündə yaşadan türk tayfalarının əsasında dialektlər meydana gəlmiş və bu gün də həmin əlamətlər qorunub saxlanılmaqdadır. Dialektlərin tərkibindəki nisbətən kiçik qruplar isə şivələr adlanır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini dörd qrup ətrafında cəmləşdirmək olar. Bu da öz növbəsində bir sıra dialekt və şivələri əhatə edir:

I. Şorq qrupu. Buraya Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, eləcə də Muğan və Lənkəran şivələri daxildir. Bu qrupun spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1. a ~ e ; *qayçı / qeyçi; qaysı / qeysi; qaymaq / qeymaq*
2. a ~ o ; *baba / boba; barmaq / bormaq; papaq / popaq*
3. o ~ u ; ö ~ ü ; *qoşun / quşun; odun / udun; dodaq / dudaq; öküz / öküz; çörək / çürək.*

4. Şəkilçilərin çox vaxt iki variantlı (dodaq variantı) ifadəsi. Məs: *gəlibdü; alıbdı; əkdün; əkdüz*

5. İndiki zamanda qırpaq dillərinə xas olan şəkilçilərin işlənməsi. Məs: *yazadı (ədəbi dildə: yazır), gedəy (ədəbi dildə gedir)* və s.

6. Qeyri-qəti gələcəyin inkarında I şəxsdə -man; -mən, II şəxsdə isə -mar; -mər şəkilçisinin işlənməsi, *almanıq, gəlmənik; qaçmarsan, demərsən* və s.

II. Qərb qrupu. Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və Ayrım şivəsi. Bu qrupun spesifik xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir.

1. ə ~ a ; *xəbər / xavar; təsdiq / təsdiq; zəif / zayıf* və s.
2. i ~ ı ; *ışığı / ışık; ıxı / ıxı; bildirçin / bildirçim* və s.
3. sağır nun(nq) səsinə geniş yer verilir. Məs: *atan, mana, sana, aldınız* və s.
4. b ~ v ; *çoban / çovan; qovaq / qovax; qav / qab*
5. c ~ j ; *bacı / baji; qoca / qoja; gecə / geje* və s.
6. b ~ f ; *kitab / kitaf; alıb / alıf; gəlib / gəlif* və s.
7. v ~ y ; *ovçu / oyçu; dovşan / doyşan; yovşan / yoyşan*

III. Şimal qrupu. Buraya Şəki dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir.

1. a ~ e ; *bəy / bey; dəyirman / deyirman; yayma / yeyma*
2. f ~ p ; *qifil / qipil; fəhlə / pəhlə; fənər / pənər* və s.
3. Xüsusi işarə və III şəxs əvəzliyinin işlənməsi. Məs: *habu / hobu; havi / həblə; honnar / hunda* və s.

4. Nəqli keçmişin III şəxsində - ıf; -if-lə yanaşı olaraq -ıtdı; -ıtdı şəkilçisinin işlənməsi. Məs: *qaçıb / qaçıf, qaçıfıdı; gəzib / gəzif, gəzıtdı* və s.

5. Bəzi hallarda indiki zamanın qədim şəklinin işlənməsinə rast gəlinir. Məs: *gəlir / gələ durur; baxır / baxa durur* və s.

6. Ya bölüşdürmə bağlayıcısının inkar vəzifəsində işlənməsi. Məs: *ya yazır, ya oxuyur / nə yazır, nə oxuyur.*

IV. Cənub qrupu. Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivəsi buraya daxildir.

1. a ~ ə ; *bağ / bəğ; qara / qərə; qamçı / qəmçi* və s.
2. e ~ ə ; *sevgi / səvgi; neft / nəft; deyil / dəyil* və s.
3. o ~ a ; *ov / av; dovşan / davşan; yovşan / yavşan* və s.
4. i ~ ü ; *şəkil / şəkül; bilir / bülür; bildir / bildür* və s.
5. ö ~ ə ; *tövlə / təvlə; övlad / əvlad; kösöv / kəsəv* və s.
6. k ~ q ; *keçi / qeçi; keçdi / qeçdi; kişniş / qeşniş* və s.
7. k ~ ç ; *küçə / cüçə; gül / cül; gedim / çedim* və s.
8. x ~ h ; *xoruz / horuz; xörək / hörək; xurcun / hurcun* və s.
9. İndiki zamanda -ır-lə yanaşı olaraq -ıy, -io, -ir, şəkilçilərinin işlənməsi. Məs: *gəlir / gəliy; gedir / gedir o; sevir / sevir o* və s.

10. Qeyri-qəti gələcək zamanın II şəxsdə -acaq yerinə -as; -əs şəkilçisinin işlənməsi. Məs: *gələcəksən / gələssən; oturarsan / oturassan* və s.

Üslub və üslublar haqqında

Ədəbi dil normaya salınmış dildir və o, bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir; həmin fərqlər də vahid ümumxalq dilinin ali forması kimi başa düşülür, Yəni ədəbi dilin əsasını ümumxalq dili təşkil edir. Ədəbi dil ifadəlilik vasitələri sisteminə görə müxtəlif istiqamətlərə ayrılır və buna da ümumiləşdirilmiş halda ədəbi dilin üslubları deyilir.

Üslub təfəkkür tərzii ilə bağlıdır və burada nitqin hər cür imkanlarından məqsədəuyğun şəkildə istifadəsi nəzərdə tutulur. Nitq yazılı və şifahi formalarda təzahür edir.

Şifahi nitqin ifadə vasitələri sözlər, yazılı nitqin isə hərfi işarələridir. Hər iki vasitələrin əlamətdar cəhəti ondan ibarətdir ki, onlardan məqsədəuyğunluq əsasında hansısa üslubda istifadə olunur.

Lakin belə əlamətdar cəhətlərin meydana gəlməsi heç də nitqin şifahi və yazılı üslub deyə iki üsluba ayrılması demək deyildir. Üslub ifadələrin, sözlərin, qrammatik əlamətlərin və fonetik imkanların məqsəduyğunluq əsasında formalaşmış sistemində meydana gəlir.

Bədii, elmi və ictimai-siyasi təfəkkür tərzləri əsasında üç cür ifadəlilik sistemi meydana gəlir ki, bu da üç üslubun təzahürü deməkdir. Yəni:

1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub
2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub
3. İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub.

Bədii üslub

Bədii üslub daha çox kütləvi üslub hesab olunur və ona bədii dil də deyilir. Bu dilin əsas özünəməxsus cəhəti onun ekspressivlik, emosionallıq və bədii təsvir sistemində malik olmasındadır.

Bədii üslub obrazlı dildir; bu üslubda fikri daha parlaq, daha canlı ifadə etmək üçün ən əlverişli vasitə kimi sözü və ifadəni tapıb işlətmək tələb olunur.

Dialektizmlər, jarqon, arxaizm, neologizm və əcnəbi dil ünsürləri bədii üslubda çox az hallarda xüsusi məqsədlərlə işlədilir.

Elmi üslub

Elmi üslub elmi təfəkkürün əsasını təşkil edir. Bəzən elmi üslub əvəzinə “*elmi dil*” ifadəsi də işlədilir. Bu üslubdan elmi ədəbiyyatlarda və mühazirələrdə, elmi məruzə və söhbətlərdə istifadə olunur. Elmi üslubu başqa üslublardan fərqləndirən onun terminliliyə, həqiqi mənalılığa malik olması və emosionalılığa meyil etməməsindən ibarətdir.

İctimai-siyasi üslub

İctimai-siyasi üslub daha kütləvi, sadə və işlənmə nöqtəyi-nəzərindən fəal üslubdur. Bu üslub ailədən başlayaraq ümumxalq yığınağına qədər müxtəlif ictimai sahələrdə işlədilən nitqi əhatə etməklə geniş əhatə dairəsinə malikdir.

İctimai-siyasi üslub, əsasən, əməli üslubdur, onun şifahi növü nisbətən fəaldır və hamı üçün eyni dərəcədə aydın olan sözlər və ifadələr vasitəsi ilə reallaşır. Bu üslubda məcazi mənə, obrazlılıq və terminlərdən az istifadə olunur.

İstifadə sahəsinə, ifadəlilik vasitələrindən istifadə imkanına və şərtlərinə görə ictimai-siyasi üslubun rəsmi və qeyri-rəsmi istiqamətləri vardır.

İctimai-siyasi üslubun rəsmi istiqaməti “*rəsmi üslub*”, “*rəsmi dil*”, “*soyuq üslub*” adları ilə də tanınmışdır.

İctimai-siyasi üslubun qeyri-rəsmi istiqaməti də geniş yayılmışdır. Ailədə, yığınaqlarda, məclislərdə olan danışıqlar, ümumi məsələlərdən bəhs edən qəzet məqalələri, eləcə də ayrı-ayrı şəxslər arasındakı söhbətlər bu üslubun qeyri-rəsmi istiqamətinə aiddir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ COĞRAFİ MÖVQEYİ

Q

ədim Azərbaycan torpağı Ön Asiyada yerləşir və Qafqaz dağlarının cənub-şərq hissələrindən Urmiya gölünün cənub və cənub-şərqindəki dağlıq ərazilərə qədər olan sahələri əhatə edir. Onun sahəsi 200 min km²-dən artıqdır.

Azərbaycan bütövlükdə şimal və həmçinin şərq yarımkürəsində yerləşir. İspaniya, Yunanıstan, Türkiyə, Çin, Koreya təqribən Azərbaycanla eyni coğrafi enlikdədir. Avropadan Orta və Şərqi Asiya ölkələrinə gedən bir sıra mühüm beynəlxalq əhəmiyyətli yollar Azərbaycan ərazisindən keçir.

Azərbaycan torpağı Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsini, Kiçik Qafqazın şərq hissəsini, onların arasında yerləşən geniş Kür-Araz ovalığını, cənubda Talış, Savalan, Qaradağ, Bozquş silsilələrini, bütövlüklə İran yaylasının şimal-qərb hissəsini əhatə edir.

Tarix boyu Azərbaycan yadelli qəsbkarların müdaxiləsinə məruz qalmışdır. Qədim zamandan Azərbaycan xalqı öz torpağını romalılardan, ərəblərdən, monqollardan və başqa yadelli basqıncılardan mərdliklə qorumuşdur.

Rusiyanın Şimali Azərbaycanı zəbt etməsi və İranla Rusiya arasındakı Gülistan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələri Azərbaycanı iki hissəyə böldü. Cənubi Azərbaycan İranın, Şimali Azərbaycan isə Rusiyanın tərkibinə qatıldı. 1918-ci il may ayının 28-də Şimali Azərbaycan ərazisində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti (Respublikası) yaradıldı. Onun ərazisi 114 min km²-ə yaxın, sərhədlərinin uzunluğu 3504 km-dən çox idi. Lakin 1920-ci ildə bolşevik Rusiyası Azərbaycan Respublikası ərazisini zəbt etdi və burada Sovet hakimiyyəti qurdu. 1924-cü ildə Azərbaycanın qədim Göyçə, Zəngəzur mahalları Ermənistanla verildi. Azərbaycanın ən füsunkar gücsü olan Qarabağın dağlıq hissəsində Rusiya-

İran müharibələrindən sonra bura köçürülmüş ermənilərə muxtariyyət verilərək DQMV yaradıldı. Sovet hakimiyyəti illərində 28 min km²-ə yaxın ərazi Azərbaycandan alınaraq qonşu respublikalara verilmişdir.

1991-ci il oktyabr ayının 18-də Şimali Azərbaycan ərazisində 71 ildən sonra yenidən Azərbaycan Respublikası bərqərar olundu.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min km²-dir. Respublikanın ərazisi şimaldan cənuba 400 km, qərbdən şərqə isə 500 km məsafədə uzanır və 38°25'-41°55' şimal enlikləri ilə 44°46'-50°23' şərq uzunluqları arasında yerləşir.

Azərbaycan Respublikası 5 ölkə ilə həmsərhəddir. Onun sərhədlərinin ümumi uzunluğu 3472 km-dir. Respublikamız şimaldan Rusiya ilə (Dağıstan), şimal-qərbdən Gürcüstan, qərbdən Ermənistan, cənubdan İran, cənub-qərbdən Türkiyə və şərqdən Xəzər dənizi ilə Türkmənistan ilə həmsərhəddir.

Şimaldan sərhədlərimiz Samur çayının yatağından başlayaraq Sudur silsiləsi ilə Bazardüzünə, sonra isə Baş suayırıcı silsilə üzrə qərbə doğru uzanır. Rusiya (Dağıstan) ilə sərhədlərimizin uzunluğu 391 km, Gürcüstan ilə sərhədlərimizin uzunluğu 471 km-dir.

Murğuz, Şahdağ, Şərqi Göyçə (Sevan) dağlarının suayırıcıları Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd təşkil edir. Bundan başqa, Ermənistan ərazisi Azərbaycanı onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasından ayırır. Naxçıvanla Ermənistanın sərhədi Dərələyəz və Zəngəzur dağlarından keçir.

Azərbaycanın Ermənistanla sərhədlərinin uzunluğu 1007 km-dir.

Cənubda təbii sərhədlərimiz İranla (Cənubi Azərbaycanla) Araz çayı, Bulqarçay, Talış dağları və Astaraçaydan keçir. İranla olan sərhədlərimizin uzunluğu 765 km-dir.

Azərbaycan Respublikasının Türkiyə ilə 11 km-lik məsafədə həmsərhəd olmasının çox böyük iqtisadi, siyasi və strateji əhəmiyyəti vardır.

Şərqdən respublikamız Xəzər dənizi ilə əhatə olunur. Samur çayından Astaraçaya qədər respublikamızın sahil xəttinin uzunluğu 825 km-dir.

Xəzər dənizindəki Pirallahı, Böyük zirə, Xərə zirə, Qarasu, Çilov, Səngi Muğan və s. adalar da Azərbaycan ərazisinə daxildir. Son illərdə Xəzər dənizi səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar olaraq Sarı və Kürdili yarımadasları adalara çevrilmişdir.

Respublikamızın paytaxtı Bakı şəhəri Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizinin təbii körfəzlərindən biri olan Bakı buxtasının sahilində yerləşir. Bakı beynəlxalq əhəmiyyətli liman şəhəridir. Buradan Atlantik və Şimal Buzlu okeanlarına gəmi nəqliyyatı ilə çıxmaq mümkündür. Xəzərin günəşli sahilləri kurort-turizm zonası kimi də əlverişlidir.

Təbii şərait və ehtiyatlar

Respublikamızın ərazisi filiz, qeyri-filiz, yanacaq faydalı qazıntıları ilə olduqca zəngindir.

Azərbaycan özünün neft və qaz yataqları ilə çox qədimlərdən məşhurdur. Ən çox neft və qaz yataqları Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizinin şelf zonasında, Bakı və Abşeron arxipelaqlarındadır. Bundan başqa, Cənub-Şərqi Şirvan, Mərkəzi Aran (Muradxanlı, Mollakənd), Qobustan, Ceyrançöl, Acınohur, Siyəzən zonasında da neft yataqları var. Son illərdə Xəzər dənizində Çıraq, Azəri, Günəşli və s.yeni zəngin neft yataqları kəşf edilmişdir.

Dünyada məşhur olan Naftalan müalicə nefti əsasında yel, dəri xəstəlikləri müalicə olunur, onu dərman kimi xarici ölkələrə göndərirlər.

Azərbaycan dünyanın qədimdən neft hasil edən ölkələrindən biridir. Yüz ildən artıqdır ki, neft yataqları istismar olunur. Nəticədə yer qabığının üst qatında olan neft yataqlarının ehtiyatları tükənməkdədir. Hazırda respublikamızda mövcud olan neft ehtiyatlarının 70%-dən artığı 3000 m-dən artıq dərinlikdə olan laylarda yerləşir.

Respublikamızın əsas təbii qaz yataqları Qaradağ, Xəzər dənizinin şelf zonası, Bakı və Abşeron arxipelaqlarındadır. Qaz ehtiyatlarının 90%-dən çoxu 3000 m-dən artıq dərinlikdə yerləşir. Azərbaycan ərazisində neft və qazdan başqa, Qobustan və İsmayıllı rayonlarında yanar şistlər vardır.

Respublikamızın ərazisi filiz faydalı qazıntılardan alunit, dəmir, kobalt, mis, polimetal filiz yataqları ilə zəngindir.

Azərbaycanın Kiçik Qafqaz hissəsində filiz yataqları daha çoxdur. Burada dəmir, manqan, titan, xromit, mis, kobalt, polimetal, sürmə, qızıl, gümüş, molibden və s. yataqları mövcuddur. Kiçik Qafqazın şimal yamacı müxtəlif faydalı qazıntılarla zəngin olduğu üçün "Azərbaycan Uralı" adlandırılır. Qafqazda mənimlənilən ən iri dəmir filizi yatağı Daşkəsəndədir. Bu yatağın filizi yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənir.

Kiçik Qafqaz və Naxçıvan qırışqı zonaları civə yataqları ilə də zəngindir. Kəlbəcər rayonundakı Şorbulaq və Ağyataq yataqları daha məşhurdur.

Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarının qızıl yataqları sənaye əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan ərazisi qeyri-filiz faydalı qazıntıları ilə də tanınır. Qobustan, Abşeron, Ağdam, Zəyəm, Tovuz, Daş Salahlı (Qazax rayonu) əhəngdaşları, Şahtaxtı (Naxçıvan MR), Kəlbəcər travertin daşları, Daşkəsən mərməri, Yuxarı Ağcakənd gipsi, Hacıvəlli kvarts qumları böyük təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir. Respublikamızda dolomit, tabaşir, tikinti gilləri, çaydaşı, qum və s. olduqca çoxdur.

Neftçala, Mişovdağ, Babazənən, Böyükşor yodlu-bromlu su yataqları Neftçala yod-brom zavodunu xammalla təchiz edir.

Respublikada müxtəlif kimyəvi tərkibli mineral su ehtiyatları vardır. Zənginliyinə görə Azərbaycan ərazisi "mineral sular muzeyi" adlandırılır.

Kəlbəcər rayonundakı "İstisu" bir sıra xassələrinə görə bütün dünyada məşhur olan Karlovi Vari suyundan üstündür.

Naxçıvan MR-dəki Badamlı, Sirab, Vayxır mineral suları respublikamızdan çox-çox uzaqlarda məşhurdur.

Kənd təsərrüfatı

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının çoxsahəli inkişafı üçün əlverişli torpaq-iqlim şəraiti var. Respublika ərazisinin böyük istilik və işıq alması istisəvən bitkilərin inkişafına, ildə iki dəfə məhsul götürməyə, öyrüş və otlaqlardan il boyu istifadə etməyə imkan verir. Düzən və dağətəyi ərazilərin quru iqlimi süni suvarma tələb edir. Bəçirilən pambığın hamısı, bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvənin 90%-i, taxıl və üzümün yarısından çoxu suvarılan torpaqlardan əldə edilir. Suvarılan torpaqlar Kür-Araz, Samur-Dəvəçi, Lənkəran ovalıqlarında, Naxçıvanın Arazboyu düzənliyində, Böyük və Kiçik Qafqaz dağətəyi zonalarında yerləşir.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsidir. Respublikamızın torpaq fondunun (8,6 mln ha) yarısı (4,3 mln ha) kənd təsərrüfatına yararlıdır. Adambaşına əkin sahəsi 0,2 ha-dır. Əhalinin sayının artımı ilə bağlı bu göstərici azalır.

Kənd təsərrüfatı iki sahədən – bitkiçilik və heyvandarlıqdan ibarətdir. Respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulunun təqribən 61%-i bitkiçiliyin, 39%-i heyvandarlığın payına düşür. Bitkiçilik əhalini ərzaqla, yüngül və yeyinti sənayesini xammalla, heyvandarlığı yem bazası ilə təmin edir. Bitkiçilik taxılçılıq, meyvəçilik, üzümçülük və s. sahələrə bölünür.

Bitkiçiliyin suvarılan və suvarılmayan (dəmyə) tipi mövcuddur. Respublikamızda dəmyə əkinçilik, əsasən, orta və alçaq dağlıq əraziləri əhatə edir.

Əkinçiliyin əsas sahələri dənli bitkilər (buğda, arpa, çəltik, qarğıdalı, çovdar, darı və s.), texniki bitkilər (pambıq, tütün, çay; günəbaxan, şəkər çuğunduru və s.), yem bitkiləri əkinləridir.

Taxıl istehsalı qədim və ənənəvi sahədir. O, əkin sahələri arasında I yeri tutur. Dağlıq və dağətəyi rayonlarda dəmyə (yazlıq buğda), düzən rayonlarda suvarma taxılçılıq inkişaf etmişdir. Payızlıq (suvarma şəraitində) buğda və arpa əkinləri daha çox sahə tutur. Taxılçılıqda Şəki, İsmayıllı, Cəlilabad, Şamaxı, Sabirabad,

Ağcabədi, Balakən, Beyləqan rayonları xüsusən fərqlənir. Son illərdə dənlik və yemlik qarğıdalı əkinləri genişləndirilir (əsas Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu), çəltikçilik dirçəldilir (Lənkəran, Astara, Şəki-Zaqatala).

Tütünçülük Şəki, Oğuz, Qəbələ, Qax, Zaqatala, Yardımlı, Lerik, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər rayonları, Yuxarı Qarabağın dağətəyi, Naxçıvan MR-in Şahbuz və Şərur rayonlarında inkişaf etdirilmişdir. Respublikamızda əkilən əsas tütün sortları "Samsun", "Trabzon", "İtiyarpaq" tütünləridir.

Çayçılıq Lənkəran, Astara, Masallı, qismən Zaqatala rayonlarında inkişaf edib. Respublikamızda günəbaxan (Alazan-Əyriçay, Şamaxı, İsmayıllı), zəfəran (Abşeron-Bilgəh), xına (Naxçıvan MR, Kürdəmir, Salyan) bitkiləri də yetişdirilir.

Tərəvəzçilik geniş yayılmış əkinçilik sahəsi olsa da, ixtisaslaşmış zonalar Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarının düzənlik hissələridir.

Respublikamızın Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda (Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir, Daşkəsən, Göygöl) və Qusarda kartof əkinləri geniş yayılıb.

Üzümçülük gəlirli və əmək tutumlu kənd təsərrüfatı sahələrindən biridir. Respublikamızda üzüm həm suvarma, həm də dəmyə şəraitində bəçərilir. Yetiştirilən üzüm sortlarının çoxu texniki sortlardır. Əsas üzümçülük rayonları Gəncə-Qazax (Şəmkir, Tovuz, Qazax, Ağstafa, Göygöl, Samux), Kiçik Qafqazın cənub-şərqi (Ağdam, Beyləqan, Füzuli), Cəlilabad, Şamaxı, Naxçıvan MR, həmçinin İsmayıllı, Ağsu, Abşerondur. Cəlilabad və Şamaxının üzüm istehsalında rolu əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli zəifləyib.

Bağçılıq (meyvəçilik) ənənəvi və ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı sahəsidir. Respublikamızın təbii şəraitinin rəngarəngliyi meyvəçiliyin növ tərkibində öz əksini tapır. Tumlu meyvəçilik (alma, armud) Quba-Xaçmaz, qərzəkli meyvəçilik (fındıq, qoz, şabalıd) Şəki-Zaqatala, çəyirdəkli meyvəçilik (ərik, şaftalı) Naxçıvan, quru subtropik meyvəçilik (heyvə, nar) Kür-Araz, (püstə, badam, əncir, zeytun) Abşeron, sitrus meyvəçiliyi (limon, portağal, naringi,

feyxoa) Lənkəran-Astara, tut Yuxarı Qarabağ və Aranda ixtisaslaşmış sahələrdir.

Heyvandarlıq üçün əlverişli təbii şərait və yem bazası olsa da və respublikamızın bütün iqtisadi rayonlarında yayılsa da, ixtisaslaşmış sahə deyil, yerli istehlak xarakteri daşıyır. Azərbaycanda istehsal olunan heyvandarlıq məhsullarının əsas hissəsi maldarlığın payına düşür.

Qoyunçuluq yay və qış otları əsasında inkişaf etdirilir və ənənəvi sahədir. Yun və dərisi yüngül sənaye üçün xammaldır. Qoyun sürüləri əsasən dağlıq və dağətəyi rayonlarda cəmlənmişdir.

Quşçuluq sənaye əsasları üzrə inkişaf edir. Quşçuluq kompleksləri Bakı, Gəncə, Naxçıvan ətrafında yerləşir. Hazırda fərdi təsərrüfatlar aparıcı rol oynayır.

Respublikamızda **baramaçılıq** aran və dağətəyi ərazilərdə (Şəki-Zaqatala, Kür-Araz, Naxçıvan, Yuxarı Qarabağ), **arıçılıq** dağətəyi və dağlıq rayonlarda yayılmışdır.

Nəqliyyat

Azərbaycanda bütün müasir nəqliyyat növləri təmsil olunur. Dəmir yolu, su, avtomobil, hava, boru kəmərinin məcmusu vahid nəqliyyat sistemini təşkil edir. Nəqliyyat kompleksi yük və sərnişin daşımalarına bölünür. Vahid nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşması nəqliyyat qovşaqlarını yaradır. Respublikamızda əsas nəqliyyat qovşaqları Bakı, Yevlax, Gəncə, Şirvanıdır.

Azərbaycanda yük daşımaların həcminə görə hələlik **dəmir yolu** I yeri tutur. Azərbaycanda ilk dəmir yolu 1878-1879-cu illərdə Bakı-Balaxanı arasında çəkilmişdir.

Su nəqliyyatı ən ucuz və qədim nəqliyyat növlərindən biridir. Dəniz və çay nəqliyyatına bölünür. Bakı Xəzər dənizində ən böyük limandır. Azərbaycanın bütün dəniz yolları Bakıdan başlayır. Xəzərdə daşınan əsas yüklər neft və neft məhsulları, taxıl, pambıq, taxta-şalban, duz və s. məhsullardır.

Çay nəqliyyatı Kürün mənsəbindən Yevlax şəhərinə qədər yerli əhəmiyyətli yüklərin daşınmasından ibarətdir.

Avtomobil nəqliyyatının üstünlükləri: çeviklik (yükü, sərnişini hər məntəqəyə çatdırmaq imkanları), sürətlilik, digər nəqliyyat sahələrini əlaqələndirmək imkanları. Əsasən, sərnişin, tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsulları, cihaz və avadanlıq daşınır.

Hava nəqliyyatı sürətli, lakin baha nəqliyyat növüdür. Ondan sərnişin, poçt, tez xarab olan məhsulların daşınmasında daha çox istifadə olunur. Hava nəqliyyatından sanitar və kənd təsərrüfatında da istifadə olunur. Bakı, Gəncə, Naxçıvan mühüm beynəlxalq əhəmiyyətli hava limanlarıdır.

Boru kəmərləri vasitəsi ilə həm respublika daxilinə, həm də ondan kənara neft və neft məhsulları, təbii qaz nəql edilir. Respublikamızda ilk neft kəməri 1878-ci ildə Balaxanı-Qaraxəhər neftqayırma zavodu arasında çəkilib. Əsrin müqaviləsi (1994-cü il) ilə bağlı Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması üçün Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa neft kəmərləri işləyir. 2006-cı ildə işə başlayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri vasitəsilə Azərbaycan nefti dünya bazarına çıxarılır.

Respublika daxilində əsas qaz kəmərləri Zirə-Bakı, Neft Daşları-Bakı, Qaradağ-Sumqayıt, Qaradağ-Ağstafa xətləridir.

"İpək Yolu"nun bərpası Avropa, Qafqaz, Asiyanı birləşdirən Avrasiya (Traseka) nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanın nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Əhali və əmək ehtiyatları

Azərbaycan əhalisinin sayı müxtəlif tarixi dövrlərdə dəyişmişdir. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunanda (1828-ci il) onun əhalisinin sayı 1 mln, 1913-cü ildə 2,3 mln olmuş, hazırda isə 9 mln-dan artıqdır. Azərbaycanlılar mənşə etibarilə türk xalqlarıdır. Dünyanın 56 ölkəsində 45 mln-dan çox (bəzi məlumatlara görə 50 mln-dan çox) azərbaycanlı yaşayır (İranda 32 mln).

Əhalinin təbii artımı müəyyən vaxt ərzində (adətən 1 il) anadan olan və ölən insanlar arasındakı fərqə əsasən hesablanır. O, iqtisadi, sosial, hərbi-siyasi şərait, milli xüsusiyyətlər və s. ilə bağlıdır. Tarixən Azərbaycanda doğum yüksək olmuşdur (hər 1000 nəfərə 40-50 nəfər). Ölümün yüksək olduğu illərdə təbii artım az (1913-1920, 1936-1938, 1941-1945) olmuş və əhalinin sayının azalması baş vermişdir. Bu dövrlərdə olan proseslər əhalinin cins və yaş tərkibinə də ciddi təsir göstərmişdir. Son dövrdə (1990-cı ildən sonra) əhalinin sayı artsa da, sosial-iqtisadi və siyasi proseslərlə bağlı əhalinin təbii artımı sürəti doğulanların kəskin azalması hesabına aşağı düşmüşdür. XX əsrin 80-ci illərində hər 1000 nəfərə doğulanların sayı 26-27, ölənlərin sayı 7-8, təbii artım 19-20 nəfər olduğu halda, 2003-cü ildə hər 1000 nəfərə doğulanlar 14, ölənlərin sayı 6, təbii artım 8 nəfər olmuşdur. Orta ömür 73 ildir.

Əhalinin mexaniki hərəkəti (miqrasiya) müxtəlif səbəblərdən (iqtisadi, siyasi, hərbi və s.) əhalinin yerdəyişməsidir. Miqrasiya daxili (ölkədə bir yaşayış məntəqəsindən digərinə köçmək) və xarici (ölkələrarası), daimi, mövsümi, müvəqqəti olur. Ölkəyə (məntəqəyə) gələnlər (immiqrantlar), ölkədən (məntəqədən) gedənlərdən (emiqrantlar) çoxdursa, mexaniki artımı əksinə olduqda mexaniki azalma baş verir. Azərbaycanda iri şəhərlərin, xüsusilə Bakının əhalisinin artımında miqrasiyanın rolu böyükdür.

Əhalinin cins və yaş tərkibi. 1940-cı illərə qədər əhalinin cins tərkibində kişilər üstünlük təşkil edirdi. 2002-ci ildə kişilər ölkə əhalisinin 49, qadınlar 51%-ni təşkil etmişdir. Təbii artımı yüksək olan ölkələrdə aşağı yaş qrupu (14 yaşa qədər) üstünlük təşkil edir. Təbii artımı sabitləşməyə doğru gedən ölkələrdə bu yaş qrupu azalır, yuxarı (60-65 yaşdan çox) yaş qrupunun payı artır. Respublikamızda da bu proses getməkdədir.

Əhalinin milli tərkibi. Azərbaycan çoxmillətli ölkədir. Burada tarixi-coğrafi xüsusiyyətlərlə 80-dan çox millət və xalqın nümayəndələri məskunlaşmışdır. Əhalinin 83%-ni azərbaycanlılar təşkil edir. Digər xalqlardan rus, yəhudi, gürcü, tat, talış, uti, avar,

kürd və s. göstərmək olar. Ruslar Azərbaycana XIX əsrin II yarısında, ermənilər 1828-ci ildən köçürülmüş, hazırda sayı azalmışdır.

Əhalinin məskunlaşması qeyri-bərabərdir. Azərbaycan sıx məskunlaşmış ölkələr sırasındadır. Orta sıxlıq hər km²-də 95 nəfərdir. Bakı şəhər aqlomerasiyasında, dağlıq ərazilərdə, Şirvan və Muğan düzlərinin bəzi yerlərində seyrəkdir (10 nəfərdən az). Əhalinin əsas hissəsi (76%) 500 m hündürlüyə qədər ərazilərdə yaşayır. Ən yüksək yaşayış məntəqələri Yuxarı Bağırsağ (2330 m; Kəlbəcər), Xınalıq (2000 m; Quba) kəndləridir.

AZƏRBAYCAN TARİXİ

Ən qədim dövrlərdən erəblərin işğalına qədər Azərbaycan

Başar sivilizasiyasının ən qədim məskənlərindən biri kimi Azərbaycan zəngin və qədim tarixi keçmişə malikdir. Azərbaycan ərazisi insan cəmiyyətinin demək olar ki, bütün inkişaf pillələrinin izlərini özündə əks etdirir. Şirin su qaynaqlarının çoxluğu, bitki örtüyünün və heyvanat aləminin zənginliyi, eləcə də təbii mağaraların olması ibtidai insanların Azərbaycan ərazisində məskən salmasına şərait yaratmışdır. İbtidai insanların Azərbaycan ərazisində məskunlaşması təxminən 1,5 mln. il bundan əvvələ aid edilir. Azərbaycanda yaşayan ibtidai insanların həyatı daş dövrünə məxsus mağaralardan Azıx, Tağlar (*Qarabağ*), Zar (*Kalbəcər*), Qazma (*Naxçıvan*), Daş Salahlı, Dəmcili (*Qazax*), Buzeyr (*Lerik*) və s. tapılmış əmək alətləri, ov üçün istifadə olunmuş kortəbii silahlar, ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları və digər maddi mədəniyyət nümunələri əsasında öyrənilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, daş dövrünə aid qədim insanların yaşayış düşürgələrindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri və neandertal tipli insanın qalıqlarının tapılması Azərbaycan ərazisini dünyanın ilkin insanın formalaşdığı və məskunlaşdığı areallardan biri kimi qiymətləndirmək imkanı verir.

Azərbaycan ərazisindəki qədim daş dövrünə aid yaşayış məskənləri içərisində Azıx mağarası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hal-hazırda erməni işğalı altında olan Füzuli rayonunun 17 km-liyində, Xocavənd rayonu ərazisində, Quruçay sahili yaxınlığında yerləşən Azıx mağarası 1968-ci ildə arxeoloq-alim Məmmədli Hüseynov tərəfindən aşkar edilmişdir. Azıx mağarası dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri hesab edilir. Buradan ən alt mə-

dəni təbəqədən tapılan ilkin insanlara aid maddi mədəniyyət nümunələri təxminən 1,5 mln. ilə bərabər olub, Azərbaycan ərazisində ilkin insanların formalaşma prosesini və məskunlaşmasını sübut edən ən qədim yaşayış məskənidir. Mağaradan 700 min il bundan əvvələ aid ocaq izləri də aşkar edilmişdir. Azıx mağarasında 5-ci mədəni təbəqədən aşkar edilən 20-25 yaşlarında ibtidai insanın (qadının) daşlaşmış alt çənə sümüyünün tapılması bu mağaranı daha da məşhurlaşdırmışdır. Antropoloqlar həmin insanı "*Azıxantrop*" (yəni Azıx adamı) adlandırmışlar. Alimlər azıxantropların yaşının 350-400 min il olduğunu irəli sürürlər.

Azıx mağarasında aşkar olunan müxtəlif xarakterli əmək alətləri və tikili qalıqları azıxantropların əmək alətlərinin xarakterindən və tikinti vərdislərindən xəbər verir. Ayı kəllələri üzərində cızılmış müəyyən işarələr artıq ibtidai dini təsəvvürlərin yaranmasına şahidlik edir.

Orta daş (mezolit) (e.ə. XI-VIII minilliklər) və neolit (yeni daş) (e.ə. VIII-VI minilliklər) dövrlərində ox və kamanın kəşf olunması, eləcə də heyvanların əhliləşdirilməsi insanların təsərrüfat-mədəni həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb olmuş, maldarlığın, əkinçiliyin və ibtidai incəsənətin əsası qoyulmuş, mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçid baş vermişdir. Bu dövrdə (neolitdə) artıq insanlar saxsı qablar hazırlamış və daş alətləri cilalamağı və dəşməyi öyrənmiş, toxuculuqla məşğul olmuşlar. İnsanlar Azərbaycanın Qobustan, Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Muğan, Naxçıvan, Urmiya və Təbriz kimi daha geniş ərazilərinə yayılaraq məskunlaşmış və açıq yaşayış düşürgələri yaratmışlar.

Azərbaycanda e.ə. IV minilliyin sonundan I minilliyə qədər davam edən tunc dövründə cəmiyyətin həyatının bütün sahələrində böyük dəyişikliklər baş vermiş, ağır zəhmət tələb edən kişi əməyi önə keçmiş, anaxaqanlıq ataxaqanlıq ilə əvəz olunmuşdur. Təsərrüfatın yeni sahələri meydana gəlmiş, əmlak bərabərsizliyi və sosial bərabərsizlik yaranmışdır. Tunc dövründə Azərbaycanda böyük mədəni-etnik birliklər, tayfalar və yaxud tayfa ittifaqları meydana gəlmişdir.

Bu dövrə aid abidələr əsasən Qarabağda, Naxçıvanda, Xaçmazda, Qazaxda, Şəmkirdə, Qobustanda, Urmiya gölü ətrafı ərazilərində aşkar edilmişdir. Erkən Tunc dövründə yaşayış yerləri bir qayda olaraq həyat üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Bəzən yaşayış məskənləri Qala divarları ilə əhatə olunurdu. Eləcə də dini ibadət-gahlar tikilirdi. Zərgərtəpə, Kültəpə və Babadərviş adlanan yaşayış yerlərindən dini ayinlərin icrası üçün ibadət evlərinin qalıqları tapılmışdır. Bu dövrlərdə Naxçıvanda II Kültəpə, Oğlanqala, Urmiya sahilində Göytəpə, Qarabağda Üzərliktəpə kimi ilkin şəhər tipli yaşayış məskənləri yaranıb.

Tunc dövründə birinci, ikinci və üçüncü ictimai əmək bölgüləri baş vermiş, yəni maldarlıq əkinçilikdən, əkinçilik sənətkarlıqdan, ticarət işə sənətkarlıqdan ayrılmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda iri tayfa ittifaqları yaranmış, kurqan tipli qəbir abidələri (son tunc dövründə) geniş yayılmışdır.

E. ə. I minillikdən etibarən bəşər cəmiyyətinin inkişafı dəmir dövrü ilə bağlıdır.

Antik dövrdə Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bağlı təsərrüfat həyatında və ictimai münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər xüsusi mülkiyyətin və sinifli cəmiyyətin, eləcə də ilk etnik-siyasi birliklərin yaranmasına gətirib çıxardı. Azərbaycanın tarixi ərazilərində ilk dövlət qurumları və ya etnik siyasi birliklərin meydana gəlməsi e.ə. IV minilliyin sonlarına və e.ə. III minilliyin əvvəllərinə aid edilir. Bu dövrlərdə Azərbaycan ərazilərində Aratta, Lullubi, Kutı, Su, Turukki, Hurrilər kimi ilk dövlət qurumları Qədim Şərqin ən erkən dövlətlərindən olan Şumer və Akkadların qonşuluğunda Zaqros dağları və Urmiya gölü ətrafı coğrafiyada yaranmışdı.

Bu dövlətlərin demək olar ki, hamısı qədim Şumer və Akkadlarla yaxın mədəni və təsərrüfat əlaqələrinə malik olmuş, onların dövlət idarəçiliyi qaydalarından, təsərrüfat və mədəni nailiyyətlərindən faydalanmışlar. Bu dövlətlər içərisində Lullubi və Kutilər mərkəzləşdirilmiş güclü dövlət yaratmaları ilə fərqlənirlər. Hətta Kutilər m.ə. 2175-ci ildə Akkad padşahlığının ərazilərini işğal

edərək 91 il bu əraziləri öz tabeçiliyində saxlaya bilmiş və öz ərazilərini fars köfrəzinə qədər genişləndirə bilmişdilər. Lullubilər və Kutilər bərəkət, məhəbbət, səma, günəş, ay və s. allahlara sitayiş edirdilər. Kutı panteonuna ilahə başçılıq edirdi.

Azərbaycan əraziləri yaxınlığında Assuriya, Urartu və Babilistan kimi yeni qüdrətli dövlətlərin yaranması və onların bu ərazilərə tez-tez qarətçi basqınları öz dövlətlərini yaradan Lullubi, Kutı, Turukki, Şubarlar (su tayfaları), Hurrilər kimi tayfaların dövlətçiliyinə və təsərrüfat-mədəni həyatına dağıdıcı təsir göstərdi. Nəticədə bu tayfalar bir daha öz müstəqilliklərini bərpa edə bilmədilər. Buna baxmayaraq e.ə. II minilliyin sonları və I minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində başqa tayfaların iştirakı ilə yeni dövlət qurumları yaranmağa başladı.

Bu dövrdə (m.ə. I minilliyin əvvəlində) Cənubi Azərbaycan ərazisində, Urmiya gölü hövzəsində yeni yaranan güclü dövlət Manna adlanırdı. Tarixi qaynaqlarda Manna adına ilk dəfə Assuriya hökmdarı III Salmansara məxsus və 843-cü ilə aid edilən mixi yazılarında rast gəlinir. M.ə. IX əsrdə Manna ərazisində bir çox xırda dövlət birləşmələri mövcud idi. Manna ərazisində Mazamua, Zamua, Karalla, Gilzan, Allabria, Meişta-Mesi, Surikaş, Missi, Alataye, Gizilbunda, Buştu, Uışdiş, Zikirtu, Bara-Sanqibuti, Andia, kimi vilayətlər var idi. Bu vilayətlərdən bəziləri müstəqil siyasət yeridirdilər.

Assuriya və Urartu kimi dövrünün güclü dövlətlərinin mannalıların qonşuları olması mannalılar üçün zaman-zaman problemlər yaradırdı. Çünki vaxtaşırı baş verən hücumlar zamanı Manna dövlətinin təsərrüfat həyatına ciddi ziyan vurulurdu. Təkbətək bu hücumlara davam gətirə bilməyən Manna vilayətlərinin hökmdarları hücumların qarşısını almaq məqsədilə ölkəni vahid mərkəzdə birləşdirməyə qərar verirlər. Nəticədə m.ə. IX-VIII əsrlərin hüduunda Urmiya gölü hövzəsində Manna kimi güclü bir dövlət yaranır. Manna dövləti o zamanlar bölgənin güclü dövlətlərindən sayılan Assuriya və Urartu dövlətlərinin tez-tez davam edən basqılarına qarşı inamla mübarizə apararaq, müəyyən ərazilərini itirsələr də, öz

müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilirdi. E.ə. VIII əsrin ortalarından etibarən Assuriya ilə Urartu arasında başlayan müharibələr Manna üzərinə olan təzyiqləri xeyli zəiflətdi. Manna hökmdarı İranzu (m.ə. 740-719-cu illər) yaranmış əlverişli siyasi vəziyyətdən bacarıqla istifadə edərək Urartu tərəfindən işğal edilən torpaqları geri qaytardı və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan Manna vilayətlərini yenidən özünə tabe edərək mərkəzi hakimiyyəti xeyli gücləndirdi. Onun zamanında Mannanın əraziləri şimalda Araz çayı, cənub-şərqdə Kaspı ölkəsi, Parsua və Midiya ilə həmsərhəd idi. Bu dövərdə özünün yüksəliş dövrünü keçirən Mannanın paytaxtı İzürtu şəhəri idi. Ölkəni İzürtu şəhərində taxta oturmuş *yanzu* adlanan hökmdar idarə edirdi. Mannanın inzibati idarəçiliyində canişinlik institutu önəmli yer tuturdu. Belə ki, ölkə vilayətlərə bölünürdü və vilayətləri hökmdarın təyin etdiyi canişinlər idarə edirdi. Lakin sonralar İranzunun varisləri dövründə daxili ixtilafın güclənməsi və xarici təzyiqlərin artması ölkədə siyasi və iqtisadi böhranı dərinləşdirdi. Manna yenidən Assuriya və Urartunun qarətçi basqınlarına meydan oldu. Nəticədə Manna öz siyasi müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmədi və tezliklə süquta uğradı. Mannanın adı sonuncu dəfə m.ə. 590-cı illərə aid mənbələrdə çəkilir. Həmin mənbələrdə Manna torpaqlarının Midiya tərəfindən işğal edilməsi bildirilir.

Ataşüdürcülərin böyük bir qismi hesab edirlər ki, Mannada əhalinin istifadə etdiyi başlıca dil ən qədim türk dili olmuşdur. Bunu yer adlarında təmsil olunmuş sözlərin ümumtürk leksikasına mənsubluğu da sübut edir. Onların hökmdarlarının adları da türk dillərində idi. Ümumiyyətlə, m.ə. III - II minilliklərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində türk dillərində danışan etnoslar (yerli əhali) yaşayırdılar və onlar hakim türk sülalələrinin əsasını qoymuşdular.

Miladdan öncə VII əsrin I rübündən etibarən Şimali Qara dəniz zonasında məskunlaşan kimmer, iskit (skif) sak tayfaları Dərbənd keçidi ilə Azərbaycana, oradan isə Ön Asiyaya (Xəzər dənizinin cənubu ilə) gəldilər. Kimmerlərin ilk məskəni Şimali Qafqazın qərb hissəsi olmuşdur. Onların miladdan öncə VIII yüzillikdə

Qara dənizin şimalında və Krımda yaşaması haqda məxzələ məlumat verir. Şərqdən gələn iskitlərin sıxışdırıldığı kimmerlərin bir hissəsi, sonradan cənuba hərəkət edərək Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışdılar. İskitlər də onların ardınca bu ərazilərə gələrək Urmiya gölünün şimalında və qərbində məskən saldılar. Saklar isə Kür və Araz çaylarının birləşdiyi ərazilərdən tutmuş Urmiya gölünün şimalına qədər olan ərazilərdə yaşayırdılar.

Kimmer, iskit və sak tayfalarının Azərbaycan ərazilərinə böyük axınları m.ə. VII əsrdə Urmiya gölünün şimalında və qərbində (Urartu ilə Manna arasında) İskit dövlətinin yaranması ilə nəticələndi. Bu dövlət Midiyanı 28 il öz hakimiyyəti altında saxlaya bildi. Bəzi İskit hökmdarları (məs. Tuqdamme) eyni zamanda sak və kuti hökmdarı rütbələrini də daşıyırdılar. Lakin sonralar yüksəliş dövrünü yaşayan Midiya dövləti ilə rəqabət apara bilmədiyinə görə İskit dövləti süqut etdi. Midiya çarını Kiaksar e.ə. 593-cü ildə İskit dövlətinin varlığına son qoydu. Müstəqilliklərini itirən İskitlərin bir hissəsi Dərbənd keçidi vasitəsilə şimala getdi, bir hissəsi isə yerli əhali ilə qaynayıb qarışdı. Bu tayfalar Qafqazın onomastikasında da iz qoymuşlar. Bu izlər ən əvvəl «Sakasena» (Şakaşen), «Şaki», «Kambisena» «Balasaqun» «Qımır», «Kəmərlı», «Qəmərli» adları və digər adlarda özünü göstərir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycan ərazisindən inkişaf etmiş iskit mədəniyyətinə dair çoxlu maddi mədəniyyət nümunələri - silahlar (ox, nizə ucluqları), tunc güzgü və s. tapılmışdır. İskitlər qonşu dövlətlərin hərbi sənətinin inkişafına da ciddi təsir göstərmişdilər.

E.ə. VI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan əraziləri əvvəlcə Midiyanın sonra isə Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə qatılır.

Antik dövrdə Azərbaycan ərazisində yaranmış qüdrətli dövlətlərdən biri də Atropatena dövləti idi. M.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndər öləndən sonra onun imperiyası ayrı-ayrı dövlətlərə parçalandı. Bu dövrlər yeni yaranan dövlətlərdən biri də Azərbaycanın cənubunda Atropatena satrapiyalarının ərazisində meydana çıxan Atropatena dövləti idi. Atropatena öz adını əvvəllər Əhəmənilərin

Midiyadakı satrapı, Qavqamel döyüşündə midiya, sakasen, alban və kaspilərin rəhbəri kimi vuruşan Atropatın adından götürmüşdür.

Atropatın İsgəndərin rəğbətini qazanması İran və Midiyada baş verən üsyanın yatırılması hadisəsi ilə bağlı idi. Belə ki, İsgəndər Hindistanda olarkən İran və Midiyada Bariaks adlı bir şəxs tərəfdarları ilə birlikdə ona qarşı üsyan qaldırır. Üsyanın yatırılmasında fəal iştirak edən Atropat Bariaksı məğlub edir və onu əsir götürərək İsgəndərə təhvil verir. Atropatın bu xidmətlərini yüksək dəyərləndirən görkəmli sərkərdə m. ö. 328-ci ildə onu yenidən Midiyanın satrapı təyin edir. İsgəndərin böyük rəğbətini qazanan Atropat, eyni zamanda qızını İsgəndərin görkəmli sərkərdəsi Perdikkiyə əvə verməklə mövqeyini daha da möhkəmləndirir. İsgəndər öləndən sonra hakimiyyətin Perdikkiyə keçməsiylə Atropat daha da güclənir. M. ö. 321-ci ildə Perdikki öləndən sonra o, öz ölkəsini müstəqil elan edir. Qeyd edək ki, bu dövlət 350 il müstəqilliyini qoruyub saxlamış və Atropatın varisləri tərəfindən idarə olunmuşdu. Azərbaycan sözünün yaranması ilə bağlı müləhizələrdən biri də Atropat sözü ilə bağlıdır. Atropatenanın ərazisi Cənubi Azərbaycan və indiki Azərbaycan Respublikasının bəzi cənub rayonlarını əhatə edirdi.

Antik müəlliflər Atropatenada azərilərin, kaspilərin, müqlərin, kadusilərin, maqların, gellərin və başqa tayfaların yaşadığını qeyd etmişlər.

I əsrin 20-ci illərində Parfiya Arşakilər sülaləsi Atropatenanın müstəqilliyinə son qoydu. Atropatena Parfiya dövlətinin süqutuna qədər onun tərkibində qaldı.

Atropatenada əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq inkişaf etmişdi. «Midiya yağ» adlanan neft çıxarılır, hərbi işdə və məişətdə istifadə olunurdu. Mərkəzi Asiya, Çin, Hindistan malları Atropatena vasitəsilə qərbə aparılırdı. E.ə. II əsrdə fəaliyyətə başlayan «Böyük ipək yolu»nun bir qolu da buradan keçirdi.

Atropatena əhalisi Zərdüşt dininə sitayiş edirdi, bu dinin banisi Zərdüştün e.ə. VII əsrin ikinci yarısı - VI əsrin əvvəllərində yaşadığı güman olunur. Onlar od, su və torpağı müqəddəs hesab

edirdilər. Zərdüştlüyə görə, dünyada Xeyir və Şər qüvvələr arasında mübarizə gedir. Xeyri Hörmüz, Şəri isə Əhriman təmsil edirdi. Zərdüştə görə yalan, qarət, qətl, rüşvət, zülm, hiylə, ədalətsizlik, təmahlıq və s. kimi qeyri əxlaqi keyfiyyətlər şər qüvvə olan Əhrimənin əməlidir. Dünyada olan bütün yaxşılıqlar, xeyirxahlıqlar, paklıqlar və s. isə Hörmüzün əməlidir. Bu dinin əsas ehkamları vəhylər kitabı - «Avesta»da («Qanun») öz əksini tapmışdır. Zərdüştlüyün ən başlıca üç məbədinə biri Qazakada (Atropatenanın paytaxtı) yerləşirdi.

Bu zamanlar (m.ö. IV əsr) Azərbaycanın Şimalında yeni bir dövlət qurumu yaranır ki, tarixə bu dövlət Albaniya adı ilə daxil olur.

Albaniya haqqında məlumatlara ilk dəfə qədim və erkən orta əsr müəlliflərinin (Strabon, Arrian, Klavdi Ptolemeyin və başqalarının) əsərlərində rast gəlinir. İsgəndərin fəth etdiyi ölkələr sırasında Albaniyanın da adı çəkilmişdir. «İsgəndərin vəfatından sonra (e.ə.322) onun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedən zaman Albaniyada müstəqil dövlət fəaliyyət göstərirdi. Yəqin ki, Albaniyada xırda vilayət hökmdarlarının vahid mərkəzdə birləşdirilməsi prosesi artıq əhəmənilərin hakimiyyəti dövründə başlamış və İsgəndərin imperiyası dağılan zaman başa çatmışdı». Tarixçilər e.ə. IV əsrdən vahid Albaniya dövlətinin mövcud olduğunu irəli sürürlər.

Strabonun gözəl, ucaboy, ürəyiaçıq və səxavətli insanlar kimi xarakterizə etdiyi albanlar özlərini "ağuanlar", yəni "məhraban insanlar", yaşadıkları ölkəni isə "Ağuvan" adlandırmışlar. Qədim Roma və yunan mənbələrində isə dövlətin adı "Albaniya" şəklində yazılmış, tarixə elə bu adla da daxil olmuşdur.

Antik mənbələrdə Albaniya sıx əhaliyə malik ölkə kimi təsvir olunur. Strabon özünün məşhur "Coğrafiya" əsərində albanların 26 müxtəlif dildə danışdıqlarını qeyd etmişdir. Bu tayfalar içərisində ən böyüklərdən biri Alban tayfası idi. Görünür, sonralar ölkənin də adının Albaniya adlandırılmasında bu tayfanın adının həlledici rolu olmuşdur. Bu ölkədə albanlarla yanaşı sakasen, uti, qarqar, udin, ud,

sovde, kaspi, qel, leq, lupeni, sila və s. tayfalar yaşayırdılar. Antik müəlliflər «alban» anlayışını ölkənin bütün əhalisinə şamil edirdilər. Qədim dövrdə Albaniyada yaşayan tayfalar həm türkdilli, həm də qafqazdilli tayfalar hesab olunur. Qafqazdilli tayfaların nəsilindən udlar, xınalıqlar, buduqlar və başqaları Azərbaycanda indi də qalmaqdadır. «Albaniyanın mərkəz və aran rayonlarının əhalisi əsasən türk etnoslarının, Dağıstana yaxın ərazisi isə həm də Qafqaz-iberdilli etnosların yaşadığı bölgələr olmuşdur. Albaniyada əsasən üstün gələn türk dili ləhcələri (kanqar, bulqar, peçeneq, heptal/əbdəl və s.) qədim yerli türk dili ilə bir müddət yanaşı öz varlığını saxlayırdı, tədricən alban (arran) türk dilinin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Təsadüfi deyil ki, erkən orta əsr qaynaqlarında, toponimiya və antroponimiyasında türk sözləri əks olunmuşdur».

Albanların məskunlaşdığı ərazilər İberiya ilə Xəzər dənizi arasındakı əraziləri əhatə edirdi. Yunan alimi Strabon Kür çayının Albaniyanın ərazisindən axıb Xəzər dənizinə töküldüyünü, bu çayın aşağı axarında olan Kaspiana vilayəti haqqında məlumat verir. Albaniya dövlətinin ərazisinə əsasən indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisi, Dağıstanın cənubu, Gürcüstanın Alazan (Qanıx) çayı vadisi daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, Albaniyanın sərhədləri təxminən 1000 il ərzində (e.ə. III - b.e. VIII yüzilliklərinin əvvəlləri) çox az dəyişikliyə uğrayaraq demək olar ki, sabit qalmışdır. Onun paytaxtı V-VI əsrin ortalarına qədər Qəbələ, 551-ci ildən isə Bərdə olmuşdur.

Eramızdan əvvəl I əsrin sonları, eramızın I əsrinin əvvəllərində yaşamış Strabon Albaniyada yaşayan tayfaların dini etiqadlarından bəhs edərək yazır ki, onlar Heli (günəş), Zevs (atəş), Selen (ay) ilahələrinə sitayiş edirlər. Xüsusi etiqad etdikləri Ay ilahəsinin müqəddəs məbədi İberiya yaxınlığında yerləşirdi. Ölkədə günəş, ay və büt-pərəstlik məbədləri ilə yanaşı çoxlu sayda atəşpərəstlik məbədləri də mövcud olmuşdur. Bu məbədlərin bir hissəsi sonralar xristian məbədlərinə çevrilmiş, əksər hissəsi isə islam dininin yayıldığı dövrdə dağıdılmışdır.

Kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın bəzi sahələrində qul əməyindən istifadə olunurdu. Albanlar müharibə zamanı nizə, ox və s. ilə silahlanır, əyinlərinə zirehli paltar geyir, başlarına dəbilqə qoyurdular. Bu dövrlərdə mərkəzi ticarət yollarının Albaniyadan keçməsi və ətraf ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, eləcə də sənətkarlığın inkişaf etməsi şəhərlərin yaranmasına və inkişafına təkan verdi. Antik müəllif Klavdi Ptolemey II əsrdə ölkədə 29 şəhər və iri yaşayış məntəqəsi olduğunu yazırdı. Böyük Plini (I əsr) isə Albaniyanın başlıca şəhərinin Kabalaka (Qəbələ) olduğunu söyləyirdi.

Ölkənin ərazisi vilayətlərə bölünürdü. Dərbənd keçidindən Beşbarmağa qədər ərazi Çola adlanırdı. Buradan mühüm ticarət yolları keçirdi. Albaniyanın şimali-şərqiində yerləşən Şəki vilayətində toxuculuq, ipəkçilik inkişaf etmişdi. Çola ilə Şəki arasında yerləşən

Lipina vilayətində bağçılıq inkişaf etmişdi, ölkənin VI əsrə qədər olan paytaxtı Qəbələ də burada idi. Uti vilayəti Kürün sağ sahilində qərbə doğru İberiyaya qədər uzanırdı. Paytakaran Mil-Muğan düzənliyini əhatə edirdi. İndiki Dağlıq Qarabağ və Milin bir hissəsi Arsax vilayətinə daxil idi. Dəmir-filiz yataqları ilə zəngin olan Girdiman vilayəti Albaniyanın qərbində idi.

IV-VI yüzilliklərdə Şimaldan Dərbənd keçidi vasitəsilə türkdilli tayfaların (hun və xəzərlərin) basqınları olmuşdur.

VII əsrin əvvəllərində Arranın bir hissəsi olan Girdiman bölgəsində (Kiçik Qafqazın Azərbaycan hissəsi) Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə tarixdə Girdiman dövləti adlanan bir dövlət yarandı. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Mehran Sasani hökmdarlarının qohumlarından olmuş, II Xosrovun atası IV Hörmüzün ölümündə iştirak etmiş, ona görə də II Xosrov hakimiyyətə keçdikdən sonra o, 30 min öz tərəfdarı ilə Albaniyadan keçərək Xəzər xaqanlığına getməyi qərara aldı. Buna görə də II Xosrov ona belə bir məktub yazır: «Mənim əziz qardaşım! Sən məni kinlə tərk etmə. Əgər sən mənim yanımda yaşamaq istəmirsənsə, onda mənim məktubum sənə yetən yerdə ayaqla gedə bildiyin qədər özünə mülk götür».

Məxəzlərdə qeyd edilir ki, Mehran (570-590) Girdiman vilayətində məktubun ona çatdığı yerdə Mehrənavan qalasını tikdirərək Girdiman vilayətinin 12 əyanını öldür və torpaqlarını ələ keçirir. Girdiman qalası Mehranın nəticəsi Cəsur Vardanın (600-615) zamanında tikilmişdi. O, Aran nəslindən olan 60 əyanı öldürərək öz hakimiyyətini bütün Albaniya yaya bilir. Varaz Qriqor (630-642) zamanında paytaxt Qəbələdən Bərdəyə köçürülür. Onun oğlu Cavanşirin (638-681) zamanında isə mərkəzi hakimiyyət xeyli güclənərək bütün Albaniyanı əhatə edir.

Sasanilərlə birlikdə ərəblərə qarşı yeddi il ağır döyüşlərdə iştirak edən Cavanşir İran ordularının məğlubiyyətindən sonra vətənə dönr. Döyüşdə göstərdiyi igidliklərə görə Sasani hökmdarı III Yezdəgərd ona qiymətli hədiyyələr verərək başına tac qoyur. Lakin Sasanilərlə yaxınlığı artıq yersiz sayan Cavanşir müstəqil

siyasət yeritmək kursunu götürür və o, əvvəlcə Albaniya ərazisinə soxulan və ailəsini əsir götürən Sasani feodallarını ölkədən qovaraq ailəsini azad edir.

Cavanşir ərəblərə qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün 654-cü ildə Bizans imperatoru II Konstantinlə ittifaq yaradır və onunla iki dəfə görüşür. Bu ittifaq ona ölkənin sərhədlərinin möhkəmləndirilməsinə imkan verirdi.

Bələncər yaxınlığında VII əsrin 50-ci və 60-cı illərinin əvvəllərində ərəbləri məğlub edən xəzərlər Albaniyaya ərazilərinə qarətçi yürüşlər edirlər. Alban hökmdarı ölkəsinə soxulan xəzərləri (662-ci ildə) məğlub edərək qovur (Cavanşir: "Get, Çola qapılardan geri qayıt və bir də buralara gəlmə"). Lakin buna baxmayaraq albanlar xəzərlərin daha iri miqyaslı hücumlarına məruz qaldılar. Vəziyyəti nəzərə alan və ölkəsinin şimal sərhədlərini qorumaq üçün Cavanşir xəzərlərin təklifi ilə "qardaşlıq və dostluq birliyi"nin yaranmasına razı oldu. Bu ittifaqı möhkəmləndirmək üçün o, eyni zamanda Xəzər xaqanının qızı ilə də evləndi.

Ərəblər Azərbaycanda

VII əsrin I yarısında Ərəbistan yarımadasında meydana gələn islam dini və onun əsasında yaranan güclü Ərəb xilafəti öz nüfuzunu qırağ ərazilərə yaymaq üçün irimiqyaslı savaqlara başladı. Tarixdən islamın və bir dövlət olmaq etibarilə Xilafətin (peyğəmbərin xəlifələri tərəfindən idarə olunduğu üçün belə adlanırdı) "yer üzünə yayılma çağı" adlanan dövrü başlandı.

Azərbaycan ərazisinə ərəblərin ilk hücumları 639-cu ilə təsadüf edir. Urmiya gölü üzərindən və Ərdəbil istiqamətindən soxulan ərəbləri yerli mərzban (canişinlər) İsfəndiyar və onun qardaşı Bəhram öz qoşunları ilə qarşıladılar. Güclü müqavimətə rast gələn ərəblər Bükeyr və Utba adlı sərkərdələrin qoşunlarını da bu istiqamətə cəlb edərək azərbaycanlıların müqavimətini qıra bildilər və Mərzban sülh bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Barışığa görə Azərbaycan əhalisi tabe olub torpaq və can vergisi verir, "hər kişi"

bir ərəb əsgərini saxlamağı üzərinə götürürdü. Ərəblər isə onların etiqad azadlıqlarına hörmət edəcəyinə söz verir, ölkəni tərk etmək istəyənlərə aman verir, ərəb qoşununa öz arzusu ilə girmək istəyənlər bir illik vergilərdən azad olunurdu. Ərəblər 639-642-ci illərdə Muğanı və Şirvanı da ələ keçirərək yerli rəhbərlərlə eyni şərtlərlə sülh bağladılar.

661-ci ildə Əməvilər sülaləsinin Xilafətdə hakimiyyətə gəlməsi və paytaxtın Dəməşqə köçürülməsi Bizans və digər çevrə ölkələrinin vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi. Bunları nəzərə alan Cavanşir 667-ci ildə Dəməşqə gedərək Xəlifə ilə danışıqlar apardı. Xəlifə I Müaviyyə tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılanmasına baxmayaraq Cavanşir ərəblərin bir sıra ağır şərtlərini qəbul etmək zorunda qaldı. Həmin şərtlərə görə Cavanşir xəzinə gəlirlərinin üçdə ikisini Xilafətə verməyi öhdəsinə götürdü. Bunun əvəzində o knyaz titulu və daxili müstəqilliyini saxladı, ən başlıcası isə öz ölkəsini ərəblərin gözlənilən hücumlarından xilas etdi. Cavanşirin bu uzaqqörən siyasəti öz bəhrəsini verməyə başladı. Təbii ki, xəlifə Cavanşirin Bizansla ittifaqdan çıxmasını və ona olan sədaqəti yüksək qiymətləndirərək 670-ci ildə onun Dəməşqə ikinci səfəri zamanı alban ölkəsinin vergilərinin ikiqat azaldılmasına razılıq verdi. Lakin Cavanşirin apardığı siyasətlə razılaşmayan Alban əyanları 680-ci ildə ona sui-qəsd təşkil edərək onu qətlə yetirdilər. Onun varisləri arasında çəkişmələr Cavanşirin qurduğu güclü knyazlığı sarsıtdı. Bundan cənubi Qafqaz uğrunda mübarizə aparan ərəblər, xəzərlər və bizanslılar faydalana bildilər. Əvvəlcə bizanslılar Albaniyada öz nüfuzlarını bərpa edə bildilər. 705-ci ildə isə Xəlifə I Validin zamanında ərəb qoşunları Mehranilər sülaləsini hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq Alban knyazlığına son qoydular. Həmin dövrdən etibarən Şimali Azərbaycan torpaqları da Ərəb xilafətinin tərkibinə qatılmış oldu.

Azərbaycan, Ermənistan və digər əyalətləri də içərisinə alan əl-Cəzirə adlanan dördüncü əmirliyin tərkibinə daxil idi. Bu əmirliyin paytaxtı əvvəlcə Dvin şəhəri, Abbasilər taxta çıxdıqdan sonra Bərdə şəhəri oldu.

Ərəblər Azərbaycana tək öz inzibati idarəçilik institutunu gətirmədilər, onlar yeni vergi və mükəlləfiyyətlərlə yanaşı, həmçinin Ərəbistanın içərisindən bura ərəbləri köçürməyə başladılar, eyni zamanda köçüb gəlmək istəyənləri hər vəchlə stimullaşdırdılar. Çünki bu xəzinəni əsgəri qulluq adamlarına dövlət təqaüdü ödəməkdən azad edir, eləcə də ələ keçirilmiş hər hansı ölkədə öz ağıalığını saxlamağa kömək edirdi.

Ərəb işğalının mühüm yekunlarından biri Azərbaycanda islam dininin yayılması ilə bağlı idi. Azərbaycanda zərdüştlüyün yayıldığı bölgələrdə islam daha tez, təxminən 100 ilə yekunlaşdı. Bu birinci növbədə islamın Zərdüştlüyü kafirlərin dini elan etməsi və onun daşıyıcılarının amansız təqib etməsi ilə bağlı idi. Ziya Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" adlı əsərində yazılı tarixi mənbələrə əsaslanaraq yazır: "...ərəblər yerli əhalini sürətlə müsəlmanlaşdırmaq üçün islamı, ərəb dili və digər adət-ənənələrini qəbul etməyənlərin üzərinə olduqca ağır vergilər qoyurdular. Bu vergidən can qurtarmaq üçün əksər adamlar üzde özlərini bu şərtləri qəbul edən kimi göstərirdi, hətta özlərinə ərəb adları götürməyə məcbur olurdular". Başqa bir səbəb sasanilərin uzun əsrlərdən bəri sürən zülmü və onların xalq arasında tamamilə nüfuzdan düşməsi ilə əlaqədar idi. Xalq İslamın qəbul edilməsinə İran və Bizans əsarətindən, hakimlərin, əyan və məmurların zülm və özbaşınalıqlarını təmsil edən zərdüştlükdən azad olmaq vasitəsi kimi baxırdı. Digər tərəfdən İslamın vəd etdiyi bütün müsəlmanların bərabərliyi, vergilərin yüngülləşdirilməsi və s. kimi cəlbədicilərin ideyalarının da rolu az olmamışdı.

Qeyd etmək ki, Azərbaycanın bütün ərazilərinin vahid Ərəb-islam dövlətinin tərkibinə daxil olması obyektiv olaraq ölkənin əhalisinin etnik-siyasi cəhətdən birləşməsinə, onun bütün bölgələri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə əlverişli şərait yaratdı.

Xürrəmilər hərəkatı

Ərəblərin özlərinin tabeçiliyində olan xalqlara, o cümlədən də azərbaycanlılara qarşı ədalətsiz davranmaları, onlara zülm etmələri, əhalinin zorla islamlaşdırılması, yerli feodalların və kəndlilərin torpaqlarını zorla mənimsəməsi və s. əhalinin ciddi narazılıqlarına səbəb olurdu. Bu kimi halların nəticəsində Ərəb ağalığına qarşı xilafətin müxtəlif ərazilərində üsyanlar baş verdi. Bu dönəmlər Azərbaycan əraziləri də Abbasilərin zülmünə qarşı mübarizənin mərkəzlərindən biri idi. Hələ VIII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində (Beyləqan, Ərdəbil, Şamkir və s.) ərəb zülmünə qarşı üsyanlar baş verdi. Lakin bu üsyanlar lokal xarakter daşıdığından xilafət qoşunları tərəfindən amansızlıqla yatırıldı.

VIII əsrin ikinci yarısından etibarən isə böyüməkdə olan xalq hərəkatı Xürrəmilik ideyaları altında birləşərək mütəşəkkil və yetkin bir xalq hərəkatına çevrildi. VIII əsrin sonlarına doğru başlamış və IX əsrin 40-cı illərinə qədər davam edən Xürrəmilər hərəkatı araşdırıcılar tərəfindən bəşər tarixində baş vermiş ən böyük xalq hərəkatlarından biri hesab edilir.

İdeya kökləri etibarı ilə özündən əvvəlki zərdüştilik və məzdəki təlimindən faydalanan Xürrəmilər hesab edirdilər ki, həm maddi dünyada, həm də insanın daxilində qaranlıq və işıq, xeyir və şər timsalında iki qüvvə arasında mübarizə gedir. Onlara görə vergilər, mülkiyyət, zülm şərin törəməsi olduğu üçün məhv edilməli idi. Xürrəmilər ruhun ölməzliyinə və bir bədəndən digər bədənə keçdiyinə, eləcə də Tanrının insanabənzər şəxsiyyət kimi əbədi mövcudluğuna inanırdılar. Xürrəmiyyətin, Babəkiliyin mahiyyəti haqqında bəhs edən akademik Ziya Bünyadov ərəb tarixçilərinə istinadən yazırdı: "...Mənbələr təsdiq edir ki, Babək ərəblərə və onların dininə nifrət bəsləyirdi, bütүн ömrü boyu Xilafətə qarşı mübarizə edirdi və Azərbaycanda islamdan əvvəl mövcud olan qayda-qanunları bərpa etməyə çalışırdı. Birincisi, o özünün Babək

(Papak) adını bərpa etdi, ikincisi, Tanrının insan surətində təcəssüm (hülul) nəzəriyyəsini elan etdi, üçüncüsü, ruhun bir bədəndən başqa bədənə köçməsinə (tənasüx əl-ərvah) inanırdı, dördüncüsü, bu əqidədə idi ki, imamın qeyb olan ruhu çox sonralar qayıdacaqdır (ricət)".

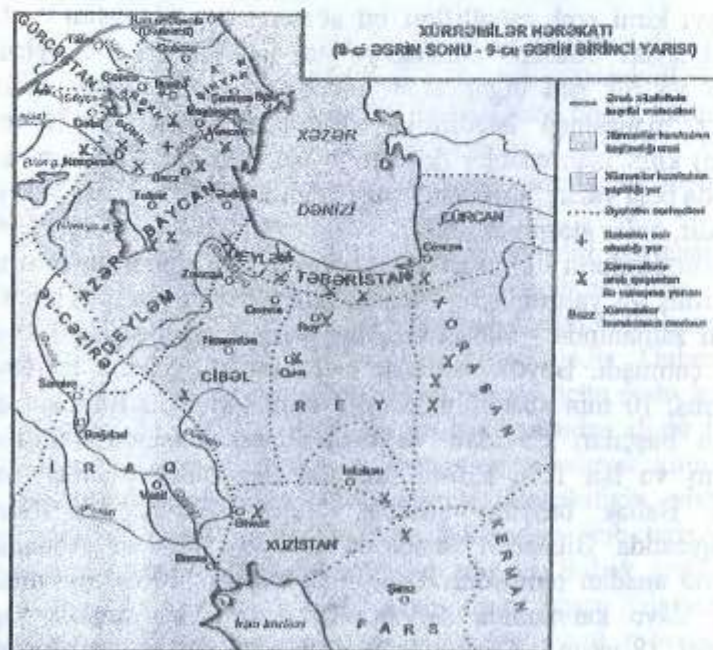
Xürrəmilər hərəkatının başlıca səbəbi feodal asılılığı və ərəb zülmü idi. Onun əsas iştirakçıları və hərəkatverici qüvvələri kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları idilər. Xürrəmilər kəndliləri feodal asılılıqdan, vergilərdən və mükəlləfiyyətlərdən azad etməyə, ümumi bərabərlik yaratmağa çalışır, ərəb əsarətinə qarşı mübarizə aparırdılar. Onların sosial bərabərlik uğrunda mübarizəsinin məqsədi maddi nemətləri insanlar arasında bərabər bölmək idi.

Xürrəm sözünün etimologiyası ilə bağlı da tarixi qaynaqlarda maraqlı, lakin bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Məsudi və Yaqut əl-Əməvi kimi ərəb müəllifləri bu sözün etimologiyasını Ərdəbil yaxınlığındakı "Xürrəm" adlanan yer adı ilə bağlayırlar. Ən-Nədim, Səmani və bir sıra digər ərəb müəllifləri isə bu sözü əhlikəf, əxlaqsız mənasında işlədirdilər. Bu sözü "azadlıq" (hürrəm-azadam) kimi izah edənlər də var. İbn Xəldun isə, "hürrəm" sözü haqqında belə yazır; "Cavidan" sözü "daimi", "hürrəm" isə "sevinc" deməkdir, onlar atəşpərəst idilər.

Xürrəmilərin ilk çıxışı 778-ci ildə xəlifə Mehdiyin dövründə baş vermiş və yatırılmışdı. Onların ikinci üsyanı xəlifə Harun ər-Rəşidin zamanında - 808-ci ildə baş vermiş, sayları isə 100 min nəfərə çatmışdı. Böyük resurslar cəlb etməklə Xilafət bu üsyanı yatırılmış, 10 min xürrəmini isə qul kimi satmışdı. Bundan sonra üsyanın başçıları Cavidan və Əbu İmran arasında çəkişmələr başlamış və hər ikisi 816-cı ildə döyüşdə həlak olandan sonra üsyanı Babək başçılıq etmişdi. Babək 798-ci ildə Cənubi Azərbaycanda Bilalabad kəndində bitki yağı satan Abdullanın ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıqda atasını itirmiş, bir müddət çoban, dəvə karvanında sarvan, Təbrizdə usta yanında şagird işləmişdi. 18 yaşında Cavidanla görüşmüş və xürrəmilər hərəkatına qoşulmuşdu. Babəkin rəhbərliyi altında xürrəmilər hərəkatı daha da

genişlənmiş və ümumxalq hərəkatına çevrilmişdi. Bir faktı qeyd edək ki, onun yenidən qurduğu orduda təkcə süvarilərin sayı 20 mindən artıq idi. Müqavimət hərəkatının gedişində xürrəmilərin Tarxan, Adin (Aydın), Rüstəm, İsmail-Kürdi, Babəkin qardaşları Mülaviyə, Abdulla və başqaları kimi çox istedadlı sərkərdələri yetişmişdi. Hərəkatın əsas mərkəzi Azərbaycan ərazisi idi.

Xəlifə azadlıq mübarizəsinin ilk üç ilində xürrəmilərə qarşı nizami qoşun göndərmir və Azərbaycandakı ərəb ordu hissələrindən istifadə edirdi. 819-cu ildə ilk dəfə xəlifə Azərbaycana Xürrəmilərin üzərinə nizami ordu göndərdi və üsyançılar bu ordunu məğlub etdilər. 819-829-cu illərdə xəlifənin bir neçə ordusu xürrəmilər tərəfindən darmadağın edildi.

Ərəb xəlifəsi 829-cu ildə xürrəmilərin üzərinə sərkərdə Məhəmməd ibn Hüveydin başçılığı altında ən iri ordu birləşmələrindən birini (150 minlik ordu) göndərir. Başlıca məqsəd üsyançıların mərkəzi şəhəri olan Bəzz qalasını tutmaq idi. 829-cu il iyunun 3-də xürrəmilərlə ərəb ordusu arasında Həşdadsər dağında birinci Həşdadsər döyüşü baş verdi. Bu döyüşdə 30 min ərəb əsgəri məhv edildi, o cümlədən göndərilən ordunun rəhbəri sərkərdə Hüveyd öldürüldü. Xürrəmilər 830-cu ildə birinci Həmədan döyüşündə də qalib gəldilər və şəhəri tutdular. Bu, xürrəmilərin ərəblər üzərində beşinci qələbəsi idi. Həmədanın tutulması nəticəsində Xilafətin şərq ölkələri ilə əlaqəsi kəsildi, o, əsas ticarət yollarına nəzarəti itirdi.

Xəlifə Məmun ölərkən (833) qardaşı Mötəsimə vəsiyyət etdi ki, bütün qüvvələrini xürrəmilərə qarşı yönəltsin, onlara qarşı mübarizədə heç nəyi əsirgəməsin. Mötəsim hakimiyyətə gəldikdən sonra Xilafətin əsas qüvvələrini xürrəmilərə qarşı yönəltmək qərarına gəldi. 833-cü il dekabrın 20-də ikinci Həmədan döyüşü baş verdi, bu döyüşdə xürrəmilər ilk ağır məğlubiyyətə uğradılar və böyük itkilər verdilər. Bundan sonra xəlifə Bizansla müharibələrini dayandırdı, bütün qüvvələrini toplayıb 835-ci ildə Xilafətin ən görkəmli sərkərdəsi Heydər ibn Kavus Afşinin (məşəqə türk idi) başçılığı altında Babəkə qarşı göndərdi. O, döyüşə başlamazdan əvvəl bir sıra tədbirlər gördü. Ərəb ordusunda ruh yüksəkliyi yaratdı, düşərgəsini Bəzza daha yaxın Bərzəndə köçürdü, qalaları və yolları bərpa etdirdi. O, terrorla Babəkin sərkərdələri İsmail-Kürdünü, Tarxanı sıradan çıxardı, casuslar vasitəsilə Babəkin qüvvələri və qalaları barədə məlumat topladı. Əvvəllər üsyana qoşulmuş Əbu İmran, ibn Bəis, ibn Səhl Sumbat kimi iri feodallar Babəkdən uzaqlaşmağa başladılar. Digər tərəfdən müharibə uzandıqca üsyançıların hərbi və insan ehtiyatları tükənməyə başladı, qüvvələr nisbəti isə yavaş-yavaş ərəblərin xeyrinə dəyişdi. 836-cı ildə Həşdadsər dağı yaxınlığında ikinci Həşdadsər döyüşündə xürrəmilər çoxlu silah-sursat, ərzaq və pul ələ keçirib, parlaq qələbə qazansalar da, bu onları xilas edə bilmədi.

837-ci ildə xəlifə tərəfindən əlavə qüvvə və resurslar (2 ordu və 30 milyon dirhəm pul) aldıqdan Afşin daha da qüvvələndi. Böyük hücumdan əvvəl o, sülh təklifi ilə Babəki Xilafətin tərəfinə çəkmək istədi. Afşin belə hesab edirdi ki, xəlifə Babək kimi sərkərdəni öz tərəfinə çəkməklə onun qüvvəsindən Bizansa qarşı istifadə edə bilər. Lakin Babək onun təklifini qəbul etmədi.

Nəticədə, 837-ci il avqustun 26-da Babəkin son istehlakı olan Bəzz qalasına hücum başlandı. Qalanın müdafiəsinə sərkərdə Adin (Azin, Aydın) rəhbərlik edirdi. Üsyançılar ciddi müqavimət göstərsələr də, davamlı təzyiqlərə tab gətirə bilmədilər. Ərəblər böyük itkilər hesabına Bəzz qalasını tuta bildilər. Döyüşdə 100 min ərəb, 80 min xürrəmi öldürüldü. Qalanı yaxınları ilə tərk edən Babək Arazi keçib Arrana gəldi. O Bizansa gedib yeni qüvvə toplayaraq ərəblərə qarşı mübarizəni davam etdirmək niyyətində idi. Xəlifə isə öz növbəsində Babək və digər üsyan rəhbərlərinin tutulub cəzalandırılmasını istəyirdi. Bunun üçün o, hətta böyük pullar xərcləməkdən belə çəkinmirdi (Babəki tutana 2 milyon dirhəm vəd olunurdu). Vəd olunan böyük məbləğ və məğlub durum Babəkin Sünik hakimi Səhl ibn Sumbat tərəfindən xəyanət yolu ilə tutulub Afşinə təslim edilməsi ilə yekunlaşdı. 837-ci il sentyabrın 15-də Babək Samirəyə yola salındı, 838-ci il martın 14-də Samirədə edam edildi.

Xürrəmillərlə müharibələrdə xilafətin yarım milyondan artıq döyüşçüsü öldürülmüş, onlarla görkəmli sərkərdəsi əsir götürülmüşdür. Bu hərəkətin əzəmətini etiraf edən ərəb müəllifi İbn Təğribirdi yazır ki, "Babək öz zamanəsinin qəhrəmanı və xilafəti dəhşətə gətirən bir igid idi".

Əl Müqəddəsi isə yazır ki, "Babəkin üzərində çalınan qələbə islam dövlətinin ən böyük qələbəsi idi. Onun əsir alındığı gün müsəlmanların bayram günü idi".

20 ilə qədər davam etmiş bu hərəkət şərqdə Ərəb zülmünə ən ciddi zərbə vuraraq, onun əsaslarını laxlatmış, xilafətin dağılması prosesini xeyli sürətləndirmişdir.

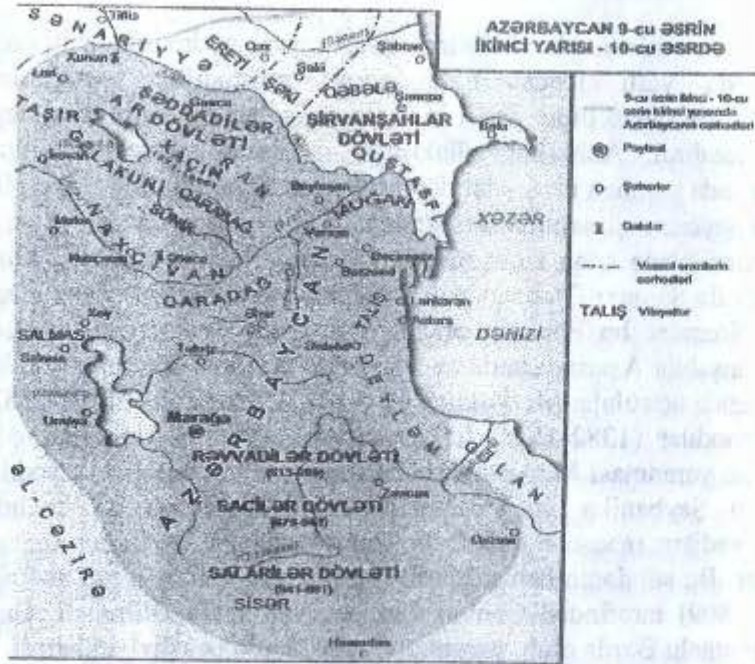
AZƏRBAYCAN FEODAL DÖVLƏTLƏRİ

Şirvanşah Məzyədilər dövləti (861-1027)

IX əsrdə Ərəb xilafətinin hərbi-siyasi qüdrətinin zəifləməsi yerlərdə yerli feodal hakimlərinin müstəqillik meyillərinin artmasına səbəb oldu. Təbii ki, xalq üsyanları da bu prosesi xeyli sürətləndirdi. Abbasilər sülaləsinin dağılması prosesində Azərbaycanda yaranan ilk feodal dövləti Şirvanşahlar idi. Şirvan əvvəllər Azərbaycanın şimalında Dərbənddən Kür çayına qədər Xəzər ətrafı əraziləri əhatə edən kiçik bir vilayət idi. Vilayətin mərkəzi Xəzər sahilinə Şamaxı-Dərbənd yolunun üzərində yerləşən Şirvan şəhəri idi. Sonralar bu dövlətin əraziləri də Şirvan adlanmağa başladı. Şirvanşahlar Azərbaycanda ən uzunömürlü feodal dövləti olmuşdur. Şirvanda üç sülalə: Məzyədilər (861-1027), Kəsrənilər (1027-1382), Dərbəndilər (1382-1538) hökmranlıq etmişdir. Şirvanşahlar dövlətinin yaranması Məzyədilər sülaləsinin (ərəb mənşəli Məzyədilər, bəzən Şeybanilər və ya Yezidilər adlanırdı) adı ilə bağlıdır. Məzyədilər mənşəcə ərəblərin Rəbiə adlanan tayfasına mənşus idilər. Bu sülalənin banisi Yezid ibn Məzyəd xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809) tərəfindən Cənubi Qafqaza vali təyin edilmişdi. Onun iqamətgahı Bərdə olub, yaratdığı dövlət Bərdə əmirliyi adlanırdı. O, 801-ci ildə vəfat etmiş və Bərdədə dəfn olunmuşdur. Onun oğlanları Əsəd, Xalid və Məhəmməd müxtəlif vaxtlarda Cənubi Qafqazda vali olmuşdular.

Mənşəcə Ərəb olan Məzyədilər tezliklə yerli əhali ilə qaynayıb qarışdılar və öz etnik mənsubiyyətlərini itirdilər. Bərdə Sacilərin əlinə keçdikdən sonra Məzyədilər Şirvana köçdülər. Onun ilk paytaxtı Şirvan şəhəri oldu. Şirvanşahlar dövləti əvvəllər Dərbənddən Kürə qədər ərazini əhatə edən Şirvan vilayətindən ibarət idi. Sonralar Şirvanşahların işğal etdikləri ərazilər də Şirvan adlandırıldı. Bu sülalədən olan Heysəm ibn Xalid 861-ci ildə Şirvanı müstəqil elan edib, «şirvanşah» titulu qəbul etdi və Şirvanşahlar

dövlətinin əsasını qoydu. 918-ci ildə Əbu Tahirin zamanında paytaxt Şamaxıya köçürüldü. Həmin vaxtlar şəhər Yezidiyyə adlanırdı.

Şirvanşahlar gücləndikcə tədricən ətraf əraziləri də ələ keçirməyə başladılar. Qəbələ (981-982), Bərdə (982), Dərbənd (988), sonra Xursan və Tabasaran ələ keçirildi. Ayırı-ayrı vaxtlarda Şəki və Sənariyyə Şirvandan asılı olurdu. Dərbəndin Şirvana birləşdirilməsi və Dərbənd keçidinin möhkəmləndirilməsi yadelli basqınlарının qarşısını almağa imkan verdi.

XII yüzillikdə Şirvanşahlar bölgənin güclü dövlətlərindən birinə çevrilir., XI əsrin sonu və XII əsrin əvvəllərində bölgənin digər güclənmiş dövlətlərindən biri Gürcüstanla yaxınlaşma baş verir. Şirvanşahlarla yaxınlaşmanın əsas səbəbi birlikdə Səlcuq

türklərinə qarşı mübarizə aparmaq idi. Gürcü çarı IV David bu məqsədlə öz qızı Tamarı Şirvanşah III Mənuçöhrəərə vermişdi. IV David, eyni zamanda Bizans və qıpçaqları da öz tərəfinə çəkməmişdi. Qızını Bizans imperatorunun oğluna verdi, özü isə Qıpçaq hökmdarının qızı ilə evləndi. O, Səlcuqlara qarşı mübarizədə istifadə etmək məqsədilə 45 min Qıpçaq türkünü Gürcüstan ərazisində yerləşdirdi. 1121-ci ildə IV David Didqori döyüşündə Avropa səlibçiləri, Qıpçaq türkləri və alanların köməyi ilə səlcuqları məğlub etdi. Bu döyüşdən sonra Tiflis müsəlman əmirliyi ləğv edildi (1122), Tiflis gürcülərin əlinə keçdi.

Gürcülərin qüvvətlənməsi ilə III Mənuçöhr (1120-1160) səlcuqlardan üz döndərdi və onlarla səlcuqlara qarşı ittifaq bağladı. Buna cavab olaraq, 1123-cü ildə İraq Səlcuq sultanı Mahmud Şirvana hücum etdi. Lakin birləşmiş Şirvan, gürcü, qıpçaq qüvvələri tərəfindən məğlub edildi və Şirvanı tərk etdi.

Şirvanşahın səlcuqlardan üz döndərməsi Azərbaycan üçün ağır nəticələr verdi. Bundan istifadə edən IV David 1123-1124-cü illərdə dəfələrlə Şirvana yürüşlər etdi. Gülcüstan, Qalebuğurd qalalarını, Şamaxını ələ keçirdi, burada gürcü qoşunlarını yerləşdirdi. Lakin IV Davidin ölümündən sonra (1125) gürcülər Şirvanı tərk etdilər.

III Mənuçöhr və I Demetre (1125-1155) arasında münasibətlər sülh şəraitində olmuşdu. XII əsrin 30-60-cı illərində Şirvanşahlar dövləti Cənubi Qafqazda ən qüdrətli dövlətə çevrilmişdi.

1160-cı ildə III Mənuçöhrün ölümündən sonra Şirvanda vəziyyət yenidən mürəkkəbləşdi. Qarışıqlıqdan istifadə edən III Mənuçöhrün arvadı Tamar bəzi əyanların köməyi ilə Şirvanşah taxtına kiçik oğlunu çıxarmaqla Şirvanı Gürcüstanla birləşdirməyə cəhd etdi. Lakin Eldənizlərdən kömək alan III Mənuçöhrün böyük oğlu I Axsitan (1160-1196) onları dəf etdi və hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Tamar gürcü əyanları ilə öz vətəninə getdi və ömrünün sonuna qədər rahibliyə qapandı.

I Axsitan atasının səhvinə düzəldərək Səlcuq türkləri ilə dostluq münasibətlərini bərpa edib, ömrünün sonuna qədər

Eldənizlərlə dostluq əlaqəsində oldu. Eyni zamanda o, gürcü çarları ilə də dostluq əlaqəsini kəsməmişdi. Gürcü çarı III Georginin bacısı qızı ilə evləndi və 1173-cü ildə gürcü əyanlarının Georgiyə qarşı üsyanlarının yatırılmasında iştirak etdi. Azərbaycanın şimal torpaqlarında siyasi sabitlik, qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaradıldı, Dərbənd keçidi möhkəmləndirildi. I Axsitanın dövründə Dərbənd Şirvanşahlardan asılı vəziyyətə düşdü. Şirvanın müdafiə qüdrəti artdı. Ölkənin ərazisində bir sıra yeni qalalar, qüllələr tikildi, sədlər çəkildi və köhnələri bərpa olundu.

1192-ci ildə baş verən zəlzələ nəticəsində Şamaxı şəhəri dağıntıya məruz qaldı. Şəhər əhalisinin xeyli hissəsi, o cümlədən I Axsitanın ailəsi məhv oldu. Şirvanşahların paytaxtı Bakıya köçürüldü.

Sacilər dövləti (879-941)

Bu dövrlərdə Azərbaycanda yaranmış siyasi təsisatlardan biri də Sacilər sülaləsi tərəfindən yaradılan Sacilər dövləti idi. Bu sülalənin əsasını Mərkəzi Asiya türklərindən olan, Babək üsyanının yatırılmasında fəal iştirak etmiş Əbu Sac Divdad qoymuşdu. Azərbaycanı mülk şəklində onlara verən xlifə Sacilərin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi və xilafətdə parçalanmalar başlayan zaman Sacilər sülaləsi həmin mülk-ərazilərdə Sacilər dövlətini yaratdılar. Əbu Sac Divdadın oğlanları Məhəmməd və Yusif də xilafətdə yüksək vəzifələr tutmuşdular. 879-cu ildə Azərbaycana vali təyin olunan Məhəmməd ibn Əbu Sac bu əraziləri müstəqil idarə edir, xəlifəyə ildə 120 min dinar vergi verirdi. Öz adına pul kəsdirən Məhəmməd dövlətin ərazilərini daha da genişləndirmişdi. O, Ermənistanı da ələ keçirərək öz oğlu Divdadı ora hakim təyin etmişdi. Məhəmmədin ölümündən sonra qardaşı Yusifin dövründə Sacilər dövləti daha da qüvvətlənmiş, əraziləri xeyli genişlənməmişdi. 912-ci ildə xəlifənin xəzinəsinə vergi verməkdən imtina edən Yusif Ermənistanı, Tiflis və Kaxetiyanı tutmuş, Şirvanşahları özünə tabe etmişdi. O, Dərbənd səddinin

divarlarını təmir etdirmiş, IX əsrin 80-ci illərindən X əsrin 40-cı illərinədək olan dövrdə Zəncandan Dərbəndə qədər Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirmişdi. Dövlətin paytaxtı əvvəllər Marağa, sonra isə Ərdəbil şəhəri olmuşdu. Əsası Cənubi Azərbaycanda qoyulmuş bu dövlət Azərbaycanın Şimal və Cənub torpaqlarını özündə birləşdirmiş ilk vahid dövlət idi.

Salarilər dövləti

Bölgədə baş verən ziddiyyətlər, eləcə də daxili çəkişmələr Sacilər dövlətini xeyli zəiflətdi. Bundan faydalanan Deyləm hakimi Mərzban ibn Məhəmməd 941-ci ildə Sacilər üzərinə hücum keçərək Ərdəbili ələ keçirdi və yeni Salarilər dövlətinin əsasını qoydu. Mərzban ibn Məhəmməd Salar nəslindən olduğu üçün bu sülalə Salarilər sülaləsi adlandırılmışdı. Salarilər paytaxt olaraq Ərdəbili seçdilər. Mərzban ibn Məhəmməd hücumlarını genişləndirərək, tezliklə Ermənistanı, Şərqi Gürcüstanı, eləcə də Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərini, Dərbəndi özünə tabe etdi və Şirvanşahları özündən asılı vəziyyətə saldı. Salarilər dövlətinin ərazisi şimalda Dərbəndə, Cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yuxarılarına, şərqdə Gilan da daxil olmaqla Xəzər dənizinə qədər, qərbdə Ermənistan və Şərqi Gürcüstan daxil olmaqla geniş ərazini əhatə edirdi. Beləliklə, Sacilərdən sonra Salarilərin dövründə də bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlətdə birləşdirildi. Mərzban vergiləri qaydaya salmaq üçün qanunlar hazırlatdırdı. Salarilərin hakimiyyəti illərində Xəzərdə Azərbaycanın ticarət gəmiləri üzürdü. Onların zamanında Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi və hərbi-siyasi nüfuzu xeyli artdı. Salarilərin dövründə Xəzəryanı vilayətlərin ruslar tərəfindən tez-tez basqınlara məruz qalması və 944-cü ildə onların Bərdəyə hücum edib şəhəri qarət etməsi və dağıntılar törətməsi Salarilər dövlətinin süqutunu sürətləndirdi. Digər tərəfdən isə 957-ci ildə Mərzbanın ölümündən sonra oğlanları və qardaşı Vəhsudan arasında baş verən daxili çəkişmələr və ara müharibələri mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb oldu.

Rəvvadilər dövləti (981-1159)

Salarilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Təbriz, Marağa və Əbər hakimi Əbülhica 981-ci ildə axırıncı Salari hökmdarı İbrahimi taxtdan saldı və Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoydu. Rəvvadilər ərəb işğalları zamanı Azərbaycana köçmüşdülər. Sülalənin əsasını ə-Rəvvad əl-Əzdi qoymuşdu. Bu sülalənin banisi ərəb əsilli əl-Rəvvad Xəlifə Əlinin dövründə Bəsrə və Kufədən Azərbaycana köçürülmüşdü. Bu nəslin nümayəndələri Azərbaycanda məskunlaşmış digər ərəb nəsiləri kimi yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışdılar. Rəvvadilər dövləti əvvəllər Azərbaycanın cənub ərazilərini əhatə edirdi. Lakin sonradan onlar Muğan hakimiyyətini də ələ keçirərək burada da möhkəmlənə bildilər. Rəvvadilərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda Oğuz türklərinin mövqeyi daha da güclənir. Belə ki, Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan (1020-1059) Mahmud Qəznəvinin 1028-ci ildə Xorasan oğuzlarına vurduğu ağır zərbədən sonra təqribən 2000 ailənin Azərbaycana köçürülməsinə icazə verir. Rəvvadilər ölkənin paytaxtını Ərdəbildən Təbrizə köçürərək onu daha da abadlaşdırırlar. Şərqi ölkələrini Aralıq və Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən, həmçinin Dərbənd keçidi vasitəsilə beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşən Təbriz Rəvvadilərin hakimiyyəti dövründə əhəmiyyətini daha da artırır.

Şəddadilər dövləti (971-1087)

Salarilərin zəifləməsindən sonra Məhəmməd ibn Şəddad (sülalə onun adı ilə Şəddadilər adlanırdı) 951-ci ildə Dəbili (Dvini) tutdu və Dəbil əmirliyi əsasını qoydu. 971-ci ildə isə Məhəmməd ibn Şəddadın oğlu Ləşkəri Gəncəni tutaraq Kür və Araz çayları arasında Şəddadilər dövlətinin əsasını qoydu və Gəncə şəhərini paytaxt elədi. Bərdə, Şəmkir, Beyləqan, Ermənistanın şərqi ona birləşdirildi. Fəzl ibn Məhəmmədin (985-1030) dövründə dövlət daha da gücləndi. O, ata mülkü Dəbili yenidən ələ keçirdi, Gəncə

ətrafındakı xırda mülkləri ləğv etdi, erməni-gürcü feodallarına və xəzərlərə qarşı uğurlu mübarizə apardı. Şəddadilər tərəfindən 1027-ci ildə Araz çayı üzərində tikilmiş ikinci Xudafərin körpüsü Azərbaycanın şimal və cənub bölgələri arasında əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynadı. Ləşkəri Şirvanşahlar, Salarilər və Tiflis əmirliyi ilə isti münasibətlər yaratdı.

XI əsrin 30-cu illərində Bizans-erməni-gürcü birgə güclərinə qarşı Şəddadilər oğuz tayfalarının hərbi qüvvələrindən istifadə etdi. Onlar 1037-ci ildə Bizansın Dəbili, 1038-ci ildə isə Bizans və gürcü qoşunlarının Tiflisi tutmasının qarşısını aldılar.

Əbüləsvər Şavirin (Şavur) (1049-1067) dövründə Şəddadilər dövləti daha da gücləndi. O, Gəncənin müdafiəsini möhkəmlətmək üçün şəhərin müdafiə istehkamlarını möhkəmləndirdi, onun ətrafına yeni hasar çəkdi (Gəncəni qoruyan qalanın inşası IX-X əsrlərə aid edilir) və dərin xəndəklər qazdırdı. Şavirin göstərişinə əsasən 1063-cü ildə dəmirçi İbrahim Gəncənin qala qapılarını düzəltdi. Lakin sonradan - 1139-cu ildə Gəncə zəlzələsi zamanı şəhərə qarət məqsədi ilə hücum etmiş gürcü çarı I Dimitri (1125-1154) bu qapıları qənimət kimi aparıb Gilat monastırında saxladı.

Şəddadilər dövlətin varlığına səcuqların hücumu (1088-ci il) nəticəsində son qoyuldu.

Azərbaycan Atabəy (Eldənizlər) dövləti

Böyük Səlcuq imperiyasının parçalanması keçmiş imperiyanı əhatə edən coğrafiyada bir sıra yeni dövlətlərin yaranmasına səbəb oldu. Məhz bu dövrdə parçalanmış imperiyanın qəlpələrindən İraq-Səlcuq sultanlığı (1118-1194) yaranır. Sultanlıq İrən, İraqı, Kür çayının cənub hissəsində yerləşən Azərbaycan torpaqlarını, Cənubi Qafqazın bir hissəsini əhatə edirdi.

Əsası Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən qoyulan Atabəylər dövləti ilk dövrlər bu sultanlığın tərkibində mövcud olmuşdur.

Tarixi mənbələrə görə Şəmsəddin Eldəniz hələ uşaq ikən, bir tacir tərəfindən bir dəstə qul ilə birlikdə Dərbənddən alınaraq Bağ-

dada gətirilmiş, cılız və çəlimsiz olduğu üçün bazardan qul satın alan Səlcuq sultanının vəzirinə digər qulların üstündə hədiyyə kimi verilmişdi. Vəzir öldükdən sonra Səlcuq sultanının sarayına düşmüş, öz şəxsi keyfiyyətləri və bacarığı sayəsində sarayda bir sıra məsul vəzifələr daşıyaraq böyük hörmət qazanmışdır. Sultan II Toğrul ona «əmir» rütbəsi vermiş və onu oğlu Arslan şahın atabəyi (qəyyumu) təyin etmişdi. II Toğrul öldükdən sonra qardaşı Məsud (1135-1152) hakimiyyətə gəlmiş, Eldənizi qardaşının dul qalmış qadını Məmunə xatunla evləndirmiş və 1136-cı ildə Aranı iqta (iqta-torpaq sahibliyinin bir forması olub, xidmət müqabilində verildiyi) şəkildə ona verərək, oranın idarəsini Eldənizə tapşırılmışdı. O, isə Azərbaycan əyanlarını öz tərəfinə çəkərək mövqeyini möhkəmləndirərək Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin və Eldənizlər sülaləsinin əsasını qoydu (1136).

Eldəniz (1136-1175) «Böyük atabəy» titulu 1160-cı ildə aldı. Məhz onun köməkliyi ilə Atabəyi olduğu Arslan şah (1161-1176) İraq Səlcuq sultanlığının taxtına çıxarıldı. Nəticədə, bütün İraq Səlcuq sultanlığının idarəçiliyi onun ələ keçdi. Eldəniz ali dövlət vəzifələrini öz yaxın adamlarına tapşırırdı. Böyük oğlu Məhəmməd Cahən Pəhləvanı sarayın hacibi, digər oğlu Qızıl Arslanı isə qoşunların ali komandanı təyin etdi. Öz ərazilərini genişləndirən Eldənizlər Şirvanşahları özlərindən asılı saldılar. Dəbil daxil olmaqla Ermənistan ərazisini ələ keçirdilər. Eldənizin hakimiyyətinin sonunda Eldənizlər dövləti Dərbənddən Fars körfəzinə qədər geniş əraziləri əhatə edirdi. Eldəniz mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmiş, iqta verdiyi əmirlərin qoşunundan başqa, özü də 50 minlik nizami qoşun saxlayırdı. Eldənizlərin idarə etdiyi Atabəylər dövləti sənətkarlıq və ticarətin tərəqqisinə, kənd təsərrüfatının inkişafına, mədəni oyanışa səbəb oldu.

Eldənizin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Məhəmməd Cahən Pəhləvan (1175-1186) keçdi. O, mərkəzi hakimiyyəti daha da möhkəmləndirdi. 1175-ci ildə paytaxtı Naxçıvandan Həmədana köçürdü. Təbrizi Ağsunqurilərin əlindən alan Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Azərbaycanın idarəsini kiçik qardaşı Qızıl Arslana tapşır-

dı. Qızıl Arslan həm də Məhəmməd Cahən Pəhləvanın oğullarının - Əbu Bəkrin və Özbəyin atabəyi elan olundu. Qızıl Arslan Təbrizdə, Məhəmməd Cahən Pəhləvan isə Həmədanda otururdu. O, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi, müstəqilliyə can atan iri səlcuq əmirlərinin müqavimətini qırdı. Məhəmməd Cahən Pəhləvan Abbasi xəlifələrinin dövlət işinə qarışmasının qarşısını aldı.

Məhəmməd Cahən Pəhləvandan sonra hakimiyyətə gələn Qızıl Arslan (1186-1191) Sultan III Toğrulun Səlcuq əmirlərindən ibarət olan qüvvələrini və Məhəmməd Cahən İncə Xatundan olan oğulları Qutluq İncə və Əmir Əmiran Ömərindən ibarət olan əks qüvvələri zərərsizləşdirdi. Qızıl Arslan 1190-cı il Həmədan vuruşmasında Sultan III Toğrulu və onun oğlu Məlikşahı əsir aldı. 1191-ci ildə Qızıl Arslan Xəlifə Ən-Nasirin razılığı ilə Sultan elan edildi. O, Sultan tituluna layiq görülən ilk Azərbaycan Atabəyi idi. Lakin onun yaratdığı sabitlik uzun müddət davam etmədi. Mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsindən narazı qalan iri feodallar arvadı İncə Xatun vəsaiti ilə ona sui-qəsd təşkil edərək öldürdülər.

Hakimiyyətə gəlmiş Əbu Bəkr mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirə bilmir, onun ögey qardaşları Qutluq İncə və Əmir Əmiran Ömər İsfahan, Rey və İraqı Atabəylər dövlətindən ayırdılar. Nəticədə Eldənizlər dövləti parçalanır. Eldənizlər dövlətində meydana gələn daxili çəkişmələrdən yenidən həbsdən qurtulmuş III Toğrul (1192-ci il), xarəzmşahlar, əyyubilər, eləcə də Şirvanşah I Axsitan və gürcülər məharətlə istifadə etdilər. Şirvanşah I Axsitan öz qızını Əmir Əmiran Ömərə verib, onu qardaşı Əbu Bəkrə qarşı qaldırdı. Şirvanşahın, gürcülərin və Əmir Əmiran Ömər birlişmiş qüvvələri 1194-cü ildə Şəmkir, sonra isə Beyləqan vuruşmalarında Əbu Bəkrə məğlub etdilər. Əmir Əmiran hiylə ilə Gəncəni də ələ keçirdi, lakin gürcülər çəkilib gedən kimi əhali üsyan qaldırıb onu öldürdü, Gəncə yenidən Əbu Bəkrin hakimiyyəti altına keçdi. XII əsrin sonları XIII əsrin əvvəllərində Atabəylər dövləti xarəzmşahların vaxtaşırı müdaxilələri ilə müşayiət olunan və köçkin daxili çəkişmələr dövrünü yaşayır. Atabəylər dövləti zəifləyir və bir sıra ərazilərini itirir. Əbubəkr 1210-cu ildə vəfat edir və hakimiyyətə

qardaşı Müzaffərəddin Özbək (1210-1225) gəlir. Özbəyin dövründə Atabəylər dövləti daha da zəifləyir. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin süqutu atabəy Özbəyin hakimiyyəti dövründə sürətlənir.

Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən əsasını qoyduğu Atabəylər dövləti 1225-ci ildə monqol hücumlarından qaçan və Azərbaycanda möhkəmlənə bilən Xarəzmşah şahzadəsi Cəlaləddin tərəfindən süquta uğradılır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dövlətçiliyinin sütunlarından biri hesab edilən və bir zamanlar Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli dövlətinə çevrilən Azərbaycan Eldənizlər dövləti Azərbaycan xalqının etnik-siyasi və təsərrüfat-mədəni həyatının yüksəlişində əhəmiyyətli rol oynamışdı. Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi iqtisadi,

siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində güclü yüksəlişə səbəb oldu.

Sənətkarlıq, ticarət, elm və mədəniyyət daha da inkişaf etdi. Daxili və xarici ticarət əlaqələri genişləndi. Məhz bu dövr, Azərbaycanda mədəniyyətin qeyri-adi çiçəkləndiyi dövrdür. Bu dövrdə Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Əbül-Üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Zülfüqar Şirvani, İzzəddin Şirvani, filosoflardan Şəhabəddin Marağayi, Əbüsəid Urməvi, Əbusəid Təbrizi, Eynəliqəzzat Miyanəci, Şəhabəddin Sührəverdi, memarlardan Əcəmi Naxçıvani, Əbd-əl Məcid ibn Məsud, həkim-alimlər Ömər Kafiyəddin, Cəlaləddin Təbib, Fəxrəddin Naxçıvani və bir çoxları kimi onlarla Azərbaycan intellektuali nəinki Azərbaycan mədəniyyətini, eləcə də dünya mədəniyyətini zənginləşdirə biləcək töhfələr vermişlər.

Azərbaycana monqol basqınları

1206-cı ildə Avrasiyanın tarixində bir çox dəyişikliklərə səbəb olmuş və dərin iz buraxmış Monqol İmperiyası (1206-1634) yaranır. Dövlətin banisi Çingiz xanın (1206-1227) və onun varisləri dövründə Mərkəzi Asiyanın bir çox dövlətlərinə qalib gələrək imperiyanın sərhədlərini qərbə doğru genişləndirən monqollar Azərbaycana ilk dəfə 1220-ci ildə yürüş etdilər. Kəşfiyyət xarakteri daşıyan 30 minlik monqol ordusuna Çingiz xanın görkəmli sərkərdələri Cebe Noyon və Sabutay Bahadır başçılıq edirdi. Monqol hücumları ərzində daxili çəkişmələr və saray intriqaaları ilə zəiflədilmiş, eləcə də dövlət adamı kimi zəif keyfiyyətlərə malik atabəy Özbəyin hakimiyyətdə olması Azərbaycanı güclü monqol ordusu qarşısında aciz edirdi. Əslində bu amillər Azərbaycan əhalisini güclü monqol qoşunu ilə üzübüz qoyaraq onları pərakəndə şəkildə monqollara qarşı müqavimət göstərmək məcburiyyətində buraxmışdı.

Azərbaycan xalqı monqollara qarşı ciddi mübarizəyə qalxaraq öz şəhərləri uğrunda mərdliklə mübarizə aparırdılar. Marağanın, Təbrizin, Beyləqanın, Şamaxının müdafiəsi müqavimət hərəkatının

parlaq səhifələridir. Monqollar Marağa, Sorab, Beyləqan, Şamaxı kimi şəhərləri darmadağın edib əhalisinin böyük əksəriyyətini qırdılar.

Orta əsr müəllifi İbn-əl-Əsir monqolların Azərbaycanda törətdikləri dəhşətləri təsvir edərək yazırdı: "Sonra Azərbaycan və Arran vilayətlərinə gəlib, bir ildən də az bir müddətdə onları misli görünməmiş surətdə dağıtdı. Və əhalisinin çoxunu öldürdü. Çox az miqdarda əhali xilas ola bildi. Sonra Azərbaycandan və Arrandan qurtarıb Dərbəndə və Şirvana gedərək, o tərəfdəki şəhərləri aldılar. Oranın padşahı yaşayan qaladan başqa heç bir yer salamat qalmadı".

1222-ci ildə monqollar Şamaxını talan etdikdən sonra Dərbəndə yaxınlaşdılar, lakin bu möhtəşəm qalanı ala bilməyib, dağ yollarla Şimali Qafqaza keçdilər. Artıq bu birinci yürüş ölkənin təsərrüfatına əhəmiyyətli ziyan vurdu.

1225-ci ildə Azərbaycan monqol hücumlarından hələ özünə gəlməmiş, monqollar tərəfindən öz torpaqlarından qovulmuş sonuncu Xarəzmşah Cəlaləddinin (1220-1231) qarətçi basqınlarına məruz qaldı. Onun ilk ələ keçirdiyi şəhər Marağa oldu. Şəhər onun xoşuna gəldiyi üçün o şəhəri təmir elətdirir. Sonra Təbriz üzərinə yeriyərək onu mühasirəyə aldı. Atabəy Özbək hələ əvvəldən Gəncəyə qaçmışdı. Təbrizin müdafiəsinə monqolların hücumu zamanı olduğu kimi yenə də Şəmsəddin Tuğrayı rəhbərlik edirdi. Təbriz uğrunda Cəlaləddinlə qızğın savaşı oldu, xəyanət nəticəsində Cəlaləddinin qoşunları şəhərə daxil oldu. Sonradan o, özünə demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazı və İranı tabe etdirə bildi. Cəlaləddinin qəsbkar siyasəti ölkə əhalisinin böyük narazılığına səbəb oldu. 1231-ci ildə Gəncədə, daha sonra isə Xoy, Təbriz, Marağa və Naxçıvanda şəhər sakinlərinin üsyanı baş verdi. Bu üsyanlar Cəlaləddin tərəfindən amansızcasına yatırıldı.

1231-ci ildə monqollar Çormoğun Noyonun başçılığı ilə Azərbaycana ikinci yürüş təşkil etdilər. Monqolların gəlişi Şəlaləddinin hakimiyyətinə son qoyur. Marağa və Təbriz monqolların hücumuna məruz qalan ilk Azərbaycan şəhərləri idi. 1235-ci ildə

monqollar gəncəlilərin müqavimətini çox çətinliklə qıraraq şəhərə daxil ola bildilər. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərinin də ələ keçirilməsi ilə Azərbaycan bütövlüklə monqollar tərəfindən zəbt edilərək Böyük Monqol imperiyasının tərkibinə qatıldı.

Monqolların işğal etdikləri ərazilərdə tarixi ədəbiyyatda "örüş siyasəti" adlanan siyasətin həyata keçirilməsi şəhər və oturaq həyat təsərrüfatlarının məhv edilməsi ilə nəticələndi. Bu da sonda əhalinin hədsiz yoxsullaşmasına və kütləvi qırğına gətirib çıxardı. Örüş siyasətinin mahiyyətini işğal altında olan ölkələrin sosial-iqtisadi həyatının tamamilə monqolların köçəri-monqol quruluşuna uyğunlaşdırmaq təşkil edirdi. Həmin siyasətə görə zəbt edilmiş ölkə monqolların iki başlıca tələbatını ödəməli idi: qənimət üçün yağmalanıb qarət edilməli, monqol sürü və ilxılarını örüşlə, qışlaq və yaylaq otlaqları ilə təmin etməli idi.

Azərbaycan Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin tərkibində

XIII əsrin ortalarında Ön Asiya, Cənubi Qafqaz ərazilərində monqolların hakimiyyəti çox da möhkəm deyildi. Bir sıra feodal mülkləri öz müstəqilliyini saxlayırdı. Monqolların ali xaqanı Münke xan işğalları davam etdirmək üçün 1253-cü ildə Ön Asiyaya qoşun göndərmək məqsədilə hazırlığa başladı. Bu qoşunlara Tulay xanın oğlu Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan (1256-1265) başçı təyin edildi. 120 min nəfərlik monqol qoşunu 1256-cı ildə İrannın şimalına daxil oldu və İsmaililərin Əlamut qalasını tutdu. Elə həmin ildə Azərbaycan da işğal edildi. 1258-ci ildə Bağdad ələ keçirildi və Abbasilər xilafətinin 508 illik hakimiyyətinə son qoyuldu. Şəhər 40 gün talan edildi. Kiçik Asiya, Suriyaya yürüşlər təşkil olundu. Yeni Hülakülər və ya Elxanilər (Hülakü xan elxan titulu 1265-ci ildə qəbul etmişdi) dövləti yarandı. Bu dövlət Amu-Dəryadan Misirə, Qafqaz dağlarından İran körfəzinə qədər ərazini əhatə edirdi. Buraya Azərbaycan, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Kirdman, Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan, Kiçik Asiya, Gürcüstan, Suriya və s. daxil

idi. Azərbaycan XIII əsrin ortalarından XIV əsrin ortalarına qədər, yəni 100 il Hülakülər dövlətinin tərkibində olmuşdu. Elxani əyanları, əsasən, Azərbaycanda yaşayırdılar. Qarabağ Elxanilərin yay iqamətgahı, Muğan isə qışlağı idi. Dövlətin paytaxtı Marağa, Sultaniyə və Təbriz şəhərləri olmuşdu.

Hülakü xanın dövründə dövlət iqtisadi və siyasi cəhətdən möhkəmlənmişdi. Lakin sonralar köçəri əyanların güclənməsi və müstəqilliyə can atması ilə mərkəzi hakimiyyət zəifləməyə başladı. Onlar bu və ya digər şahzadəni hakimiyyətə gətirmək üçün qruplara bölünərək mübarizəyə başladılar.

XIII əsrin ikinci yarısında Hülakülərlə Qızıl Orda arasında Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycana tutmaq uğrunda kəskin mübarizə gedirdi. Qızıl Orda xanları Cuci xanın vəsiyyətinə əsaslanaraq hesab edirdilər ki, Cənubi Qafqaz Batı xana verilmişdi, ona görə də onlar bu əraziləri Hülakülərə güzəştə getmək istəmirdilər. 1263-cü ildə Noqay xanın başçılığı ilə 30 min Qızıl Orda qoşunu Azərbaycana soxuldu, Hülakü xan məğlub oldu, Dərbənd ələ keçirildi. Lakin 1265-ci ildə onlar məğlub olub geri çəkildilər. 1288 və 1290-cı illərdə olan hücumlar da müvəffəqiyyətli olmadı.

Arqun xanın ölümündən sonra daxili çəkişmələr daha da qüvvələndi. Abaqa xanın oğlu Keyxatu (1281-1295) bu çəkişmələrin qarşısını ala bilmədi. 1295-ci ildə hakimiyyətə gətirilən Baydu xan bir neçə ay hakimiyyətdə qala bildi. Arqun xanın digər oğlu Qazan xanın (1295-1304) özünü Qarabağda padşah elan etməsilə Hülakülər dövləti özünün yeni dirçəliş dövrünü yaşadı.

Qazan xan mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. 1297-1298-ci illərdə Gürcüstanda olan feodal əyanlarının qiyamı da yatırıldı və mərkəzi dövlət aparatı möhkəmləndirildi, köçəri əyanlar mərkəzi hakimiyyətə tabe edildi. O, Qazan Mahmud müsəlman adını götürərək islam dinini qəbul etdi. Eyni zamanda orduya və əyanlarına da islamı qəbul etdirərək, ölkə ərazisindəki bütün büt-pərəst məbədləri, hətta atasının tikdirdiyi məbədi də dağıdaraq onların yerində məscidlər tikdirdi. Onun

keçirdiyi torpaq, vergi, pul, ölçü, inzibati islahatlar ölkədə daxili sabitlik yaratmaqla yanaşı, təsərrüfat-mədəni həyatın yenidən dirçəlməsinə və inkişafına səbəb oldu.

Qazan xandan sonra hakimiyyətə keçən qardaşı Məhəmməd Ulcaytu (1304-1316) onun siyasətini davam etdirdi, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi. Gilan və Heratı istila etdi. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə 12 yaşlı oğlu Əbu Səid (1316-1335) gətirildi. Atasının vəsiyyəti ilə Sulduz tayfası içərisindən çıxılmış baş əmir Çoban onun qayyumu oldu, bütün hakimiyyət onun əlində cəmləşdi. Əyanların mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəsi gücləndi. Xorasanda böyük üsyan baş verdi. Misir sultanı və Qızıl Orda xanlarının Hülakülərin ərazilərinə hücumları gücləndi.

1318-ci ildə Qızıl Orda qoşunları növbəti dəfə Dərbəndi keçib Kürə qədər irəlilədilsə də, Əmir Çoban tərəfindən məğlub edildilər. Lakin kəndkə köçəri əyanların Əmir Çobana qarşı mübarizəsi açıq şəkildə alırdı. Köçəri əyanların ən böyük üsyanları Gürcüstan və Diyarbəkərdə oldu. Naxçıvanı tutub Təbrizə doğru irəliləyən Gürcüstan üsyançıları ilə Əbu Səidin danışıqlar cəhdi bir nəticə vermədi. Baş verən döyüşdə isə üsyançılar məğlub edildilər. Əbu Səid göstərdiyi qıbrımanlığa görə «Bahadır» ləqəbi aldı. Lakin 1320-ci ildə Gürcüstan əmirləri yenidən üsyan qaldırdılar və içlərdən bir nəfəri «padşah» elan etdilər. 1322-ci ildə Rum (Kiçik Asiya) hakimi Çobanın oğlu Temurtaş dini pərdə altında üsyan qaldırdı, atasının başçılığı ilə göndərilən qoşun onu məğlub etdi və tutub Əbu Səidin hüzuruna gətirdi. Əbu Səid onu bağışladı və yenidən Ruma hakim təyin etdi. Əbu Səidin yeniyetməliyindən istifadə edən Əmir Çoban və onun əmirləri demək olar ki, bütün hakimiyyəti ələ keçirmişdilər, əksər vilayətlərin başçıları onun oğlanları və yaxın adamları idi. Lakin yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra (20 yaşında) Əbu Səid Çobanı, onun iki oğlunu və bir xeyli yaxınlarını öldürdü. 1335-ci ildə Qızıl Orda qoşunları Özbək xanın başçılığı altında yenidən Azərbaycana hücum etdilər. Əbu Səid onları məğlub edib geri çəkilməyə məcbur etdi. Lakin Əbu Səid də daxili intiriqaların qurbanı oldu. O, 1335-ci ildə arvadı Bağdad

xatun tərəfindən zəhərlənərək öldürüldü. Qızıl Orda xanı Özbək yenidən Azərbaycana yürüş etdi. Lakin hakimiyyətə keçən Arpa xan (1335-1336) onu qova bildi. Əbu Səidin ölümündən sonra Arpa xan, Musa xan (1336), Məhəmməd xan (1336-1338) bir-birini əvəz etdi. Məhəmməd xanın dövründə mübarizə aparan əyanlar mərkəzi hakimiyyəti, ölkəni ayrı-ayrı hissələrə parçaladılar.

Azərbaycan Çobanilər və Cəlairilərin hakimiyyəti altında

XIV əsrin 30-cu illərinin sonlarından etibarən Urmiya gölü ətrafında məskunlaşmış türk-monqol mənşəli Sulduz tayfası içərisindən çıxan və güclü feodal qrupuna rəhbərlik edən Əmir Çobanın varisləri (Çobanilər) ölkədə hakim mövqeyə çıxdılar. Çobanilər özlərinin müstəqil hakimiyyətlərini yarada bilməsələr də, bu və ya digər Hülakü şahzadələrini xan elan edərək onların adından dövləti idarə edərək Azərbaycanda faktiki hakimiyyətə yiyələnə bilmişdilər. Çobani feodallarının "örtüş siyasəti"ni yenidən dirçəltmələri və əhaliyə etdikləri hədsiz amansızlıqlar ölkədə ciddi narazılıqlara səbəb olurdu. Çobanilərin siyasətindən narazı olan Azərbaycan əhalisi və yerli feodallar Qazi Məhyəddin Bərdi başda olmaqla Qızıl Orda hakimi Canı bəyi Azərbaycana dəvət etdilər. 1357-ci ildə Canı bəy Azərbaycana gələrək, Təbriz şəhərini ələ keçirdi və sonuncu Hülakü xanı Məlik Əşrəfi tutaraq edam etdirdi. Bununla da Azərbaycanda 100 ilə qədər davam edən Hülakü hökmranlığına son qoyuldu. Azərbaycana ələ keçirən Canı bəy oğlu Bərdi bəyi bura hakim təyin edib geri qayıtdı. Lakin atasının ölüm xəbərini eşidən Bərdi bəy tezliklə Azərbaycana tərk etdi. Hakimiyyəti ələ keçirən Çobani əmiri Əxicuq hakimiyyətdə bir il qala bildi. Vəziyyətdən istifadə edən Cəlairi Şeyx Üveys (1356-1372) hakimiyyəti ələ keçirdi. Təbrizi tutub paytaxt elan etdi. Bundan sonra Azərbaycanda Cəlairilər sülaləsi hakimiyyətə yiyələndi. Şeyx Üveys 1362-ci ildə Şirvanı da ələ keçirdi. Mərkəzi dövlətin möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Onun

həyata keçirdiyi islahatlar XIV əsrin 60-70-ci illərində təsərrüfatda müəyyən qədər canlanma yaratdı. Ölkədə abadlıq işləri aparıldı, suvarma kanalları bərpa edildi, əkinçilik və maldarlığın inkişafına diqqət yetirildi. Lakin XIV əsrin 80-ci illərində feodal çəkişmələri və yadellilərin hücumları təsərrüfatın yenidən tənəzzülünə səbəb oldu.

Onun oğlu Sultan Hüseynin (1374-1382) dövründə feodal çəkişmələri gücləndi. 1376-cı ildə Şiraz hakimi Təbrizi tutdu, lakin 1378-ci ildə buranı tərk etdi. Bağdad əmirləri üsyan edərək Sultan Hüseynin yay iqamətgahı Uçana hücum çəksələr də məğlub oldular. 1382-ci ildə qardaşı Sultan Əhməd onu öldürdü və hakimiyyəti ələ keçirdi. Onun dövründə ara müharibələri qüvvətləndi. XIV əsrin 80-ci illərində Azərbaycan ərazisində güclü feodal çəkişmələri baş verdi. Teymurun, Toxtamışın hücumları və ara müharibələri nəticəsində ölkə talan olundu. Huşəngin ölümü (1382) ilə Şirvanda Kəsrənilər sülaləsinə (1027-1382) son qoyulur. Şirvan feodalları İbrahimi (1382-1417) taxta çıxarırlar. Dərbəndilər sülaləsinə mənsub olan I İbrahim uzaqqörən dövlət xadimi və diplomat olmuşdur.

1386-cı ildə Qızıl Orda xanı Toxtamış 90 min nəfərlik qoşunla Dərbənddən Azərbaycana hücum etdi. Dərbənd, Şirvan ələ keçirildi. Qızıl Ordalılar Təbrizə yaxınlaşdılar və şəhəri mühasirəyə aldılar. Şəhər əhalisi Təbrizin müdafiəsinə qalxaraq güclü müdafiə qırğuları yaratdılar. Şəhərin yaxşı müdafiə olunduğunu gören Toxtamış hücumu cürət etməyərək, şəhər hakimi Əmir Vəli ilə danışıqlar apardı. O 250 tuman qızıl pul müqabilində geri çəkilməsinə söz verdi. Lakin arxayınlaşan və silahı yerə qoyan təbrizlilər Toxtamış qoşunlarının xəyanətkar hücumuna məruz qalır. Şəhərə daxil olan işğalçı qoşunlar 8 gün ərzində şəhəri qarət edirlər. Təbrizdən sonra Marağa, Mərənd, Əhər və bir sıra digər Azərbaycan şəhərləri də onların hücumlarına məruz qalaraq qarət olunur. Ümumiyyətlə, qızılordalılar bu hücum zamanı çoxlu qənimətlə yanaşı 200 minə qədər adamı da əsir kimi özləri ilə aparmışdılar.

1386-cı ildə Azərbaycan torpaqları Orta Asiyada yaranmış başqa böyük bir imperiyanın – Teymurilərin hücumlarına məruz

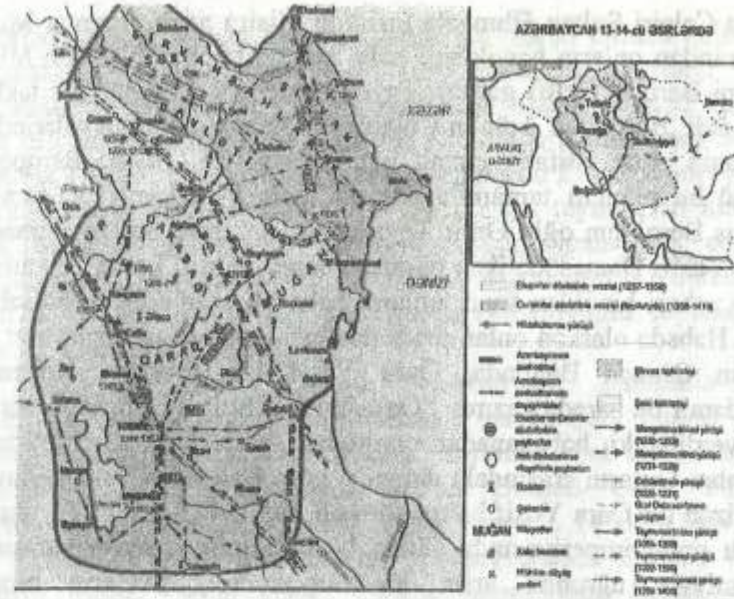
qalır. Teymurləng adı ilə tarixə düşmüş bu şəxsin başçılığı ilə Azərbaycan torpaqlarına olan hücum üç il müddətində həyata keçirildi. 1387-ci ildə Teymurun qoşunları (İlyas Xocanın başçılığı ilə) Azərbaycanın cənub torpaqlarının çox hissəsini tutaraq Naxçıvana – Əlincə qalasına yaxınlaşaraq onu mühasirəyə aldılar. Lakin gərgin mübarizəyə baxmayaraq teymurilər qalanı ələ keçirə bilmədilər. Sonralar - 1399-cu ilin 10 oktyabrında Teymur Əlincəyə yollandı, demək olar ki, bu dəfə güclü müqavimətə rast gəlmədən Əlincəni ələ keçirdi. 1387-1392-ci illərdə onlar tərəfindən Təbrizə 17 dəfə hücum edilmişdi. Ancaq, 1392-ci ildə Teymurun qoşunları Təbrizi tuta bildi.

Bu dövrdə Şirvanşahlar I İbrahim vaxtında xeyli gücləndi. O, Təbriz şəhəri də daxil olmaqla, Azərbaycanın böyük bir hissəsini qısa müddətə də olsa öz hakimiyyəti altında birləşdirə bildi. Amma I İbrahim Təbrizdə möhkəmlənə bilmədi. Cəlairi Sultan Əhmədin və onunla ittifaqda olan Qaraqoyunlu tayfa birləşməsinin hərbi qüvvələri Təbrizə yaxınlaşan ərzəfdə I İbrahim Təbrizi tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

Qaraqoyunlu dövləti

Əski Oğuz tayfalarından olan Qaraqoyunlu tayfalarının bir qisminin Mərkəzi Asiyadan köç edərək hələ VII əsrdən Van gölü ətrafında məskunlaşması haqqında tarixi məlumatlar vardır. Lakin onların Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda ictimai-siyasi fəallığının artdığı dövr XIV əsrin 70-ci illərinə aid edilir. Məhz bu dövrdə onların məskunlaşdığı coğrafiyanın genişlənməsi də müşahidə olunur (Ərzincanda, Sivasda və Cənubi Gürcüstanda).

Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi Baharlı nəslindən olan Bayram Xoca olmuşdur. XIV əsrin 80-ci illərində Cəlairilərlə mübarizədə xeyli zəifləyən Qaraqoyunlu tayfa ittifaqını Bayram Xoca möhkəmləndirə bilmədi.

Onun oğlu Qara Məhəmməd (1380-1389) Cəlairilərlə qohum olmasına baxmayaraq, 1382-ci ildə Təbrizə hücum edir və Cəlairi Şeyx Əlinin üzərində qələbə çalır. 5 il sonra böyük fəth Əmir Teymurun qoşununu darmadağın edir. 1388-ci ildə o, yenidən Təbrizə hücum edir və üstündən bir il keçməmiş oğlu Bayramla birlikdə digər Qaraqoyunlu əmiri Qara Pir Həsənlə döyüşdə öldürülür. Lakin onun digər oğlu Qara Yusif Qara Pir Həsəni məğlub edir və onu tutub Əmir Teymura göndərir. 1392-ci ildə Qara Yusif Təbrizə girir, lakin Teymurun Azərbaycana girdiyini eşidən kimi şəhəri tərk edir.

1394-cü ildə Qara Yusif Cəlairi Sultan Əhmədlə Teymurilərə qarşı ittifaq bağlayır. Lakin onların birləşmiş qoşunları Bağdad yaxınlığında Əmir Teymur tərəfindən darmadağın edilir. Bundan sonra daxili qurluşuna görə möhkəm olmayan Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı 1395-ci ildə dağıldı. Lakin Qara Yusif tezliklə onu bərpa etdi. O, Əmir Teymur əleyhinə daha geniş ittifaq yaratmaq məq-

sədilə Cəlairi Sultan Əhmədlə birlikdə Misirə getdi. Teymur Misir hakimindən onların hər ikisini həbs etməyi tələb etdi. Lakin Misir hakimi Berqoq təklifi gətirən Teymuri elçisini də öldürərək təklifi rədd etdi. Berqoqun özünün Cəlairi və Qaraqoyunlu qüvvələrindən Teymura qarşı istifadə etmək planları var idi. Ancaq Berqoqun ölümü bu planları tamamilə dəyişdi, belə ki hakimiyyətə yenidən çıxmış Berqoqun oğlu Əmir Teymurdan qorxaraq Sultan Əhmədlə Qara Yusifi Dəməşqdə ikən tutdurub həbsə atdırır. Lakin Teymurun ölüm xəbəri bir ildən sonra onların həbsdən azad edilməsinə səbəb olur. Həbsdə olarkən onlar əbədi dostluğa and içərək razılaşırlar ki, Sultan Əhməd Bağdada, Qara Yusif isə Təbrizə yiyələnsin. Xondəmir bu barədə yazırdı: "Qara Yusiflə Sultan Əhməd bir-birinə söz verdilər ki, həbsxanadan çıxdıqdan sonra da dost və müttəfiq olsunlar. Onların arasındakı danışığa görə Bağdadda Sultan Əhməd Təbrizdə isə Qara Yusif hökm sürməli idi". 1405-ci ildə Teymurun vəfatı onun imperiyasında sülalə ixtilaflarının, övladları arasında hakimiyyət uğrunda arası kəsilməyən toqquşmaların olması dostların öz razılaşmalarını həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaratdı. Sultan Əhməd Bağdad üzərinə hücum edərək asanlıqla onu ələ keçirir. Qara Yusif isə Van şəhərində güclərini mərkəzləşdirərək Təbriz üzərinə hücumu hazırlayır. Sultan Əhməd bu razılaşmanı pozaraq Təbrizə yürüş edir. Qeyd edək ki, Şirvanşah I İbrahim də yaranmış siyasi vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını Şirvanşahlar dövləti ətrafında birləşdirmək uğrunda mübarizəyə başlayır. O, bu məqsədlə Gəncə hakimi Yar Əhməd Qaraman, Şəki hakimi Seydi Əhməd, Ərdəbil hakimi Bəstam Cakir və Gürcü çarı Konstantin ilə əlaqə yaratdı.

Şirvanşah I İbrahim 1406-cı il mayın sonunda Təbriz şəhərini ələ keçirdi. Lakin burada möhkəmlənə bilmədi. Sultan Əhmədlə Qara Yusif arasında razılaşmadan xəbəri olmayan I İbrahim Sultan Əhmədin yürüşünü qanuni hökmdarın dönüşü kimi qəbul edərək "Məmləkət sahibsiz olduğundan xalq hər kəsin tamahından əziyyət çəkirdi. Gəldik və mühafizə etdik; indi məmləkətin ağası təşrif edir, biz də öz evimizi gedək" deyərək Təbrizdən Şirvanə qayıtdı.

Təbrizdə möhkəmlənən Sultan Əhməd ilk olaraq Əlinəcə qalasının bərpası haqqında fərman verdi. Bu arada teymurilərin yeni hücumlarına müqavimət göstərə bilməyən Sultan Əhməd Təbrizi tərk edərək yenidən Bağdada dönür. Bu zaman Qara Yusif böyük qoşunla Təbriz üzərinə yeridi. 1408-ci il aprelin 21-də Şənbə-Qazan yaxınlığındakı Sərdrud döyüşündə Qara Yusif teymuriləri məğlub etdi, Miranşah öldürüldü, teymurilər Azərbaycanı tərk etdilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda Teymuri ağalığına son qoyulması və yerli dövlətçilik ənənəsinin bərpasında Qaraqoyunlu tayfalarının əvəzsiz xidmətləri olmuşdu.

Qaraqoyunluların Cənubi Azərbaycanı tamamilə ələ keçirməsi, teymurilər üzərində möhtəşəm qələbə Qara Yusifin yerli feodallar və əhali arasında nüfuzunun artmasına səbəb oldu. Bundan qorxuya düşərək ehtiyatlanan Sultan Əhməd Qara Yusifin qüvvələrini əzmək üçün əlverişli fürsət axtarırdı. 1410-cu ildə belə bir məqamın yetişdiyini düşünən Cəlairi Sultan Əhməd Qara Yusifin üstünə qoşun çəkdi. Təbriz yaxınlığında Şənbə-Qazan adlanan yerdə baş verən döyüşdə Sultan Əhməd məğlub olur və qaçarkən tutulur. Qara Yusif Azərbaycanda və İranda hakimiyyətin Qaraqoyunlulara keçməsi haqqında fərmanı Sultan Əhmədə imzaladıqdan sonra onu edam etdirir. Həmin döyüşdə Şirvanşahın oğlu Kəyumərs də Sultan Əhməd tərəfdən döyüşdə iştirak etməli idi. Lakin Qara Yusif Kəyumərsi qabaqlayır və Təbriz yaxınlığında gecə istirahət edən zaman onu tutur. Sonra onu azad edərək atası Şirvanşah I İbrahimə Qaraqoyunlu ali hakimiyyətini qəbul etmək haqqında məktub göndərir. Şirvanşah I İbrahim oğlunun döyüşsüz əsir düşməsini eşidən kimi şübhələnir və Qara Yusiflə sövdələşməsini düşünərək onu edam etdirir. Beləliklə, Şənbə-Qazan döyüşü nəticəsində Cəlairilər və onun müttəfiqi məğlub oldu və Cəlairilərin hakimiyyətinə son qoyularaq tarixi səhnədən çıxarıldı.

1410-cu ildə rəsmi olaraq yaranan Qaraqoyunlu dövlətinin əraziləri Kürdən cənubda Azərbaycan torpaqları, Ərməniyyə, Kürdüstan, Gürcüstanın bir hissəsi, Qərbi İran, İraqı əhatə edirdi. Təbriz dövlətin paytaxtı oldu. Qara Yusif 1411-ci ildə öyanların

məclisində oğlu Pırbudağı Sultan elan etdi, özü isə onun vəkili oldu. Üzərində Pırbudağın adı olan və tənqə adlanan pul kəsildi. Dövləti isə əslində yenə Qara Yusif idarə edirdi.

Qara Yusifin tabe olmaq tələbini rədd etdikdən sonra ölkəsi üçün ciddi təhlükə yarandığını düşünən I İbrahim tutarlı müdafiə tədbirləri görməyə başladı. O, birinci növbədə Şəki hakimi Seyid Əhməd və Kaxetiya çarı II Konstantinin köməyinə ümid bəsləyirdi. Qara Yusif də öz növbəsində Şirvan üzərinə hücum üçün hazırlıqlara başlamışdı. Nəhayət, 1412-ci ilin sonlarında Kür çayı sahilində hər iki qoşun üz-üzə gələrək döyüşlərə başladılar. Baş vermiş döyüşdə Şirvan qoşunları məğlub oldu. I İbrahim, onun 7 oğlu, Kaxetiya çarı əsir düşdü. Qara Yusif əsir düşmüş sıravi Şirvan döyüşçülərini əvəzsiz azad etdi, İbrahimi azad etmək üçün 1200 iraq tüməni xərac aldı. Xəracın bir hissəsini Təbriz əyanları arasında böyük hörmət qazandığı üçün Təbriz tacirləri verdi. I İbrahim Qara Yusifin vassallığını qəbul edib, 1413-cü ildə Şirvana qayıtdı.

1417-ci ildə I İbrahim öldü. Hakimiyyətə keçən oğlu I Xəlilullah (1417-1462) Qara Yusifin hakimiyyətini tanımadı. O, Teymuri hakimi Şahruhla (1405-1447) Qaraqoyunlulara qarşı ittifaqa girdi. Şahruh qardaşı Miranşahın qisasını almaq üçün Azərbaycana yürüşlər təşkil etdi. 1420-ci il noyabrın 17-də Təbriz yaxınlığında baş verən döyüşdə Qara Yusif yaralandı və Uçan adlı yerdə vəfat etdi. Bundan sonra Qaraqoyunlu əmirləri arasında mübarizə başlandı. 1421-ci il avqustun 1-də Qara Yusifin oğlanları İsgəndər və İsfəndiyar Təbriz yaxınlığında Alaşkerd vadisində Şahruhla döyüşə girdilər, lakin məğlub oldular. Teymurilər Azərbaycana müvəqqəti işğal etdilər. İsgəndər Qaraqoyunlu qüvvələrini yenidən birləşdirdi.

1429-cu ildə Şahruh Qara Yusifin oğlu Əbu Səidi (1429-1431) Azərbaycana hakim təyin etdi. Şahruh Azərbaycandan gedəndən sonra 1431-ci ildə İsgəndər Əbu Səidi öldürdü, hakimiyyəti geri qaytardı. 1434-cü ildə İsgəndər yenidən Şirvana yürüş etdi. I Xəlilullahın və Şahruhun birləşmiş qoşunları 1435-ci ildə İsgəndəri məğlub edib Təbrizə daxil oldu, İsgəndər Kiçik Asiyaya

qaçdı. Şahruh Qara Yusifin digər oğlu Cahənşahı (1435-1467) hakimiyyətə gətirib geri qayıtdı. Cahənşah 1447-ci ildə Şahruhun ölümündən sonra müstəqil siyasət yeritdi. Sirvanşahla dostluq münasibətləri yaratdı. Cahənşah yaxşı təhsil almış, geniş məlumata malik bacarıqlı dövlət xadimi idi. O, yerli feodalların xeyrinə bir sıra islahatlar, eləcə də hərbi islahatlar keçirdi.

1453-cü ildə o, İraq Əcəmini, bütün Qərbi İrani, bir qədər sonra isə Şərqi İranın bir hissəsini ələ keçirdi. Cahənşah 1457-ci ildə Xorasani, sonrakı il teymurilərin paytaxtı Heratı tutdu. O, 1459-cu ildə Əbu Səidlə sülh bağladı, təminat alaraq Azərbaycana qayıtdı. Köçəri feodallar Bağdadda Pırbudağın başçılığı ilə üsyan qaldırdılar. Cahənşah üsyanları yatırdı, Pırbudaq öldürüldü. Cahənşahın mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək cəhdləri bir nəticə vermədi. Qaraqoyunlu əyanlarının arasındakı arası kəsilməyən çəkişmələr və bu mübarizənin Qaraqoyunlu dövlətinə olan ağır təsiri, Qaraqoyunlu dövləti daxilində tədricən kəskinləşən ziddiyyətlər Uzun Həsən üçün fəaliyyət meydanı açdı və qaraqoyunlulara qarşı döyüşlərdə onun qələbə çalmasını asanlaşdırdı. Ağqoyunluların dövlət həddlərinin getdikcə genişlənməsini gören Cahənşah rəqibə qarşı həlledici döyüşə can atırdı. 1467-ci ilin may ayında Cahənşah Ağqoyunlu Uzun Həsənə qarşı böyük qüvvə ilə mübarizəyə başladı. 1467-ci il noyabrın 11-də Muş düzündə baş verən döyüşdə Qaraqoyunlular məğlub oldu, Cahənşah Ağqoyunlular tərəfindən yaxalandı və öldürüldü. Bu məğlubiyyətdən sonra Cahənşahın oğlu Həsənəli Qaraqoyunlu ordusunu öz ətrafında birləşdirməyə nail olmuş, lakin 1468-ci ilin avqustunda Mərənd yaxınlığında Ağqoyunlularla döyüşdə məğlubiyyətə uğramışdı. Beləliklə, 1468-ci ildə Qaraqoyunlu dövləti süqut etdi və mərkəzi Təbriz şəhəri olan Ağqoyunlu dövləti yarandı.

Ağqoyunlu dövləti

Mənşəcə oğuz-türk tayfalarından olan *Ağqoyunlular* əvvəl Mərkəzi Asiyada yaşamış, ilk orta əsrlərin başlanğıcında qərbə doğru hərəkət edərək əvvəllər Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasında, Göyçə gölü ətrafında, Alagöz yaylasında, Azərbaycanın cənubunda, Şərqi Anadoluda, Qərbi İranda, Dəclə və Fərat çaylarının vadisində və digər ərazilərdə yaşamışlar.

Bu sülalənin əsasını Bayandur tayfasından olan Pəhləvan bəy (1370-1388) qoymuşdu. Ondan sonra Ağqoyunlu tayfa ittifaqı zəifləmişdi. Lakin Qara Yuluq Osman Bəy (1394-1434) Ağqoyunlu qüvvələrini birləşdirərək, Sivasi Qaraqoyunlulardan alıb Diyarbəkrdə möhkəmləndi, Ərzincan və Mərdini isə özündən asılı saldı. Ondan sonra Ağqoyunlulara onun övladları Cahangir Mirzə və 1453-cü ildə Həsən bəy (Uzun Həsən) Bayandur başçılıq etmişdir. 1467-ci ildə Muş döyüşündə Qaraqoyunluların məğlub edilməsi ilə Bağdada qədər olan geniş ərazi Ağqoyunluların əlinə keçir. 1468-ci ildə Uzun Həsən Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoyur.

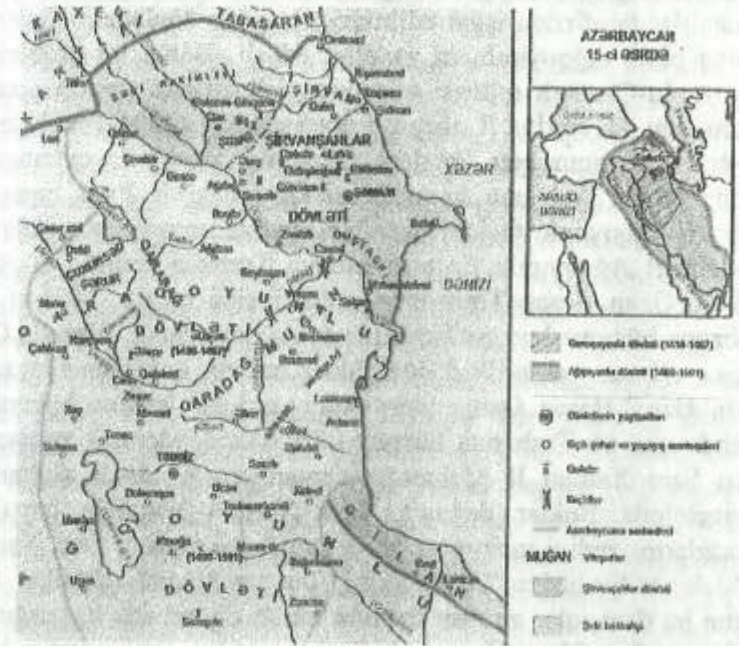
Həsən bəy Bayandur (Uzun Həsən) Osmanlı və Teymuri hökmdarları kimi Sultan titulu qəbul etmişdi. Sonrakı Ağqoyunlu dövlət başçıları isə *padşah* titulu daşıyırdılar.

Ağqoyunlu dövləti Kürdən cənubda Azərbaycan torpaqlarını, Ərmeniyəni, Qərbi İrani, İraqı, Şərqi Gürcüstanı və s. əraziləri əhatə edirdi. Bu dövlətin yaranması ilə təsərrüfat dirçəlməyə başladı, sənətkarlıq və ticarət əlaqələri genişləndi. Dövlət başçısı Uzun Həsən müstəqilliyə can atan yerli feodalların müqavimətini qıraraq mərkəzləşdirilmiş hakimiyyəti gücləndirdi. Nizami qoşun yaradaraq ordunu odlu silahla təchiz etməyə başladı.

Uzun Həsənin hakimiyyət başına gəldiyi ilk illərdə şəhərilər və kəndlilər üzərinə qoyulmuş vergi və mükəlləfiyyətlər çox ağır idi.

O, mükəlləfiyyət və vergilərin miqdarını müəyyənləşdirmək, zorakılığın qarşısını almaq, vergi toplayan məmurların xəyanətləri-

nə son qoymaq məqsədilə vergi işlərini nizama salan «Qanunnamə» tərtib etdirdi.

Onun xarici siyasətində Osmanlı dövləti ilə münasibətlər mühüm yer tuturdu. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsində ticarət mənafehlərinin toqquşmasının mühüm rolu olmuşdu. XV əsrin II yarısında beynəlxalq əhəmiyyəti olan başlıca karvan yolları Ağqoyunlu dövlətinin ərazisindən keçirdi. Bu yollardan biri Yaxın və Orta Şərq bazarlarını Təbrizlə, Xəzər sahilində Azərbaycan bölgələrini isə, Həştərxan vasitəsilə Moskva ilə birləşdirirdi. Digər mühüm karvan yolu Hindistanı, İrani və Azərbaycanı Qara dənizlə birləşdirən Hörmüz-Təbriz-Trabzon ticarət yolu idi. Şərq-Qərb ticarət əlaqələrinin inkişafında Təbriz-Bursa-İstanbul yolunun da böyük əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan-Osmanlı və Azərbaycan-Avropa ticarət əlaqələrində Təbriz-Bursa karvan yolu da mühüm rol

oyunaydı. Aralıq dənizinin Şərbində möhkəmlənmək uğrunda Venesiya ilə müharibəyə başlamış II Mehmed Avropa-Şərq ticarətində inhisar mövqeyinə malik olmaq istəyirdi. Kiçik Asyanın şərqinin Osmanlılar tərəfindən işğal edilməsi, Osmanlı dövlətinin Trabzonu tutmaq planı Ağqoyunluları narahat edirdi. Bütün bu problemlər Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsinə gətirib çıxardı. Həsən bəy Bayandur Trabzon imperiyasının (1204-1461) imperatoru IV İohanın qızı Feodora (Dəspina xatun) ilə evlənmişdi. Ağqoyunlular Trabzona öz mülkləri kimi baxırdı. Eyni zamanda, Trabzon Ağqoyunlu tacirlərinin Qara dənizə yeganə çıxış yolu idi. II Mehmet Ağqoyunlu ilə müharibəyə Trabzon üzərinə hücumla başladı. Uzun Həsən Trabzonun müdafiəsinə qalxdı. 1461-ci ildə Trabzona hücum keçən Osmanlılarla Ağqoyunlular arasında Qayluhisar adlanan yerdə ilk döyüş oldu. Osmanlı ordusuna ağır zərbə vuran Uzun Həsən Osmanlıları Ağqoyunlular üzərinə hücumdan daşındırmaq və Trabzona hücum fikrindən döndərmək məqsədilə anası Sara Xatunu II Mehmetlə danışıqlara göndərdi. Sultan öz düşərgəsində Bolqar dağında Sara Xatunu hörmətlə qarşıladı. Məxəzlərin verdiyi məlumatlara görə, danışıqlar zamanı Sara Xatunla II Mehmet bir-birinə "Ana"- "oğul" deyə müraciət edirdilər. Sara Xatun bu danışıqlar zamanı özünün bütün diplomatik bacarığından istifadə etdi və Uzun Həsənin birinci tapşırığını yerinə yetirə bildi, yəni II Mehmed Ağqoyunlu dövlətinə qarşı müharibə etmək fikrindən daşındırdı. İki ölkə arasında, Ağqoyunluların Osmanlı dövlətinə, habelə onun himayəsindəki ərazilərə hücum etməməsi, Osmanlı qoşunlarının Trabzona hücumu zamanı Ağqoyunlu dövlətinin bitərəf qalması şərtilə sülh müqaviləsi bağlandı. Bu sülh müqaviləsinin Ağqoyunlu dövləti üçün böyük əhəmiyyəti oldu. Məhz Sara Xatunun bağladığı bu müqavilə nəticəsində o zaman Osmanlı imperiyası ilə toqquşmağa qadir olmayan kiçik Ağqoyunlu dövləti öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Lakin Sara Xatunun bütün səylərinə baxmayaraq, II Mehmed Trabzon fəthindən çəkəndirmək mümkün olmadı. 1461-ci ildə 30 günlük mühasirədən sonra o, avqustun 15-də Trabzonu tutdu. 1461-ci ildə bağlanmış

Yassıçəmən sülhü Ağqoyunluların sarayında təzələndi. Trabzonun osmanlılar tərəfindən fəthi ilə Ağqoyunlular öz müttəfiqini və Qara dənizə yeganə çıxış yolunu itirdilər. Qara dəniz sahillərindəki Genuya tacirləri ilə əlaqə kəsildi.

Uzun Həsən Osmanlı dövlətinə zərbə endirmək üçün Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa səy göstərdi. Avropanın xristian dövlətləri də öz növbəsində, Uzun Həsənlə yaxınlaşmaqda maraqlı idilər. Çünki, onlar Osmanlı dövlətini zəiflətmək üçün Uzun Həsənin qüvvələrindən yararlanmaq niyyətində idilər.

Osmanlı dövlətinin zəifləməsində daha çox maraqlı olan Venesiya respublikası Ağqoyunlu sarayına bir neçə diplomat göndərmişdi. Katerino Zeno (1471-1473), İosafat Barbaro (1473-1478), Ambroco Kontarini (1474-1476) Uzun Həsənin sarayında, Ağqoyunlu səfirləri İsaq, Hacı Məhəmməd, Mirak, Həsən Əzən, Murad bəy, Xoca Avropa dövlətlərində olmuşdular. Aparılan danışıqlar nəticəsində Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaradılmasına nail olundu. Bu ittifaqa Avropada Roma papası, Venesiya və Genuya respublikaları, Neapol və Macarıstan krallıqları, Asiyada Ağqoyunlu dövləti, Kipr krallığı, Qaraman əmirliyi daxil idilər. Venesiya Uzun Həsəni hərbi sursatla təchiz etməyi öz üzərinə götürmüşdü.

Venesiya ilə Ağqoyunlu arasında müqaviləyə etibar edərək 1472-ci ilin yazında Ağqoyunlular Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başladılar. Uğurlu döyüş əməliyyatları nəticəsində onlar Toqatı, Qeysəriyyəni, Ağsarayı və Ağşehiri zəbt edərək Qaramana daxil oldular. Lakin əsas qüvvələrdən ayrı düşmüş, düşmən qüvvələrindən qat-qat az olan, yorğun Ağqoyunlu süvariləri Şahzadə Mustafanın başçılıq etdiyi 60 minlik Osmanlı ordusu tərəfindən Beyşehir gölü yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradılar. Qışın düşməsi ilə əlaqədar olaraq hər iki tərəf əməliyyatı dayandırdı. II Mehmed Uzun Həsənə məktub göndərdi. 1473-cü ilin baharında ona qarşı səfərə çıxacağını bildirdi. Sultan əmin idi ki, artıq Qaraman Osmanlıların əlində olduğuna görə, Ağqoyunlu dövləti və Venesiya ona qarşı birləşə bilməyəcəkdilər. Buna görə də, o,

Osmanlı dövlətinin bütün qüvvələrini Ağqoyunlulara qarşı yönəltmək qərarına gəldi. Müzəffər Ərəndil yazır ki, Fətəh Sultan Mehmed Osmanlı dövlətinin gələcəyinin Şərqdə baş verəcək böyük bir döyüşdə həll edəcəyinə inanmışdı. 1473-cü ilin 1 avqustunda Fərat çayı sahilində Malatya adlanan yerdə Ağqoyunlularla Osmanlılar arasında şiddətli vuruşma baş verdi. Uzun Həsənin seçdiyi düzgün taktika nəticəsində Ağqoyunlu süvariləri Osmanlı qoşunlarının zərbə qüvvəsini çaşdırdılar, çayın sol sahilinə keçirdilər və sultan II Mehmed ağır məğlubiyyətə uğradılar. Bu qələbədən sonra onlar müqavimətsiz irəliləyərək Aralıq dənizi sahillərinə çıxdılar. Lakin Venesiyanın vəd etdiyi odlu silah və artilleriya mütəxəssislərini gətirəcək gəmilər gəlib çıxmadı. Venesiya bu zaman Osmanlıdan ticarət imtiyazları almaq üçün gizli danışıqlar aparırdı.

Məğlubiyyətdən sonra Osmanlı sultanı öz hərbi qüvvələrini Bayburd istiqamətində geriye çəkdi. 1473-cü ilin 11 avqustunda Ağqoyunlu süvariləri II Mehmedin qoşunlarını Ərzincanla Ərzurum arasındakı Uçağızlı dərəsində qarşıladılar. Otluqbeli (Tərcan) döyüşü adı ilə məşhur olan bu vuruşmada Ağqoyunlu süvariləri əvvəldən axıradək üstünlüyü öz əllərində saxladılar, lakin döyüşün sonunda odlu silahları olan türk piyadasının əks hücumu nəticəsində məğlub oldular. Döyüş Osmanlı qoşununun qələbəsi ilə sona yetdi.

1472-1473-cü illərin Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsinin şahidi olmuş italyalı C.M. Anciolelonun məlumatına görə, II Mehmed Uzun Həsənə qarşı müharibəyə 220 minə qədər əsgər səfərbər etmişdi.

1475-ci ildə Rusiya çarı III İvan ticarət və diplomatik əlaqə yaratmaq üçün Uzun Həsənin sarayına Marko Rossonun başçılığı ilə elçi göndərdi. Bu elçi heyəti Uzun Həsənə Qızıl Ordaya qarşı birgə müharibə aparmaq barədə danışıq aparmalı idi. Lakin Qızıl Orda xanı ondan əvvəl elçi göndərmiş və Uzun Həsəndən dövlətin cənub sərhədini pozmayacağına təminat almışdı.

1474-cü ildə Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmmədin Şirazda qaldırdığı qiyam yatırıldı. Uğurlu Məhəmməd İstanbula qaçdı və II Mehmet qızını ona əvə verdi. Onu Azərbaycan-Türkiyə

sərhədində yerləşən Sivasa hakim təyin etdi. Uzun Həsən oğlunu ələ keçirib edam etdirdi. II Mehmet qızını və nəvəsi Əhməd İstanbula apardı. Uzun Həsən Osmanlılara qarşı müharibədə Ağqoyunlulara kömək etmədiyinə görə 1474-1477-ci illərdə Gürcüstana yürüş edərək qalib gəldi. Bağlanan sülhə görə, Tiflis də daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan Ağqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü. 1478-ci ildə Uzun Həsənin ölümündən sonra oğlu Yaqub taxta çıxdı. Atasının siyasətini davam etdirən Sultan Yaqub Şirvanşahlarla daha da yaxınlaşıb qohum oldu. Ancaq eyni zamanda Ərdəbil hakimləri ilə münasibətlər pisləşdi. Sultan Yaqubun zamanında daxili münaqişələr və saraydaxili intiriqalar hakimiyyəti xeyli zəiflətdi. Onun özündə bu daxili intiriqaların qurbanına çevrildi. 1490-cı ildə o, anasının səhvən verdiyi zəhərdən öldü. Yaqub Mirzənin ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu Baysunqur (1490-1492) keçdi. Az sonra Ağqoyunlu taxtına Rüstəm Mirzə gətirildi. Rüstəm Mirzə hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışdı. Baysunqur babasından kömək alaraq Rüstəm Mirzəyə qarşı mübarizəyə başladı. Rüstəm Mirzə isə Ərdəbil şeyxlərindən kömək aldı və 1493-cü ildə Əhər yaxınlığında Baysunquru məğlub edib öldürdü. Səfəvilərin güclənməsindən qorxan Rüstəm Mirzə döyüşdə Sultanəlini öldürsə də (1494-cü ildə Şəməsi adlanan yerdə), qızılbaşların varisi təyin edilmiş İsmayılı ələ keçirə bilmədi. Qızılbaş sərkərdələri 7 yaşlı İsmayılı qaçırdaraq Gilanda gizlədə bildilər. Uğurlu Məhəmmədin Osmanlı sultanının qızından olan oğlu Gödək Əhməd Osmanlı Sultanının dəstəyi və yerli feodalların köməkliliyi ilə Ağqoyunlu taxt-tacı uğrunda mübarizəyə başladı. Əvvəlcə, Əhmədin dəstələrini qarşılayan Ağqoyunluların məşhur sərkərdəsi Əbdülkarim bəy lələnin başçılıq etdiyi qoşun məğlubiyyətə uğrayır, sərkərdənin özü isə bu döyüşdə öldürülür. Sonra isə, 1496-cı ilin axırlarında Gödək Əhmədin əsas qüvvələri Naxçıvan yaxınlığındakı döyüşdə Ağqoyunlu qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğradılar. Bu döyüşdə Rüstəm Mirzənin özü də əsir düşür və sonralar Gödək Əhməd tərəfindən öldürülür (1497). 1497-ci il mayın 3-də

Gödək Əhməd təntənə ilə Təbrizə daxil olaraq özünü hökmdar elan edir.

Gödək Əhməd hərbi əyanların müqavimətini qırmaq, ara müharibələrinə son qoyub mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək, kəndliləri öz tərəfinə çəkmək, dövlətin iqtisadi əsasını möhkəmlətmək üçün vergi islahatı keçirdi. Onun bu islahatı bir sıra feodal əyanlarını narazı saldı. Onlar birləşərək 1497-ci il dekabrın 13-də İsfahan yaxınlığında baş verən döyüşdə Gödək Əhmədi məğlub edib öldürdülər. Bundan istifadə edən Əbiş Sultan Uzun Həsənin nəvəsi Muradı (1497-1498) Qum şəhərində Ağqoyunlu hökmdarı elan etdi. Qardaşı Məhəmməd Mirzə 1499-cu ildə Muradı məğlub edir və Ağqoyunlu taxtına çıxır. Həmin ilin sonunda isə Əlvənd Mirzə Məhəmmədi öldürür. 1500-cü ildə Baba Xeyrulla adlı dərvişin vasitəsilə Təbriz yaxınlığında Əbhər adlı yerdə onların arasında sülh imzalandı. Qızılüzən çayı sərhəd olmaqla Diyarbəkər, Azərbaycanın Kürdən cənubda olan torpaqları, Ərməniyyə Əlvənd Mirzəyə, Ərəb İraqı, Fars və Girdiman Murada çatdı. 1500-cü ildə Əlvənd, 1503-cü ildə Murad Səfəvilər tərəfindən məğlub edildi. Göründüyü kimi daxili çəkişmələr, feodal özbaşmalığı Ağqoyunlu dövlətin tamamilə zəiflədi. Səfəvilər kimi yeni güclü dövlətin siyasi arenaya çıxması isə, bu dövlətin varlığına birdəfəlik son qoydu.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti

Azərbaycan dövlətçiliyi özünün tarixi təkamülündə yeni mərhələyə qədəm qoydu. XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinin aparıcılığı və Anadoludan gəlmiş Türkmən tayfalarının fəal iştirakı ilə Azərbaycan dövlətçilik tarixində əhəmiyyətli yer tutan Qızılbaş-Səfəvi dövləti yarandı. Bu dövlətin yaranması XIII əsrdən etibarən Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan Səfəvi sülaləsinin adı ilə bağlıdır. Səfəvi sülaləsinin banisi Şeyx Səfiyyəddin İshaq əl-Musəvi-ə-Ərdəbili (1252-1334) sayılır. O, Ərdəbil şəhərində yaşamış və sufiliyin bir qolu olan Səfəviyyəni yaratmışdır. Bu təriqətə sonralar onun

oğulları başçılıq etmişlər (Şeyx Səfiyyəddin Musa (1334-1392), Şeyx Xacə Əli (1392-1427), Şeyx İbrahim (Şeyxşah) (1427-1447)). Şeyx Cüneydin dövründə (1447-1460) batini-siyasi şüariyə meyl və şüariyin tərəfini saxlamaq kimi meyillər təriqətin ana xəttini təşkil etməyə başladığından bu təriqətin Qaraqoyunlu Cahanşahla münasibətləri pisləşir. Şeyx Cüneyd Ağqoyunlu Uzun Həsənin yanına gedir və bacısı ilə evlənərək qohumluq əlaqəsi yaradır. Bu dövrdə Azərbaycanda hakimiyyətə yiyələnmək üstündə Qaraqoyunlularla savaşa aparan nüfuzlu Ərdəbil şeyxləri və onların tərəfdarı ilə yaxınlaşma Ağqoyunluların da xeyrinə idi. Səfəvilərin Anadoluda da nüfuzu artır və burada da onlar şüariyi yayırlar. Səfəvilərin nüfuzunun artması Azərbaycanda və Anadoludakı bir sıra tayfaların (Ustacılı, Şamlı, Rumlu, Əfşar, Qacar, Tekeli, Zülqədər, Varsaq, Bayat, Qaramanlı, Baharlı, Alpout, Əraşlı, Qazaxlı) onlara qoşulması ilə nəticələnir. Şeyx Cüneyd qoşun toplayaraq Dağıstana və Şirvana hücum edir.

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Səfəvilərin nüfuzunun artmasından narahat olmağa başlayır. Səfəviləri durdurmaq məqsədilə Cahanşah Şirvanşah I Xəlilullaha dəstək verir. Qaraqoyunluların dəstəyinə arxalanan Şirvanşah Samur çayı yaxınlığındakı Həzrə kəndində onun qarşısını kəsərək məğlub edir (1460-cı ildə mart ayının 4-də). Bu döyüşdə Cüneydin özü də öldürülür. Bu hadisədən sonra da Səfəvilərin rəhbəri olan Şeyx Heydər (1460-1488) atasının siyasətini davam etdirir. O, dayısı Uzun Həsənin qızı Aləmşahbəyimlə evlənərək Ağqoyunlularla əlaqələri daha da möhkəmləndirir. Şeyx Heydər dövründən başlayaraq 12 imamı simgələyən 12 zolaqdan ibarət tac qoyulması və qırmızı rəngli qurşağın bağlanması ilə Səfəvilər qızılbaşlar adlandırılmağa başlandı. Səfəvilər bunu onunla əsaslandırır ki, Şeyx Heydər "guya yuxuda həzrət Əlidən göstəriş alır ki, adamları 12 imamı simvolizə edən qırmızı zolaqdan ibarət papaq qoysunlar." Şeyx Heydər də atası kimi ilk vəzifəsinin Şirvana hücum etmək olduğunu bildirərək Şirvan ərazilərinə iki dəfə - 1483 və 1487-ci illərdə hücum edir və böyük qanimətlə geri döndür. Bu qələbələr Ağqoyunlu Sultan

Yaqubu qorxuya salır və Şeyx Heydərin 1488-ci ildəki üçüncü hücumu zamanı Dağıstana Süleyman bəy Bicanoglundun komandanlığı altında qoşun göndərir. Ağqoyunlu dəstələri Şirvanşah Fərrux Yassarın qoşunu ilə birləşərək Şeyx Heydəri məğlub edir və onu öldürür. Sultan Yaqub Şeyx Heydərin 3 oğlunu; Sultanəlini, İbrahimi və İsmayılı (1487-1524) əsir alır. Onlar yalnız Sultan Yaqubun ölümündən sonra əsirlikdən qurtulurlar. Sultanəli Səfəvi şeyxi seçilir. 1493-cü ildə Ağqoyunlu Rüstəm Mirzə Baysunqurla döyüşdə Sultanəli öz qoşunu ilə Rüstəmin tərəfində vuruşur. Bu döyüşdə Baysunqur öldürülür. Sultanəlinin qüvvətlənməsindən qorxuya düşən Rüstəm Mirzə onun üzərinə 5 min süvari göndərir. Ərdəbil yaxınlığında Şəmasədə də baş verən döyüşdə Sultanəli və İbrahim öldürülür. Qızılbaşlar çətinliklə də olsa İsmayılı qaçırtıb Gilanda gizlədə bilirlər.

1499-cu ilin avqustunda 13 yaşlı İsmayıl Lahicanı (Gilanda yer adı) tərk edərək Ərdəbilə yollanır. Onu Səfəvi sərkərdələri Hüseyn Lələ bəy Şamlı, Rüstəm bəy Qaramanlı, İlyas bəy Xunuslu və başqaları müşayiət edirdilər. Yolda onlara çoxlu tərəfdarları qoşuldu. Lakin İsmayılı Ərdəbilə buraxmadılar. 1499-1500-cü ilin qışını Ərcivanda - Xəzər dənizi sahilində keçirdi. Qızılbaş başçılarının yığıncağında Kiçik Asiyadakı Ərzincana getmək qərara alındı. İsmayıl Göyçə gölü ətrafına gəldi və buradan Ərzincana getdi. Burada onun qoşunlarının sayı 7 minə çatdı. Onların böyük əksəriyyəti türk (şamlı, rumlu, əfşar, varsaq, ustaclı, təkəli və s.) tayfalarından idi.

Ərzincanda keçirilən yığıncaqda səfəvilər Şirvana hücum etməyi qərara alırlar. 1500-cü ilin payızında İsmayıl Kürü keçib Şirvan ərazisinə daxil olur. Fərrux Yassar Şamaxını müdafiə edə bilmir və qoşun toplamaq üçün Qəbələyə gedir. Qızılbaşlar müqavimətsiz Şamaxını ələ keçirdilər. Qızılbaşlarla Fərrux Yassar arasında döyüş 1500-cü ilin sonunda Şamaxıdan bir qədər aralı Çabani kəndi ətrafında baş verdi. Şirvan qoşunları məğlub oldu, Fərrux Yassar öldürüldü, qızılbaşlar Şamaxını ələ keçirdi. Çabani döyüşündən sonra İsmayıl qoşuna dinclik vermək və qışlamaq üçün

Muğana getdi. Burada Bakının xərac verməkdən imtina etmək xəbərini aldı. 1501-ci ilin yazında Bakını ələ keçirmək üçün Məhmməd bəy Ustaclı və İlyas bəy Xunuslunun başçılığı ilə Bakıya qoşun göndərdi. Bu zaman Bakı Şirvanşahın oğlu Qazi bəy tərəfindən idarə edilirdi. 1501-ci ildə Səfəvilər Bakını tutdular. İsmayıl Bakını ələ keçirdikdən sonra Şamaxıya qayıdıb Gülüstan qalasını mühasirəyə aldı. Bu zaman Azərbaycanın cənubunda Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə İsmayıla qarşı böyük qüvvə toplamağa başladı. Bu, İsmayılı Gülüstanın mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur etdi. 1501-ci ilin ortalarında Naxçıvanın Şərur düzənliyində onlar arasında döyüş baş verdi. Döyüş qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı. Ağqoyunlular darmadağın edildi, qızılbaşların əlinə çoxlu qənimət keçdi. 1502-ci ildə İsmayıl Təbrizə daxil olaraq özünü şah elan etdi.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlət halında birləşdirildi, iqtisadi və mədəni inkişaf üçün şərait yarandı.

Digər Ağqoyunlu Sultan Murad böyük qoşun toplayaraq qızılbaşlara zərbə vurmağa hazırlaşdı. 1503-cü ilin yazında Şah I İsmayıl Murada təklif etdi ki, təbə olsun, əvəzində isə Ərəb İraqına sahib olsun. Lakin Murad rədd cavabı verdi. Onlar arasında döyüş 1503-cü il iyunun 21-də Həmədan yaxınlığında Almaqulağı adlanan yerdə baş verdi. Qızılbaşlar Ağqoyunluları məğlub etdi. Murad Şiraza qaçdı. Onu təqib edən Şah I İsmayıl Şirazi ələ keçirdi. Bu qələbə Ağqoyunlu dövlətinin varlığına birdəfəlik son qoydu.

1503-cü ildə Qum, Kaşan, İsfahan, 1504-cü ildə Yəzd və Kirman ələ keçirildi. 1506-1508-ci illərdə Bağdad şəhəri daxil olmaqla Diyarbəkri, Xilati, Bitlisi, Ərzincanı və Ərəb İraqını fəth etdi. 1508-1510-cu illərdə Xorasan istisna olmaqla, bütün İran, Ərməniyyə və Ərəb İraqı Səfəvilər dövlətinə qatıldı. Səfəvilər dövlətinin sərhədləri şərqdə Şeybanilər, qərbdə isə Osmanlı dövlətinin sərhədlərinə çatdı.

Şah I İsmayıl ilə özbək hakimi Şeybani xan arasında döyüş 1510-cu il dekabrın 1-də Mahmudu adlı yerdə baş verdi. Şeybaninin qoşunu məğlub oldu, özü isə öldürüldü. Səfəvilər Xorasanı ələ keçirdi. Onun sərhədi Amudəryadan Fərat çayına qədər uzandı.

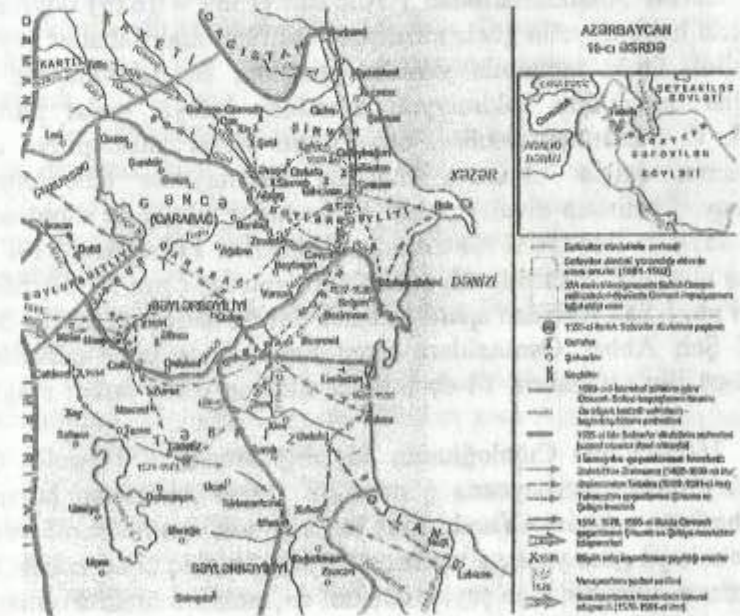
●●●●● Böyük imperiya ambisiyaları olan və öz sərhədlərindən qərbdə böyük ərazilər ələ keçirən Osmanlı dövləti Şərqi sərhədlərində Səfəvilər kimi güclü bir dövlətin yaranmasından narahatlıq keçirirdi. Düzdür, onlar hələ 1504-cü ildə Səfəvi dövlətini tanımağa məcbur olsalar da, bu dövlətin zəiflədiklərək torpaqlarının ələ keçirilməsi gündəmdə idi. Şah I İsmayıl öz növbəsində Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyənin bir sıra torpaqlarını ələ keçirməyə çalışırdı. Bütün bunlar o zamanların iki güclü imperiyasının üz-üzə gələcəyindən xəbər verirdi. 1512-ci ildə Qızılbaş qoşunları Qarahisar və Malatyanı tutdu. Məhəmməd Ustaclı Diyarbəkri tutaraq, Şah I İsmayılın göstərişi ilə Sultan Səlimə təhqiredici məzmununda məktub göndərdi. I Səlim hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər gördü.

Sultan Səlim Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamazdan öncə Avropada apardığı müharibələri dayandırdı. Böyük Moskva knyazlığı, Macarıstan, Venesiya, Moldova və Valaxiya ilə sülh bağladı. Yardım üçün özbək xanı ilə razılığa gəldi. Kiçik Asiya şialarına kütləvi şəkildə divan tutdu – 40 min şəxsi qılıncdan keçirildi. Sultan I Səlim 1514-cü ildə sünni uləmalarının iştirakı ilə divan çağırıldı və onların adından qızılbaşlara qarşı dini müharibə elan etdi.

I Səlim bütün Osmanlı qüvvələrini Səfəvilərə qarşı səfərbərliyə aldı. Nəhayət, onun qoşunu Çayso çayını keçib Ərzincana daxil oldu. Şah I İsmayıl məktub yazıb onu döyüşə çağırırdı. Şah I İsmayıl ona çox təmkinli cavab verdi və məktubun sonunda onu Sultan kimi tanımadığını bildirdi. Şah I İsmayıl öz növbəsində döyüş hazırlıqlarına başlayıb (bunun üçün yetərinə vaxt olmasa belə) döyüşə girmək qərarına gəldi. Sultan I Səlim Maku yaxınlığında, Çaldıran düzənliyində mövqe tutdu.

1514-cü il avqustun 23-də Çaldıran düzündə qanlı döyüş baş verdi. Döyüşdə qızılbaşlar az olmalarına rəğmən mərdliklə vuruşdular. Hətta, I İsmayıl təkbətək döyüşdə məşhur türk pəhləvanı Malçuqoğlunu yerə sərdi. Lakin, qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabərliyi və Osmanlıların odlu silahlara sahib olması döyüşün Osmanlıların qələbəsi ilə başa çatmasına səbəb oldu. Hər iki tərəfdən həlak

olmuş minlərlə əsgər döyüş meydanında qaldı. Qızılbaşlar bir sıra görkəmli sərkərdələrini itirdilər. Şah I İsmayıl yaralandı. O, çox çətinliklə döyüş meydanından çıxıb bildi və geri çəkildi. Qızılbaşları təqib edən Sultan I Səlim sentyabrın 6-da Təbrizə daxil oldu. Onlar Təbrizi alsalar da, xalqın ciddi müqavimətinə rast gəldilər və burada cəmi 9 gün qala bildilər. Çoxlu sonatkar ailəsi əsir götürülərək İstanbula aparıldı. Çaldıran döyüşü nəticəsində Səfəvilər Kürdüstanda geniş əraziləri, Ərzurum daxil olmaqla Qərbi Anadolunu və Şimali Mesopotamiyanı itirdi. I Səlim Ərzincan, Diyarbəkri ələ keçirdi. Səfəvilər Diyarbəkri geri qaytarmağa cəhd etsələr də, buna nail ola bilmədilər. 1516-cı ildə Mardinin cənubunda Qoçhisarda baş vermiş döyüşdə Osmanlıların qələbəsi ilə başa çatdı. Şimalda Xarput və Bitlisdən Rakkiyə qədər, cənubda Mosul Osmanlıların əlinə keçdi.

Şah I İsmayılın ölümündən (1524) sonra hakimiyyətə gələn onun oğlu Şah I Təhmasib (1524-1576) dövründə Səfəvi dövlətinin gücləndirilməsi üçün bir sıra addımlar atıldı. İlk əvvəl səfəvilərdən ayrılmağa çalışan Şirvanşahların müqaviməti qırılaraq onun müstəqilliyinə son qoyuldu (1538-ci il). Şirvan Səfəvilərin bir əyalətinə çevrildi. Onun ilk bəylərbəyi Əlqas Mirzə oldu.

I Təhmasib 1548-ci ildə paytaxtı Təbrizdən Osmanlı sərhədindən uzaqda yerləşən Qəzvinə köçürdü.

O, itirilmiş torpaqların geri qaytarılması üçün osmanlılara qarşı fəal hərbi əməliyyatlara başladı. Bu əməliyyatlar nəticəsində bir sıra itirilmiş ərazilər geri qaytarıldı. 1555-ci il may ayının 29-da Amasyada Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlandı. Bu sülhə görə Qərbi Gürcüstan, Qərbi Ermənistan Osmanlılara, Şərqi Gürcüstan, Şərqi Ermənistan Səfəvilərə verildi.

Səfəvi hökmdarlarından I Abbasın (1587 – 1629) dövründə mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi üçün bir sıra islahatlar həyata keçirildi. Ordu tamamilə yenidən quruldu. Bu addımlardan ən təsirlisi Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə kifayət qədər nüfuzə malik və varlanmış qızılbaş əmirlərinin siyasi müstəqilliyə can atmasının qarşısı alınaraq, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən əmirlərə divan tutuldu. Bunu tarixi faktlar da sübut edir: əgər 1576-cı ildə tarixi sənədlərdə adı çəkilən 114 əmirin 61-i qızılbaş idisə, 1628-ci ildə adı çəkilən 90 əmirdən cəmi 35-i qızılbaş əmiri idi. I Şah Abbasın apardığı islahatlar öz nəticəsini verdi. Belə ki, I Şah Abbas Osmanlılara qarşı müharibədə uğur qazanaraq 1603-cü ilin sentyabrın 14-də Sufyan adlanan yerdə onları məğlub etdi.

1605-ci ildə Cığaloğlunun başçılığı altında 100 minlik Osmanlı ordusu Azərbaycana göndərildi. I Şah Abbas bu hücumu qızılbaşların ənənəvi «Yandırılmış torpaq» taktikası ilə cavab verdi. Bu taktikaya görə yaşayış məntəqələri boşaldılaraq əhali köçürülür, daşınması mümkün olan şeylər daşınır, daşınması mümkün olmayan şeylər isə yandırılaraq məhv edilirdi ki, düşmənin əlinə bir şey keçməsin. Bu siyasət nəticəsində Naxçıvan, İrəvan və Culfanın

əhalisi İsfahan, Mazandaran və İranın digər mərkəzi ərazilərinə köçürüldü. Tarixçilərdən biri bunu «Böyük sürgün» adlandırmışdır.

1603-1612-ci illərin əməliyyatları nəticəsində Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin birinci mərhələsi başa çatdı. Bütün Azərbaycan, indiki Ermənistan və Gürcüstan, qismən Dağıstan qızılbaşların hakimiyyəti altına keçdi. 1612-ci il oktyabrın 17-də Səfəvilərlə Osmanlılar arasında Sərabda 1555-ci il Amasya sülhünün şərtlərinə uyğun sülh bağlandı.

Lakin bu sülh çox uzun sürmədi, 1613-cü ildə Şah I Abbas Cənubi Qafqaz xalqlarını itaətə gətirmək üçün böyük ordu ilə buraya yürüş etdi. Osmanlı dövləti isə bundan istifadə edərək sülhün şərtlərini pozdu və 1616-cı ilin yazında Səfəvilərə qarşı müharibəyə başladı. Bu müharibə 1618-ci ilin yazına qədər davam etdi. Xəlil Paşanın başçılığı ilə Osmanlı və 15 minlik Krım tatarlarının qoşunu Azərbaycana soxuldu, lakin onlar Sərab yaxınlığında Sınıq körpü adlı yerdə məğlub edildilər. Bundan sonra 1618-ci ilin sentyabrında Sərab sülhünün şərtlərinə uyğun Mərənd sülhü bağlandı.

Mərənd sülhü Səfəvilər tərəfindən pozuldu. Osmanlı dövlətinin daxilində baş verən vəziyyətdən istifadə edən I Şah Abbas 1622-23-cü illərdə Bağdad, Kərbəla, Nəcəf, Mosul, Kərkük şəhərlərini ələ keçirdi. Bu zaman Gürcüstanda Georgi Saakadzenin başçılığı ilə Səfəvilərə və yerli feodallara qarşı üsyan baş verdi. İsa xan çox çətinliklə 1625-ci ilin iyununda Əlkitçay dərəsində üsyançıları məğlub etdi.

I Şah Abbasın nəvəsi I Şah Səfi (1629-1642) Azərbaycanın idarəçiliyində dəyişiklik apardı. Rüstəm xanı Azərbaycanın bəylərbəyi və Təbrizin hakimi təyin etdi.

XVII əsrdə avarlar Balakən zonasına, şahsevənlər Muğana, padarlar Dəvəçi, Ağdaş, Şamaxı, Şəki zonalarına köçürüldü. I Şah Abbasın köməyi ilə yengilöylər, muqallar Balakən, Cəbrayıl, Muxax, Tala, Çardaqlı, Qabaqçöl, Kaxet, Qaşqaçay, Suvagil kəndlərinə köçürüldü.

II Təhmasib şahlığı dövründə Səfəvi dövləti xeyli zəiflədi. O, Osmanlılara qarşı savaşda Rusiyadan kömək almaq üçün İsmayıl bəyin başçılığı ilə Peterburqa nümayəndə heyəti göndərdi. İsmayıl bəy 1723-cü ilin sentyabrın 12-də Peterburqda şahdan icaza almadan Rusiya ilə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə, Dərbənddən Gilana qədər dəniz sahili torpaqlar (Dərbənd, Bakı, Astarabad, Mazandaran, Gilan) Rusiyaya verilir. Rusiya isə əfqanlara qarşı mübarizədə İrana kömək göstərəcəyini öhdəsinə götürdü. Lakin şah hökuməti bu müqaviləni tanımadı.

Rusiyanın Xəzər hövzəsində və Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən narahat olan İngiltərə və Fransa Osmanlı dövlətini Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik edirdilər. Osmanlı dövlətinin hakim dairələri də Cənubi Qafqazı tutmaqda maraqlı idilər. Azərbaycan əhalisi bu dövrdə müəyyən qədər Osmanlı dövlətinə meyl edirdi. Bunu İrəvan azərbaycanlılarının adından Ərzurum paşasına yazılmış məktub da təsdiqləyir: «Niyə oturubsunuz? Siz də türk-sünüz, biz də. Gavurun əlinə düşməkdənsə, sizin əlinizə düşməyimiz yaxşıdır. Vaxtında gəlin, şəhəri zəbt edin və rusu şəhərə buraxmayın».

Osmanlı qoşunları 1723-cü ilin oktyabrında Gəncəyə hücum etdi, lakin şəhəri tuta bilmədi, 1724-cü ilin iyununda isə İrəvanı müqavimətsiz ələ keçirdi. Rusiya isə Osmanlı dövləti ilə toqquşmaq istəmir, münafişəni diplomatik yolla həll etməyə çalışırdı. Beləliklə, Cənubi Qafqazda Rusiya, Türkiyə və Səfəvi dövlətlərinin maraqları toqquşurdu. Avropa dövlətlərinin maneçiliklərinə baxmayaraq 1724-cü il iyunun 12-də Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında İstanbul şəhərində müqavilə imzalandı. İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə Osmanlılar Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt və Ənzəlinin Rusiyaya ilhaqını tanıdı. Rusiya isə Xəzəryanı vilayətlərdən başqa Azərbaycanın qalan torpaqlarının Türkiyə tərəfindən tutulmasına razılıq verdi. Qoşun saxlamamaq şərti ilə, Şamaxı Osmanlıların himayəsinə keçdi. Beləliklə, Azərbaycan ərazisi Rusiya, Osmanlı və Səfəvilər arasında bölündü.

Səfəvi dövləti ərazisinin bir hissəsini osmanlılar, bir hissəsini əfqanlar, bir hissəsini Rusiya tutmuş və onun varlığı təhlükə altında qalmışdı. Səfəvi dövlətinin taleyini düşünməyə başlayan şah və iri feodallar türk əfşar tayfasından çıxmış, dövrünün görkəmli sərkərdəsi Nadir xanın ətrafında birləşdilər. Nadir xan ölkəni yadellilərdən xilas etmək üçün öncə əfqan feodallarını ölkədən qovdu və Heratı ələ keçirdi. Nadir xan İsfahana gəldi və 1730-cu ildə Osmanlılara müharibə elan etdi. II Təhmasib Səfəvi torpaqlarının geri qaytarılmasını tələb etdi. Rədd cavabı aldıqda hərbi əməliyyatlara başladı. Həmədan, Marağa, Ərdəbil, Təbriz Osmanlılardan geri alındı. Osmanlı dövlətində baş vermiş dövlət çevrilişindən istifadə edən Nadir xan hərbi əməliyyatı genişləndirdi, İrəvan üzərinə hücum hazırladı. Lakin Xorasanda baş verən üsyan Nadiri ora getməyə məcbur etdi. II Təhmasib şöhrətini artırmaq üçün hərbi əməliyyatları davam etdirdi və məğlubiyyətə uğradı. Osmanlılar Ərdəbili, Təbrizi tutdular, II Təhmasib sülh bağlamağa razı oldu. 1732-ci il yanvarın 16-da Kirmanşahda sülh bağlandı. Sülhün şərtlərinə görə, İrəvan, Gəncə, Şamaxı, Şirvan bölgələri Osmanlılara verildi. Həmədan, Kirmanşah, Ərdəbil və Təbriz Səfəvilərə qaytarıldı; Araz çayı sərhəd oldu.

I Pyotrun ölümündən sonra saray çevrilişləri Rusiyayı zəiflətdi, onun beynəlxalq nüfuzu aşağı düşdü, Xəzəryanı əraziləri əldə saxlamaq imkanı məhdudlaşdı. Rusiya Osmanlıları Xəzər dənizinə buraxmamaq üçün Xəzəryanı torpaqları Səfəvilərə qaytarmağa hazır idi. 1732-ci ildə Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında Rəşt müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə, Rusiya Kürə qədər olan torpaqları Səfəvi dövlətinə qaytarırdı, Səfəvilər isə bu ərazilərə Osmanlıları buraxmamağı öhdəsinə götürdü. Səfəvilər tutulan torpaqları Osmanlılardan geri aldıqdan sonra Kürdən şimaldakı torpaqlar Səfəvilərə qaytarılmalı idi. Rus tacirlərinə Səfəvi ərazisində ticarətdə güzəştlər verildi.

Xorasan üsyanını yatırıqdan sonra 1732-ci ilin avqustunda Nadir xan II Təhmasibi hakimiyyətdən saldı, onun oğlu Abbas Mirzani – III Abbası (1733-1736) şah, özünü isə onun qayyumu

elan etdi. Nadir xan öncə Osmanlılarla bağlanmış Kirmanşah müqaviləsini ləğv etdi və Osmanlılardan Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmağı tələb etdi. Rədd cavabı aldıqda 100 minlik qoşunla bir neçə istiqamətdə hücum keçdi. 1733-cü ilin yanvarında Bağdad ətrafında Osmanlı qoşunlarına böyük zərbə vurdu. Əhməd paşa sülh təklif etdi. Bağdadda sülh bağlandı, sülhə görə Osmanlılar 10 il müddətinə tutmuş olduqları Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmağı öhdəsinə götürdü və buna qismən əməl etdi.

Nadir xan hərbi əməliyyatları Azərbaycanın şimalına keçirdi. 1734-cü ildə Şamaxı tutuldu, müqavimət göstərdiyinə görə şəhər dağıdıldı, əhalisi indiki Ağsu ərazisinə - Yeni Şamaxıya köçürüldü. Bundan sonra Nadir xan Qazıqumuxda gizlənmiş Surxay xanın üzərinə hücum etdi, Surxay xan qaçdı, Qazıqumux qarət edildi.

Daha sonra Nadir xan Osmanlıların ən çox cəmləşdiyi Gəncə üzərinə hücum etdi. Şəhər dörd ay mühasirədə saxlanıldı. Mühasirədə olan Osmanlılara kömək etməyə gələn qüvvələr Eçmədzin ətrafında Nadir xan tərəfindən darmadağın edildikdən sonra Gəncədəki Osmanlı qarnizonu təslim oldu. Beləliklə, Osmanlılar Səfəvi torpaqlarından tamamilə çıxarıldı. 1735-ci ildə Gəncədə Nadir xan rus səfiri X.Qolitsinlə yeni müqavilə imzaladı. Gəncə müqaviləsinə görə, rus qoşunları Kürdən şimaldakı Xəzəryanı torpaqlarından da çıxarıldı. Rus tacirlərinə İrənin bütün ərazisində azad, gömrüksüz ticarət etmək hüququ verildi. Nadir xan Səfəvi dövlətinin bütövlüyünə nail oldu.

Nadir xan özünü şah elan etmək üçün əlverişli şərait yaratdı. III Abbası gizli şəkildə öldürdü. Nadir xan 1736-cı ildə Kürlə Arazın birləşdiyi Suqovuşan adlı yerdə (Muğanda) əyanların qurultayında özünü şah elan etdi. Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Lakin Gəncə hakimi Ziyadoğlu Nadir xanın Səfəvi sülaləsindən olmadığına görə şah elan edilməsinə etiraz etdi. Ona görə də Nadir şah onun hüquqlarını məhdudlaşdırdı, qacarlar tayfasının bir hissəsini Xorasana sürgün etdi. Qazax və Borçalı mahallarının idarə edilməsi Kaxetiya çarına həvalə olundu. Qarabağın

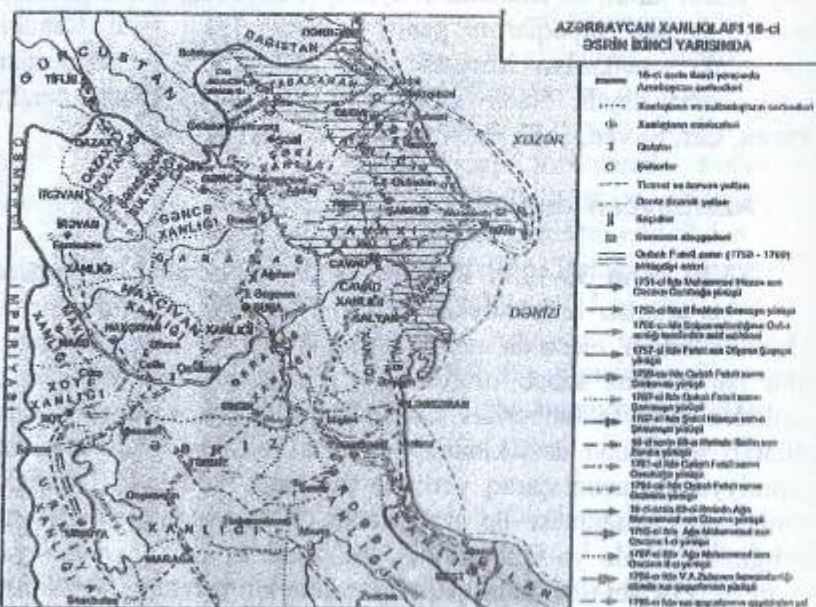
dağlıq hissəsində olan mülkiyyətlərin tabeçiliyi Gəncə böylərbəyindən alındı və birbaşa şahə tabe edildi.

Nadir şahın ərazi inzibati islahatına görə Şirvan, Qarabağ, Çuxursəd, Təbriz böylərbəylikləri birləşdirilərək Azərbaycan böylərbəyliyi yaradıldı. Qardaşı İbrahim xanı onun hakimi təyin etdi. Nadir şah vergi islahatı keçirərək, vergilərin toplanılmasını qaydaya saldı və xəzinənin gəlirini xeyli artırdı. Nadir şahın Azərbaycanda vergi siyasəti nəticəsində əhali tamamilə var-yoxdan çıxdı, kütləvi aclıq başladı. Nadir şahın torpaq siyasətinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bu islahatla o, ayrı-ayrı iri feodalların nüfuzunu sarsıdır, dövlət torpaqlarını genişləndirirdi. Nadir şah Cənubi Qafqazdakı sənətkarları Xorasana köçürdü, nəticədə sənətkarlığa böyük zərbə dəydi. Nadir şahın zülmünə qarşı Azərbaycanda (Astara, Cəbrayıl, Şirvan, Şəki, Ərdəbil, Təbriz və s.) üsyanlar oldu.

Azərbaycan xanlıqları

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şahın böyük resurslar tələb edən aramsız müharibələri və ağır vergi siyasəti nəinki geniş xalq kütlələrinin, eləcə də ayrı-ayrı feodalların və yerli hakimlərin ciddi narazılığına səbəb olurdu. Yerli hakimlər və feodallar, o cümlədən el-tayfa rəhbərləri tərəfindən rəhbərlik edilən və xalq kütlələri tərəfindən dəstəklənən bu narazılıqlar get-gedə mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşaraq yerlərdə müstəqil feodal dövlətlərinin (xanlıqların) yaranması ilə nəticələndi. Hələ Nadir şah Əfşarın sağlığında Şəkiddə və Qubada belə müstəqil feodal dövlətləri yaranmışdı. 1747-ci ildə onun qətlindən sonra isə yaratdığı böyük imperiya parçalanaraq, Azərbaycanın tarixi ərazilərində bir çox müstəqil feodal dövlətləri olan xanlıqlar meydana gəldi. Bunlar Təbriz, Urmiya, Xoy, Bakı, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Dərbənd, Şamaxı, Cavad, Sərab, Ərdəbil, Qaradağ, Marağa, Talış və Maku xanlıqları idi. Bundan başqa İlisu, Qəbələ, Ərəş, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, Cəbrayıl-Balakən camaatlığı kimi müstəqil siyasi təsisatlar da meydana gəldi.

XVIII 40-cı illərindən XIX əsrin 20-30-cu illərinə qədər davam edən Azərbaycanın xanlıqlar dövrü kimi xarakterizə etdiyimiz dövr xanlıqlar arasında hakimiyyət uğrunda fasiləsiz müharibələrin getməsi ilə səciyyəvidir. Bir sıra Azərbaycan xanlıqlarının (Qarabağ, Urmiya və Quba xanlığı) aktiv mübarizə apararaq xanlıqları birləşdirmək, mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq cəhdləri də bir nəticə vermədi.

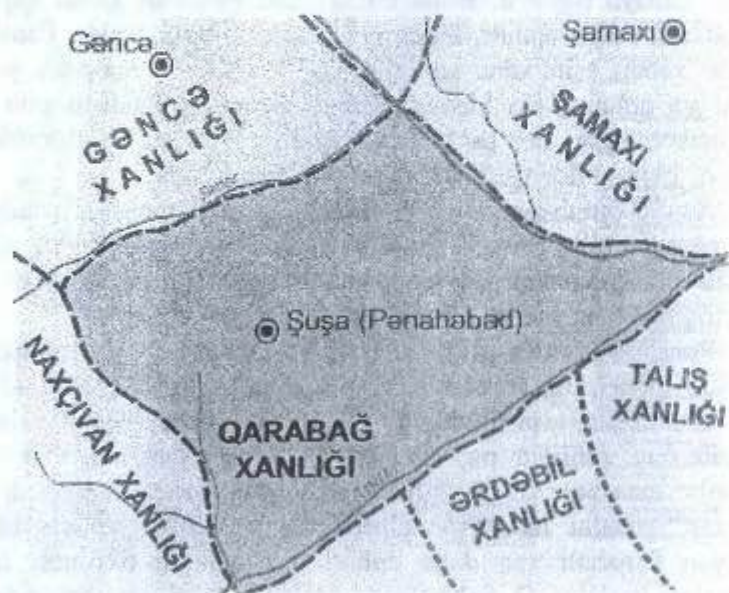
Qarabağ xanlığı

Nadir şahın Muğan qurultayında şah elan edilməsinin əleyhinə gedən Qarabağ bəylərbəyliyi (1551-ci ildə yaradılmışdır, paytaxtı da Gəncə şəhəri idi) bəylərbəyi Uğurlu Xan Ziyad Qacar sıxışdırılmağa başlayır. Erməni mülkiyyətlərini bəylərbəyliyin tabeliyindən çıxararaq birbaşa mərkəzə tabe etdirən, Qazax və Borçalı mahallarını Qarabağ bəylərbəyliyindən ayıraraq Gürcüstanın tabeliyinə verməklə kifayətlənməyən Nadir şah, eyni zamanda Qarabağ camaatına divan tutaraq onları Əfqanıstan və Xorasana sürgün etməyə başlayır. Buna etiraz edən Pənahəli xanın qardaşı Fəzləli xan edam olunur. Nadirin yanında qulluqda olan Pənahəli xan bu xəbəri eşitdikdən sonra 1737-38-ci illərdə bir neçə yaxın adamı və qohumu ilə birlikdə Qarabağa qaçır. Nadirin onu ələ keçirmək cəhdləri heç bir nəticə vermir. Nadir xanın ölümündən sonra o, 1748-ci ildə Qarabağ xanlığının əsasını qoyur.

Xanlıq cənub-şərqdən Kür-Araz çaylarının qovşağı, cənubdan Araz çayı, qərbdən Salvalı, Ərikli dağları və Göyçə gölü, şimaldan isə Kür ilə əhatə olunan böyük bir ərazini əhatə edirdi. Pənahəli xan tabeliyində olan ərazini 17 mahala bölmüşdü.

Pənahəli xan xanlığın xarici hücumlardan qorunmasında müdafiə qalalarının rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Odur ki, o, 1748-ci ildə çox qısa müddətdə Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirib onu xanlığın paytaxtı elan etdi. Bundan sonra o, tam müdafiə məqsədli 1751-ci ildə Şahbulaq qalasını tikirdi və Əsgoran qalasını möhkəmləndirdi. Lakin bunları yetərli hesab etməyən Pənahəli xan daha etibarlı bir qalanın tikilməsi üçün axtarışlara başlayır. O, Şahbulaqda keçirdiyi məsləhət şurasında bu barədə demişdi: "Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz bir yerdə ələ bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin, qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə açıq olmalı və mahallarla rəhbərlik, əlaqəmiz kəsilməməlidir". 1750-ci ildə Pənahəli xan hər tərəfdən qayalarla əhatə

olunmuş, sıx meşə ilə örtülüb hündür bir dağın zirvəsindəki yastı bir ərazidə arzu etdiyi bir qalanın tikintisinə başlayır. Bir ildən sonra qalanın tikintisi başa çatır və xanlığın mərkəzi oraya köçürülür. Qala-şəhər banisinin adı ilə Pənahabad adlandırılır. Sonralardan qala Şuşa adlandırılmağa başlanılır. Tezliklə paytaxt şəhər Şuşa xanlığın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzinə çevrilir. Pənahəli xanın və onun varislərinin apardığı uğurlu siyasət nəticəsində qonşu xanlıqlar və bölgədə varlığını sürdüran mülkiyyətlərin bəzilərini razılaşma (Vərəndə və Xaçın mülkiyyətləri), bəzilərini isə zor gücünə (Dizaq, Çiləbörd və Gülüstan mülkiyyətləri) xanlığa tabe etdirir.

Qarabağ xanlığı üzərinə ilk irimiqyaslı hücum Şəki xanı Hacı Çələbi tərəfindən 1748-ci ildə gerçəkləşdi. O, Şamaxı xanı ilə birləşərək yenidən tikilib başa çatdırılmış Bayat qalasına hücum edərək bir ay mühasirədə saxlasa da, onu ala bilmədi. Bu barədə "Qara-

bağnə"lərdən birinin müəllifi Mirzə Adıgözəl bəy yazırdı: "Hacı Çələbi ... Dərbənd, Cəbr və Balakəndən bütün Şirvanat qoşununu cəlb etdi... Pənah xan da qabaqcadan bütün elatı bu əhvalatı bildirmiş və hamısını yığıb sənəyə dolduraraq sığnaq etmişdi. Hacı Çələbi gəldi və mühasirə ilə məşğul oldu. Hər gün müharibə edir, didişib-döyüşməkdən əl çəkmirdilər. Axırda Hacı Çələbi məqsədinə çatmadan, külli zərərle qayıtmaq təbilibi vurdurdu".

Azərbaycanın cənub ərazilərinin üçdə iki hissəsini öz nəzarətində saxlayan Məhəmməd Həsən xan Qacar şimaldakı xanlıqları birləşdirmək üçün ölkənin şimal hissəsinə, o cümlədən Qarabağa qoşun çıxarır. 1751-ci ildə hələ bir yaşı tamam olmayan Şuşa Məhəmməd Həsən xanın qoşunu tərəfindən mühasirəyə alınır. Pənahəli xanın şəhəri mərdliklə müdafiə etməklə yanaşı özü də hücum keçərək Xatun arxı adlanan yerdə düşmən üzərində qələbə çalaraq iki topunu da qənimət kimi ələ keçirir. Həm məğlubiyyət, həm də İranda hakimiyyət əleyhinə qiyam başlaması xəbəri Məhəmməd Həsən xanın təcili olaraq qoşunu ilə birlikdə geri dönməsinə səbəb olur. Pənahəli xan rəqibini təqib edərək arxasınca gəlir və onun təbəçiliyində olan Ərdəbil əyalətini işğal edir.

1759-cu ildə Şuşa qalasına Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar 30 minlik ordu ilə hücum keçir. Şəhər 8 ay mühasirədə qalmasına baxmayaraq, Qarabağ qoşunu qəhrəmanlıqla ciddi müqavimət göstərir. Böyük itkilər verən Fətəli xan barışıq üçün Qarabağ xanının yanına elçi göndərir. Bu hadisəni Əhməd bəy Cavanşir belə təsvir edirdi: "... Qarabağı ələ keçirmək və Pənah xanı aradan qaldırmaq məqsədi ilə Şuşa qalasına gəlib qalanın bir ağaclığında (təxminən 6-7 km - Ə.Ə.) düşərgə qurdu. Bu hücumda Fətəli xan qoşunundan təxminən iki min nəfər piyada və süvari qırıldı, əsir düşdü... Bu hadisədən sonra Fətəli xan Əfşar qoşunun məğlub olması və qış fəslinin yaxınlaşmasına görə sülh və barışıq təklif etdi. Mahir elçilər göndərilib, and içərək belə vədə verdi: "Əgər Pənah xan qoşunundan aldığı əsirləri qaytarsa, mənə ittifaq və dostluq etsə, qızımın kəbinini onun böyük oğlu İbrahimxəlil ağaya kəndirəcəyəm. Beləliklə də, biz əbədi qohum və dost olacağıq. Bir

şərtlə ki, İbrahimxəlil ağanı mənim yanıma göndərsin. O isə orduda şirni içib kəbiri kəsdirəndən və iki-üç gün burada qonaq qaldıqdan sonra geri qayıtsın". Pənahəli xan dərhal təklifi qə və əsirlərlə birlikdə oğlunu Fətəli xanın düşərgəsinə göndərir. Lakin Fətəli xan vədinə xilaf çıxaraq İbrahimxəlili əsir kimi saxlayır və qoşunu ilə birlikdə Urmiyə tərəfə hərəkət edir. Aldanılmasına və oğul itkisinə dözməyən Pənahəli xan döyüş meydanında Fətəli xanla görüşmək üçün fürsət axtarır. Tezliklə belə bir fürsət yaranır. Vaxtilə şahlıq uğrunda mübarizədə Fətəli xan tərəfindən məğlub edilmiş Kərim xan Zənd ümumi düşməne qarşı mübarizədə ona müttəfiqlik təklif edir. Pənahəli xan təklifi dərhal qəbul edir və onların birləşmiş ordusu Urmiyəni 9 ay mühasirədə saxladıqdan sonra şəhəri ələ keçirirlər. Fətəli xanın ordusu ağır məğlubiyyətə uğrayır, özü isə Şiraza aparılaraq Kərim xanın qardaşı İsgəndər bəyin öldürüldüyü yerdə edam edilir. Kərim xan Pənahəli xan da daxil olmaqla Qaradağlı Kazım xan, Xoşlu Şahbaz xan və başqalarını zəfər mərasimlərinə qatılmaq üçün Şiraza götürür. Əslində "Şiraz qonaqlığı" adıyla tarixə keçən bu hadisə qonaqlıq adı ilə xanların girov götürülməsi hadisəsi idi. Lakin Kərim xanın Azərbaycan xanlarını girov götürmə əməliyyatı istənilən nəticəni vermədi. Girov xanlar bütün vəsaitlərlə azad olmağa çalışır və müxtəlif yollarla öz xanlıqları ilə əlaqə qururdular. Pənahəli xan 1763-cü ildə vətənə dönr və ələ həmin ildə vəfat edərək Ağdamda dəfn olunur.

Həbsdən sonra Qarabağa qayıdan İbrahimxəlil xanın xanlığı idarə edən qardaşı Mehriyəli bəylə arasında çəkişmə yaranır. Bu çəkişmə 1763-cü ildə Mehriyəli bəyin məğlubiyyəti və onun qubalı Fətəli xanın yanına qaçması ilə yekunlaşır. Sonradan o, Quba xanının Qarabağa hücumlarında iştirak edir. 1785-ci ildə onun ölümü bu çəkişməyə son qoydu.

İbrahimxəlil xan atasının siyasətini davam etdirərək xanlığı daha da möhkəmləndirdi. O, Cəfər-Balakən camaatının başçısı Ümmə xandan istifadə etmək üçün onun bacısı ilə evləndi. İbrahimxəlil xanın tədbirləri nəticəsində Naxçıvan, Ərdəbil, Gəncə onun təsiri altına düşür. İbrahimxəlil xanın dövründə iqtisadi və siyasi cəhətdən

daha da qüvvətlənən xanlıq, həm də bir mədəni mərkəzə çevrilməkdə idi. Xanlığın paytaxtı Şuşada intellektual sahə ilə məşğul olan ziyalı zümrəsi formalaşırdı. Yeni elm, təhsil və mədəniyyət ocaqları yaranır, elmlə, mədəniyyətlə, incəsənətlə məşğul olan insanların sayı durmadan artırdı. Qarabağ xanlığının artan nüfuzuna uyğun olaraq pataxt şəhərdə iri tikintilər aparılır, saraylar və qala divarları tikilir, yeni məhəllələr salınırdı.

XVIII əsrin sonlarında Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağ üzərinə hücumları qısamüddətli, epizodik nəticələr versə də bu, Qacarın öz ölümü ilə nəticələndirərək Xanlığın müstəqilliyinin davam etməsi ilə yekunlaşdı.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqazın işğal olunmasının aktiv dövrü başladı. Gəncə də daxil olmaqla bir sıra Azərbaycan torpaqlarını işğal edən ruslar İbrahimxəlil xana təzyiqli gücləndirdilər. P.D.Sisyanov (O, 1802-ci ildə Qafqaz qoşunlarına baş komandan təyin edilmişdi) 1804-cü ilin əvvəllərində mayor Lisaneviçi Rusiya təbəəliyini qəbul etmək təklifiylə Qarabağ xanlığına göndərdi. Şuşa şəhərinin özündə də vəziyyət normal deyildi, ayanlar arasında İranın, yoxsa Rusiyanın tərəfini saxlamaq uğrunda qızğın mübahisələr gedirdi. Əhməd bəy Cavanşir bu barədə yazırdı: "... Şuşada ayanlar bir-birinə düşmən olan iki dəstəyə bölünmüşdülər. Bu dəstələrdən biri rusların Zaqafqaziyanın işlərinə qarışmasını gözləyərək heç bir vəchlə İrana tabe olmaq istəmir, digəri isə... İran hökmdarını hər vəsiti ilə razı salmağa çalışır". İran və Rusiya arasında sıxılmış vəziyyətdə qalan və müqavimətin çətin olacağını başa düşən İbrahimxəlil xan Rusiya təbəəliyini qəbul etmək qərarına gəlir. Nəticədə Rusiya tərəfi ilə 1805-ci ildə 11 maddədən ibarət "Andlı öhdəlik" adlanan "Kürəkçay müqaviləsi" imzalanır. Müqavilənin şərtlərinə görə Qarabağ xanı Rusiyanın təbəəliyini qəbul edərək vassal asılılığında olur, müstəqil xarici siyasət hüququndan imtina edir və Rusiya xəzinəsinin xeyrinə ildə 8 min çervon bac ödəməyi öhdəsinə götürür. Eyni zamanda xanlığın daxili idarəçiliyi Qarabağ xanının öhdəsinə buraxılırdı.

1805-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağ xanlığı ərazisində möhkəmlənmək, etibarlı dayaq yaratmaq məqsədilə Türkiyə və İrandan kütləvi surətdə xristian-erməni ailələrinin köçürülməsinə başlanır. Belə köçürmə əməliyyatı sonrakı dövrlərdə fasiləsiz olaraq davam etdirilmişdi. 1823-cü ildə köçürülmə sayəsində Qarabağda yaşayan ermənilərin sayı üç dəfədən çox artmışdı. Çar məmurlarının tərtib etdiyi vergi dəftərinə əsasən həmin il Zəngəzur da daxil olmaqla tarixi Qarabağ əyalətlərində 4366 erməni ailəsi yaşamışdır ki, bu da ümumi əhalinin 21 faizini təşkil edirdi.

Azərbaycanın bölüşdürülməsi yolunda 1826-1828-ci illər iki il davam edən Rusiya-İran müharibəsinin qurtarmasını bildirən 1828-ci il fevral ayının 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin XV bəndinə əsasən xristianların (ermənilərin) İrandan Azərbaycana köçürülməsinə aid maddə də daxil edilir. Həmin il İrandan 8300 erməni ailəsi İrəvan xanlığına, 40000 ailə isə Azərbaycanın digər əyalətlərinə köçürülmüşdür.

Ümumiyyətlə, Qarabağ xanlığı işğala qədər Şimali Azərbaycan xanlıqları arasında bir Şirvan xanlığını çıxmaq şərti ilə əhalisinin sayına görə ən çox əhalisi olan xanlıqlardan biri olmuşdur (90 min nəfər).

Urmiya xanlığı.

Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi cəhdi

Azərbaycan torpaqlarını vahid mərkəzdə birləşdirməyə cəhd edən xanlıqlardan biri də Cənubi Azərbaycanın Urmiya şəhərində yaranan Urmiya xanlığı idi. Xanlığın əsasını Nadir şah Əfşarın əmisi oğlu, Əfşar tayfasından olan Fətəli xan qoymuşdu. Təbrizdə baş verən üsyan nəticəsində şəhər hakimi Məhəmməd xan Əfşarın öldürülməsindən istifadə edən Fətəli xan Təbrizi ələ keçirərək paytaxtını bura köçürür. Bu hadisədən sonra Xoy xanlığının hökmdarı Şahbaz xanın, Nadir şahın ölümündən sonra hələ də əlində böyük qüvvələr cəmlənən Azad xanın Fətəli xan Əfşarın tərəfinə keçməsi onun

qüvvələrini daha da artırdı. Müttəfiqlər Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqlarını ələ keçirərək, Ərdəbil və Maku xanlıqları istisna olmaqla bütün Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını (Urmiya, Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqları) öz hakimiyyətləri altında birləşdirə bildilər.

Fətəli xan Əfşar Cənubi Qafqazın tutulması və İranda ali hakimiyyət uğrunda mübarizəyə də xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu məqsədlə müxtəlif xanlıqlara müttəfiqlik haqqında müraciətnamələr göndərildi. Bu müraciətlərdə deyilirdi: "...Nadir şahın etdiyi zülm və zorakılıq həddini aşdı. Onun işləri allah-təalanın buyruğuna uyğun deyildi... Onu öldürüldülər. Onun öldürülməsindən keçən qısa vaxt ərzində İran qoşun başçıları bir neçə nəfəri padşahlıq taxtına oturdub və götürüblər. Məlum deyil ki, iş nə yerdə qurtaracaqdır..."

Bunu yazıram ki, Azərbaycan və İranı özümüzlə təbə edək, aciz və miskinləri qorumaqla məşğul olaq". Müraciətin hər yerdə birmənalı qarşılanmadığını görən müttəfiqlər aktiv hərbi əməliyyatlar başlamaq qərarına gəldilər. 1751-ci ildə Azad xanın rəhbərliyi ilə İrəvan xanlığına edilən hücum uğursuz oldu. Çünki İrəvan xanı gürcülərdən aldığı kömək əsasında Azad xanın qoşunlarını məğlubiyətə uğrattı. Belə olduqda Fətəli xan daha böyük qüvvə ilə hücumun istiqamətini dəyişdirərək Gürcüstana yönəldi. Çar II İrakli məğlub edildi, təbəçilik bildirərək bacısını, Aslan bəy və Zal bəy adlı iki gürcü knyazını və 200 atıcını girov olaraq Fətəli xanın sarayına göndərdi.

Fətəli xan Azərbaycana hücumla keçən Kərim xan Zəndə qalib gəldi. Əvvəlcə İsfahana, sonra isə Şiraza qaçan Kərim xan əhali tərəfindən yaxşı qarşılanmadığından (Şirazda əhali şəhərin darvazalarını bağlayaraq onu şəhərə buraxmadı) Geriyə dönməyə Kərim xanın qoşunları Şəmsə adlanan yerdə Fətəli xanın qoşunları ilə üzə-üzə gələrək ağır məğlubiyətə uğradı. Bu qələbələrə sayəsində Fətəli xan 1753-1754-cü illərdə hakimiyyətini Mərkəzi və Qərbi İrana yaya bildi. 1756-cı ildə o, Gilanı da ələ keçirdi.

İranın şimalında möhkəmlənən Məhəmməd həsən xan Qacarla mübarizə çətin oldu. Məhəmməd həsən xan Gilanı tutan Fətəli xanı

orani tərki etməyə məcbur etdi. Bununla kifayətlənməyərək Təbrizi, sonra isə Urmiyanı tutdu. Yalnız Məhəmmədhəsən xanın öldürülməsilə asılılıqdan qurtulmaq mümkün oldu. Fətəli xan Təbrizə qayıtdı və hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra 1759 –cu ildə Qarabağa hücum etdi. Uzun müddət Qarabağ xanlığını mühasirədə saxladıqdan sonra Fətəli xan barışıq təklifi ilə Pənahəli xana müraciət edir. Pənahəli xan təklifi qəbul edir və oğlu İbrahimxəlili girov olaraq onun yanına göndərir.

Məhəmmədhəsən xanın ölümündən sonra İranda başlıca qüvvəyə çevrilən Kərim xan Zənd qarşısında əsas rəqib kimi Fətəli xanı görür. O, Fətəli xana qarşı narazı qüvvələri, o cümlədən də Qarabağ xanlığının qüvvələrini birləşdirə bilər. Bu münasibətlə o Pənahəli xana yazırdı: "Fətəli xan bizim nöinki düşmənimiz, hətta qanlı-mızdır. Sizə qarşıda olduqca yaramaz hərəkətlər görmüş, andını, peymanını pozmuşdur. Sənin oğlunu məkr və hiylə ilə aparıb məhbus etmişdir. İndi var qüvvə ilə bizə kömək etməli və bu işdə heç şeydən müzayiqə etməməlisən. Çünki intiqam əlsəq və oğlunu xilas etsək, siz istədiyiniz kimi biz də arzumuzə çatmış olarıq". 1762-ci ildə Urmiya üzərinə Kərim xanın rəhbərliyi ilə böyük qoşun yeridilərək şəhəri mühasirəyə aldılar. Şəhərin müdafiə işlərinə Fətəli xanın rəhbərlik etməsinə baxmayaraq 9 aylıq mühasirədən sonra şəhərin müdafiəsi çökür. Fətəli xan yaxınları ilə birlikdə əsir götürülərək Şiraza aparılaraq orada edam etdirilir.

Bununla da Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Fətəli xanın ən böyük səhvlərindən biri daxili hakimiyyəti yetərincə möhkəmlənməmiş irimiqyaslı döyüşlərə başlamasında idi. İkincisi, qüvvələrini hədsiz dərəcədə parçalayaraq və resurslarını tükəndirərək lazımsız yerə döyüşlərinin coğrafiyasını Cənubi Qafqazdan tutmuş İranın bir sıra əyalətlərinə yaymaqqla qüvvələrini zəiflətmış oldu.

Şimal-şərqi Azərbaycanın birləşdirilməsi. Quba xanlığı

Quba xanlığı Azərbaycanın şimal-şərqiində yaranmış ilk xanlıqlardan biri idi. Xanlığın banisi Quba və Salyanın hakimi olmuş Hüseynəli xan (1726-1758) Xanlığı Xudatda yaratmışdı. 1735-ci ildən sonra O, paytaxtı Xudat qalasından daha təhlükəsiz Qudyal çayının sahilindəki Quba şəhərinə köçürdü. Sonralar bu xanlığı Quba şəhərinin adıyla Quba xanlığı adlanmağa başladı. XVIII əsrin II yarısından etibarən Azərbaycanın içtimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başladı. 1957-ci ildə Salyan nahiyəsi, 1759-cu ildə Dərbənd, 1767-ci ildə Bakı, 1768-ci ildə isə Cavad və Şamaxı xanlıqlarının Quba xanlığı ətrafında birləşdirilməsi ilə Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi demək olar ki, başa çatdı. Bu uğurların başlıca səbəbləri birinci növbədə, xanlığın əlverişli strateji mövqedə, o cümlədən Şimal-Cənub dəhlizinin üzərində yerləşməsi, mühüm ticarət yollarının bu ərazilərdən keçməsi ilə bağlı idi. İkincisi, XVIII əsrin birinci rübündə baş verən hadisələr zamanı və xüsusilə də Nadirin yürüşlərindən bu ərazilərin az zərər görməsi nəticəsində iqtisadi həyatın inkişafı, əhali artımı kimi amillərin olması ilə bağlıdır. Nəhayət, bu, Fətəli xan (1758-1789) kimi bacarıqlı dövlət xadimi və ağıllı bir sərkərdənin Quba xanlığına rəhbərlik etməsi ilə bağlı idi. O, dövlət idarə işlərində, vergi və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsində bir sıra dəyişiklik apardı. Vergilərin naiblər tərəfindən toplanması ləğv edildi. Hər bir kəndxuda kəndlidən topladığı vergini birbaşa xanın xəzinə və anbarına özü gətirib verirdi. Feodal özbaşınalığına son qoymaq üçün bir sıra mükəlləfiyyətlər yalnız xanın təyin etdiyi yasavulların tələbi ilə yerinə yetirilirdi. Fətəli xan cənub xanlıqlarından Quba ərazisinə (Şabrana) xeyli əhali köçürdü. Muğanda yaşayan döyüşkən Şahsevən tayfası Quba ərazisində yerləşdirildi. O, dövləti möhkəmləndirmək üçün xırda və orta feodallara, tacirlərə və sənətkarlara, oturaq kəndli əhalisinə arxalanırdı.

Azərbaycanın Şimal-Şərqində güclü bir dövlət yaradan Fətəli xan paytaxtı Şamaxıya köçürməyə cəhd edirdi. Şamaxının paytaxt olaraq seçilməsi təsadüfi deyildi. Bu, birbaşa Şamaxının iqtisadi və siyasi cəhətdən üstünlükləri ilə bağlı idi. Lakin bu arzusunun gerçəkləşməsində Fətəli xan ciddi müqavimətlə rastlaşdı. Azərbaycanın bir sıra xanları (Şəki xanı Hüseyn xan, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, Ketovanlı Ağası xan) və Dağıstan feodalları (Qaraqaytaq üsmisi Əmir Həmzə, qazıqumuxlu Məhəmməd xan, Avar başçıları Nüsal xan və Ümmə xan, tabasaranlı Rüstəm, canqutaylı Əlisultan, Dişsiz Məhəmməd və başqaları) Quba xanlığının güclənməsindən narahat idilər. 1773-ci ildə Şəki, Qarabağ, Avar xanlığının qoşunu Şamaxını tutdu, lakin burada möhkəmlənə bilmədi. Bundan sonra 1774-cü ilin iyul ayında birləşmiş qüvvələrlə Xudat yaxınlığında Gavduşan çölündə baş verən döyüşdə Fətəli xan məğlub olub Salyana çəkildi. Əmir Həmzə Fətəli xanın ölümü ilə bağlı yalan xəbəri Fətəli xanın arvadı olan öz bacısı Tutu Bikəyə göndərdi ki, Dərbənd şəhərinin qapılarını açsın. Lakin ərinin ölüm xəbərinə inanmayaraq Tutu xanım Dərbənd qalasının müdafiəsinə özü rəhbərlik edərək qalanı təslim etmədi. Qazıqumuxlu Məhəmməd xan isə Qubanı ələ keçirə bildi. Gizli surətdə Salyanı tərk edərək Dərbəndə qayıdan Fətəli xan Dərbəndin müdafiəsi ilə özü məşğul olmağa başladı. Yenidən Dərbəndə hücum edən Əmir Həmzə şəhəri 9 ay mühasirədə saxlasa da şəhərə daxil ola bilmədi. Çevik siyasət yürüdən Fətəli xan Rusiya hökuməti ilə Əmir Həmzə arasında S.Q.Omelinin üstündə yaranmış narazılıqdan (Xəzər dənizinin qərb sahillərində kəşfiyyat aparən S.Q.Omelin Əmir Həmzə tərəfindən həbs edilmiş və o, dustaqxanada ölmüşdü) istifadə edərək II Yekaterinanın Əmir Həmzəni cəzalandırmaq üçün göndərdiyi general İ.F. de Medemlə müttəfiqi Şamxal Murtuzəli xan vasitəsi ilə əlaqə quraraq birgə fəaliyyətə başladı. 1775-ci ilin martında general de Medem Şamxal Murtuzəli xanla birgə Əmir Həmzəyə qarşı yürüşə başladı. Nəticədə Əmir Həmzə Şəhərin müdafiəsini buraxaraq şəhərdən uzaqlaşdı.

Xanlığın əvvəlki nüfuzunu bərpa etdikdən sonra o, əsas diqqətini Qarabağ xanlığına yönəltdi. Diplomatiya yolu ilə Qarabağ

xanlığını özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün bir sıra addımlar atdı. O, 1779-cu ildə müttəfiqi Bakı xanı Məlikməhəmməd xanı Qarabağ xanının yanına göndərir. Bu elçiliyin mahiyyətini başa düşən İbrahimxəlil xan Bakı xanını həbs edərək iki il onu həbsdə saxlayır. Qarabağ xanlığı ilə münasibətlər yaxşılaşmaqdan daha da pisləşir.

O, Kərim xan Zəndin «nigah diplomatiyası» ilə xanlığı özündən asılı salmaq niyyətini rədd etdi və bacısını onun oğluna vermədi.

Fətəli xan Gavduşan vuruşmasından sonra Rusiya ilə münasibətlərə xüsusi diqqət yetirdi. 1775-ci ilin yazında Dərbənd hakimi Mirzəbəy Fərhadbəylinin başçılığı ilə Rusiya sarayına elçi göndərdi. Fətəli xanın məktubunda onun Rusiyaya sadıq qalacağı, Rusiya ilə ticarət müqaviləsi bağlayacağı və s. göstərilməklə müstəqilliyini də əsaslandırır. Rusiya Quba xanlığının İranın tərkib hissəsi olduğunu bildirdi və onun müstəqilliyini tanımadı. 1787-ci ildə Quba xanlığının Mirzə Sadıq Məhəmmədvaliyevin başçılığı ilə Rusiyaya gedən 12 nəfərdən ibarət elçi heyəti yenə də uğur qazanmadı.

Fətəli xan Azərbaycanın cənub torpaqlarını tutmaq üçün 1784-cü ildə hücum edərək Ərdəbil və Meşkini ələ keçirdi. Lakin burada qala bilmədi. Azərbaycan hakimlərinin separatçılıq meyilləri və Rusiya çarının bundan narazı olması onun geri qayıtmasına səbəb oldu. Fətəli xan 1789-cu ildə Bakıda Azərbaycanın cənubuna yeni bir hücum hazırlaşarkən vəfat etdi. Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi baş tutmadı. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlanları Əhməd xan (1789-1791) və Şeyxəli xanın (1791-1810) dövründə xanlıq zəifləmiş, Quba xanlığından asılı olan xanlıqlar onun tabeliyindən çıxmışlar. Rusiya Cənubi Qafqazda öz maraqlarını həyata keçirərək burada möhkəmlənmək qərarına gələndə Quba xanlığının sərhədlərini qorumaq xeyli çətinləşdi və 1806-cı ildə Quba xanlığının varlığına son qoyularaq Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı.

Ağa Məhəmməd xan Qacarı Azərbaycanın Şimal torpaqlarına yürüşü

XVIII əsrin 70-ci illərinin sonlarında uzun müddət Kərim xan Zəndin yanında əsirlikdə olan Ağa Məhəmməd Qacar əsirlikdən qaçaraq öz doğma elinə döndür. Qacar-türk tayfa birliyi onu özünə rəhbər seçir. Çox böyük istedadla malik Ağa Məhəmməd qısa bir müddətdə ətrafına xeyli güc toplaya bilir. O, Azərbaycanın cənubundakı və İrəndəki qarmaqarışıqlıqdan bəhrələnərək, İranda və Cənubi Azərbaycanda bir sıra xanlıqların müqavimətini qıraraq güclü bir mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradır (onun hakimiyyətə gətirdiyi Qacarlar sülaləsi 1925-ci ilədək İranda hakimiyyətdə olur). Belə bir güclü dövlətin yaranması Cənubi Qafqaz dövlətləri, o cümlədən Qarabağ xanlığı üçün də güclü təhlükə mənbəyi idi. Digər tərəfdən XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı imperiyası üzərində ciddi qələbələr qazanan və əvvəllərdən də Cənubi Qafqazda maraqları olan Rusiyanın bu regionda aktiv siyasət yürütməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Regionda iki güclü dövlətin Cənubi Qafqaz uğrunda gözlənilən mübarizəsi Şimali Azərbaycan xanlıqlarını bu dövlətlərdən və qonşu xanlıqlardan özlərinə etibarlı müttəfiqlər axtarmaq məcburiyyətində qoymuşdu. 1783-cü ildə Georgiyevsk müqaviləsi əsasında Gürcüstanın Rusiya təbəçiliyinə keçməsi, Quba, Qarabağ və İrəvan kimi xanlıqların Rusiya ilə danışıqlar aparması və Rusiyaya meyillənməsi Qacarı Cənubi Qafqaza irimiqyaslı hərbi kompaniyalar başlamasına səbəb oldu. Rusiya tərəfindən ağır zərbələr alan Türkiyə də Ağa Məhəmməd xan Qacarı Cənubi Qafqaza hücumunda maraqlı idi. Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələrini genişləndirən Qacar Osmanlı Sultanı tərəfindən Gürcüstanı tutduğu təqdirdə şah kimi tanınacağı vədini almışdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacarı Azərbaycanın şimalına birinci yürüşü. Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarını əvvəlcə dinc yolla özündən asılı salmağa çalışdı,

xanlara məktub yazaraq, onun hakimiyyətini qəbul etmələrini tələb etmiş, lakin onlardan rədd cavabı almışdı. İbrahim xan onun qasidinə demişdi: «Mənim atam vəsiyyət etmişdir ki, heç kəsə bax-xərac verməyim, heç bir dövlətə də təbə olmayım».

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar 85 minlik qoşunla Azərbaycana hücum etdi. Birinci dəstə Muğandan keçib Dağıstanı, ikinci dəstə İrəvanı ələ keçirməli, üçüncü dəstə Qacarı başçılığı ilə Qarabağdan keçib Tiflisi tutmalı idi. Qacar Şuşanı mühasirəyə aldı. 33 günlük mühasirə bir nəticə vermədi. O, Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Tiflisə hərəkət etdi. Cavad xan və İbrahimxəlil xanın düşmənləri olan müləklər də ona qoşuldular. 1795-ci il sentyabrın 12-də Qacar heç bir çətinlik çəkmədən Tiflisə daxil olub şəhəri darmadağın edərək, 12 min əsir və çoxlu qənimət ələ keçirib Muğana gəldi. Lakin general Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Cənubi Qafqaza hücum etdiyi zaman Qacar Muğanda özünü şah elan edib İrana qayıtdı.

Ağa Məhəmməd şah Qacarı Azərbaycanın şimalına ikinci yürüşü. Rusların Azərbaycanı tərk etməsindən sonra 1797-ci ilin yazında Qacar ikinci dəfə Şimali Azərbaycana hücum edir. O, Şamaxını ələ keçirdikdən sonra Qarabağa doğru yürüş edir. Bu zaman Qarabağda quraqlıq və aclığın olması əhəlinin vəziyyətini pisləşdirmişdi. Qacar Şuşanı mühasirəyə aldı. Şuşa qalasını dağıdıcı atəşlərə məruz qoyan Qacarı topçuları üzərinə kiçik bir dəstə ilə hücumla keçərək onlara ağır zərbə vuran İbrahimxəlil xan qoşunun xəbər tutması səbəbi ilə şəhərə geri dönmə bilmir və Balakəne, qohumu Ümmə xanın yanına gedir. İbrahimxəlil xanın yoxluğu onun əsir düşməsi və ya qaçması haqqında müxtəlif şayiələr Şuşanın müdafiəçilərinin əzminə təsir edir və şəhər təslim olur. Fateh kimi Şuşa qalasına daxil olan Şah Qacara Qarabağın paytaxtında uzun müddət yaşamaq nəsis olmur. O, şəhərə daxil olduqdan bir neçə gün sonra (iyun ayının 5-də) öz iqamətgahında saray xidmətçiləri tərəfindən öldürülür. Bundan xəbər tutan İbrahimxəlil xan dərhal Şuşaya qayıdır və şahın cəsədini böyük hörmətlə İrana yola salır. Beləliklə, Ağa Məhəmməd Şahın ölümü onun Azər-

baycan xanlıqlarını birləşdirmək uğrunda cəhdlərini yarımçıq qoyur. Şah Qacardan sonra hakimiyyətə gələn onun qardaşı oğlu Fətəli şah İbrahimxəlillə qohum olmaq arzusunda olduğunu bildir. Bu təklifə razı olan Xan qızı Ağabəyimi şahın sarayına göndərir və gərginliyi aradan qaldırır. Bundan sonra Azərbaycanın şimal xanları yenidən müstəqillik qazanır. Lakin onların bu müstəqilliyi çox qısa sürdü. Çünki, Azərbaycanın başının üstünü yenə qara buludlar almışdı. I Pyotrdan başlayan Xəzəryanı vilayətlərin və Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsi siyasətinin reallaşması üçün əlverişli vəziyyət yaranmışdı. Bir tərəfdən xanlıqlar arasındakı daxili savaqlar, pərə-kəndəlik, eləcə də Türkiyə və İran kimi dövlətlərin zəifləməsi və s. kimi amillər regionda Rusiyanı aktiv işğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan verdi. Nəticədə Azərbaycanın tarixi ərazilərində yarım əsrdən çox davam edən mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması prosesi yarımçıq qaldı.

Azərbaycanın Şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi

1801-ci il sentyabrın 12-də Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifestə əsasən, Qazax və Şəmsədil sultanlıqlarının əraziləri də çar Rusiyasının tərkibinə birləşdirildi. Bütünlüklə Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsini qarşısına məqsəd qoyan çar I Aleksandr özünün Qafqazdakı emissarlarına göndərdiyi Azərbaycanla bağlı bir göstərişdə deyirdi: "Ətraf hökmdarlar və xalqlarla əlaqə saxlayaraq Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən hələ Baba (Fətəli şahın) hakimiyyəti altına düşməmiş və buna görə də belə bir şəraitdə əlbəttə, özlərinin təhlükəsizliyi naminə Rusiyaya daha çox meyl göstərəcək İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqların xanlarını tərəfimizə cəlb etməli".

Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal ərafəsində beynəlxalq vəziyyət də birmənalı deyildi. Belə ki, XVIII əsrin II yarısında Rusiya tərəfindən ard-arda ağır məğlubiyyətlərə düşərək olan və 1799-cu il müqaviləsi ilə Rusiya ilə ittifaqda olan Türkiyə Cənubi Qafqazdakı

torpaqların işğalına seyrçi qalaraq etirazını bildirmə bilmədi. Avropa dövlətlərinin yardımına arxalanan İran isə bu işğalla barışmaq istəmirdi. Fətəli şah Gürcü knyazlarının bəzilərini və bir çox Şimali Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə çəkərək Rusiyaya qarşı müqavimət hərəkatının yaradılmasına çalışırdı.

1802-ci ildə əslən gürcü knyazlarından olan Sisyanovun Qafqaza baş komandan təyin edilməsi Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalını sürətləndirdi. Elə həmin ilin dekabrında Georgiyevsk şəhərində Sisyanov, Quba və Talış xanları (Bakı xanının iştirakı da nəzərdə tutulurdu, lakin o görüşə qatılmır) və Dağıstan hakimlərinin (Tarku şamxalı, Qaraqaytaq usmisi, Tabasaran hakimi və s.) iştirakı ilə 12 maddədən ibarət müqavilə imzalanır. Müqavilə iştirakçıları öhdəlik götürürdülər ki, öz aralarındakı düşmənçilik, narazılıq və çəkişmələri dayandıraraq bir-biriylə savaşa aparmayacaqlar (1-ci maddə), mübahisələri dinc yolla həll edəcəklər (2-ci maddə), İrana qarşı birgə çıxış edəcəklər (3-cü maddə). Digər maddələr də ticarət və dənizçilik işinə dair razılaşmaları əhatə edirdi. Lakin Rusiyanın aqressiv siyasətinə məruz qalan birlik tezliklə öz əhəmiyyətini itirdi.

Ümumiyyətlə, xanlar Rusiyaya münasibətdə ehtiyatlı hərəkət edirdilər. Onlar bu dövlətə etibar etmirdilər. Bunun səbəbini səyyah S.D.Burnaşov belə izah edir: «Azərbaycanın bütün müstəqil xanlarının Rusiya barəsindəki fikirlərinin ümumi mahiyyəti eyni idi. Onlar hakimiyyətlərinin Rusiya tərəfindən qəsb olunacağından ehtiyat edirdilər və rusların Avropa idarəçilik qaydalarını onların (xanlıqların) hüdudlarına gətirəcəyindən çox narahat idilər. Xanların bu təhlükə qarşısındakı vahiməsi onları türklərlə danışıqlara sövq edirdi».

1803-cü ilin martında general Qulyakovun başçılıq etdiyi rus qoşunları 5 min gürcü könüllülərinin köməyi ilə Car-Balakəne hücum etdi. Qanıq (Alazan) çayı sahilində baş verən döyüşdə carlılar ciddi müqavimət göstərsələr də məğlub oldular. Rus qoşunları Carı dağıtdı, sonra isə Balakəni ələ keçirdi. 1803-cü il aprelin 12-də Tiflisdə Car-Balakənin Rusiya tərkibinə qatılması şərti ilə

«Andlı öhdəlik» haqqında saziş imzalandı. Sazişə görə Car-Balakən camaatı Rusiyaya ipəklə xərac ödəməli, sədəqə əlaməti olaraq əmanətlər (girov) verməli, öz ərazisində rus qoşunları yerləşdirməli idi. Lakin əhali bu şərtləri qəbul etmədi. 1804-cü ilin yanvarında Qulyakov yenidən Cara soxuldu və oranı yandırdı. Zaqatala yaxınlığında dərədə baş verən döyüşdə rus qoşunları məğlub edildi, Qulyakov öldürüldü, rus qoşunlarının qalıqları Muxax kəndinə çəkildi. Lakin Car döyüşçülərinin bu uğuru uzun sürmədi. Müqavimət göstərən adamların bağışlanması haqqında carlıların xahişini rədd edən Sisyanov yenidən Car-Balakəni ələ keçirərək Rusiyaya tabe etdirir. Car-Balakənin ardınca İlisu sultanlığı işğal olunur.

Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya işğalına qarşı mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri Gəncə xanı Cavad xanın adı ilə bağlıdır. Gəncəni "İranın şimal əyalətlərinin açarı" adlandıran Rus ordusunun komandanlığı şəhərin ələ keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Şəhərin əlverişli coğrafi mövqeyi ilə bağlı General Sisyanov çar I Aleksandra yazdığı məktubda bildirirdi ki, "Gəncə qalası yerləşməsinə görə bütün Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq (imkanı verdiyindən) onun ələ keçirilməsini Rusiya üçün önəmli saymağa əsas verir".

Sisyanov Cavad xana göndərdiyi ikinci məktubunda iddia edirdi ki, Gəncə və onun ətrafı vaxtilə Gürcüstanı məxsus olmuş, siz isə altı il əvvəl Rusiyanın himayəsini qəbul etmişsiniz. O, Cavad xana hədə-qorxu gələrək, şəhəri döyüşsüz təslim etməyi tələb edir. Lakin Cavad xan Sisyanovun təklifini rədd edərək ona cavab yazaraq bildirir: "Yazırsan ki, şahzadə Tamara zamanında Gəncə Gürcüstandan asılı olmuşdur. Bu nağıla bir kimsə inanmaz. Amma əcdadlarımız Abbasqulu xan və başqaları Gürcüstanı idarə edirdilər. İnanmırsansa yerli qocalardan soruş. Hələ indiyədək Gürcüstanda onun məscid və dükənləri qalır... İraklinin və atamızın dövründə Gəncə və Gürcüstanın sərhədləri dəqiqləşdirilib. Bununla belə, mən desəm ki, babalarım Gürcüstanda vali olublar, bir kimsə bu sözə hörmətlə yanaşmaz, bir kimsə də Gürcüstanı mənə qaytarmaz..."

Mənimlə savaşımaq istəyirsinizsə mən hazır... Qorxu gəlməsin ki, təklifini qəbul etməsəm, başıma bəla gələcək. Əslində bədbəxtlik səni Peterburqdan qova-qova bura çəkib gətirib. Bunu zaman, bir də savaşı özünü göstərəcək".

Rədd cavabını alan Sisyanov rus qoşunlarına hücumla keçmək əmrini verir. Gəncəyə hücum 1803-cü il noyabrın 22-də başlandı. İlk döyüş şəhərdən bir qədər aralı Quru qobu adlı yerdə baş verdi. Cavad xan itki verərək şəhərə geriyyə çəkilməsindən istifadə edən rus qoşunları şəhəri mühasirəyə aldılar. Mühasirə zamanı general Sisyanov üç dəfə Cavad xana məktub göndərərək barışıq təklif edir. Onun axırıncı məktubuna Cavad xan belə cavab göndərir: "Onun axırıncı məktubuna Cavad xan belə cavab göndərir: «O ki qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyaldən əl çək, Gəncəyə yalnız meydimin üstündən keçə bilərsiniz... özgə cür yox».

1804-cü il yanvarın 3-də general Sisyanov bir aydan artıq mərdliklə müdafiə olunan şəhəri şiddətli top atəsinə tutub qalaya yaxınlaşa bilir. Gecə yarından keçmiş ruslar qala divarını aşaraq şəhərə daxil olur. Cavad xan onları Gəncənin Qala bürcündə əlində qılıncı qarşılayır. Lakin hərbi-texniki cəhətdən və sayca üstün olan (Gəncəyə hücum edən rus qoşunlarının sayı 20 minə çatırdı. Bu şəhərin müdafiəçilərinin sayından təxminən 10 dəfə çox idi) ruslar qələbə çalırlar. Cavad xan, Tağı və Həsən adlı iki oğlu, Mahmud və Bağır adlı iki qardaşı və 2 minə qədər əsgər Gəncənin müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıqla həlak oldular. Xanın arvadı Böyükxanım da qalanın müdafiəçiləri sırasında döyüşmüş və Sisyanov xan sarayına xanın və oğullarının meyitlərini almağa gələndə ərinin qılıncını qaparaq onu öldürməyə cəhd etmişdi.

Tarixçi Rəşid bəy İsmayilov gəncəlilərin qəhrəmanlığı barədə yazırdı: "...Gəncəlilər həqiqətən şir kimi müqavimət göstərirdi, rusların üzərinə dolu kimi güllə, daş və ox yağdırırdılar. Əsgərləri görmək qəsdilə gəncəlilər yapıncıları neftlə isladib onlara qarşı atırdılar. Topların sədəsi, güllələrin vıyılması, qalanın içindən çıxan ah-nalə eşşə dayanmış, ətrafa dəhşətli vahimə salmışdı... Qala bürclərindən birində Cavad xan topun üzərinə qalxaraq əlində

siyirmə qılınc rusların hücumunu fəvqəladə dərəcədə mətanətlə dəf edirdi”.

Ruslar Gəncənin alınmasına o qədər önəm verirdilər ki, şəhərin alınmasında iştirak edənlərə vermək üçün xüsusi medal təsis etdilər. Şəhərin adı dəyişdirilərək, çarın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Şəhərin köhnə adını işlədənlər bir manat gümüş pulla cərimə edilirdi. "1804-cü ildə ruslar Gəncəni işğal etdikdən sonra əhalinin sayı hədsiz dərəcədə azalmışdı. 3700 nəfər qalanı müdafiə edərkən həlak olmuş, minlərlə gəncəli, o cümlədən xanın qohumlarından 200 ailə şəhəri tərk edərək əsasən İrana köçmüşdü. Əgər 1802-ci ildə şəhərin əhalisinin sayı 25700 nəfər idisə, işğaldan sonra bu rəqəm 5460 nəfərə enmişdi”.

Gəncənin tutulması digər xanlıqların da işğalına yol açdı. Rusların Azərbaycanın içərilərinə doğru hücumu İranın narazılığına səbəb oldu. 1804-cü ilin mayında İran rəsmi olaraq Rusiyadan qoşunlarını geri çəkəməsinə istədi. Rusiya bu tələbi rədd etməklə savaşa başlanması qaçılmaz oldu. Fətəli şahın oğlu Abbas Mirzənin, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət 60 minlik ordusu iki istiqamətdən (İrəvan-Qazax və Şuşa-Gəncə) Cənubi Qafqaza daxil oldu. Lakin Üçkilisə və Qəmərlidə baş verən döyüşlərdə Abbas Mirzənin ordusunun məğlub xəbərini eşidən Fətəli şah da buraya gələrək İrəvanı mühasirəyə alan Rus qoşunlarının arxasına keçərək onları mühasirəyə aldı. Vəziyyətin gərgin olduğunu görən Sisyanovun müttəfiqləri olan gürcü knyazları və Şəmsədil və Qazax türkləri ondan üz döndərərək ittifaqdan çıxdılar.

Mühasirədən çıxıb Tiflisə döən Sisyanov az sonra Borçalıda və Gürcüstan əyalətlərində üsyan qaldırmış azərbaycanlı türklərinin üsyanlarını yatıraraq onları yenidən Rusiyaya təbə etdirir. Sonra o, mayor Lisanoviçi İbrahim xanın yanına göndərərək ondan Rusiya təbəəliyini qəbul etməsinə istəyir. Bu zamanlar Qarabağda vəziyyətin hədsiz mürəkkəb olduğunu bildirən Əhməd bəy Cavanşir yazırdı: "Şuşada əyanlar bir-birinə düşmən olan iki dəstəyə bölünmüşdülər. Bu dəstələrdən biri rusların Zaqafqaziyanın işlərinə qarışmasını gözləyərək heç bir vəchlə İrana təbə olmaq istəmir, digərləri

isə... İran hökmdarını razı salmağa çalışır". Sonda ruslara rəğbət bəsləyən Məhəmmədhasən ağanın tərəfdarları üstün gəlir. Təbii ki, bu mövqenin qələbəsində Gəncənin fəth edilməsi də öz rolunu oynayır. Nəticədə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Sisyanovun təklifini qəbul edərək 1805-ci il may ayının 14-də Şuşadan Kürəkçay sahilinə gəlib sülh müqaviləsinə qol çəkir. Müqavilədə göstərilirdi ki, Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilir. May ayının 21-də İbrahimxəlil xanın qayını, Şəki xanı Səlim xan Kürəkçaya gəlib rus generalının təklif etdiyi müqaviləni imzalayır. Lakin o, Şəkiyə qayıdan kimi müqavilənin şərtlərinə əməl etməyəcəyini bildirir.

Noyabr ayında Sisyanov əvvəlcə Şəki, az sonra isə Şamaxı xanlıqları üzərinə hücum edir. Kiçik döyüşlərdən sonra təslim olan Şəki xanı Səlim xan və Şamaxı xanı Mustafaxan Sisyanovun təklif etdiyi müqaviləyə qol çəkməyə məcbur olurlar. Bundan sonra Sisyanov Bakıya tərəf hərəkət edir. 1806-cı il yanvarın 30-da Bakı qalasına yaxınlaşır. General şəhər kənarında olan malikanələrin birində Bakı xanı Hüseynqulu xanla Bakı qalasının təslim edilməsi ilə bağlı danışıqlara başlayır. Danışıqlar yekunu olaraq Hüseynqulu xan xanlığın Rusiya təbəəliyinə keçməsinə razı olur. Fevral ayının 8-də qalanın giriş qapısı ağzında qala açarının Sisyanova təqdimatı mərasimi olur. Mərasimdə Sisyanov açarların ancaq Hüseynqulu xan tərəfindən təqdim edilməsini tələb edir. Açarlar Sisyanova verildikdən xanın xalası oğlu İbrahim bəy onu tapança ilə vurub öldürür. Bu dəhşətli hadisədən sonra Bakıda olan rus qoşunu "quru yol ilə qayıtmaqdan çəkinərək" tez-tələsik gəmilərə doluşub Həştərxana qaçır.

Həmin hadisənin təsiri ilə bir çox xanlıqlar rus hökumətindən üz döndərirlər. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın da bu fikirdə olduğunu duyan Şuşadakı rus qoşun dəstəsinin komandiri, Cavad xanın qatili "dəli mayor" adlanan Lisanoviç gecə ikən 200 nəfər rus əsgəri ilə xanın evinə hücum edərək ailəsi özü ilə birlikdə İbrahimxəlil xanı və 17 bəyzadəni vəhşicəsinə qətlə yetirir. Bu faciədən bərk təsirlənən Şəki hakimi Səlim xan İbrahimxəlil xanın, bacısının və

bacısı uşaqlarının qisasını almaq üçün Şakidə olan rus əsgərlərini qılıncdan keçirərək, əksəriyyətini qırır. İbrahimxəlil xanın sağ qalmış yeganə oğlu Mehdiqulu ağa Qarabağın xanı təyin edilir.

Sisyanovun yerinə Qafqaz qoşunlarının komandanı təyin edilən mənşəcə dağ yəhudiəsi olan general Qudoviç dərhal hərbi əməliyyata başlayıb itaətsizlik göstərmiş xanlıqları yenidən Rusiyaya tabe olmağa məcbur etdi.

1808-1809-cu illərdə İngiltərə ilə İrəvanın yaxınlaşması İrəvanın Cənubi Qafqaz cəbhəsində fəallaşmasına gətirib çıxardı. Lakin bu hücumlar da Qafqaz cəbhəsində ciddi dəyişiklərə səbəb olmadı.

1810-1812-ci illər çar Rusiyasının Osmanlı İmperiyası ilə olan savaşlarında Türkiyənin uğursuzluqları 1812-ci ilin yayında Buxarest müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. Bu müqaviləyə əsasən Osmanlı İmperiyası Rusiyanın Qafqazı işğalını tanıyır və bu torpaqlara iddiasından əl çəkir.

1812-ci ildə Napoleonun Rusiyaya hücumundan bəhrələnməyə çalışan İran taxt-tacının varisi Abbas Mirzə Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğal etdiyi əraziləri geri qaytarmaq üçün irimiyaşlı hərbi əməliyyatlara başlayır. 1813-ci ilin əvvəllərinə qədər davam edən hərbi əməliyyatlarda İran tərəfinin səylərinə baxmayaraq ciddi uğurlar əldə etmək mümkün olmur. Nəticədə Rus qoşunları üstünlüyü ələ alaraq bölgədə hərbi-siyasi üstünlük qazanır. Cəbhədəki uğursuzluqlar və 1812-ci il Vətən müharibəsindən qalib çıxan Rusiyanın hərbi-siyasi və beynəlxalq mövqelərinin güclənməsi, hərbi cəhətdən zəifləmiş və gücdən düşmüş İranı Rusiya ilə sülh danışıqlarına başlamaya vadar edir. Sülh danışıqları 1813-cü ilin 12 noyabrında Gülüstan (Qarabağ) kəndində birinci Rusiya-İran savaşının qurtarmasını bildirən müqavilənin imzalanması ilə yekunlaşır. Tarixə "Gülüstan" müqaviləsi adı ilə daxil olan bu sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Şimali Azərbaycan xanlıqlarından İrəvan və Naxçıvan istisna olmaqla yerdə qalan bütün xanlıqlar (Talış, Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki) çar Rusiyasının tərkibinə qatılır.

Şimali Azərbaycan Gülüstan müqaviləsindən sonra

1825-ci ildə Rusiyada baş verən Dekabristlər üsyanından faydalanmağa çalışan İran şahı Rusiya ilə müharibənin yetişdiyini güman edərək müharibə hazırlıqlarına başladı. Digər tərəfdən çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda xanlıqlara qarşı apardığı siyasət yerli hakim elita arasında ciddi narazılıqlara səbəb olmuşdu. Bu amildən də istifadə etməyə səy göstərən İran qoşunları 1826-cı il iyulun 13-də Abbas Mirzənin rəhbərliyi ilə 60 minlik ordu ilə Şimali Azərbaycan torpaqlarında rus işğalçılarına qarşı müharibəyə başladılar. Qed edək ki, Rus işğalçılarına qarşı döyüşlərdə Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, Bakılı Hüseynqulu xan, Qarabağlı Mehdiqulu xan, Şəkili Solim xanın oğlu Hüseyn xan, Şirvanlı Mustafa xan və başqaları da İran tərəfindən iştirak edirdilər.

İlk vuruşmalarda bir sıra uğurlar qazanan "Abbas Mirzənin türk piyada qoşunu" Şuşa şəhərinə yaxınlaşaraq şəhəri mühasirəyə aldılar. Lakin şəhərin müdafiəsinin uzanması (48 gün) və iri qüvvə-

lərin burada cəmləşərək qalması rusların yenidən toparlanmasına şərait yaratdı.

Bu arada Rusiyanın apardığı işğalçılıq siyasəti və əhaliyə edilən zülmərə qarşı Qafqazın baş komandanı general Yermolovun sözü ilə desək "bəylərin və başqa zümrədən olan məskunların" çıxışları genişlənməyə başladı. "Ümumimüsəlman üsyanı" kimi dəyərləndirilən bu hərəkətin ələvəyə qatılmasında öz doğma yurdlarına dönmüş xanların işğalçılara qarşı çağırışları da az rol oynamamışdı.

Qarabağda və digər xanlıqların ərazilərində vəhşiliklər törətmiş erməni əsilli rus generalı R.Q.Mədətovun malikanəsini yandırmış yerli silahlı dəstələr rus qüvvələri ilə ciddi döyüşlərə girərək, onları itkilərə məruz qoyurdular. Bir sıra xanlıqlar qısa müddətə olsa da öz hakimiyyətlərini yenidən bərpa edə bildilər. Bunlara misal olaraq Şirvanda, Mustafa xanı, Talışda Mirhəsən xanı, Qubada Əhməd xanı və Şakıda Hüseyn xanı göstərə bilərik.

Lakin tezliklə ələvə qüvvələrlə gücləndirilən Qafqazın Baş Komandanı Yermolov üstünlüyü ələ alaraq yenidən xanlıqların ərazilərini işğal etdi. Nəticədə xanlar və onların yaxınlarının bir qismi çarizmin cəza məşininin qurbanlarına çevrildilər, digər bir qismi isə yenidən İrana dönməyə məcbur oldu. Çarizmin həyata keçirdiyi cəza tədbirləri nəticəsində təkcə Quba əyalətində 1826-1827-ci illərdə həbs edilmiş 57 nəfərdən, o cümlədən 3 xan və 7 bəy olmaqla haqqında ölüm hökmü çıxarıldı, qalanları isə uzun müddətə həbsxanalara salındılar. Müsəlman əyalətlərinin rəisi fon Krabbe Quba, Şirvan və Bakı əyalətlərinin komendantlarına göndərdiyi 16 dekabr 1826-cı il tarixli təlimatında həbsə alınan bütün bəyləri filiz mədənlərində ağır işlərə sürgün etməyi, onların yetkinlik yaşına çatmış kişi övladlarını isə Həştərxana hərbi-yetim şöbəsinə göndərməyi qəti surətdə tapşırırmışdı. Təlimatda Rusiya hökumətinə düşmən mövqə tutan bütün bəylərin daşınmaz və daşınan əmlakı Rusiya dövlətinin xəzinəsinə verilməsi irəli sürülürdü. Eyni zamanda İrana getmiş xanların və onların yaxınlarının bütün əmlak və torpaqları müsadirə edildi.

İranla-Rusiya arasında aparılan müharibə İranın hərbi-texniki cəhətdən geriliyini üzə çıxardı. Yaxşı təşkil olunmuş və daha mütərəqqi silahlara malik Rusiya İranla müharibədə bir-birinin ardınca uğurlar qazanmağa başladı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ələ keçirən Rusiya tərəfi, tezliklə rus birləşmələrinin komandanı Eristovun rəhbərliyi ilə 1827-ci ilin oktyabrın 2-də Mərəndi tutub Təbrizə doğru irəlilədi. Bir neçə gündən sonra, oktyabrın 13-də onlar Təbriz şəhərini də ələ keçirdilər. İranın yeni ərazilərinin, o cümlədən Tehranın ələ keçirilməsi təhlükəsi yarandığını gören İran tərəfi danışıqlara başladı. Sülh sazişinin imzalanmasına maraqlı olan hər iki tərəf, nəhayət 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində (Təbrizdən bir qədər cənubda yerləşir) 16 maddədən ibarət Rusiya – İran müqaviləsini imzaladılar.

Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinin ikinci mərhələsi də başa çatdı. Müqaviləyə görə Rusiyanın qoşunları Arazdan cənubdakı torpaqlardan çıxarıldı. Gülistan müqaviləsindəki torpaqlara ələvə olaraq yenidən işğal

olunmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatıldı (III maddə). Bundan başqa İran Rusiyaya 20 milyon gümüş rubl təzminat verməli idi (II maddə). Təzminat verilənə qədər zəbt edilmiş cənub vilayətləri Rusiyanın himayəsində qalacaqdı. Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququ təsdiq edildi (VIII maddə). X maddə ticarət konsulluğunun açılmasından, XI maddə qarşılıqlı olaraq müharibə ilə dayandırılmış işlərin bərpasından bəhs edirdi. XII, XIV, XI maddələr iki ölkə arasında əhalinin hərəkəti və başqa məsələlərə toxunur. XV maddə ermənilərin kütləvi şəkildə İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə bağlı idi.

Beləliklə, Rus-İran müharibələrinin ən başlıca yekunlarından biri Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqazın tamamilə ələ keçirilməsi oldu. Azərbaycan xalqı üçün bu müharibələrin ən faciəli sonluğu ondan ibarət idi ki, tarixi Azərbaycan torpaqları ikiye bölünərək parçalandı. Şimali Azərbaycan Rusiyaya, Cənubi Azərbaycan isə qacarların idarə etdiyi İran şahlığına qatıldı. Nəticədə vahid xalq ikiye bölünərək öz iradəsindən asılı olmadan fərqli sosial-iqtisadi, mədəni və siyasi inkişaf yolu ilə irəliləməyə məcbur edildi.

Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının işğalı altında

Çarizm Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirərkən ona tək xammal və satış bazası kimi (bütün müstəmləkəçi rejimlər üçün xarakterik olan) baxmırdı. O, eyni zamanda burada qarşısına məqsəd kimi qoyduğu iki başlıca vəzifəni də həyata keçirməyə başladı. Bunlardan birincisi, ölkədə hələ də kifayət qədər nüfuza malik hakim zümrənin (xan, bəy, sultan, ağa və s.) nüfuzunun aşağı salınaraq sıradan çıxarılması və əvəzində xalqın mü-qavimət gücünün zəiflədilərək tamamilə müti vəziyyətə salınması idi. İkincisi isə, buraya qonşu ölkələrdən xristian əhalinin kütləvi surətdə köçürdərək müsəlman türklərin Cənubi Qafqazdan sıxışdırılıb çıxarılması idi.

Cənubi Qafqazda öz despotik rejimini quran çarizm bu iki vəzifənin həyata keçirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İlk addım olaraq yarım müstəqil xanlıqların mövcudluğuna son qoyularaq (1810-cu ildə Quba xanlığı, 1819-cu ildə Şəki xanlığı, Qazax və Şəmsədil sultanlıqları, 1820-ci ildə Şirvan xanlığı, 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı, 1826-cı ildə Talış xanlığı və s. ləğv edildi) onların bütün xəzinələri və mülkləri Rusiya dövlətinin xeyrinə müsadirə edildi. Xanlara və onların ailə üzvlərinə qarşı təzyiq və repressiyaların həyata keçirilməsi onların əksəriyyətinin ölkəni tərk etməsinə və qonşu dövlətlərə sığınmasına səbəb oldu. Çarizm tərəfindən Cənubi Qafqazın inzibati idarəetməsində tətbiq olunan komendant sistemi (ləğv edilən xanlıqların yerinə dairə və əyalətlər yaradılırdı ki, onların da başında faktiki olaraq bütün hakimiyyəti və səlahiyyətləri cəmləşdirən rus zabitlərindən olan hərbi komendantlar dururdu. Bu idarəetmə sistemi komendant üsul-idarəsi adlanırdı.) yerlərdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirən orqan idi. Hədsiz dərəcədə özbaşınalıq edən komendantlar əhaliyə divan tutur, xırda bir narazılığın üstündə məhkəmələr düzəldərək onları Rusiyanın ucqar vilayətlərinə sürgün edir, hakim zümrənin torpaqlarını müsadirə edərək onların mülklərini talan edirdilər. Komendantların yerlərdə törətdiklərinin əndazəni aşdığını və dözülməz olduğunu mərkəzdən gələn rus məmurları da etiraf edirdilər. 1829-cu ildə Cənubi Qafqazı təftiş etmək üçün göndərilən senator Meçnikov və Kutaysov yoxlamanın nəticəsini öz raportlarında belə şərh etmişdilər: "Yüz minlərlə xalqın hüququ, namusu və mülkü komendantların kefinə tabedir. Xanlar dövründə vergi toplananda və ya başqa mükəlləfiyyətlər istəniləndə mahal-dakı adət və ənənəyə, ictimai vəziyyət və mülahizələrə əməl olunduğu halda, komendantlar bu məsələdə kar və korduriar"

Əslində çarizmin komendantlar vasitəsi ilə həyata keçirdiyi bu despotik siyasətinin mahiyyətində xalq arasında nüfuzlu olan hakim silki sıradan çıxarmaqla daha itaətkar və sadıq zümrənin yaradılması dururdu. Bunu hakim Azərbaycan zümrəsinin üzvləri də dərk edirdilər. Qarabağ xanının nəslindən olan və Simbirsk şəhərində

sürgün həyatı yaşamış polkovnik Cəfərqulu ağa Cavanşir bir zamanlar Tataristanda "Qarabağ bəyləri kimi" güclü zadəgan zümərəsinin (xanların, knyazların, əsilzadələrin) olduğunu bildirərək söyləmişdi: "...ruslar onları bütünlüklə yox etdilər, buna görə bu iş sizin də başınıza gələ bilər, buna yol verməmək üçün isə onlar (bəylər-red.) rus hökumətinə qarşı... elə davranmalıdırlar ki, bu hökumət onlardan çəkinib qorxsun, onların yardımına ehtiyacı olsun".

Beləliklə, xalqın öz zadəgan silkini yekdil müdafiəsi, çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti, komendant üsul-idarəsi, çar məmurlarının özbaşınıqları, milli və dini ayrıseçkilik və s. kimi hallar XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın bir çox ərazilərində üsyanların baş verməsinin başlıca səbəbləri idi. Bunlardan 1830-cu ilin mayında başlamış Çar-Balakən üsyanını, 1831-ci ilin martın 5-də başlamış Mirhəsən xanın başçılıq etdiyi Talış üsyanını, 1837-ci il Quba üsyanını və 1838-ci il Şəki üsyanını göstərmək olar.

Bu üsyanlar içərisində geniş vüsət almasına görə Quba üsyanı fərqlənirdi.

Əyalətdə Gimbut (komendant), Şergilov və bu kimi başqa çar məmurlarının hədsiz dərəcədə özbaşınıqları, ağır vergilər, torpaqlarının, xüsusilə də örnüş torpaqlarının mənimlənməsi və s. Quba camaatını üsyana sövq edən amillər idi. Vəziyyəti kəskinləşdirən əyalət komendantı çox müxtəlif adlarla vergilər toplayır, əhalini müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməyə vadar edirdi. Məsələn, Şeşpara mahalının kəndliləri komendant Gimbutdan şikayət edərək bildirirdilər ki, o, camaatdan "zəlzələyə görə pul" toplayır. Üsyanı alovlandıran amillərdən biri də, hökumətin Varşavada yerləşən süvari alayı üçün əyalətdən könüllü atlılar toplaması ilə bağlı qərarı idi. Könüllülərin silah və ləvazimatlarla (at, silah, paltar və s.) təminatı yerli əhalinin hesabına (yerli əhali bir könüllünün təminatına görə 350 manat ödəməli idi) həyata keçirilməsi onların ciddi narazılığına səbəb oldu. Bu işə ilk etiraz edən Dağlıq Yuxarıbaş mahalı oldu və onlar süvari göndərməkdən imtina etdilər. 1937-ci ilin aprelinə baş vermiş bu hadisə Quba əyalətində üsyanın başlanmasına güclü təkan verdi. Tezliklə üsyan qonşu əya-

lətlərə də yayılaraq genişlənməyə başladı. Şeyx Şamilin başçılığı ilə Şimali Qafqaz xalqlarının çarizm əleyhinə mübarizəsini də üsyana təsir edən amillərdən hesab etmək olar. Bölgə xalqlarının ümumi taleyi, Şamil hərəkatının bölgəyə yaxınlığı, yerli əhali arasında bu hərəkata olan böyük rəğbət, Quba üsyanın rəhbərləri ilə Şamilin şəxsi əlaqələri, eləcə də bu üsyanın onun tərəfindən müdafiə olunması (Şamilin Yuxarıbaş kərxudalarının adına ünvanlandığı məktub) və s. kimi hallar Şeyx Şamil hərəkatını Quba üsyanı ilə yaxınlaşdırır, eyni zamanda Qubadakı hadisələrin dinamikasına və müqavimət hərəkatının genişlənməsinə təsir göstərirdi.

1837-ci avqust ayının 20-də Xuluq kəndxudası Hacı Məhəmməd öz oğlunun toyunda silahlı üsyan çağırışı ilə toyda iştirak edən ətraf mahalların kəndxudalarına müraciət etdi. Bu müraciət onlar tərəfindən müdafiə olunaraq, hazırlıqlara başlandı. Tezliklə üsyan Quba əyalətinin 14 mahalından 13-nü (Buducq mahalı istisna olmaqla) əhatə etdi. Bəzi mənbələrə görə üsyançıların sayı 12 minə keçirdi. Əyalətdə bir sıra yaşayış məntəqələri ələ keçirən üsyançılar 1837-ci il avqustun 30-də Quba qalası üzərinə hücum keçərək qalanı mühasirəyə aldılar. Sentyabrın 4-5-i üsyançılar müxtəlif istiqamətlərdən şəhərə hücum etdilər. Lakin Quba qamizonunda yerləşdirilmiş toplardan atılan atəşlər üsyançıların şəhərə daxil olmasına mane oldu. Ancaq buna baxmayaraq üsyanın rəhbərlərindən biri Yərəli öz dəstəsi ilə şəhər əhalisinin köməkliliyi ilə gecə vaxtı qalaya daxil ola bildi. Onlar şəhər məhkəməsinin binasını ələ keçirməyə müyəssər olsalar da, çar ordusunun güclü müqavimətinə rast gələrək qalanı tərk etməyə məcbur oldular. Çar hökuməti üsyançıların üzərinə yaxın əyalətlərdən əlavə qüvvələr çəkib gətirdi. Qalanın ələ keçirilməsinin məyusluğu və qarşı tərəfin qüvvələrinin artması üsyançılar arasında ruh düşkünlüyünün yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə kəndlilərin bir çoxu Hacı Məhəmmədi tərk etməyə başladılar (onun yanında üsyanda iştirak etmiş 9 mahalın kəndlilərindən, üçü qalmışdı). Bu qüvvə ilə mübarizənin mənasız olduğunu anlayan Hacı Məhəmməd ətrafında qalan üsyançıları da evlərinə buraxaraq ailəsi ilə birlikdə Kürə xanlığına

(Dağıstan) getdi. Üsyanın rəhbərlərindən biri Yarəli də dağlara çəkildi.

Beləliklə, XIX əsrin 30-cu illərində baş verən üsyanlar məğlubiyyətlə nəticələndi. Bu üsyanların məğlub olmasının başlıca səbəbləri onların kortəbii, dağınıq, qeyri-mütəşəkkil, məhdud xarakter daşması və sair kimi amillərlə bağlı idi. Ancaq bunlara baxmayaraq bu üsyanlar sonrakı proseslərin gedişinə mühüm təsir göstərdi. Azərbaycanda bu kütləvi silahlı üsyanların təsiri ilə I Nikolay 1840-cı ildə Cənubi Qafqazda inzibati - məhkəmə islahatı keçirərək komendant üsul-idarəsini ləğv etdi. 1846-cı il fərmanına əsasən isə Azərbaycanın zadəgan silkinin ləğvi haqqında əvvəllər verilmiş qanun xüsusi fərmanla aradan qaldırılaraq Rusiya işğalı dövründə onların nəsilərinin sahib olduqları bütün torpaqlar irsi torpaq kimi təsdiq olundu. Bu azərbaycanlıların çarizmə qarşı mübarizədə əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biri idi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə çar Rusiyasının zəbt etdiyi Azərbaycan ərazilərində həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də daha etibarlı dayaq yaratmaq məqsədilə buraya xristian əhəlinin köçürülməsi və onların burada məskunlaşması üçün stimullaşdırıcı addımlar atması ilə bağlıdır. Əslində ruslar tərəfindən əsas qoyulan bu siyasət Cənubi Qafqazdakı xalqlar arasına ədavət toxumu səpərək bölgəni bu günlərə qədər davam edən yüz minlərlə adamın qırılmasına və didərgin, qaçqın düşməsinə səbəb olan etnik münaqişələrin poliqonuna çevirdi.

İlk mərhələdə qonşu İran və Türkiyədən keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə, xüsusən də Qarabağın dağlıq rayonlarına kütləvi surətdə xristian erməni əhalisi köçürüldü. Köçürülən ermənilər üçün çar Rusiyası tərəfindən böyük güzəştlər nəzərdə tutulurdu. Belə ki, "xristian təbəələrlə lazımi miqdarda məhsuldar xəzinə torpaq sahəsinin ayrılacağına, 6 il müddətinə hər cür vergi növündən və 3 il ərzində zemstvo mükəlləfiyyətlərindən" azad olunacağına dair təminat verildi, eləcə də köçürülən ailələrə mədi yardım da göstərildi.

Bu işin memarlarından biri olan yazıçı və o vaxtlar Rusiyanın İranda elçisi olmuş A. S. Qriboyedov qeyd edirdi ki, «Erməni əhalisi, əsasən müsəlman torpaq sahiblərinin ərazilərində yerləşdirilirdi... Onlar yavaş-yavaş müsəlman əhalisini ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmağa başlamışdılar. Biz həmçinin müsəlman əhalisini düşdükləri çətin vəziyyətlə barışdırmağa və onları inandırmağa çalışmalıyıq ki, bu çətinliklər uzun sürməyəcək və ermənilər müvəqqəti onlara yaşamağa icazə verilən ərazilərdə daimi olaraq qalamayacaqlar».

Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsində böyük xidmətləri və ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin memarlarından biri olan qraf Paskeviç 1828-ci il fevral ayının 29-da göstəriş vermişdi ki, ermənilər "başlıca olaraq İrəvan və Naxçıvan vilayətlərində və qismən də Qarabağda" yerləşdirilsin. O, həmçinin, bu bölgələrdə yerli müsəlman-türklərin yaşadığı kəndlərin boşaldılması və burada ermənilərin yerləşdirilməsi haqqında da göstərişlər vermişdi: "...bir sıra müsəlman kəndləri dindəşlarının ən çox məskunlaşdığı yerlərə köçürülsün" və həmin yerlər ermənilərə verilsin. Ermənilərin köçürülməsini təsvir edən S.Qlinka 1831-ci ildə yazırdı: "Türkmənçayla həmhədd kəndlərin erməniləri Qarabağa yollandılar. Üç ay yarım ərzində 8 min erməni ailəsi Araz çayını keçdi". N.N. Şavrov isə 1911-ci ildə çap etdirdiyi əsərinin "Zaqafqaziya rus işinə yeni təhlükə. Muğanın özlərlə satılması" adlı məşhur kitabında ermənilərin köçürülməsindən ətraflı bəhs edərək yazırdı: "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Günəy Qafqazda rus əhalisini deyil, biza yad olan xalqların... yerləşdirilməsindən başladığımız... savaştan sonra iki il içində, 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Günəy Qafqaza İrəvandan 40 mindən çox, Türkiyədən 84 mindən çox erməni köçürmüş və onları erməni əhalisinin azlığında olduğu Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarında ən yaxşı xəzinə torpaqlarında... yerləşdirmişik. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (indiki Dağlıq Qarabağ) və Göycə gölünün sahilində həmin ermənilər yurd saldı. Qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə köçüb gələnlərin ümumi sayı 200 mini ötüb keçdi". Çarizm tərəfindən

köçürmələr nəticəsində əhalisinin əksəriyyəti türklər olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində süni surətdə "Erməni vilayəti" yaradıldı, Naxçıvanda və İrəvanda yaşayan yerli müsəlman bəylərinin irsi torpaqları əllərindən alınaraq orada İrandan köçürülmüş ermənilər yerləşdirildi. Məhz bu siyasətin nəticəsində 1823-1827-ci illərdə Qarabağ əyalətində məskunlaşmış əhalinin cəmi 8 faizini təşkil edən ermənilərin sayı 1828-30-cu illərdə 35 faizə, "Erməni vilayəti"ndə isə 24 faizdən 54 faizə çatdırıldı. Bu proses sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi. Belə ki, təkcə 1877-1879-cu illər Rus-Türk müharibəsi zamanı Zaqafqaziyyəyə 85 000 erməni ailəsi köçürüldü. Ümumiyyətlə, Şavrovun qeyd etdiyi kimi, "Bu köçürmə nəticəsində XX yüzilliyin əvvəllərində cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin bir milyondan çoxu diyarın köklü sakinləri olmayıb" çar Rusiyası tərəfindən məskunlaşdırılmışdı.

Çarizmin köçürmə siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından buraya rus dilli xristian əhalinin köçürülməsi ilə bağlı idi. İlk olaraq Azərbaycanda məskunlaşanları burada xidmət etmiş, lakin sonralar tərxis olunan rus zabıtları və rus pravoslav kilsəsindən narazı kəndlilər və təriqətçilər (malakanlar, bəbtistlər, duxoborlar, subbotniklər) təşkil edirdi. Şimali Azərbaycanda ilk rus məskənlərinin yaradılması 1830-cu ilə aid edilir. 1844-cü il məlumatlarına görə Cənubi Qafqazda salınmış 34 rus kəndində 8618 nəfər bədətçi və təriqətçi yaşayırdı ki, bunlardan da təxminən 7 min nəfəri Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırılmışdı. Rusların Azərbaycana köçürülməsi prosesi sonralar daha sürətlə getməyə başladı. 1897-ci il siyahıya alınmasına görə Azərbaycanda 94 min rus əhalisi yaşayırdı. Bu müddət ərzində Azərbaycanda onlarla rus yaşayış məskənləri yaranmışdı. Onlar azərbaycanlılara məxsus ən məhsuldar torpaq sahələrində yerləşdirilirdilər. XX əsrin əvvəllərində təkcə Bakı quberniyasının ərazisində 60 rus yaşayış məntəqəsi əmələ gəlmişdi. XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sənayesinin çiçəklənməsi, eləcə də Azərbaycanın digər ərazilərində

kapitalizmin inkişafı bir sıra ölkələrdən, o cümlədən Rusiyadan buraya çoxlu miqdarda insanların (əsasən işsizlərin) gəlməsinə səbəb oldu. 1914-cü il siyahıya alınmasının nəticələrinə görə rusların sayı Azərbaycanda Bakı quberniyasında 99 264 nəfər, Yelizavetpol quberniyasında isə 36647 nəfər idi.

Muğanda Pokrovka, Andreyevka, Arxangelovka, Avazovka, Nikolayevka, Otdnoye, Vladimirovka, Xersonovskaya, Suslovka, Novo Donetskoye, Prişib, Yelizavetpol quberniyasında Saratovka, Slavyanka, Novo-Qorelovka, Novo-Spasskoye və digər ərazilərdə bunlara oxşar çoxlu rus yaşayış məntəqələri əmələ gəldi. 1915-ci ildə təkcə Muğanda köçürülmüş rus kəndlilərinin 50-dən çox yaşayış məskəni salınmışdır.

Lakin imperiyanın apardığı bu siyasət Azərbaycan xalqını müəyyən itkilərə məruz qoysa da onun milli varlığını ələndən ala bilmədi. Nəticədə Avropada başlayan millətçilik hərəkatı və kapitalist münasibətlərinin inkişafı XIX əsrin II yarısından etibarən Azərbaycanda tədricən milli şüurun oyanmasına təkan verdi. Azərbaycanda milli burjuaziyanın formalaşması, maarifçilik hərəkatının başlanması, ilk xeyriyyəçilik təşəbbüslərinin, milli mətbuatın, teatrın və s. ortaya çıxması milli oyanışın göstəriciləri idi. Milli oyanış Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında xalqın azadlıq mübarizəsinə qalxmasına böyük təkan verdi. 1904-1907-ci illər ərzində Azərbaycanın şimalında çarizm və 1905-1911-ci illər Cənubi Azərbaycanda şah rejimi əleyhinə olan çıxışlar Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin parlaq səhifələrindəndir.

Birinci dünya müharibəsində çar Rusiyasının məğlubiyyəti və Rusiyanı inqilablar dalğasının bürüməsi bir sıra xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına yenidən dövlətçilik ənənələrinin bərpası imkanını yaratdı. Lakin çarizmin Azərbaycana köçürmə siyasəti ilə gətirdiyi milli ayrıseçkilik və etnik qarşıdurma öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxan Azərbaycan xalqının başına bir sıra faciələr gətirdi. Belə ki, bolşevik-daşnak alyansı (S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakıdakı bolşevik hökuməti və Erməni Milli Şurasının qüvvələri (Şərq cəbhəsindən yenidən tərxis olunmuş 6 minədək

silahlı erməni də surlarına qataraq)) 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın bir sıra bölgələrində (Şamaxı, Quba, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzurda), o cümlədən Bakıda Şaumyanın ("Bakı Soveti") təciliyindəki daşnak-bolşevik hərbi qüvvələri kütləvi qırğınlar və dağıntılar törədərək on minlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Təkcə Bakı şəhərində martın sonu və aprelin əvvəlində erməni daşnaqlar tərəfindən 10 yuxarı azərbaycanlıyı qətlə yetirmişdilər. Amazasp, Andronik, Lalayan və başqaları kimi erməni terroristlərin başçılıq etdiyi dəstələr Azərbaycanın bölgələrində də dinc və silahsız əhaliyə divan tutaraq böyük qırğınlar törətdilər. Ümumilikdə, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında erməni terroçu dəstələrinin əməlləri nəticəsində 50 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirilmişdi. rəhbərlik etdiyi erməni Bu qırğınlar və Rusiyanın yeni bolşevik hökumətinin Azərbaycanı Rusiyanın tərkibində saxlamaq cəhdləri azərbaycanlıların mübarizə əzmini qıra bilmədi. Tezliklə Azərbaycanın şimalında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adı altında Şərqdə ilk demokratik respublika yarandı. Azərbaycanın cənubunda isə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə şah rejiminə qarşı mübarizə uğurla nəticələnərək müstəqil və demokratik Azadistan dövləti ("Azadistan məmləkəti") quruldu (1920).

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918-ci il may - 1920-ci il aprel)

XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda baş vermiş ictimai-siyasi proseslər bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətində, eləcə də azərbaycanlıların dünyagörüşündə və düşüncə tərzində bir sıra köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dəyişikliklərdə Azərbaycan cəmiyyətinin avanqardı funksiyasını yerinə yetirən və ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal mövqə tutan milli düşüncəli ziyalıların (Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Yusif Vəzir Cəminzəminli, Cəlil Məmmədquluzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov, Ədil

xan Ziyadxanov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Həsən bəy Ağayev, Nəsim bəy Usubbəyov və onlarca başqaları) böyük rolu olmuşdu. Artıq bu ziyalılar qorxmadan milli maraqlar mövqeyindən çıxış edir və bu maraqları institutal ifadə edən müxtəlif xarakterli qurumlarda birləşirdilər. Azərbaycanda "Hümmət", "Difai", "Müsavat", "İttihad", "Əhrrar", "Türk ədəmi mərkəziyyəti" (federalist), "Səadət" və s. kimi müxtəlif ideoloji cəbhələrə xidmət edən, lakin milli maraqlar məsələsində bir-birinə yaxın mövqələrdə dayanan siyasi partiyaların yaranması Azərbaycan cəmiyyətinin təşkilatlanması baxımından mühüm əhəmiyyətə malik idi. Getdikcə Azərbaycanın ictimai-siyasi elitası daha yüksək tribunallardan Azərbaycanın başına gətirilmiş faciələrdə çar Rusiyasını qınayaraq onu daha kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Bu baxımdan azərbaycanlı deputat İsmayıl xan Ziyadxanovun Rusiya dumasının iclaslarının birində etdiyi çıxışı daha maraqlı idi: "Biz (Azərbaycan) bir əsr əvvəl işğal edilmişik. Bizə heç bir hüquq verilməmişdir. Kölə halına salınmışıq. Milli varlığımıza təcavüz edilmişdir. Bir sıra ali məktəblərə qəbul olunmağımıza qadağa qoyulmuşdur. Dövlət idarələrində türk məmurlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Torpaq azlığından əziyyət çəkirik. Lakin buraya Rusiyadan axın-axın kəndlilər köçürülür. Bilavasitə dövlətin əli ilə törədilən milli qırğın zəminində qana boyanmış bu torpaqlarda rus kəndliləri üçün planlaşdırılmış yaşayış məntəqələrini quracaqsınız. Bu, hökumətin gizli surətdə hazırlayıb həyata keçirdiyi "parçala və hökmranlıq et" idarə tərzindən başqa bir şey deyildir. İki ildən bəri qan dəryasında boğulan Vətənimdə insan cəsədlərinin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənmişdir".

Azərbaycanın milli demokratlarının fəal mövqeyi və təşkilatlanması Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin bərpası yönündə aparıcıları işləri çar Rusiyasında və dünyada baş verən proseslər daha da sürətləndirdi. Belə ki, öz mahiyyətinə görə hərbi-feodal xarakter daşıyan çarizmin idarəçilik sistemi dağılmaqda idi. Stalpin və digərlərinin onu reanimasiya cəhdləri də bir nəticə vermədi. Baş verən I dünya müharibəsi və bu müharibədə Rusiyanın aldığı məğlu-

biyyətlər bu prosesi sürətləndirdi. Nəticədə dünyanın böyük və qəddar rejimlərindən biri olan çar Rusiyası 1917-ci ilin fevralında süqut etdi. Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin bərpası üçün əlverişli şərait yaranmış oldu.

Hakimiyyətə gələn Müvəqqəti Hökumət 1917-ci il noyabrın sonuna Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər təyin etdi. Eyni zamanda Müvəqqəti Hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. Lakin 1917-ci il noyabrın 7-də Müvəqqəti Hökumətin bolşeviklər tərəfindən yıxılması ilə bağlı bu komitə Cənubi Qafqazda elə bir fəaliyyət göstərə bilmədi. Hakimiyyətə gələn bolşeviklər qələbə çalacağına ümid bəsləyərək Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə Müvəqqəti hökumət tərəfindən əvvəllər təyin edilmiş seçkiləri keçirmək qərarına gəldilər. Cənubi Qafqaz bu seçkilərdə vahid seçki dairəsini təşkil edirdi. Cənubi Qafqazda Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci il noyabrın 26-28-də keçirildi. Seçkidə 2.455.274 seçici iştirak edirdi. Seçkilərin nəticələrinə görə, gürcü menşevikləri — 26,9%, Azərbaycanın Müsavat Partiyası — 25,1%, erməni Daşnaksütyun Partiyası — 22,7% səs topladılar. Azərbaycan əhalisi arasında Müsavat Partiyası səslərin 66,5%-ni aldı. Azərbaycanda isə bolşeviklər cəmi 4,4% səs toplaya bilmişdilər. Seçkiləri uduzan tdi vəbolşeviklər 1918-ci ilin yanvarında Peterburqda öz işinə başlamaq istəyən Müəssislər Məclisini buraxdılar.

Rusiyada və onun ətrafında baş verən proseslər müstəmləkə uçqarlarına mərkəzin təsirini zəiflətdi. Nəticədə yerlərdə idarəetmədə bir boşluq yarandı. Bu amildən faydalanan Müəssislər Məclisinin Cənubi Qafqazdan seçilmiş deputatları Tiflisdə toplaşaraq 1918-ci il fevralın 14-də Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini yaratdılar. Bu, faktik olaraq, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın ərazilərində Rusiyadan asılı olmayan Cənubi Qafqaz Federasiyasının (Zaqafqaziya Federasiyası) yaradılmasına gətirib çıxardı. Seymdə Azərbaycanı Müsəlman Fraksiyası təmsil edirdi. Müsəlman Fraksiyası Müəssislər Məclisinə keçirilmiş seçkilər zamanı bütün Cənubi Qafqazın türk-müsəlman

əhalisinin səsini toplamış nümayəndələrdən (44 deputat) təşkil olunmuşdu.

Lakin Seymin apardığı siyasət və üzvlər arasındakı ziddiyyətlər (xüsusilə də, Şərqi Anadoluda Türkiyənin tərkibində ermənilərə öz müqəddəratını təyin etmək əsasında muxtariyyət verilməsi tələbi və Ərdəhan, Kars və Batum üstündə Türkiyə ilə münasibətlərin kəskinləşməsi) bu qurumun fəaliyyətinə ciddi maneçilik törədərək, onun tezliklə dağılacağını şərtləndirirdi. 1918-ci il mayın 26-da Seymin sonuncu iclasında gürcü nümayəndəliyi federasiyadan çıxdığını bəyan elədi. Elə həmin iclasda Seymin buraxılması haqqında qərar da qəbul edildi. Mayın 27-də isə ayrıca iclaslarını keçirən Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi yaranmış çətin vəziyyətdə Azərbaycanın idarəçiliyini öz öhdəsinə götürmək haqqında qərar qəbul etdi. Həmin iclasda Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi özünü Müvəqqəti Milli Şura elan edərək 9 nəfərdən ibarət icrayə orqanı (sədr F.X.Xoyski) yaratdı və M.Ə. Rəsulzadəni də qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri təyin etdi. Mayın 28-də Tiflisdə Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının ilk iclasında Azərbaycanın istiqlaliyyətini bildirən 6 bənddən ibarət "İstiqlaliyyət bəyannaməsi" bəyan edildi. Bu bəyannamə ilə XIX əsrdə itirilmiş dövlətçiliyimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti formasında bərpa edildi. Elə həmin iclasda Milli Şura tərəfindən F.Xoyskiyə müvəqqəti hökumət təşkil olunması tapşırıldı.

Azərbaycanın şərqində - Bakıda bolşeviklərin hakimiyyətə olması, bir-birinə əks mövqedə dayanan dövlətlərin Cənubi Qafqazla bağlı apardıqları siyasət, erməni-daşnak-bolşevik alyansının apardığı etnik təmizləmə və etnik qarşıdurma siyasəti, hakimiyyət boşluğu və s. kimi amillər yenidən yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyətini kənardan yardım almaq, dəstək axtarmaq məcburiyyətində buraxmışdı. Bu münasibətlə N.Yusifbəyli yazırdı: "Təkcə biz Azərbaycan türklərində deyil, həm də Zaqafqaziyanın bütün ərazisində mövcud olan bu cür böyük miqyaslı anarxiya bizim öz qüvvələrimizlə aradan qaldırıla bilməz; şərqdən bolşeviklərin hücumu isə vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Belə bir vəziyyətdə, bizim aciz-

liyimiz şəraitində özümüzü qorumaq üçün xarici qüvvəyə müraciət etməkdən başqa çarəmiz qalmır". Azərbaycanın müraciət edəcəyi və güvənə biləcəyi belə bir xarici qüvvə dost və qardaş Türkiyə oldu. 1918-ci ilin iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında "Sülh və Dostluq haqqında" müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən Osmanlı dövləti Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini tanıyır, əgər zəruri olarsa, sülh və əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə hərbi kömək göstərməyi öz üzərinə götürür (4-cü maddə), sərhədləri müəyyənləşdirir və s.

1918-ci il iyunun 16-da Milli Şura və müvəqqəti hökumət Tiflisdən Gəncəyə köçür. Ölkədə yaranmış real vəziyyəti nəzərə alan Azərbaycan Milli Şurası iyunun 17-də Gəncədə qəbul etdiyi qərarla müvəqqəti olaraq öz fəaliyyətini dayandırdı və bütün səlahiyyətlərini (həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyətini) elə həmin gün Gəncədə formalaşdırılan F.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış yeni - ikinci Müvəqqəti Hökumətə həvalə etdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan və Gəncəyə köçürüldükdən sonra Azərbaycanda ikihakimiyyətlik yarandı. 1) Gəncədə milli hökumət; 2) Bakıda bolşevik və daşnakların üstünlük təşkil etdiyi Xalq Komissarları Soveti (XKS). Azərbaycan hökuməti öz hakimiyyətini bütün Azərbaycan ərazisinə yaymaq üçün geniş fəaliyyətə başladı. Bir tərəfdən beynəlxalq əlaqələri gücləndirmək və dəstək qazanmaq üçün xarici ölkələrə nümayəndə heyətləri göndərir (M.Ə. Rəsulzadə və M.H.Hacinskiyə ibarət nümayəndə heyətinin İstanbul səfəri və Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Fransaya Paris sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyəti və s.), digər tərəfdən ölkədəki gərgin vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə təcili olaraq dövlət quruculuğu ilə bağlı geniş tədbirlər planı həyata keçirilməyə başlandı. Qısa müddət ərzində dövlət dili (27 iyun), hərbi mükəlləfiyyət və ümumi səfərbərlik (11 avqust), vətəndaşlıq (23 avqust), dövlət bayrağı (9 noyabr) və s. haqqında qanunlar qəbul edildi.

Lakin bu mərhələdə Azərbaycan rəhbərliyinin qarşısında duran başlıca vəzifə Bakını və onun ətraflarını Azərbaycan xalqının düşmənlərindən təmizləmək idi. Türkiyənin Qafqaz İslam Ordusu və yenidən formalaşmağa başlayan Azərbaycan ordu hissələri tərəfindən Göyçay şəhəri yaxınlığında Bakı XKS-nin qoşunları ağır məğlubiyyətə uğradıldı. 10 iyulda isə Kürdəmir və Şamaxı düşmənlərdən azad edilərək Bakı üzərinə həlledici hücum hazırlanmağa başlandı. Bakıda hakimiyyətdə olan XKS vəziyyəti xilas etmək üçün Rusiya bolşevik hökumətindən yardım istədilər. Lakin nə kömək, nə də köməyə çağırılmış keçmiş çar ordusunun kazak zabiti polkovnik Lazar Biçeraxovun 1500 nəfərlik dəstələri də vəziyyəti dəyişə bilmədi. Vəziyyətin ümitsiz olduğunu görən Biçeraxov Bakının müdafiə xəttinin sağ cinahında yerləşdiriyi qüvvələrini çəkərək Petrovsk istiqamətinə apardı. Vəziyyətin təhlükəli həddə çatdığını görən eser menşevik və daşnaklar Bakı Sovetinin 25 iyul 1918-ci ildəki iclasında ingilis qoşunlarının Bakıya dəvət olunması haqqında qərarın qəbul olunmasına nail ola bildilər. Bu qərara tabe olmaqdan imtina edən Bakı XKS iyulun 31-də öz səlahiyyətlərindən imtina etdi. Hakimiyyət sağ eser-menşevik-daşnak blokunun olına keçdi. Onlar avqustun 1-də Bakıda "Sentrokaspi Diktaturası" adlanan yeni dövlət qurumu yaratdılar. Avqustun 4-də Ənzəlidən dəvət olunan ingilislərin ilk dəstələri Bakıya daxil oldu. Lakin vəziyyətin onların xeyrinə olmadığını görən ingilislər (General Densertvilin rəhbərliyi ilə) 1918-ci il sentyabrın 4-dən etibarən Bakını tərk etməyə başladılar. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Türk Qafqaz İslam Ordusunun, Azərbaycan qoşun hissələrinin və Azərbaycan xalq könüllü dəstələrinin Bakı üzərinə həlledici hücumu Bakının azad edilməsiylə yekunlaşdı. Bakının azad edilməsi Türk-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığının və dostluğunun uğurlu yekunlarından biri idi. Bakının alınmasından cəmi iki gün sonra 1918-ci il sentyabrın 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu.

Bakının azad edilməsi ilə bağlı keçirilən toplantıda ikinci Müvəqqəti Hökumətin başçısı F.X.Xoyski şəhərin alınmasının çox

mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olmasından bəhs edərək deyirdi: "Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq hüququmuz var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanherka, tikanlı məfil, mina və digər texniki qurğular, nə ingilislər və onların əlaltıları, nə də ümumiyyətlə hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bildi, onların əlli minlik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq, kiçik qüvvənin həmləsinə davam gətirə bilməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır".

Lakin Azərbaycan hökuməti Bakıda yenidən möhkəmlənməyə başlamışdı ki, onun suverenliyi üçün yeni ciddi təhlükələr yarandı. Bunlardan biri Türkiyə ilə qalib Antanta dövlətləri arasında 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudrosda imzalanan barışıq sazişi idi. Bu sazişə görə türk qoşunları Cənubi Qafqazdan tamamilə çıxarılır (2-ci maddə). İngilis qoşunları isə Bakı və Batum şəhərlərində yerləşdirilirdi (14-cü maddə). Başqa bir təhlükə ağıqvardiyaçı general Denikinın dəstələrinin Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşaraq Azərbaycanı təhdid etməsi ilə bağlı idi. Azərbaycan dövlətçiliyi üçün mühüm təhlükələrdən biri də Azərbaycanın qərb bölgələrində (İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan Qarabağ) erməni general Andranik və digərlərinin qarətçi dəstələrinin Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər və etnik təmizləmə siyasəti idi. Gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaşaması üçün bu problemlərin öhdəsindən gəlinməli idi.

Gənc Azərbaycan dövləti Mudros sazişinin ağır şərtlərini aradan qaldırmaq üçün aktiv diplomatik fəaliyyətə başladı. 1918-ci ilin noyabr ayının əvvəllərində N.Yusifbəliyinin rəhbərliyi ilə İrəndəki ingilis qoşunlarının rəhbərliyi ilə danışıqlar üçün nümayəndə heyəti göndərildi. Danışıqların sonu olaraq general Tomson bəyanat verdi ki, Türkiyə və Azərbaycan qoşunları noyabrın 17-nə kimi Bakıdan çıxarılmalı, Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin ixtiyarına keçməli, Azərbaycanın qalan əraziləri Azərbaycan hökumətinin nəzarəti altında qalmalı və Azərbaycanın suverenliyi rəsmi surətdə tanınmalıdır. Noyabrın 10-da baş nazir F.X. Xoyski Azərbaycanın

müstəqilliyini tanımaq üçün ABŞ prezidenti Vudro Vilsona müraciət etdi. 1918-ci il noyabrın 16-da türk qoşunları Bakını tərk etdi. Elə ertəsi gün general Tomsonun rəhbərliyi ilə İrəndəki ingilis qoşunları Bakıya daxil oldu. L. Biçeraxovun da dəstələri yenidən Bakıya döndü. İngilislərin gəlişinə böyük ümid bəsləyən ermənilər və ruslar özlərini şəhərin yiyələri kimi apararaq yenidən fəallaşmağa başladı. Hətta, erməni milli şurası belə bir qərar çıxartdı ki, "heç bir Azərbaycan yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hökuməti devrilməli və o Biçeraxovun rəhbərlik etdiyi Xəzər dənizi dövlətlə əvəz olunmalıdır". M.Ə.Rəsulzadə öz xatirələrində bu günləri xatırlayaraq yazırdı: "17 təşrinə-sanidə iki Bakı vardı, məhsun müsəlman Bakısı ilə məmnun xristian Bakısı".

Lakin Azərbaycan hökuməti və yenidən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Milli Şurasının suverenlik yolunda atdıqları məqsədyönlü addımlar yavaş-yavaş öz bəhrəsini verdi. Tezliklə Bakıda vəziyyəti nəzarətə götürən general Tomson ölkədəki vəziyyətlə tanışlıqdan sonra bildirdi ki, "F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə fəaliyyət göstərən yeganə mülki hakimiyyət olaraq qalır". General həmçinin parlamentin yaradılmasına və çağırılmasına da icazə verdi. 1918-ci il noyabrın 19-da keçirilən iclasda Milli Şura 120 üzvdən ibarət Azərbaycan Parlamentini formalaşdırmaq haqqında qərar qəbul etdi. Milli Şuranın qərarına əsasən Azərbaycanda məskunlaşan müxtəlif millətlərin nümayəndələri üçün kvota müəyyənləşdirildi. Bu kvotaya görə parlamento müsəlmanlardan 80, ermənilərdən 21, ruslardan 10, alman və yəhudi millətlərinin isə hərəsindən 1 nümayəndə çağırılması nəzərdə tutulmuşdu. Parlamento müxtəlif xalqların nümayəndələrinin təmsilçiliyinə toxunan M.Ə. Rəsulzadə xalqa ünvanlandığı müraciətdə deyirdi: "... bizə fəlakət və səfəltədən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımızı bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqıl və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevak, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək hə-

yatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər". 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, sədrin birinci müavini Həsən bəy Ağayev seçildi. F.Xoy-skinin rəhbərliyi ilə yeni hökumətin tərkibi elan edildi.

1919-cu ilin yazında Denikinın böyük hərbi hissələri Dağlılar Respublikasının ərazilərini də ələ keçirərək şimalda Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı. Belə ağır vəziyyətdə ingilislərə olan müraciətlər də bir fayda vermədi. Belə ki, ingilislərin razılığı ilə müəyyənlaşdırılan demarkasiya xətlərini pozmaq Denikinın qoşunları üçün heç bir çətinlik törətmirdi. Tezliklə ingilislərin ikili siyasət oynadığı məlum oldu. Belə bir ağır şəraitdə parlament fəvqəladə iclasında yaranmış mürəkkəb vəziyyəti müzakirə edərək, Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması və bütün səlahiyyətlərin ona verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən ölkədə müharibə vəziyyəti elan edildi və ciddi surətdə ordu quruculuğu sürətləndirildi. Xarici müttəfiqlər aranmağa başlandı.

Denikin bütünlüklə Cənubi Qafqazı Rusiya ərazisi hesab etdiyindən Gürcüstan üçün də dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün itirilməsi təhlükəsi yaranmışdı. Ona görə də bu təhlükə tezliklə bir-birinə dost münasibətdə olan Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərini bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı. Nəticədə 1919-cu il iyun ayının 16-da Tiflisdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən tərəflərdən biri Denikinın hücumuna məruz qalardısı, o zaman digər tərəfin hərbi yardımına arxalana bilərdi. Müqavilənin imzalanmasından sonra Gürcüstan tərəfindən əvəzi neft və neft məhsulları ilə ödənilmək şərti ilə Azərbaycan ordusuna silah, top və başqa hərbi ləvazimat verilməsi, Azərbaycan ordusuna gürcü zabitlərinin göndərilməsi, Azərbaycan zabitlərinin Gürcüstandakı hərbi məktəblərə, təhsilə ezamı və s. haqqında öhdəliklər götürüldü. Azərbaycan bu müqavilə əsasında Gürcüstandan xeyli hərbi yardım aldı, bu da öz növbəsində Azərbaycan ordusunun texniki imkanlarının yaxşılaşdırılmasına yardımçı oldu.

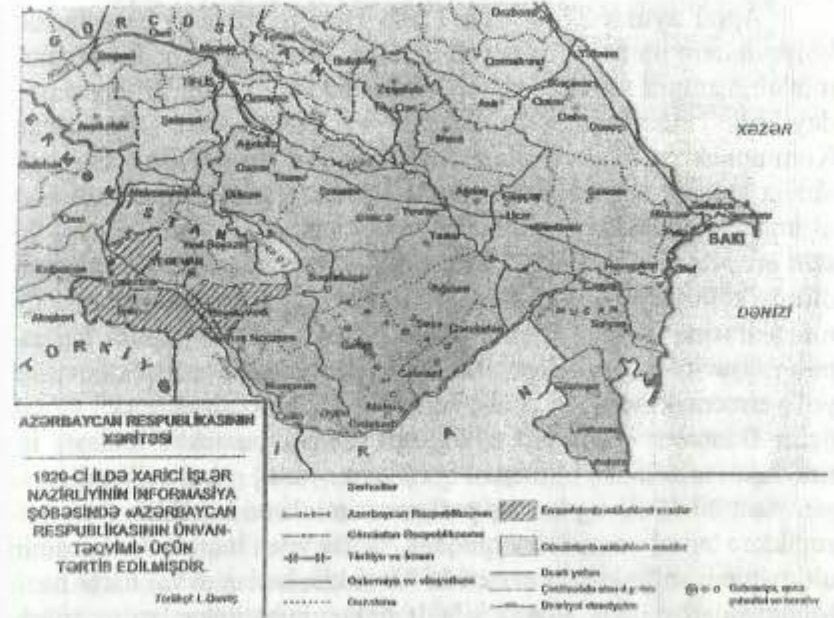
Azərbaycan Denikinın gözlənilən hücumlarının qarşısını almaq üçün öz qoşun hissələrinin xeyli hissəsini Yalama-Xaçmaz-Bakı istiqamətində yerləşdirmək məcburiyyətində qaldı. Lakin Azərbaycana gözlənilən şimal hücumunun qızgın çağında erməni daşnaklar İrəvanın müsəlmanlar yaşayan ərazilərində, Naxçıvanda, Zəngazurda və Qarabağda yüzlərlə Azərbaycan yaşayış məntəqələrini dağıdaraq bu məntəqələrin sakinlərini kütləvi surətdə qətlə yetirməklə vəziyyəti daha da kəskinləşdirdilər. Hərbi əməliyyatların gedişində Azərbaycan Demokratik Respublikası ordu hissələrinin bir hissəsini şimal sərhədlərindən çıxartmaq məcburiyyətində qalaraq azgünlük edən erməni hissələri ilə döyüşlərə göndərməyə məcbur oldu. 1919-cu ilin oktyabrından etibarən Azərbaycan ordusu azərbaycanlılara aid yaşayış məntəqələrinin dağıdılmasının və vətəndaşlarının təhlükəsizliyini qorumaq və sabitliyi bərpa etmək üçün bir sıra müvəffəqiyyətli hərbi əməliyyatlar keçirdi. Bu hərbi əməliyyatlar 1920-ci il aprelin 3-də general Həbib bəy Səlimovun başçılığı ilə Əsgəran qalası yaxınlığında erməni hərbi hissələrini darmadağın etməsi ilə nəticələndi. Ancaq buna baxmayaraq ermənilər müxtəlif bölgələrdə yenə də münafişələr törətməkdə davam etməklə Azərbaycan ordusunu bu münafişələrə cəlb edirdilər. Bununla da onlar şimal sərhədlərində Azərbaycan ordusunun müdafiə gücünü zəiflədərək Denikini əvəzləmiş Qızıl Ordu hissələrinin Azərbaycana girişini xeyli asanlaşdırmış oldular.

Paris sülh konfransının iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına nail olunması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin uğurlarından sayılmalıdır. Bu uğurun qazanılmasında Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Fransaya göndərilən nümayəndə heyətinin böyük əməyi olmuşdu. Xatırladaq ki, Paris sülh konfransının Ali şurası İngiltərənin xarici işlər naziri lord Kerzonun təklifi ilə 1920-ci ilin yanvar ayının 11-də Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanımışdı. Təbii ki, ağqvardiyaçı generalların məğlubiyyətə uğraması və qalib dövlətlərin onlara olan ümidlərinin itməsi də keçmiş çar Rusiyası ərazisində yaranan yeni dövlətlərin müstəqilliyinin tanınması məsələsində əhəmiyyətli rol

oyladı. Həmin il aprelin 22-də Azərbaycan Parlamenti İngiltərə, Fransa, İtaliya, İsveçrə, Polşa və ABŞ-da diplomatik nümayəndəliklər açmaq haqqında qanun qəbul etdi.

Ağvardiyaçı Denikin Qızıl Ordu hissələri tərəfindən darımağın olunduqdan sonra Azərbaycan yeni bir təhlükə - bolşevik təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. Gözlənilən bolşevik təhlükəsi ilə bağlı böyük dövlətlərə müraciətlər də elə bir ciddi nəticə vermədi. Belə ki, onların köməyi mənəvi və diplomatik dəstəkdən o tərəfə keçmədi. Bakıda olan müttəfiq qoşunların komandanı Tomson 9 ay Bakıda qaldıqdan sonra hələ 1919-cu ilin yayında (bu müddət ərzində onlar Bakıdan 30 mln. pud neft və neft məhsulları çəkib aparmışdılar) Bakını tərk etdilər. Azərbaycanın qərb bölgələrində ermənilər münaqişələr törədərək Azərbaycan ordusunun böyük hissələrinin buraya cəmləşməsinə və şimal sərhədlərinin qorunmasının zəiflədilməsinə şərait yaratdılar (sonralar məlum olan faktlara görə rəsmi İrəvanın I Sovet komandanlığı ilə bu münaqişələrin törədilməsi ilə bağlı sövdələşmələri də olmuşdu). Daxildə yerli və emisar bolşeviklər fəallaşmağa başladılar. Parlament daxilində "Ədalət", "Hümmət", "İttihad", "Əhrar", "Sosialist bloku" (A. Səfikürdiski), bitərəflər (lideri Behbud xan Cavanşir) fraksiyaları bolşevik Rusiyasına meyilli olub, onların təbliğatını aparırdılar. Bakıda olan Türkiyə hərbiçiləri və kommunistləri də aprel ayında Bakıda hərbi çevrilişin hazırlanması və həyata keçirilməsində mühüm rol oynadılar. Azərbaycan üçün belə bir ağır vəziyyətdə, bolşevik Rusiyası üçün isə belə bir əlverişli şəraitdə Qızıl Ordu hissələri Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşaraq Azərbaycan Cümhuriyyətini daha kəskin təhdid etməyə başladı. Özlüyündə Cənubi Qafqazın, xüsusilə də Bakının ələ keçirilməsi qərarını (mart ayının 17-də Bakı neftini əldə etmək istəyən V.İ. Lenin Qafqaz cəbhəsi hərbi inqilab şurasının sədri Q.K. Orconikidzeyə bu məzmununda bir teleqram göndərərək tələb edirdi ki, "Bakını almaq biza olduqca və olduqca zəruridir") çoxdan verən bolşevik Rusiyası bu qərarın həyata keçirilməsi üçün qəti addımlar atmağa başladılar. Q.K.Orconikidze, Qafqaz cəbhəsi komandanı M.N.Tuxaçevski və digərlərinin iştirakı ilə Bakının tutulması

ilə bağlı plan işləyib hazırladılar. Qafqaz cəbhəsi komandanlığının aprel ayının 21-də verdiyi sərəncama əsasən XI ordunun komandanı Levondovski aprelin 27-nə keçən gecə Azərbaycan sərhədlərini keçərək Bakı quberniyasını ələ keçirməli idi.

XI ordunun sərəncamında 72 min əsgər və zabıt, 3 atıcı diviziya, Taman atıcı briqadası, 2 süvari korpusu, 1 süvari diviziya, 11 zirehli qatar, 1 aviasiya eskadrilyası var idi.

1920-ci il aprel ayının 8-də RK(b)P MK-nın plenumunda RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycandan N.N. Nərimanov büronun tərkibinə daxil oldu. Qafqaz bürosu və XI ordu nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müşavirələrdə qərara alındı ki, aprelin 27-də Bakıda kommunistlərin silahlı çıxışları təşkil olunsun. Plana uyğun olaraq XI ordu hissələri aprelin 27-nə keçən gecə Azərbaycanın sərhədlərini keçərək Bakıya doğru hücumə başladılar. Yalama stansiyasında

yerli əsgərlər XI ordunu atəşlə qarşılasa da silahlı qüvvələr Bakıya hərəkət edirdilər. Elə həmin gün günorta Azərbaycan İnqilab Komitəsinin hərbi drujinaları demək olar ki, şəhərdə bir çox mühüm obyektləri ələ keçirərək şəhəri faktiki olaraq öz nəzarətlərinə götürdülər.

Aprel ayının 27-də saat 11-də Həmid Sultanov başçılığı ilə bolşeviklərin nümayəndə heyəti mətni Ç.İldırım tərəfindən hazırlanmış ultimatumu Azərbaycan parlamentinə təqdim etdi. Ultimatumda deyilirdi: "Azərbaycan parlamenti və hökumətinə. Azərbaycan Kommunist partiyası mərkəzi komitəsi qan tökülməsinin qarşısını almaq naminə hakimiyyəti dərhal bolşeviklər partiyasına verməni ultimatum şəklində qarşınızda qoymağı özünə borc bilir". Cavab iki saat ərzində verilməli idi. Ultimatumu cavab hazırlamaq üçün yaradılmış komissiya öz şərtlərini irəli sürərək bu şərtləri parlamentin müzakirəsinə çıxardı. Həmin gün N. Yusifbəylinin yanında toplanmış müşavirədə bəzi deputatlar (Ş.Rüstəmbəyov) qan tökülməsinə yol verməmək üçün və "bolşeviklərə qarşı mübarizəni təşkil etmək üçün Gəncəyə köçməyi" təklif etdi. Lakin bu təklif toplantı iştirakçıları tərəfindən birmənalı qarşılanmayaraq qəbul edilmədi. Axşam saat 20.45-də toplanmış parlamentin iclasında hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək haqqında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin ultimatumu müzakirəyə çıxarıldı. Müzakirələrdən əvvəl hərbi nazir Mehmandarov çıxış edərək silahlı müqavimət imkanlarının mümkün olmadığını bildirdi. M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə parlamentin açıq iclasını keçirmək qərarı alındı. Müzakirələrdə ultimatumun mətnini yenidən səsləndirən M.H. Hacınski hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsinin vacib olduğunu bildirərək, deputatları inandırmağa çalışdı ki, Qızıl Ordu Bakıya girmədən Türkiyə köməyə keçmək niyyətindədir. Parlamentdəki, "Hümmət" (S. Ağamalıoğlu), "İttihad" (Q.Qarabəyov), "Əhrrar" (A. Qardaşov), "Sosialist bloku" (A.Səfikürdinski) kimi fraksiyaların nümayəndələri çıxış edərək hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi təklifini müdafiə etdilər.

1920-ci ilin aprel ayının 27-də gecə parlament, uzun müzakirələrdən sonra hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi haqqında qərar

qəbul etdi. Hakimiyyətin verilməsi şərtləri aşağıdakılardan ibarət idi. "Nəzərinizə çatdırırıq ki, biz hakimiyyəti aşağıdakı şərtlərlə təhvil veririk: sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılır;

- AKP-nin yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;
- Hər cür xarici təzyiqlərdən asılı olmayaraq, Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Soveti simasında Azərbaycan ali qanunvericilik orqanı müəyyən edəcəkdir.
- Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerində qalır və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilir;
- Yeni təşkil olunmuş müvəqqəti kommunist hökuməti parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;
- Hökumət Qızıl Ordu hissələrinin Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görür;
- Yeni hökumət kimin tərəfindən təşkil olunmasından asılı olmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlərlə və bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır".

Aprelin 27-si saat 21-də Biləcəri stansiyası Qızıl Ordu hissələri tərəfindən tutuldu. Aprelin 28-də səhər saat 4-də isə Qızıl Ordu hissələri Bakı şəhərinə daxil oldu. Bununla da 23 ay ömür sürmüş və Azərbaycan dövlətçilik tarixinin mühüm bir səhifəsi olan Azərbaycan Demokratik Respublikası sovet Rusiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi ilə çökdürüldü. M.Ə.Rəsulzadə Sovet Rusiyasının Azərbaycana yenidən qayıdışı münasibətilə yazırdı: "27 aprel faciəsi ilə Azərbaycan ikinci dəfə olaraq rus ordusunun yeni Sisyyanovu olan Orconikidzenin idarəsi altına girdi. Nəticə hər iki halda eyni idi. Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyası arasındakı fərq bundadır ki, o zaman cahangirlik siyasəti başçısının adı Nikolay, indi cahangirlik siyasəti başçısının adı isə Lenindir. O zamankı zəncirlərin rəngi qara, indiki zəncirlərin rəngi isə qırmızıdır".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının tarixini zənginləşdirən və gələcək həyatında dərin izlər buraxan bir sıra yeniliklər gətirdi. Avropanın qabaqcıl maarifçilik və demokratik ənənələrini real həyatda tətbiq etməyə çalışan bu dövlət öz məhiyyətinə görə həm də bütün Şərqdə yaranmış ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi bir dövlət idi.

Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı

1905-1911-ci illər məşrutə inqilabı. XX əsrin əvvəllərində dünyada, xüsusilə də qonşu Rusiyada baş verən hadisələr və inqilablar dalğasının təsiri, eləcə də İran dövlətinin apardığı xalqa zidd daxili və xarici siyasət, əhalinin dözülməz həyat tərzi, işsizlik, məmur özbaşınalığı və s. kimi bir çox amillər İranda da hakimiyyət əleyhinə kütləvi etirazların olmasına gətirib çıxardı. Ölkədə inqilab başladı. Xalq kütlələri konstitusiyaya qəbul edilməsi, məclis çağırılması, xarici məmurların tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırılması, onların ölkədən qovulması və s. kimi tələblər irəli sürürdülər.

1906-cı il avqustun 5-də kütləvi etirazlara davam gətirə bilməyən şah rejimi konstitusiyaya qəbul edilməsi və bunun ardınca məclisə seçkilər keçirilməsi haqqında fərman imzaladı. Lakin az sonra məlum oldu ki, şah rejimi öz vədindən geri çəkilmək niyyətindədir. Bu xəbər ölkə ərazisində etirazların yeni dalğa ilə böyüməsinə təkan verdi. Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində iri etiraz aksiyaları keçirildi.

Təbrizdə yaradılmış "İctimaiyyəne amiyyun" ("Mücahid") partiyasının (Bakıda çalışan Cənubi Azərbaycan əsilli adamlar tərəfindən yaradılmışdı) və onun "Gizli mərkəz" adlandırdığı rəhbər orqanın inqilabın daha da böyüməsində əhəmiyyətli rolu oldu.

1907-ci il fevralın 5-də "Gizli mərkəz"in rəhbərliyi ilə Təbrizdə baş verən silahlı üsyan tezliklə şəhərin bütün əhəmiyyətli dövlət idarə orqanlarının, kazarmaların, cəbbəxanaların ələ keçirilməsi, valinin və bir sıra dövlət nümayəndələrinin həbsi ilə nəticələndi. Şəhərdə hakimiyyət, əsasən inqilabçılardan ibarət əyalət

şurasının əlinə keçdi. Tarixə məşrutə (konstitusiyaya) inqilabı kimi daxil olan 1905-1911-ci illər İran inqilabının mərkəzi 1907-ci ilin yazından etibarən Cənubi Azərbaycana keçdi. Təbriz İran inqilabının mərkəzinə çevrildi. Şah rejimi Təbriz inqilabçılarını məhv etmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atdı. Yeni vali vasitəsilə irticaçı qüvvələri və ruhanilərin bir qismini öz tərəfinə çəkməyə müvəffəq olan şah rejimi, Təbriz üsyanının yatırılmasına xarici qüvvələri də cəlb etdi. İyulun 23-də rus kazak dəstələrinin köməyi ilə Tehranda inqilabi qüvvələrə divan tutan şah rejimi bütün qüvvələrini Təbriz üzərinə cəmləşdirərək həlledici hücumlara başladı.

Təbriz üsyançıları üzərinə şah rejiminin ən sadıq dəstələri qaraguruhçu atlı dəstələri və kazak briqadasının hissələri yeridildi. Şəhərin varlı əhalisi və mürtəce qüvvələri də şah qüvvələrini dəstəkləyirdilər. Səttar xan, Bağır xan və Hüseyn xanın rəhbərliyi ilə əzmlə müdafiə olunan Təbrizin müdafiəçiləri hətta düşməna qarşı əks hücumla keçərək onların müxtəlif qoşun hissələrini bir neçə dəfə ağır məğlubiyyətə uğratmışdılar. Lakin qüvvələrin və resursların qeyri-bərabərliyi, eləcə də şəhərdə başlayan aclıq Təbrizin müdafiəçilərini şəhərə yaxınlaşan şah qoşunlarının komandanlığı ilə danışıqlara getməyə məcbur etdi. Nəticədə Təbriz şəhəri 11 aylıq müdafiədən sonra mübarizəni dayandırdı və şah qoşunları şəhərə daxil oldular. Mübarizənin dayandırılmasında sosial demokratların və əyalət şurası rəhbərlərinin rus qoşunlarına qarşı vuruşmaq haqqındakı qərarı da təsir göstərdi. Mücahidlərin bir çoxu tərkisilah edildi. Qafqazdan olan sosial demokratlar geriye öz vətənlərinə dönmək məcburiyyətində qaldılar. İranın yeni hökuməti Rusiya və İngiltərənin təhriki ilə Səttar xan və Bağır xanın dəstələrinin şəhərdən çıxarılmasına çalışırdı. 1910-cu il martın 11-də İranın daxili işlər naziri Səttar xan və Bağır xanı Tehrana dəvət etdi. Böyük dövlətlərin də bu məsələyə qarışdığını eşidən Səttar xan və Bağır xan Təbriz şəhərini tərk edərək aprelin 15-də 100 nəfər yaxın tərəfdarlarının müşayiəti ilə Tehrana gəlir. Tehranda onu çox böyük bir izdiham hörmətlə qarşılayır. Lakin şah hökuməti onları zərəsizləşdirmək üçün müxtəlif planlar qurur. Belə planlardan biri

avqustun 7-də Səttar xanın da olduğu və yerli fədailərin toplaşdığı park erməni daşnak Yefremin başçılıq etdiyi 6000 nəfərlik dəstənin hücumuna məruz qalır. Bu basqında 18 nəfər fədai ölür və Səttarxan da daxil olmaqla 40 nəfər fədai yaralanır. Şah hökuməti Səttar xan və Bağır xanın Təbrizə qaytmalarına icazə verməyərək, faktiki olaraq onları sürgündə saxlayır.

Təbriz şəhəri hələ yəna da İran hökumətinə qarşı narazılıqların mərkəzi idi. 1911-ci ildə İngiltərə və çar Rusiyasının yardımı ilə ölkəyə dönmən Məmmədəli şah bu dövlətlərin birbaşa yardımı ilə şəhəri ələ keçirmək və inqilabçıları cəzalandırmaq qərarına gəldi. 1911-ci ilin avqustun 24-də Təbriz üzərinə göndərilən hökumət qüvvələri ilə mücahidlər arasındakı savaqlar oktyabrda bu qüvvələrin darmadağın olması ilə nəticələndi. Bu qələbə ölkədə yenidən inqilab dalğasının yüksəlişinə səbəb oldu. Şah ölkəni tərk edərək Rusiyaya döndü. Belə olduqda çar Rusiyası İran dövlətinə ultimatum göndərdi. Lakin məclis ultimatumu rədd etdi. Rəşddən hərəkətə keçən rus qoşunlarından qorxuya düşən İran hökuməti məclisi mühasirəyə alaraq nümayəndələri oradan qovdu və ultimatumu qəbul etdiyini bildirdi.

1911-ci ilin dekabrın 20-də çar Rusiyasının qoşunları ilə Təbriz şəhərinin müdafiəçiləri arasında qızğın döyüşlər başladı. Lakin dekabrın 28-də qüvvələrin qeyri-bərabərliyini nəzərə alan əyalət şurası döyüşləri dayandırmağı qərara aldı. 300-ə qədər mücahid və fədai başçıları ölkəni tərk edərək Türkiyəyə getmək məcburiyyətində qaldılar. Şəhərə daxil olan rus qoşunları mücahidlərə divan tutmağa başladı. Şəhərdə hərbi məhkəmələr qurularaq inqilab rəhbərlərinə (Hacı Əli Davafuruş, Siqqətülislam (ruhani)), onların qohumlarına (Səttarxanın qardaşı oğlanları, sosial-demokratların rəhbəri Əli Müsyünün oğlanları) və başqa inqilabçılara qarşı ölüm hökmü çıxarıldı və edam edildilər.

Beləliklə, 1905-1911-ci illər İran inqilabının mərkəzinə çevrilmiş Cənubi Azərbaycandakı inqilabın yatırılmasına şah rejiminin gücü çatmadı. Bu inqilabi hərəkət ancaq xarici hərbi müdaxiləçilərin birbaşa iştirakı və gücü ilə yatırıldı.

Cənubi Azərbaycandakı inqilabi hərəkət, onun geniş vüsət alması Azərbaycan xalqının mütləqiyyət və müstəmləkə rejiminə qarşı mübarizə əzmini ortaya qoymaqla bərabər, gələcək mübarizələr üçün də örnək ola biləcək tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu inqilab xalqın siyasi və milli şüurunun inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. İnqilabi hərəkət bir çox xalqların dərin rəğbətini qazanmış və Azərbaycan xalqının mübarizə tarixində, eləcə də milli mənlük şüurunda özünəməxsus yer tutan Səttar xan və Bağır xan kimi liderləri yetişdirdi.

1917-1920-ci illər milli azadlıq hərəkəti. Birinci dünya müharibəsinin gətirdiyi bir sıra dəyişikliklər İranda da vəziyyətin gərginləşməsinə və müxtəlif xarakterli problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı. 1905-1911-ci illər inqilabı zamanı aldığı ağır zərbələrdən hələ özünə tam gəlməmiş şah rejimi rəsmən müharibə aparən blokların heç birinə qoşulmadığını bəyan etsə də İran ərazisi əslində bu blokların münasibətlərini aydınlaşdırdığı ərazilərdən biri idi. Hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmiş İran, o cümlədən ölkənin şimal-qərbinə əhatə edən Cənubi Azərbaycan da müharibənin gətirdiyi ağır nəticələrdən olmanın əziyyətlər çəkirdi. Bahalıq, yoluxucu xəstəliklər, yoxsulluq, ölkədə yadellilərin ağılığı, xırda və orta burjuaziyanın tamamilə müflüsləşməsi və s. kimi bir çox amillər əhalinin total narazılığına gətirib çıxardı.

Rusiyada baş verən Fevral burjuva demokratik inqilabının qalib gəlməsi Cənubi Azərbaycanda demokratik qüvvələrin fəallaşmasına və İran rejiminə qarşı azadlıq mübarizəsinin başlanmasına güclü təkan verdi. İranda da azərbaycanlıların azadlıq mübarizəsinin başlıca mənasına çevrilmiş çarizmin (Cənubi Azərbaycan torpaqları rus qoşunlarının işğalı altında idi) devrilməsi Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkətinin genişlənməsi üçün yeni perspektivlər vəd edirdi. Bu imkanları Rusiyada və Azərbaycanın şimalında baş verən demokratik proseslər daha da sürətləndirdi.

1917-ci ilin yazından etibarən Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində (Təbriz, Urmiya, Ərdəbil) rejim əleyhinə bir sıra çıxışlar oldu. Cənubi Azərbaycan əhalisinin təşkilatlanmasında və vahid

cəbhə halında azadlıq mücadiləsinə qalxmasında ilk əvvəl İran Demokrat Partiyasının Azərbaycan Əyalət Komitəsi mühüm rol oynadı. Azərbaycan Əyalət Komitəsinin Təbrizdən başqa bir çox Cənubi Azərbaycan şəhərlərində də şöbələri yarandı. 1917-ci il aprelin 19-dan etibarən bu təşkilatın mətbuat orqanı kimi "Tə-cəddüd" ("Yeniləşmə") qəzeti nəşr edilməyə başladı. Genişlənən təşkilat 1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə öz konfransını keçirdi. Konfransda Təbrizdən, eləcə də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən 480 nümayəndə iştirak edirdi. Konfrans Azərbaycan Demokrat Partiyasını müstəqil elan edərək Şeyx Məhəmməd Xiyabani başda olmaqla ADP-nin Mərkəzi Komitəsini seçdi. Partiyanın konfransında qarşıda duran məqsədlər aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirildi:

- Konstitusiyada müəyyən edilmiş hüquqların və azadlıqların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmaq;
- Vilayət və qəza məclislərinə (əncümənlərinə) keçiriləcək seçkilərdə əhalinin demokratik təbəqələrindən olan nümayəndələrin seçilməsinə çalışmaq;
- İranın tərkibində Cənubi Azərbaycanın muxtariyyət alması, ölkənin iqtisadi və mədəni həyatının demokratik əsasda yenidən qurulması uğrunda mübarizə aparmaq (Daha sonralar, üsyanın 1920-ci ildə qalib gəlməsindən sonra idarəetmə forması barəsindəki məsələ daha radikal formada qoyulmuşdu: ölkədə respublika idarə üsulu qurulmalı, Cənubi Azərbaycan muxtariyyət hüququ əldə etməli idi.).

Konfransdan sonra qarşısına konkret vəzifələr qoyan və müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlayan ADP daha aktiv siyasət yürütməyə çalışaraq, ölkədəki hadisə və proseslərə daha kəskin münasibət bildirməyə başladı.

Birinci Dünya müharibəsinin yekunlaşmağa yaxınlaşması və Rusiyada baş verən hadisələr 1918-ci ilin əvvəllərində rus silahlı qüvvələrinin İrani tərk etməsi ilə nəticələndi. Rus qoşunlarının ardınca general Denstervilin başçılığı ilə ingilis qoşunlarının Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə (Zəncan, Miyana, Urmiya və Xoy) yerləş-

dirilməsi ölkədə narazılıqların artmasına, çıxışların və etirazların kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bu narazılıqların mərkəzi hökumətə qarşı yönəlməsində mühüm rol oynayan ADP-nin nüfuzu Cənubi Azərbaycanda xeyli gücləndi. Bu nüfuzun mühüm göstəricisi kimi İran məclisinə (dördüncü parlamentə) keçirilən seçkilər nəticəsində Təbriz vilayətindən seçilən 9 deputatdan 6-sının (Xiyabani də daxil olmaqla) ADP üzvü olmasını misal göstərmək olar.

İranda və onun ətrafında baş verən hadisələr ölkədəki vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Belə ki, 1918-ci ilin noyabrında Osmanlı dövlətinin 9-cu ordusu Güney Azərbaycanından çıxarıldıqdan sonra ingilislər yenidən İranın şimal-qərbində ələ keçirdilər (türklər Cənubi Azərbaycanın şimal-şərqində erməni-aysor quldur dəstələrinin yerli əhaliyə qarşı törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını aldığı üçün böyük hörmətə malik idilər). İranın hakimiyyətdə olan Vüsuquddövlə hökuməti 1919-cu il avqustun 9-da İrani siyasi və iqtisadi cəhətdən İngiltərədən tam asılı vəziyyətə salan təslimçi bir saziş imzaladı. Bu sazişin bağlanması geniş əhali kütləsinin ciddi narazılığına səbəb oldu. Ölkəni, o cümlədən Cənubi Azərbaycanı kütləvi çıxışlarla müşayiət olunan etiraz dalğaları bürüdü. Bu hadisə indiyədək hakimiyyətə qarşı nisbətən passiv mübarizə mövqeyi sərgiləyən ADP-nin daha sərt mövqe tutmasına gətirib çıxardı. Nəticədə ADP-nin rəhbərliyi ilə 1919-cu ilin oktyabrında üsyana qalxan Təbriz mücahidləri İran valisini və bir müddət sonra ingilis hərbi hissələrini şəhərdən qovdular.

Cənubi Azərbaycan yenə də İranda hakimiyyətə qarşı yönəlmiş narazılıqların mərkəzinə çevrildi. İran hakimiyyəti Cənubi Azərbaycandakı qeyri-sabitliyin qarşısını almaq məqsədilə buraya iri polis dəstələri göndərərək kütləvi həbslərə başladı. Hakimiyyətin bu addımı Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində əhalinin ciddi etirazlarına səbəb oldu. Hadisələrin hədsiz gərginləşməsi 6 aprel 1920-ci ildə Təbrizdə ADP başçılığı ilə silahlı üsyanın başlanması ilə nəticələndi. Bütün şəhər əhalisi tərəfindən müdafiə olunan üsyana mərkəzdən göndərilmiş polis dəstələri müdaxiləyə cəsarət etməyərək şəhəri tərk etdilər (polis və jandarmın xeyli hissəsi

üsyancılar tərəfə keçdi). Nəticədə Təbriz şəhərində başlanmış olan silahlı üsyan qan tökülmədən 1920-ci il aprelin 7-də tam olaraq qalib gəldi. Həmin gün qalib gəlmiş xalq kütlələri qarşısında çıxış edən hərəkat rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabani bu gündən etibarən Azərbaycanın adının dəyişdirilərək "Azadistan" ("Azadlıq ölkəsi") adlandırılacağını bəyan etdi.

Hərəkata rəhbərlik etmək üçün başda Şeyx Məhəmməd Xiyabani olmaqla ADP üzvləri tərəfindən İctimai Şura yaradıldı. Qələbədən dərhal sonra İctimai Şura hərəkatın əsas məqsəd və məramlarını izah edən müraciətnaməni fars və fransız dillərində yayımladı. Müraciətnamədə əks olunan hərəkatın məqsəd və məramları əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: İrənin müstəqilliyinin xarici təhlükələrdən qorunması, konstitusiyaya ciddi şəkildə riayət edilməsi və məclisə yeni seçkilər keçirilənədək radikal islahatlar keçirmək iqtidarında olan vətəne sədaqətli şəxslər tərəfindən müvəqqəti hökumət qurulması, ölkədəki hərə-mərəliyin qarşısının alınması. İctimai Şura öz məqsəd və tələblərini Təbrizdə yerləşən xarici ölkələrin konsulluqlarına da rəsmi şəkildə təqdim etdi. Təbrizdə baş verən inqilab tezliklə Cənubi Azərbaycanın Zəncan, Marağa, Əhər, Xoy və Ərdəbil kimi şəhərlərinə də yayıldı və bu şəhərlərdə də hakimiyyət hərəkatçıların əlinə keçdi.

22 iyun 1920-ci ildə İctimai Şura milli hökumət yaratmaq haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar əsasında Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi hökumət təşkil olundu. Hökumət 1920-ci il iyun ayının 23-də "Təcəddüd" qəzetinin redaksiyasından əvvəllər İrə taxtının vəliəhdinin iqamətgahı olmuş binaya (Alaqapıya) köçərək əməli fəaliyyətə başladı. İrə Azərbaycanı "Azadistan" adlanmağa başladı.

Milli hökumət fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən Cənubi Azərbaycanda bir sıra islahatlar və tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Hökumət ölkədə yaranmış xaosun qarşısını alaraq vəziyyəti stabilləşdirdi. Qanunsuzluq və özbaşınalıq aradan qaldırıldı. Əhəlinin kasıb hissəsinin maraqlarını nəzərə alan milli hökumət ən zəruri malların qiymətlərini aşağı salaraq, bu mallar üçün sabit qiymətlər müəyyənləşdirdi.

Milli hökumət Təbriz yaxınlığındakı yaşayış məntəqələrinə, Urmiya, Əhər, Mərənd, Ərdəbil şəhərlərinə öz nümayəndələrini göndərərək idarəçiliyi və vəziyyətə nəzarəti öz əlinə aldı.

Milli hökumət bir sıra sahələr - maarif, mədəniyyət, səhiyyə, ədliyyə, vəqf, hərbi işlər və s. üzrə idarə və nazirliklər yaratmış, eləcə də başqa nazirliklər və idarələrin yaradılması da planlaşdırılmışdı. Hökumət tərəfindən islahatların keçirilməsini təmin etmək üçün xüsusi komissiyalar yaradıldı. Bu komissiyalar kənd təsərrüfatı, maliyyə, maarif, mədəniyyət, səhiyyə, ədliyyə və s. sahələrə aid bir sıra islahat layihələri hazırladı. Bu layihələrin bir qismi qısa müddət ərzində hökumət tərəfindən həyata keçirildi. Hökumət bəzi bölgələrdə xalisə adlanan dövlət torpaqlarını kəndlilər arasında bölüşdürməyə başladı, su resursları ümumxalq mülkiyyəti elan olundu. "Şir-Xurşid" adlı yeni 200 yerlik xəstəxana açıldı, xalçaçılıq fabrikinin tikintisinə başlandı, çətin tərbiyə olunan uşaqlar üçün tərbiyə evi, 80 yerli əlil və qocalar evi açıldı. Məşhur azərbaycanlı maarifpərvər Əbülqasım Füyuzat maarif rəisi təyin edildi. "Məhəmmədiyyə" və "Hikmət" adlı iki qadın məktəbi açıldı. Məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində keçilməsinə göstəriş verildi. Yeni açılmış milli məktəblərdə dərs demək üçün Bakıdan ("İttihadiyyəyi-iraniyan" məktəbindən), Türkiyədən, habelə Tiflisdən müəllimlər dəvət olundu.

Cənubi Azərbaycanda Təbriz sakinlərindən və Təbrizə gəlmiş kəndlilərdən ibarət 12 min nəfərlik milli qvardiya, təxminən 2 min nəfərə yaxın şəhər sakinindən ibarət polis və jandarm dəstələri yaradıldı.

Milli hökumətin uğurları və ümumiyyətlə Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının qalib gəlməsi İrəni öz nüfuz dairəsi hesab edən İngiltərəni ciddi narahat edirdi. O, hər vəchlə demokratların hakimiyyətinin zəifləməsinə çalışaraq bu dövlətin aradan qaldırılması üçün planlar qururdu. Britaniya səfirliyinin əməkdaşı general Edmond Miçer və İrəndəki ingilis qoşunlarının nümayəndəsi mayor Kertinin Təbrizdə demokratların sağ qrupunun iştirakı

ilə qiyamın təşkili və milli hökumət əleyhinə planlaşdırdığı başqa planlar baş tutmadı.

İrənin yeni baş naziri Müşirüdüvlə ingilis hökuməti ilə daha sıx əməkdaşlıq edərək İran hökumətinin resurslarını bu üsyanın yatırılmasına yönəltdi. O, sentyabrın əvvəllərində İran demokrat firqəsinin üzvü olmuş Ş.M. Xiyabaninin də yaxşı tanıdığı Hidayət Müxbirüssəltənəni vali sifəti ilə Təbrizə göndərdi. İngilislərin üsyanın yatırılmasına xüsusi əhəmiyyət verdiyindən yeni valinin namizədliyi İngiltərənin xarici işlər naziri Lord Kerzonla razılaşdırılmışdı. Vaxt qazanmaq və hücum əməliyyatını hərtərəfli hazırlamaq üçün Təbrizə gələn Müxbirüssəltənə milli hökumətlə "danışıqlara" başladı. O, Təbriz yaxınlığında qərarlaşmış, lakin milli hökumət tərəfindən hələ tərksilah edilməmiş İran kəzak qarnizonunun komanda heyəti ilə sövdələşərək onları üsyançılar üzərinə hücumu razı sala bildi. Müxbirüssəltənə həmçinin milli hökumətin jandarm dəstələrinin rəhbəri Hüseyn Haşimini də öz tərəfinə çəkərək onların şəhərdən uzaqlaşdırılmasına (ətrafdakı quldur dəstələri ilə mübarizə adı altında) nail ola bildi. Bundan başqa İran hökumətinə sadıq süvari dəstələri Marağadan çəkilib Təbriz ətrafına gətirildi. Nəticədə Təbrizə hücum üçün lazımı qüvvə üstünlüyü əldə edildi. 1920-ci il sentyabrın 11-də irtica qüvvələri Təbrizə hücum etdilər. 12 sentyabrda milli hökumətin yerləşdiyi Alaqaçı məhəlləsi tutuldu. Qüvvələrin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq üsyançılar sentyabrın 14-ə kimi qəhrəmancasına vuruşdular. Lakin həmin gün şəhər tamamilə irticaçı qüvvələrin əlinə keçdi və hərəkətin rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabani kəzaklar tərəfindən vəhşicəsinə öldürüldü. Bundan başqa, döyüşlərdə hərəkətin 300 nəfər iştirakçısı qətlə yetirildi. Hərəkət rəhbərlərinin (Badamçı, Gəncəyi, Abdullazadə və digər xadimlərin) evləri, "Təcəddüd" qəzetinin yerləşdiyi bina dağıdıldı, üzvlərlə hərəkətçi müxtəlif məhrumiyyətlərə düşərək (həbs, edam, sürgün və s.) edildi.

Beləliklə, üsyan İran rejiminə ingilislərin birbaşa yardımını və köməkliyi ilə yatırıldı. Lakin üsyanın yatırılmasına baxmayaraq, Təbriz üsyanı mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hərəkət

özündən sonra İran rejiminə qarşı azərbaycanlıların apardıqları azadlıq mübarizələri üçün əsaslı zəmin yaratdı və bir örnək oldu.

1917-1920-ci illərdə Xiyabaninin başçılığı ilə baş vermiş hərəkət cənubi azərbaycanlıların İran rejiminə qarşı azadlıq mübarizəsində mühüm bir mərhələni təşkil edir və Azərbaycan milli azadlıq hərəkətinin parlaq səhifələrindən biridir. Bu hərəkət, həmçinin xalqımızın azad və müstəqil olmaq istəyinin göstəricisi idi.

Azərbaycan Sovet hakimiyyəti illərində (1920-ci il 28 aprel - 1991-ci il 18 oktyabr)

Sovet Rusiyası və ona məxsus XI Qızıl Ordu hissələrinin 1920-ci il, aprel ayının 27-dən başlayan təcavüzü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə nəticələndi. Ertəsi gün - 1920-ci il aprelin 28-də işğalçı qüvvələrin köməkliyi ilə yerli kommunistlər Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (Azərbaycan SSR) yaradıldığını elan etdilər. İşğalçı qüvvələrin birbaşa dəstəyi ilə hakimiyyətə gəlmələrini etiraf edən yerli bolşeviklərin rəhbərlərindən biri Həmid Sultanov (Xalq Daxili İşlər Komissarı) Azərbaycan K(b)P-nin II qurultayındakı (1920-ci il oktyabr) çıxışında bu barədə deyirdi: «Hakimiyyətin devrilməsində mən özüm şəxsən iştirak etmişəm. Mən yaxşı başa düşürdüm ki, arxamızda Yalamada yerləşən qırmızı süngülər dayanır. Mən tələbləri hökumətə təqdim edəndə MK-ya ümid etmirdim ki, o işi ləngidə bilər. Ancaq arxayın idim ki, qırmızı süngülər indi də olmasa sabah, o birisi gün burada olacaqdır».

Aprelin 28-də, həmçinin AK(b)P MK-nin Azərbaycanın ali siyasi hakimiyyət orqanı elan etdiyi Müvəqqəti İnkilab Komitəsi Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetini təşkil edərək Nəriman Nərimanovu ona sədr təyin etdi (o, həm də xalq xarici işlər komissarı oldu).

Müvəqqəti İnkilab Komitəsi aprelin 29-da RSFSR-ə qarşılıqlı etimad və tanımağa əsaslanan ittifaq bağlamaq münasibətilə RSFSR XKS-nə müraciət göndərdi. Mayın 5-də RSFSR XKS adından

V.İ.Leninin Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi cavab teleqramında Azərbaycan SSR-nin tanındığı bildirildi. Lakin Rusiyanın birbaşa hərbi müdaxiləsi və köməliyi ilə yaradılmış Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması formal xarakter daşıyırdı. Azərbaycanda real hakimiyyət rəhbərliyi, əsasən qeyri millətlərdən ibarət olan Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının əlində idi. AK(b)P Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının tərkib hissəsi idi və birbaşa Moskvanın istəklərini yerinə yetirirdi. Hətta bu barədə niyyətlərini gizlətmədən Azərbaycanın hökumət və partiya rəhbərlərinin (RK(b)P MK Qafqaz bürosunun iştirakı ilə) 1920-ci il noyabrın 9-da keçirilmiş toplantısında İ.V.Stalin demişdi: "Mən Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərindən müstəqilliyi ola bilməz...". "...Biz deməliyik ki, Azərbaycan müstəqil ölkədir, xoş məramlarla Rusiya ilə ittifaqa girmişdir. Bu ittifaq olmadan Rusiya zəifləyər. Azərbaycan Antantın hakimiyyəti altına düşər. Bu zahiri müstəqillik bizim strateji siyasətimizin məsələsidir". Bunu RK(b)P MK-nın 1920-ci il 27 noyabr tarixli iclasında qəbul olunmuş qərar da sübut edirdi. Qərara əsasən Orconikidzeyə Bakıda qalıb Azərbaycan İnqilab Komitəsinə rəhbərliyi öz üzərinə götürülməsi tapşırıldı.

XI ordunun "yardım"ından istifadə olunmaqla Bakıdan sonra Azərbaycanın digər ərazilərinin də sovetləşdirilməsi prosesi başlandı. XI Ordunun yerlərdə apardığı zorakılıq hərəkətləri, təqib və repressiyalar əhalinin ciddi narazılığına səbəb olurdu. Artıq 1920-ci il mayın ortalarına doğru Naxçıvan istisna olmaqla bütün Azərbaycan ərazisinə bolşeviklər nəzarət edirdilər. Azərbaycanın hər yerində İnqilab Komitələri yaradıldı və onlara fəvqəladə səlahiyyətlər verildi. Bolşeviklər xalqı parçalamaq üçün əhalinin sosial durumundan istifadə edərək onları qarşı-qarşıya qoyurdular. Fəhlə-kəndli adından istifadə edərək əhalinin imkanlı təbəqəsinə qarşı repressiya və "qırmızı terror" kompaniyasına başlandı. V.V.Lomanidze AK(b)P-nin 2-ci qurultayındakı çıxışında bildirirdi ki, "Bəy və xan malikanələrini yandırmaq lazımdır... Azərbaycanda bu iş Rusiyada olduğundan daha sərt və qəddar formada aparılmalıdır".

Bunun üçün XI Qırmızı Ordunun xüsusi şöbəindən və İnqilab Komitələrindən başqa fəhlə-kəndli milisi ("qırmızı milis"), Fəvqəladə Komissiya ("ÇK" – Çrezvıçaynaya Komissiya), Ali İnqilabi Tribunal kimi yeni repressiya orqanları yaradıldı. Fəvqəladə Komissiyaya və Ali İnqilabi Tribunalə qanunla heç bir məhdudiyət qoyulmayan fəvqəladə səlahiyyətlər verilmişdi. Onların qərarı dərhal icra olunurdu. Qeyri millətlərin nümayəndələrinin rəhbərlik (Orconikidze, Kirov, Mikoyan, Sarkis, Mirzoyan, Lominadze, Ye-qorov, Pankratov və başqaları) etdiyi bu qurumlar "əksinqilaba və təxribatçılığa qarşı mübarizə" pərdəsi altında Azərbaycanın düşüncən və milli ruhu qabaqcıl insanlarını məhv etməyə başladı. Ümumiyyətlə, bu repressiyalar nəticəsində qısa bir müddət ərzində (1920-ci ilin 28 aprelindən sonra təxminən bir il ərzində) 50 min nəfərə yaxın say seçmə azərbaycanlı güllələnmiş, millət özünün qaymağından məhrum edilmişdi.

Sovetləşmə Azərbaycanın mənəvi dəyərlərinə ağır zərbələr vurdu. Milli düşüncəli elitanın sıradan çıxarılması üçün onlara divan tutulurdu. Millətin minlərlə düşüncən beyin sahiblərini güllələdilər, sürgün etdilər, bir çoxları isə vətəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Dövlət idarələrində kargüzarlıq işləri rus dilində aparılaraq Azərbaycan dili sıxışdırılıb aradan çıxarılmaya başlandı. Dini-mənəvi dəyərlərin üzərinə total hücumla keçildi. Dini tikililərin - məscidlərin, minarələrin bir xeylisinin uçurulmasına başlandı. Azərbaycanlı kadrların hazırlanması prosesi ləngidildi.

Ölkədə Rusiyadakına oxşar bolşeviksayağı iqtisadiyyat formalaşdırılmağa başlandı. Azərbaycan İnqilab Komitəsi torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv olunması (1920-ci il mayın 5-də), meşələr, sular və yeraltı sərvətlərin (mayın 15-də), neft sənayesinin (mayın 24-də), Xəzər ticarət donanmasının (iyunun 6-da), bankların (iyunun 9-da) və s. milliləşdirilməsi haqqında dekretlər verdi. Xalq Təsərrüfatı Şurası (XTŞ) adlı yeni bir orqan yaradılaraq bütün milliləşdirilmiş müəssisələrin idarə olunması ona həvalə edildi. Azərbaycan XTŞ-nin sədri XI Ordu ilə Bakıya gəlmiş RSFSR Baş Neft Komitəsinin sədri N.İ.Solovyov təyin edildi. Neft Rusiya üçün

xüsusi əhəmiyyət daşıdığından neft sənayesini idarə etmək üçün ayrıca Azərbaycan Neft Komitəsi yaradıldı və bu komitəyə rəhbərlik RSFSR Əmək və Müdafiə Şurasının qərarı ilə A.P.Serebrovskiyə tapşırıldı. Məhz görülməli bu tədbirlər nəticəsində 1920-ci ilin sonlarında Azərbaycanın 160 mln. pud neft və neft məhsulları daşınaraq Sovet Rusiyasına aparıldı.

1921-ci il mayın 6-da Bakıda keçirilən Azərbaycan SSR-in birinci sovetlər qurultayında Azərbaycanın sovetləşdirilməsinin başa çatdırıldığı bildirildi. Mayın 19-da Azərbaycan SSR-in birinci Konstitusiyası qəbul olundu. Konstitusiyaya əsasən AİK ləğv olundu.

Azərbaycan əhalisinə qarşı tətbiq edilən zorakılıq hərəkətləri, repressiyalar və "qırmızı terror", xalqın heysiyyətinə toxunulması, eləcə də sərvətlərin vəhşicəsinə talan edilməsi xalqın ciddi narazılığına səbəb olaraq ölkənin müxtəlif bölgələrində sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı üsyanların baş qaldırması ilə nəticələndi.

Bu üsyanlardan miqyasına görə ən böyüyü və ən mütləqkili 1920-ci il mayın 25-26-da Gəncədə baş verən silahlı üsyan idi. Üsyanın əsas özəyini keçmiş Milli Ordu hissələrinin əsgər və zabıtları təşkil edirdi. Cavad bəy Şıxlinski, Mirzə Məhəmməd Qacar və Cahangir bəy Kazımbəyovun rəhbərlik etdiyi Gəncə üsyançıları şəhərə hücum keçən XI Qırmızı Ordu hissələrini bir neçə dəfə ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Lakin şəhərə əlavə ordu hissələri yeridən bolşeviklər silahlanaraq onlara qoşulmuş Gəncə və onun ətrafında yaşayan ermənilərin köməyi ilə Mayın 31-də üsyanı yatıra bildilər. "Şəhər üç gün ərzində işğalçılar və daşnak quldurları tərəfindən dəhşətli soyqırımına və qarətə məruz qaldı". Sonralar üsyan rəhbərlərindən biri Cahangir bəy Kazımbəyov "Gəncə üsyanı haqqında" xatirələrində bu üsyanı xarakterizə edərək qeyd edirdi: "Öz inadkarlığına və verilən qurbanlarına görə Gəncə üsyanı ən əhəmiyyətli üsyanlardandır. Onun başlıca səbəbi daim öz namusu, azadlığı və istiqlalı uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan xalqını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdir. Mübarizəsiz, yalançılıq yolu ilə 1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycanı zəbt edən bolşeviklər, qətiyyətlə

xalqın xüsusiyyətləri ilə hesablaşmadan, onun ənənələrini, dinini və s. vecinə almayaraq, ifrat terrorçuluğu və sərtliyi tətbiq edərək, dərhal Azərbaycanın sovetləşdirilməsi siyasətinə başladılar. Bir ay ərzində azərbaycanlılar başa düşdülər ki, bolşeviklər Azərbaycan xalqının və onun müstəqilliyinin ən pis, ən qəddar düşmənləridir".

1920-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Zəngəzur və Qarabağda sovetləşməyə və bolşevik işğalına qarşı ciddi müqavimət hərəkatı başlandı. Burada da müqavimət hərəkatının özəyini Xalq Cümhuriyyətinin ordu hissələri təşkil edirdi. Onlar əhalinin dəstəyi və bir-bəyə yardımını ilə bir sıra müvəffəqiyyətlər əldə edərək Şuşa şəhərini ələ keçirə bildilər. Lakin onların üzərinə rus ordusunun əlavə birləşmələri göndərildi. Nəticədə sayca qat-qat çox olan rus qoşunları Levandovskinin komandanlığı altında iyunun 15-də şəhəri yenidən geri ala bildilər. İyunun sonlarına yaxın, bu bölgə də tamamilə bolşeviklərin nəzarətinə keçdi. Qeyd edək ki, burada da rus ordu hissələrinə erməni-daşnak dəstələri fəal kömək göstərdilər.

1920-ci il iyunun 5-də Zaqatalanın Tala kəndində könüllü partizan dəstələrinin təşkili ilə başlayan üsyan Zaqatala qalasının ələ keçirilməsi ilə nəticələndi. Bu bölgədə yerləşən milli ordunun qarovul batalyonu da üsyançılara qoşuldu. Tezliklə (iyunun 7-də) onlar Qaxı da ələ keçirdilər. Həmin gün üsyançılar Kürmük çayı vadisində Qızıl Ordu hissələrini məğlubiyyətə uğratdılar. Lakin Qarabağdan əlavə döyüş hissələri gətirən bolşeviklər qüvvələrini cəmləşdirərək Qax ətrafında üsyançılara qarşı əks hücum keçərək onları məğlubiyyətə uğratdılar və bunun ardınca iyunun 18-də Zaqatalanı yenidən ələ keçirdilər. Beləliklə, Zaqatala üsyanı da yatırılmış oldu. Sağ qalan üsyançılar Gürcüstana keçmək məcburiyyətində qaldılar. Gəncə, Qarabağ, Zaqatala üsyanlarının ardınca Azərbaycanın, digər bölgələrində də işğalçılara qarşı güclü müqavimət göstərilməsinə baxmayaraq üsyan məğlubiyyətlə uğradı.

Azərbaycanda sovet hökumətinin qurulmasının ən ağır nəticələrindən biri də Şimali Azərbaycanın tarixi ərazilərinin bir qisminin itirilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin miras qoyduğu Azərbaycan torpaqlarının bir xeyli hissəsi (Azərbaycan

Demokratik Respublikasının yarandığı dövrdə respublikanın ərazisi 97,3 min.kv.km idi, daha 15,6 min.kv.km Azərbaycan ərazisi (Borçalı, Qarayazı, Sığnaq, Şərur-Dərələyəz, Yeni Bayazid və s.) Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli ərazilər sayılırdı.) birbaşa bolşeviklərin səyi ilə Azərbaycan SSR-in sərhədlərindən kənar qaldı. Bolşeviklərin 1920-ci il avqustun 10-da ermənilərlə bağladıkları sazişə əsasən Rusiya K(b)P-nin Qafqaz Bürosu Azərbaycanın razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsini Ermənistanla vermək barədə qərar çıxardı, Qarabağ və Zəngəzuru isə "mübahisəli ərazilər" elan etdi. AK(b)P və RK(b)P, xüsusilə də onun Qafqaz Bürosunun rəhbərliyində ermənilərin olması, eləcə də mərkəzi aparat üzvlərinin bir çoxunun ermənipərəst mövqeyi Azərbaycanın tarixi ərazilərinin itirilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Bu barədə N.Nərimanov RK(b)P MK-ya ünvanladığı məktubların birində yazırdı: "Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə işləyir. Mənim zərrə qədər də olsun şübhəm yoxdur ki, RK(b)P MK Serqo və Stalinin simasında biz türklərə inanmır və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklara həvalə edir". Digər tərəfdən, "bolşevik Rusiyası Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanı şimikləndirmək və sovetləşdirmək siyasəti güdürdü". Həmin ilin dekabrın 1-də Zəngəzur Ermənistanla birləşdirildi. Zəngəzurun işğalı ilə Azərbaycanın Naxçıvanla birbaşa əlaqələri kəsildi. Eyni zamanda, Ermənistan İranla sərhədlərə malik oldu. Sonrakı illərdə Qazağın dağlıq hissəsi - Dilican ərazisi, 1927-ci ildə Mehri-Cəbrayıl qazalarından 24 kənd, 18 fevral 1929-cu ildə ZRSFSR MİK-in qərarına əsasən Naxçıvandan 9 kənd (təxminən 658,4 kv. km ərazi) Ermənistanla verildi. 1930-cu ildə Aşağı Zəngəzurdan Nüvədi, Əldərə, Ləhvaz, Tuğut və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanla verildi və burada Mehri rayonu yaradıldı.

Rusiya bolşeviklərinin köməyi ilə bir xeyli Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmiş ermənilər Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistanla birləşdirilməsi üçün xüsusi səy göstərirdilər. Onlar Orconikidze və Kirovun köməkliyi ilə hətta 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P Qafqaz bürosunun plenumunda Dağlıq Qarabağın Ermənistanla

birləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilməsinə nail ola bildilər. Lakin, səsvərmədə tək qalmış N.Nərimanov bu qərara kəskin etiraz bildirərək bunun ağır nəticələr verə biləcəyini söylədi və onun tələbi ilə RK(b)P MK-nın işə qarışması nəticəsində bu qərar ləğv olundu. Ertəsi gün, yəni, 1921-ci il iyulun 5-də bu məsələyə yenidən baxılaraq yeni qərar qəbul edildi. Həmin qərarla deyilirdi: "... yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrini, yuxarı Qarabağın Azərbaycanla mövcud olmuş daimi əlaqələrini və müsəlmanlarla ermənilər arasında milli sülhün vacibliyini nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR hüdudlarında saxlanılsın, Dağlıq Qarabağa Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla geniş muxtariyyət verilsin". Lakin N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan hökuməti muxtariyyət məsələsinə də öz etirazlarını bildirdilər. Bu etiraz Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin yaranmasını iki ilə yaxın ləngitdi. 1923-cü ilin iyununda RK(b)P Zaqafqaziya diyar komitəsinin plenumunda Dağlıq Qarabağda muxtariyyət yaradılması Azərbaycana tövsiyə edildi. 1923-cü il iyunun 7-də Azərbaycan hökuməti bu "tövsiyəni" yerinə yetirərək DQMV-ni yaratdı. Beləliklə, Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanla birləşdirmək cəhdi rədd edilərək baş tutmadı, lakin onlar muxtariyyət statusu əldə edərək burada öz mövqelərini möhkəmləməyə bildilər ki, bu da gələcəkdə Azərbaycan üçün daim gərginlik və təhlükə mənbəyi oldu.

Rusiya bolşeviklərindən böyük dəstək alan ermənilərin mühüm planlarından biri də Naxçıvanın ələ keçirilməsi ilə bağlı idi. Burada ərazi iddialarından başqa strateji vəzifələrdən biri də qarşıda Türkiyə ilə Azərbaycanı sərhədlərdən mərhum etmək idi. Lakin bu məsələdə Türkiyənin tutduğu sərt və qətiyyətli mövqə öz bəhrəsini verdi. Nəticədə RSFSR-lə Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsinə (16 mart 1921-ci il) əsasən Naxçıvana Azərbaycanın tabeliyində muxtariyyət verildi. Həmin müqaviləyə görə Naxçıvan özünün muxtariyyət statusunu üçüncü dövlətə güzaştə edə bilməzdi. Həmin ilin payızında Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında bağlanmış Qars müqaviləsi (13 oktyabr 1921-ci il) də

Naxçıvan məsələsini Moskva müqaviləsinin nəticələrinə uyğun bir daha təsdiq etdi. 1924-cü ilin fevral ayının 9-da Zaqafqaziya MİK-in və Azərbaycan MİK-nin qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan MSSR-ə çevrildi.

1922-ci ilin martın 12-də üç respublikanın səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirakı ilə bu respublikalar arasında ZSSR Federativ İttifaqının yaranması haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən yeni yaranan quruma rəhbərlik üçün İttifaq Soveti yaradıldı (N.Nərimanov da sədrlərdən biri idi). 1922-ci ilin dekabrında Bakıda keçirilmiş I Zaqafqaziya sovetlərinin qurultayında üç respublikanın - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın iştirakı ilə vahid Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (ZSFSR) yaradılması elan edildi və bununla da Azərbaycanın formal müstəqilliyinə son qoyuldu. 1922-ci il dekabrın 30-da Sovet Sosialist Respublikalarının I Sovetlər qurultayında Azərbaycanın daxil olduğu ZSFSR SSRİ adlanan yeni dövlətin tərkibinə daxil oldu. Bu quruma daxil olan subyektlər (RSFSR, Ukrayna, Belarusiya və ZSFSR) "kəndüllü" olaraq bir çox səlahiyyət və hüquqlarından imtina edərək onları ümumittifaq rəhbər orqanlarına həvalə etdilər. 1924-cü ildə (yanvarın 31-də) SSRİ Konstitusiyası qəbul olundu. Həmin sənəddə hər bir müstəqil respublikanın öz dövlət hakimiyyətini müstəqil həyata keçirmək və ittifaqdan çıxmaq hüququ tanınsa da bütün bunlar formal xarakter daşıyır və mərkəzləşdirilmiş ümumittifaq orqanlarının fəaliyyəti bu hüquqların reallaşdırma ehtimalını sıfıra bərabər edirdi.

1936-cı il dekabrın 5-də qəbul olunmuş SSRİ-in Konstitusiyasına əsasən ZSFSR ləğv edildi və buraya daxil olan respublikalar ayrıca subyekt kimi SSRİ-nin tərkibinə daxil oldular. 1937-ci il martın 14-də SSRİ Konstitusiyası əsasında Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası qəbul edildi. Bu Konstitusiyada respublikanın "öz suveren hüquqlarını mühafizə edərək, dövlət hakimiyyətini müstəqil həyata" keçirmək (13-cü maddə), "ittifaqdan azad surətdə çıxmaq hüququ" (15-ci maddə), "Azərbaycan SSR-in ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz" və s. kimi maddələr salınsa da "SSRİ

qanunları Azərbaycan SSR-in ərazisində məcburidir" (17-ci maddə) maddəsi ilə ona verilən hüquqlar heçə endirilirdi.

1920-30-cu illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında gedən proseslər digər sahələrdə gedən anti-azərbaycan xarakterli siyasətlərdən heç də fərqlənmirdi. Sovetlərin apardığı siyasət Azərbaycanın xammal və sərvətlərinin vəhşicəsinə talanmasına yönəlmişdi. 1921-ci ildə "Azərneftkom" müstəqil təsərrüfat hesablı "Azneft" trestinə çevrildi və "Azneft" Azərbaycan XTŞ-nin tərkibindən çıxarılarq RSFSR XTŞ-nin tərkibinə qatıldı. SSRİ-nin valyuta ehtiyatlarının yaradılmasında da Azərbaycan nefti mühüm rol oynayırdı. Belə ki, təkcə 1923-1927-ci illər ərzində SSRİ-nin neft ixracında Azərbaycan neftinin payı 75%-ə yaxın idi.

Yeni sosialist iqtisadiyyatının yaradılması prosesi Azərbaycanda özünəməxsus şəkildə həyata keçirilirdi. Məsələn, SSRİ-də 1925-ci ildə sənaye məhsullarının istehsalında dövlət və kooperativ müəssisələrinin payı cəmi 8% idisə bu rəqəm Azərbaycanda 99.1% idi. Bu o demək idi ki, Azərbaycanda demək olar ki, bütün sənaye müəssisələri dövlət tərəfindən milliləşdirilmiş və ictimailəşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, 20-30-cu illərdə aparılan "birtərəfli sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşdirmə nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı tamamilə mərkəzdən asılı hala salındı". Azərbaycan mərkəz üçün neft və pambıq istehsal edən bir əyalətə çevrilmişdi və ölkə iqtisadiyyatı bu iki "böyük dövlət vəzifəsi"ni həyata keçirməklə məşğul idi. Başqa sahələrin inkişafı, "təsərrüfat müstəqilliyi" kimi cəhdlər isə millətçilik kimi qiymətləndirilirdi.

20-ci illərin sonundan Azərbaycanda həyata keçirilən və kəndlilərin zorla kolxozlara cəlb olunması, onların bütün əmlaklarının müsadirə edilərək əllərindən alınması, kolxoz hərəkətinə qarşı çıxanların ciddi repressiyalara məruz qalması və s. kimi əyintilərlə müşayiət olunan zorakı kollektivləşdirmə, eləcə də dini və milli sahədə həyata keçirilən siyasət xalqın ciddi narazılığına səbəb oldu. Ölkənin müxtəlif ərazilərində (Şəki, Zaqatala, Naxçıvan, Xızı, Şəmkir, Cəbrayıl və b. yerlərdə) mövcud sovet rejiminin əleyhinə qiyamlar baş verdi. Bu üsyanlar içərisində ən müəşəkili 1930-cu

ildə Şəkiddə baş vermiş üsyan idi. Şəkiddə üsyan ilk əvvəl Baş Göynük kəndində başladı. Kənddə sovet hakimiyyətini devirdikdən sonra göynüklülər Şəkiyə hücum etdilər. Üsyançıları müdafiə edən və onlara qoşulan Şəki şəhərinin əhalisi şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirdi. Qonşu Zəyzid kəndi də üsyana qalxaraq üsyançılara qoşuldu. Lakin üsyançıların qələbəsi uzun sürmədi. Tezliklə üsyançılar üzərinə təcrid dırnağı qədər silahlanmış sovet ordu hissələri yeridildi. Üsyançıların ciddi müqavimətinə baxmayaraq üsyan amansızcasına yatırıldı. "Göynük üsyançılarına xüsusilə ağır divan tutuldu. Onlar heç bir istintaq və mühakimə aparılmadan, əhalinin gözləri qarşısında güllələndi və öz əlləri ilə qazdırılmış quyulara dolduruldu". Ümumiyyətlə, Şəki üsyanının yatırılması ilə bağlı keçirilən əməliyyatlar nəticəsində 80 nəfər öldürüldü, yüzlərlə adam isə həbs və ya sürgün edildi. Azərbaycanın digər bölgələrində də baş verən üsyanlar sovet ordu hissələri tərəfindən amansızcasına yatırıldı.

1930-cu illərdə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən repressiyaların yeni, daha güclü dalğası başladı. Bu işdə Azərbaycanda partiya (Sumbatov, Qriqoryan, Markaryan, Borşov, Gerasimov, Sinman, Avanesyan, Malyan və başqaları) və hüquq mühafizə orqanlarının ("NKVD-nin mərkəzdəki və yerlərdəki strukturları da, faktik olaraq, ermənilərin əlində idi. Azərbaycan rayonlarının yarısından çoxunda (az qala üçdə iki hissəsində) NKVD-nin yerli strukturlarına ermənilər başçılıq edirdilər".) rəhbər vəzifələrində yerləşdirilmiş qeyri millətlərin nümayəndələri (xüsusilə də ermənilər) xüsusi amansızlıq nümayiş etdirirdilər. Bu illərdə bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı aparılan repressiyalarda on minlərlə azərbaycanlı həbsxanalara atıldı, öldürüldü Sibirə və Qazaxstana sürgünə göndərildi. Kollektivləşdirmə illərində Azərbaycanda "qolçomaqlar" kəndlilərin cəmi 3% -ni təşkil etdiyi halda bundan üç dəfə çox kəndli qolçomaq adı ilə repressiyalara məruz qalmışdır. 1934-1938-ci illərdə Azərbaycanda təkcə Xalq Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən 27 min 854 nəfər güllələnmə hökmünə məhkum olunmuşdur. 1936-cı illərin sonlarından repressiyalar kütləvi xarakter

almağa başladı. 1937-ci ildə dövlət məhkəmədən kənar repressiyaların aparılmasına qərar verdi. 1937-ci ildə isə geniş şəkildə Hərbi Kollegiyaların səyyar sessiyasından istifadə olunmağa başlandı. Bütün ölkədə fəaliyyətə başlayan sessiya 10-15 dəqiqə ərzində dövlət ittihamçısının, vəkilin, bir çox hallarda müqəssirin iştirakı olmadan qərar çıxarırdı. Repressiyaların həyata keçirilməsində ən qorxulu hadisələr «üçlüy»ün yaranması ilə başladı. Yəni partiya aparatının, prokurorluğun və Daxili İşlər Komissarlığının hər birindən bir nəfər olmaqla «üçlük» qərar verirdi. 1937-ci ilin iyunundan etibarən isə Sovet İttifaqı KP MK-nın Siyasi Bürosunun qərarına əsasən repressiyalar planlı şəkildə salındı. Əvvəlcədən hər respublikada, iri şəhərlərdə, yaxud vilayətdə neçə nəfərin güllələnməsi üçün limit qoyuldu. Xalq əleyhinə, xüsusilə ziyalılar əleyhinə cəza tədbirləri 1937-1939-cu illərdə daha da amansızlaşdı. Bu illərin repressiya qurbanları arasında Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Tağı Şahbazi, Salman Mümtaz, Əli Nəzmi, Əli Razi və başqaları kimi Azərbaycanın yüzlərcə görkəmli fikir və düşüncə adamı da var idi. Ümumiyyətlə, 30-cu illər repressiyasında Azərbaycanda "50 mindən artıq adam güllələnmiş, 100 mindən çox insan isə sürgün edilmişdir". Artıq 30-cu illərin sonunda partiyada və bütövlükdə ölkədə aparılan "təmizlik" əməliyyatından sonra şəxsiyyətə pərəstiş və partiya diktaturası ilə müşayiət olunan güclü, mərkəzləşdirilmiş totalitar rejim bərqərar oldu. Repressiyalar bütün xalq kütlələrini qorxudaraq onların müqavimət gücünü sıfıra yaxınlaşdırdı.

II dünya müharibəsi ərzində Şimali Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda yaşayan onminlərlə Cənubi Azərbaycanlı soydaşlarımız "təhlükəli ünsür" hesab edilərək zorla İrana qaytarıldı və ya Orta Asiyaya sürgün edildi. Nəticədə Bakıda azərbaycanlıların sayı kəskin azalaraq, 1939-cu ildə cəmi 30,4%-ə endi.

Faşist Almaniyasının SSRİ üzərinə hücumu ilə başlayan müharibə Azərbaycan sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda getsə də Azərbaycan elə müharibənin ilk günlərindən bütün resursları ilə bu müharibədə fəal iştirak etdi. Faşizm üzərində qələbənin təmin edilməsində Azərbaycan xalqının xidmətləri böyük idi. Müharibə illə-

rində Azərbaycandan 640 min nəfər hərbi səfərbərliyə cəlb edilmiş (bunlardan 10 min nəfəri qadın idi), 402, 223, 416, 271 və 77-ci diviziyalar kimi milli diviziyalar təşkil olunmuşdu. 240 minə qədər azərbaycanlı döyüş meydanlarında həlak olmuşdu. Bu illərdə döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlara görə 176 mindən çox azərbaycanlı müxtəlif orden-medallarla təltif olunmuş, 130 nəfər isə ən ali mükafata Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Arxa cəbhədə də azərbaycanlılar fədakarlıq nümayiş etdirirdilər. İş günü sənaye müəssisələrində 11 saata çatmışdı, işdən yayınma halları ağır həbs cəzası ilə nəticələnirdi. Mühərribə dövründə sovet ordusunun neft məhsullarına olan tələbatının 70%-dən çoxunu Bakı nefti ödəmişdi. Azərbaycan neftçiləri 1941-1945-ci illər ərzində 75 mln. tondan çox neft çıxararaq təhvil vermişdilər. Azərbaycanda akademik Yusif Məmmədaliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış yeni texnologiya əsasında yüksək oktanlı aviasiya benzininin istehsalına başlanmış, "Katyuşa" raketini, "YAK-3" qırıcı təyyarəsi də daxil olmaqla 130-dan artıq silah və hərbi sursat növü hazırlanırdı.

II dünya müharibəsindən qalib çıxan Sovet İttifaqında totalitar rejim və mərkəzləşdirilmiş dövlət daha da gücləndi. İşğal olunmuş ölkələrin ərazisində sosialist respublikaları yaradılaraq beynəlxalq sosialist lageri formalaşdırıldı. SSRİ miqyasında müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılmasında və iqtisadiyyatın bərpasında Azərbaycan mühüm rol oynadı. Yüzlərcə azərbaycanlı neft mütəxəssislərinin yaxından iştirakı ilə Tatarıstan, Başqırdıstan, Tümen və b. yerlərdə yeni neft yataqları kəşf olundu və istismara verildi. Azərbaycan iqtisadiyyatı da öz növbəsində çiçəklənməyə başladı. 1948-ci ildə dünyada ilk dəfə dənizdə neft-mədən ("Neft daşları" adlanan) estakadaları quruldu. 1949-cu il noyabrın 7-də dənizdə qazılmış ilk neft quyusu fontan vurdu. Sumqayıt, Əli-Bayramlı, Mingəçevir kimi yeni sənaye şəhərləri meydana gəldi. Onlarca yeni sənaye müəssisələri yaradıldı (mühərribədən sonra 10 il ərzində 108 iri sənaye müəssisəsi tikilmişdi), Azərbaycan iqtisadiyyatında irəliləyişlər baş verdi.

Lakin azərbaycanlıların istər müharibə, istərsə də müharibədən sonrakı bərpa prosesində etdikləri fədakarlıqlara baxmayaraq SSRİ rəhbərliyinin - Stalin, Beriya, Mikoyan və digərlərinin simasında apardığı ayrı-seçkilik siyasəti və ögey münasibət davam etməkdə idi. Məhz bu siyasətin nəticəsində 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi əraziləri olan Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan SSR tərkibində olan) kütləvi surətdə yeni deportasiyası başlandı. Belə ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı qərarına və "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" 1948-ci il 10 mart tarixli 754 N-li qərarlarına əsasən 150 mindən çox azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasından didərgin salındı. Bu insanların hər üç nəfərdən biri yeni şəraitə (temperaturun nisbətən mülayim olduğu yüksək dağlıq ərazilərdə, əsasən heyvandarlıq və bağçılıqla məşğul olan əhali iqliminin isti olduğu, yarım-səhra bölgə olan Kür-Araz ovalığına köçürülərək pambıqçılıqla məşğul olmağa məcbur edildilər) uyğunlaşa bilmədiyi üçün məhv oldu. Ermənistanda azərbaycanlıların xüsusi çəkisi xeyli azaldı azərbaycanlılara məxsus 250-dən çox yaşayış məskəni dağıdıldı, yaxud adları erməniləşdirilərək müxtəlif ölkələrdən Ermənistana köçürülmüş (1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 59 min 900, 1947-ci ildə isə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq və Livandan 35 min 400 erməni köçürülüb) ermənilər yerləşdirildi.

1953-cü ildə Stalinin ölümündən və həmin ilin yayında L.Beriyanın güllələnməsindən sonra SSRİ-də müsbət istiqamətdə müəyyən dəyişikliklər həyata keçirməyə başladı. Bu dövr tarixdə mülayimləşmə, ilıqlaşma, yumşalma dövrü kimi də xarakterizə olunur. Sov.İKP-nin XX qurultayı (1956) Stalin cinayətlərini, şəxsiyyətə pərəstişi ifşa etdi. "Şəxsiyyətə pərəstiş və onun acı nəticələrinin aradan qaldırılması" ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkə rehabilitasiya dövrünü yaşamağa başladı. Sov.İKP-nin rəhbərləri olan Xruşşov və Brejnevin dövründə keçirilən iqtisadi

islahatlar ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərdi. Bu illər Azərbaycan da bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycanda bir sıra repressiya aktlarının təşkilatçısı olmuş Azərbaycan KP rəhbəri M. Bağrov güllələndi. Ölkə rəhbərliyinə xüsusi xidmət orqanlarından olmayan milli düşüncəli adamlar gəldi (İ. Mustafayev -1954-58-ci illərdə Azərb.KP-nin birinci katibi, Mirzə İbrahimov Azərbaycan SSR Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri, Sadiq Rəhimov - Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin sədri). Milli-mənəvi sahədə dirçəliş, oyanış baş verdi. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun üstündən qadağa götürüldü. Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 ildiyi (1958) böyük təntənə ilə keçirildi. Nəriman Nərimanovun adını qorxmadan çəkmək olurdu (1955-ci ildə 85 illik yubileyi qeyd olundu, Bakının rayonlarından birinə, Tibb İnstitutuna və s. onun adı verildi). Üçcildlik «Azərbaycan tarixi» kitabının nəşrinə başlandı və s. Bu dövrdə Azərbaycanda milli dəyərlərin qorunması sahəsində atılmış ən mühüm addımlardan biri sözsüz ki, 1956-cı il avqustun 21-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 4-cü çağırış 3-cü sessiyasında Əsas Qanuna Dövlət dili haqqında maddə əlavə edilməsi barədə qanunun qəbul edilməsi ilə bağlı idi. Mərkəzlə məsləhətləşmədən bu qərarın qəbul edilməsi çox cürətli bir addım idi. Bu qərarın hazırlanmasında və qəbulunda o vaxtlar Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri işləmiş xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun xidmətləri əvəzsizdir. Azərbaycan sovet dövrü tarixinin unikal hadisələrindən biri olan ana dili haqqındakı qərar milli düşüncənin inkişafına və ictimai münasibətlərə ciddi təsir göstərdi. Ana dili ictimai fikrə o dərəcədə möhkəm yerləşdi ki, ondan imtina etmək mümkün olmadı. Dil artıq ictimai proseslərin aparıcı qüvvəsinə çevrilməyə başladı.

O dövrlər "Kommunist" qəzetində dərc etdirdiyi «Azərbaycan dili dövlət idarələrində» adlı məqaləsində Mirzə İbrahimov yazırdı: «...işlərin azərbaycanca aparılması qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrində ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz».

Təbii ki, Moskva Azərbaycan rəhbərliyinin bu addımını müsbət qarşılamadı, tezliklə İ.Şikin rəhbərliyi ilə Moskvadan gələn 26 nəfərlik komissiya "milli məsələ"ni araşdıraraq mərkəzə hesabat təqdim etdi. Bu hesabat əsasında 1959-cu il iyunun 24-dən 29-dək keçirilən Sov.İKP MK-nın plenumun da Azərbaycan rəhbərliyi həm təsərrüfatda, həm də milli siyasətdə və ideoloji işdə buraxdığı səhvlərə görə tənqid edildi. Azərbaycan rəhbərliyindəki "üçlük" müxtəlif adlarla istefaya göndərildi.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatındakı yüksəliş 60-cı illərin ortalarından etibarən bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən yavaşmağa başladı. Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatını dərin böhran bürüdü. Respublika iqtisadiyyatının bu durğunluq və böhranlı dövründə Azərbaycanda rəhbərliyə gələn Heydər Əliyev (1969-cu il 14 iyul da Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilir) ölkənin ictimai-siyasi həyatını əhatə edən irimiqyaslı islahatlar proqramı həyata keçirməyə başladı. Keçirilən islahatlar nəticəsində iqtisadiyyat dirçəldi, milli-mədəni və s. sahələrdə irəliləyişlər baş verdi.

1970-1985-ci illərdə, bütövlükdə respublika ərazisində yüzlərlə zavod, fabriklər tikildi, bir sıra yeni istehsalat sahələri yaradıldı. 213 iri sənaye müəssisəsi işə salındı. 60-cı illərin sonlarında öz iqtisadi göstəricilərinə görə sonuncu yerdə olan Azərbaycan, artıq bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Ölkəmizdə istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunmağa başladı.

Bu illərdə, milli-mənəvi sahədə də mühüm irəliləyişlər oldu. 70-80-ci illərdə Nizaminin, Əcəminin, Nəsiminin, Tusinin, Molla Pənah Vəqifin, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının, Üzeyir Hacıbəyovun, Müslüm Məqomayevin, Hüseyn Cavidin və başqa elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin yubileyləri, Azərbaycanın professional teatrının 100 illiyi təntənə ilə qeyd olunmuşdur. 1977-ci ildə Nizami Gəncəvi irsinin yenidən öyrənilməsi və təbliğ edilməsi haqqında qərar qəbul olundu, bu sahədə diqqətçəkən işlər görüldü. Bir vaxtlar «pantürkist» kimi damğalanaraq Sibirə sürgün edilmiş Hüseyn

Cavidin cəsədinin qalıqları 1982-ci ildə İrkutsk vilayətindən gətirilərək Naxçıvanda doğma torpağa tapşırıldı. Cənubi Azərbaycanla birlik, həsrət hissələrinin ədəbi ifadəsinə geniş imkanlar yaradıldı. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Cənubi Azərbaycan üzrə katibi (1979-cu il) seçildi. 1972-ci ildə Azərbaycanın tarixi xəritələrinin də daxil olduğu "Azərbaycan SSR xəritələri" (Azərbaycan və rus dillərində) adlı atlas nəşr edildi.

Bu irəliləyişlərdən biri də respublikanın 1978-ci ildə qəbul olunmuş yeni Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında ayrıca maddə salınması ilə bağlı idi. Həmin maddənin o dövrdə xeyli dərəcədə formal xarakter daşmasına baxmayaraq bu, Azərbaycan xalqının ciddi mənəvi-psixoloji qələbəsi idi. Belə ki, SSRİ-nin 15 müttəfiq respublikasından yalnız üçünün - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın konstitusiyalarında dövlət dili haqqında xüsusi maddə var idi.

Ölkədə milli kadr potensialının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. SSRİ-nin 170 qabaqcıl ali məktəblərinə 3500 azərbaycanlı gənc göndərildi. Hər il təhsil almaq üçün Azərbaycandan kənara 800 tələbə yola salınırdı. Milli hərbi kadrların hazırlanmasına böyük qayğı göstərilirdi. Bu məqsədlə 1971-ci ildə respublika orta hərbi internat məktəbi təşkil edildi. 1970-1980-ci illərdə SSRİ-nin ali hərbi təhsil ocaqlarında ulu öndərin şəxsi təşəbbüsü ilə müxtəlif ixtisaslar üzrə 2000 nəfərdən çox azərbaycanlı zabıt hazırlandı.

80-cı illərin ortalarından etibarən ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə baş verən bir sıra proseslər (Əfqanıstan müharibəsinin ağır iqtisadi, siyasi, və hərbi nəticələri, Qərbi dövlətləri tərəfindən bu məsələyə görə aparılan təcrid siyasəti, Amerika Birləşmiş Ştatları prezidenti Ronald Reyqanın "Ulduz Müharibəsi" adlı kosmosda raketdən müdafiə planı kimi həyata keçirdiyi siyasətlə (bu siyasət nəticəsində SSRİ öz hərbi xərclərini görünməmiş dərəcədə artırmaq məcburiyyətində qaldı, nəticədə zəifləməkdə olan iqtisadiyyat buna dözmədi və böhranlı duruma düşdü) SSRİ-nin sürətlə silahlanmaya məcbur edilməsi və s.) onun zəifləməsinə gətirib çıxardı. 1985-ci il

də SSRİ rəhbərliyinə gələn M.S.Qorbaçov böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmaq və sosial iqtisadi inkişafı artırmaq üçün "Sürətləndirmə", "Aşkarlıq", "Yenidənqurma" kimi şüarlar irəli sürdü. Lakin bu şüarlar özünü doğrultmadı və əksinə bir sıra ziddiyyətlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Xüsusilə də öz mahiyyətinə görə avtoritar idarəetməyə söykənən sovet rejimində "Aşkarlıq" bir çox ziddiyyətləri üzə çıxartdı. Regionlarda azadlıq hərəkatları başlandı. Baltıqyanı respublikalarda (1990-cı ilin martında Estoniya, Litva, may ayında isə Latviya müstəqilliklərini bərpa etmək haqqında istəklərini bildirdilər.), Gürcüstanda, Azərbaycanda, Ermənistanda və Rusiyanın özündə baş verən proseslər SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirdi.

SSRİ miqyasında baş verən bu proseslər təbii ki, Azərbaycandan da yan keçmədi. Azərbaycan SSR-in tərkibində olan Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətində ermənilər tərəfindən başlanan separatçılıq hərəkatı və 1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dəhşətli qətl və zorakılıqla müşayiət edilən kütləvi deportasiyası, eləcə də ittifaq rəhbərliyinin bu hadisələrə biganə münasibəti Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının daha da geniş vüsət almasına səbəb oldu. Ermənilərin gündən-günə azğılaşmasına etiraz olaraq xalq kütlələri 16 mart 1988-ci ildə Elmlər Akademiyasında, 16 may 1988-ci ildə isə Azadlıq meydanında mitinqlər keçirdi. 1988-ci il noyabrın 17-dən etibarən isə Bakının əsas meydanı sayılan Azadlıq meydanında Sovet dövlətinin xalqımıza qarşı apardığı antiazərbaycan siyasətinə etiraz əlaməti olaraq Azərbaycan ictimaiyyətinin davamlı oturaq mitinqləri başlandı. Yüzminlərlə adamın iştirak etdiyi bu mitinqlərdə ermənilərin törətdikləri əməllər, bu məsələlərlə bağlı o zamankı respublika rəhbərliyinin tutduğu qətiyyətsiz mövqe və İttifaq rəhbərliyinin laqeyd münasibəti pislənir, eləcə də bütövlükdə sovet rejimi əleyhinə və milli azadlıq yönündə şüarlar səslənirdi. Əsl xalq hərəkatına, milli azadlıq hərəkatına çevrilən tarixə "meydan hərəkatı" adı ilə daxil olan bu ümumxalq mitinqi 18 gün davam etdikdən sonra dekabrın əvvəllərində sovet qoşunları tərəfindən zorakılıqla dağıldı. Mey-

dan hadisələri Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli özünüdərk hissənin güclənməsində mühüm rol oynadı. Təsadüfi deyil ki, 1988-1989-cu illərdə sovet rejimi əleyhinə aparılan davamlı mübarizə azərbaycanlılara "dünyanın ən mübariz xalqı" adını qazandırmışdı. Meydan hərəkatı zorakılıqla dağıdılsa da və onun fəalları həbslərə atılsa da, yüksələn xalq hərəkatı zəifləmədi, əksinə, bu hərəkat təşkilatlanaraq daha intensiv xarakter almağa başladı. Bütün təzyiqlər və təxribatlara baxmayaraq, xalq hərəkatı təşkilatlanaraq yeni strukturlar yaratdı. Bu strukturlardan ən önəmlisi 1989-cu il iyulun 16-da Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yaranması idi. (1989-cu il iyulun 16-da Azərbaycanın 30 rayonundan məşvərətçi səsle 240, səsvermə hüququ olan 196 nəfərin iştirakı ilə Bakıda Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin təsis konfransı keçirildi) AXC xalq kütlələrinin sovet rejimi əleyhinə olan etirazların mərkəzləşdirilməsində və istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynadı.

Xalq hərəkatı bölgələrdə də genişlənməyə başladı. 1989-cu ilin dekabrın 31-də Naxçıvan MSSR ərazisində Cənubi Azərbaycanla milli birləşmə və həmrəyliyin olmasını göstərmək məqsədilə 137 km. Sovet-İran sərhədi boyunca tikanlı məftillər söküldü. O zaman SSRİ-nin mərkəzi kütləvi informasiya vasitələri sərhədlərin sökülməsinə vandalizm kimi qiymətləndirərək, bunu Azərbaycanda islam fundamentalizminin baş qaldırması kimi dəyərləndirdi.

Sovet-İran sərhədinin Naxçıvan ərazisində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar SSRİ rəhbərliyinin yüksək rütbəli nümayəndələri - Sov.İKP MK-nın katibi A.N.Girenkonun, SSRİ Ali Soveti Millətlər Sovetinin sədri R.N.Nişanovun, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə.Vəzirovun, SSRİ DTK sədrinin birinci müavini Batkovun, general Varenikovun, Şatalinin, Şironkinin Naxçıvana gəlişi də genişlənməyən milli-azadlıq hərəkatının, onun tərkib hissəsi olan "sərhəd hərəkatı"nın qarşısını ala bilmədi. 1989-cu il dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü kimi tarixə düşdü.

Mərkəz Azərbaycanda baş verən xalqın azadlıq hərəkatından qorxuya düşərək onu cəzalandırmaq qərarına gəldi. Bunun üçün on-

lar xüsusi xidmət orqanlarının əli ilə Bakıda və respublikanın digər fəal bölgələrində bir sıra təxribatlar təşkil etdilər. Bu təxribatlar əs- lində Bakıda və respublikanın bir sıra bölgələrində fəvqəladə vəziyyə- yət elan etmək, xüsusi təyinatlı sovet qoşunlarının iri birləşmələrini buraya yeritmək məqsədilə edilirdi. Nəhayət, sovet hərbi maşını işə düşərək 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə xəbərdarlıq etmədən, qəflətən bir neçə istiqamətdən Bakıya girərək əliyalın əhaliyə qarşı ağılaşmaz vəhşilik edərək görünməmiş ağır cinayət törətdi. Deputat istintaq komissiyasının məlumatına görə 20 yanvar faci- əsində 131 nəfər şəhid olmuş, 744 nəfər yaralanmışdır. Hətta fəvq- əladə vəziyyət elan edilməyən Neftçala və Lənkərana qoşun yeridil- lərək vəhşiliklər edilmiş, nəticədə Neftçalada 2 nəfər, Lənkəranda 6 nəfər şəhid olmuşdur. Qanlı cinayətlə yanaşı, imperiya ordusu mi- nədək vətəndaş həbs edərək, Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə gön- dərdi.

Mərkəzi İttifaq hökumətinin Azərbaycanda törətdiyi bu dəh- şətlərə baxmayaraq Azərbaycan xalqı görünməmiş birlik və iradə nümayiş etdirdi. Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunmasına və yüz- lərlə insanın həbs edilməsinə baxmayaraq yüz minlərlə insan küçə- lərə tökülərək öz şəhidlərini böyük ehtiramla dəfn etdilər (matəm mitinqində və dəfn mərasimində təxminən 2 mln. yaxın adam iştirak etmişdi). 20 Yanvar hadisəsinə etiraz olaraq, Azərbaycanda 40 günlük ümummillət tətili başlandı, minlərlə insan KP sıralarından çıxaraq partiya biletlərini yandırdılar.

Ümumiyyətlə, 20 Yanvar hadisəsi xalqımızın milli-azadlıq hissələrinin güclü olduğunu, Azərbaycanda milli müstəqil dövlət quruculuğu üçün sosial əsasların olduğunu göstərdi. Eyni zamanda, bizim müstəqil yaşamaq və mövcud olmaq maraqlarımızı, xalqın qəhrəmanlığını göstərdi.

"Qanlı Yanvar" Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini qıra bilmədi və milli azadlıq hərəkatının daha da yüksəlişinə səbəb oldu. Mövcud iqtidar bir sıra güzəştlərə getmək məcburiyyətində qaldı. 1990-cı il 21 may tarixli fərmanla 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı gün Azərbaycan dövlətçi-

liyinin bərpası günü elan edildi. Fövqəladə vəziyyət olmasına, demokratik fəallara qarşı repressiyalara baxmayaraq sentyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan SSR Xalq Deputatları Sovetinə seçkilərdə "Demblokun" (demokratik blok) iyulun 28-də 20-dən çox ictimai təşkilatın iştirakı ilə yaradılmışdı) 30 nümayəndəsi deputat mandatına yiyələndi.

1990-cı il noyabrın 17-də H.Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan MSSR-in parlamenti Muxtar Respublikanın adından "sovet", "sosialist" sözlərini çıxardı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olunması və bu barədə Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında məsələ qaldırılması haqqında qərar qəbul etdi.

AZƏRBAYCAN MÜSTƏQILLIK İLLƏRİNDƏ

90-cı ilin əvvəllərindən etibarən SSRİ-nin bir dövlət kimi daha da zəifləməsi respublikamızın müstəqilləşməsinə yeni imkanlar yaratdı. Belə ki, yaranmış əlverişli şəraitdən faydalanan ölkəmizdəki demokratik qüvvələr 1991-ci ilin fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında dövlətin adının dəyişdirilərək Azərbaycan Respublikası adlandırılmasına nail ola bildilər. Elə həmin sessiyada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu.

SSRİ-nin reanimasiyası ilə bağlı atılan addımlar bir nəticə vermədi. Əksinə mərkəzdənqaçma tendensiyası daha da sürətləndi. Belə ki, SSRİ-nin əsas təsisçilərindən biri olan və onun nüvəsini təşkil edən RSFSR özü bu proseslərdə fəal iştirak edirdi. Bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin iyununda RSFSR xalq deputatlarının I qurultayı Rusiyanın dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə qəbul etdi. Bəyannamədə respublika qanunlarının ittifaq qanunları üzərində üstünlüyü qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilirdi. 1991-ci ilin iyununda B.Yeltsin RSFSR-in prezidenti seçildi.

1991-ci ilin avqustunda Sovet rejimini qoruyub saxlamaq istəyən sovet rəhbərliyində olan "mühafizəkarlar" FVDK – SSRİ-də Fövqəladə Vəziyyət üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldığını bəyan etdilər. Komitənin tərkibinə vitse-prezident Q.İ.Yanayev, baş nazir V.S.Pavlov, DTK sədri V.A.Kryuçkov, müdafiə naziri D.Q.Yazov və hakimiyyət strukturlarının digər nümayəndələri daxil oldu. M.Qorbaçovun "səhhəti ağır olduğu üçün" onu hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq səlahiyyətləri Genadiy Yanayevə verildi. Yanayev Moskva şəhərinə hərbi qüvvə yeritdi, lakin bu cəhd uğursuz alındı. "Avqust qiyamı" puç oldu. Bu hadisədən sonra Kommunist partiyasının fəaliyyəti dayandırıldı.

"Avqust qiyamı", həmçinin SSRİ-nin dağıdılmasını sürətləndirdi. Bu hadisədən sonra suveren dövlətlər arasında yeni ittifaq münasibətlərinin formalaşması prosesi tamamilə dayandırıldı və müttəfiq respublikaların müstəqillik paradı başlandı. 1991-ci ilin 20 avqustundan 17 dekabrına qədər 12 respublika müstəqillik haqqında konstitusiyaya aktı qəbul etdi.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması barədə Rusiya, Ukrayna və Belorusiya liderlərinin 8 dekabr 1991-ci ildə imzaladığı və 21 dekabrda daha 8 respublikanın dəstəklədiyi Belovejsk razılaşması mərkəz və müttəfiq respublikalar arasında «suverenliklə» bağlı mübahisələrə və SSRİ adlı dövlətin varlığına son qoydu.

Mərkəzdə baş verən bu proseslər Azərbaycanda müstəqillik və suverenlik hərəkatını daha da gücləndirdi. 1991-ci il avqustun 30-da çağırılmış Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin növbədənənar sessiyası Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə qəbul etdi. 18 oktyabr 1991-ci il tarixində isə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktını qəbul etdi və hüquqi baxımdan dövlət müstəqilliyini rəsmiləşdirmiş oldu. 6 bölmə və 32 maddədən ibarət olan Konstitusiyaya Aktında qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dövləti müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir, siyasi hakimiyyət xalqa məxsusdur, bütүн vətəndaşlar seçib-seçilmək hüququna malikdir, dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və

mədəni əlaqələr qurur, demokratik yolla dövlət strukturları yaradır. Sonralar bu hadisəyə yüksək qiymət verən Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini "ən böyük tarixi nailiyyətimiz" kimi dəyərləndirirdi.

Lakin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi yolundakı ilk addımlar çox çətinliklərlə üzləşdi və gənc dövlətin qarşısında həlli vacib bir sıra vəzifələr qoydu:

Yeni Azərbaycan dövlətinin qurulması, onun möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;

Beynəlxalq erməni diasporasının və Rusiyanın birbaşa yardımını ilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə başladığı hərbi təcavüz və onun nəticələrinin aradan qaldırılması;

Sovet imperiyasının dağılmasından sonra bütün sahələrdə yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılması;

Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanıtılması və uğurlu xarici siyasət;

İqtisadiyyatın liberallaşdırılması və yeni prinsiplərlə idarə olunması;

Dövlət idarəçiliyində demokratik prinsiplərin bərqərar olunması;

İqtisadi və mədəni əlaqələrin yaradılması və s.

Bəlkə də Dağlıq Qarabağ savaşı olmasaydı müəyyən zaman çərçivəsində Azərbaycan bu vəzifələri az itkilərlə, ağrısız həyata keçirə bilirdi. Lakin Qarabağ müharibəsində Ermənistanın aldığı xarici dəstək ona üstünlüklər qazandırır, Azərbaycanın bütün resurslarının bu istiqamətə cəmləndirilməsini vacib edirdi. Təbii ki, bu da öz növbəsində digər sahələrdə çatışmazlıqların və narazılıqların yaranmasına gətirib çıxarırdı. Qeyd edək ki, 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın daxilində baş vermiş siyasi böhranlar və tez-tez baş verən hakimiyyət dəyişikliklərinin bir çoxu da bu problemdən qaynaqlanırdı. Belə ekstremal vəziyyətdə buraxılan siyasi səhvləri, lider qıtlığı və kadr sənətsizliyi kimi amilləri də gözərd etməmək lazımdır.

SSRİ-nin zəifləməsindən və mərkəzi aparatda bir sıra dairələrin yardımından faydalanan erməni millətçiləri Ermənistan ərazisindən bütün azərbaycanlıları (240000 nəfər) deportasiya etdikdən sonra Dağlıq Qarabağda separatçılıq hərəkatlarını qızıqdıraraq aktiv fəaliyyətə keçdilər. Onlar Ermənistan və Rusiya hərbiçilərinin dəstəyi ilə bir-birinin ardınca Azərbaycan kəndlərini zəbt edərək yandırırdılar. Erməni separatçılar 1991-ci il sentyabrın 2-də qeyri-qanuni olaraq Goranboy rayonu da daxil edilməklə DQMV-ni müstəqil respublika elan etdilər. Cavab tədbirlərinə əl atan Azərbaycan tərəfi ilk olaraq DQVM-nin statusunu ləğv etdi. Milli silahlı qüvvələrin yaradılmasına başlandı. Azərbaycan parlamenti (Ali Sovet) "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri haqqında" qanun qəbul etdi (9 oktyabr 1991) Həmin ilin noyabr ayında özünü müdafiə dəstələrinin yaradılması haqqında sərəncam verdi.

Lakin qüvvələr qeyri-bərabər idi. Böyük beynəlxalq dəstəyə güvənən erməni separatçıları fəaliyyətlərini genişləndirərək Qarabağın Kərkicahan, Malıbəyli, Aşağı Quşçular, Yuxarı Quşçular kəndlərini ələ keçirdilər. Xocalı və Şuşanı mühasirəyə aldılar. 1992-ci il fevralın 25-də gecə erməni hərbi birləşmələri 366-cı rus alayının köməyi ilə Xocalı soyqırımını törətdilər. Soyqırım nəticəsində 613 nəfər öldürüldü, 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir alındı, 8 ailə bütövlükdə məhv edildi. 56 nəfər diri-diri yandırıldı və digər işgəncələr verildi. Ölənlərin 106-sı qadın, 83-ü uşaq, 70-i qoca idi. Erməni vəhşilərinin törətdiyi bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla diri-diri yandırılmış, başlarının dərisi soyulmuş, başları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, hamilə qadınların qarınları süngü ilə deşik-deşik edilmişdi. Erməni cinayətkarları meyitlər üzərində dilə gətirilməsi mümkün olmayan təhqiramiz həqarətlər törətmişdilər. Xocalı faciəsi XX əsrin ən dəhşətli soyqırımlarından biri idi.

Erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin mayında Şuşa şəhərini, ardından da Laçını işğal etdilər. Bu hadisələr ölkədəki siyasi böhranı daha da dərinləşdirdi. Mayın 14-də Ali Sovetin sessiyası azlıqda qalan demblokun etirazına baxmayaraq Ayaz Mütəllibovu

vəzifəsinə qaytarmaq haqqında qərar qəbul etdi. Bu ölkədə ciddi etirazların baş qaldırması ilə nəticələndi. Mayın 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəallarının təzyiqi ilə A.Mütəllibov vəzifədən uzaqlaşdırıldı və o, gizlicə Rusiyaya qaçdı. Ali Sovetin mayın 18-də keçirilmiş sessiyasında Ali Sovetin sədri Y.Məmmədovun istefası qəbul edildi və İ.Qəmbərov Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçildi.

1992-ci il iyunun 7-də keçirilən prezident seçkilərində AXC sədri Ə.Elçibəy üstünlük qazanaraq (59,4 faiz) Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi (2-ci). Beləliklə, AXCP- Məsəvat bloku hakimiyyəti ələ aldı. Daxili və xarici siyasətdə əvvəlki illərdən köklü şəkildə fərqlənən yeni işlər görülməyə başlandı. Dövlət himni (27 may 1992) və gerbi haqqında (23 fevral 1993 qanunlar qəbul olundu. Eyni zamanda, "Siyasi partiyalar haqqında", "Hərbi xidmət haqqında", "Dini etiqad azadlığı haqqında", "Mətbuat və kütləvi informasiya vasitələri haqqında", "İctimai birliklər haqqında" və s. haqqında qanunlar qüvvəyə mindi.

Həyata keçirilən bu tədbirlərin arasında 1992-ci il 7 avqust tarixində qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» qanun diqqəti cəlb edir. Bu qanunla Azərbaycanın imperiyanın mərkəzi bankından olan asılılığının aradan qaldırılması və maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılması işinin başlanğıcı qoyuldu. Ölkənin maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılmasında və xalqın həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında milli valyutanın dövrüyyəyə buraxılması əsaslı rol oynadı. 1992-ci il avqustun 15-də dövrüyyəyə buraxılan milli valyuta - manat bütün çətinliklərə baxmayaraq dövlətimizin müstəqillik simvollarından biri oldu.

Dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən keçən ilk illər ərzində xarici siyasət sahəsində müəyyən uğurlar əldə edildi. Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınması və xarici dövlətlərlə diplomatik münasibətlərin qurulması sahəsində mühüm addımlar atıldı. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini ilk olaraq 1991-ci ilin noyabrında Türkiyə, dekabrında Rumıniya, Pakistan, dekabrın 23-də İsveçrə, dekabrın 25-də İran İslam Respublikası, 1992-ci ilin yanvarın 23-də ABŞ, aprelin 10-da isə 109-cu dövlət olaraq Rusiya

tanıdı. Artıq XXI əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycan Respublikasını dünyanın 150-ə qədər dövləti tanımışdı.

Azərbaycan Respublikası müxtəlif beynəlxalq təşkilat və qurumlarda təmsil olunmağa başladı. Belə ki, 1992-ci ilin yanvarında ATƏM-ə (1994-cü ildən ATƏT), 1992-ci ilin martında BMT-yə, NATO-nun Şimalı Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına, 1997-ci ildə Atlantika Xəbərdarlıq Şurasına, 1995-ci ilin iyununda Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, 1997-ci ilin noyabrında özünün təşəbbüsü ilə təşkil edilmiş GUAM-a, 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına, 2002-ci ilin noyabrında NATO-nun Parlament Assambleyasının üzvlüyünə qəbul edildi. Azərbaycan diplomatiyasının ən uğurlu addımlarından biri də 155 dövlətin səsi ilə 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri daimi üzv kimi seçilməsidir.

Azərbaycanın səyləri ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin təhlükəsizliyini təsdiq edən, eləcə də Ermənistanın işğalçılıq siyasəti ilə bağlı dörd (822, 853, 874 və 884 saylı) qətnamənin qəbul edilməsinə nail olunmuşdu. Xatırladaq ki, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının sözügedən qətnamələrindən heç biri hələ də yerinə yetirilməmişdir.

1992-ci ilin martında ATƏT Şurasının qərarı ilə ATƏT-in himayəsi altında Dağlıq Qarabağ üzrə Minsk konfransı çağırılmışdır. Onun başlıca vəzifəsi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini nizamlamaqdan, onun həlli üçün müvafiq sənədlər hazırlamaqdan ibarət idi.

Lakin müstəqilliyin ilk illərində Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi nəticəsində erməni təcavüzünün genişlənməsi, yeni ərazilərin işğal edilməsi və ölkədə iqtisadi vəziyyətin ağırlaşması, eləcə də AXC hökumətinin istər xarici siyasətdə, istərsə də daxili idarəetmədə buraxdığı bir sıra səhvlər ölkədə sosial gərginliyi xeyli dərinləşdirdi. Nəticədə ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət kəskinləşdi və hərbi-siyasi böhran yarandı. Respublikanın müxtəlif bölgələrində siyasi qüvvələrin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi başlandı. Gəncə, Qazax, Lənkəran, Masallı, Astara

bölgələrində və digər yerlərdə silahlı dəstələr hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Belə bir böhranlı vəziyyətdə Azərbaycanda marağı olan xarici qüvvələr də öz məkrli niyyətlərini həyata keçirməyə başladılar. Başda Rusiya olmaq etibarilə bu qüvvələr Azərbaycan ərazisində etnik separatçılığı şimikləndirərək "Ləz-gizstan dövləti" və "Talış Muğan respublikası" kimi qurumlar yaradılmasına cəhd göstərdilər. Vəziyyət son dərəcə təhlükəli xarakter almış, ölkə parçalanma təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Belə bir ağır vəziyyətdən istifadə edən erməni silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağ ətrafındakı kənd və şəhərlərimizi bir-birinin ardınca işğal etməyə başladılar. Eyni zamanda 1993-cü ilin iyunun 4-də Gəncədə polkovnik S.Hüseynovun başçılığı altında 709-cu alayın qiyam qaldırması onsuz da pis olan vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Bir çox hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətinə düşdü. Vəziyyət o yerə çatdı ki, Azərbaycanın baş naziri, güc nazirliklərinin rəhbərləri istefaya getdi.

Başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını ala bilməyən Elçibəy iqtidarı kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət edərək onu təkidlə Naxçıvandan Bakıya dəvət etdi. Bu məqsədlə o, hətta öz şəxsi təyyarəsini də Naxçıvana göndərdi. Bir qrup ziyalı da bu məqsədlə Heydər Əliyevə müraciət etdi. Respublikada vəziyyətin getdikcə daha da gərginləşərək dövlətçilik üçün təhlükəli xarakter kəsb etməsini nəzərə alaraq nəhayət, iyunun 9-da o, Bakıya gəldi. İyunun 13-14-də H. Əliyev Gəncəyə gedərək yaranmış vəziyyətlə bağlı hərbi müxalifətlə (Gəncə qiyamçıları ilə) görüşdü və onlarla siyasi böhrandan çıxmaq yollarını müzakirə etdi. Sonra Bakıya qayıdaraq Ali Sovetdə millət vəkilləri qarşısında bu səfər haqqında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün iyunun 15-də yekdilliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu. 1993-cü il iyunun 24-dən etibarən H. Əliyev prezident səlahiyyətlərini icra etməyə başladı. 1993-cü ilin oktyabrın 3-də isə ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Həmin ilin yayından etibarən Azərbaycan yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Respublikada yaranmış nisbi sabitlik sayəsində ölkə həyatının demokratikləşməsi, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Ölkə iqtisadiyyatının liberallaşdırılması, bazar iqtisadiyyatına keçid sahəsində mühüm qanunlar qəbul edildi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyası və yeni seçki qanunu qəbul edildi.

1994-cü ildə Qarabağ müharibəsində Füzuli istiqamətində Azərbaycan qoşunlarının müvəffəqiyyətli hücumu nəticəsində bir sıra yaşayış məntəqələri işğaldan azad edildi. Hücumların davam etdirilməsi və ölkə ərazilərinin işğalçılardan tam təmizlənməsi böyük resurslar tələb edirdi. Digər tərəfdən, Ermənistan həm diaspor vasitəsilə, həm də bölgədə gərginliyin saxlanmasında maraqlı olan xarici qüvvələr tərəfindən ciddi surətdə dəstəklənirdi. Ölkədəki ağır iqtisadi və sosial vəziyyət də məsələni xeyli çətinləşdirirdi. Belə bir vəziyyətdə ölkə rəhbərliyi cəbhə bölgələrində uzunmüddətli atəşkəse nail olunması yönündə fəal iş apararaq, beynəlxalq qurumların və iri dövlətlərin diqqətini bu münacişəyə cəlb edə bildi. Nəticədə cəbhə bölgələrində uzunmüddətli atəşkəse nail olundu (1994-cü il mayın 12-də Bişkek protokoluna əsasən). Torpaqlarımızın işğaldan azad olunması və Qarabağ münacişəsinin sülh və siyasi danışıqlar yolu ilə aradan qaldırılması yolunda addımlar atılmağa başlandı. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq qurumların gündəliyinə daha tez-tez daxil edilməyə başlandı. Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yollarının axtarılması baxımından Azərbaycan üçün ən səmərəlisi ATƏT-in Budapeşt (1994-cü il 5-6 dekabr) və Lissabon (1996-cı il 2-3 dekabr) sammitlərini hesab etmək olar. Bu sammitlərdə Dağlıq Qarabağ münacişəsinin həll etməyin, Azərbaycan və Ermənistanın ərazi bütövlüyü, Azərbaycan Respublikasının tərkibində Dağlıq Qarabağa ən yüksək statusun verilməsi və bütün Dağlıq Qarabağ sakinlərinin təhlükəsizliyinə zəmanət verilməsi kimi başlıca prinsipləri müəyyənləşdirildi.

2002-ci ilin sentyabrında Avropa Şurasının parlamentində müzakirə olunan Azərbaycan haqqında məruzədə ilk dəfə Azərbaycan torpaqlarının işğal olunduğu faktı vurğulanmışdı.

Bu illər ərzində doğma yurd-yuvasından didərgin düşmüş və ən adi yaşayış vasitələrindən məhrum olunmuş yüzminlərlə qaçqın və məcburi köçkünün sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması yönündə də Azərbaycan dövləti mühüm işlər gördü. Təkcə Dövlət Neft Fondundan ayrılan vəsaitlər hesabına ölkədə mövcud olan bütün çadır düşərgələri ləğv edilərək, əvəzində mühüm infrastruktur ilə təmin edilmiş yeni qəsəbələr salındı (sonuncu çadır düşərgəsi 2007-ci ildə ləğv edilmişdir). Qeyd edək ki, 2001-2012-ci illər ərzində bu layihəyə ümumilikdə Dövlət Neft Fondundan 1 157,8 mln. manat vəsait ayrılmışdır.

Xatırladaq ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğalçı müharibə nəticəsində torpaqların 20 faizi zəbt olunmuş, işğal altında qalan rayonlarda mövcud iqtisadi potensial talan edilmiş, texniki-istehsal və infrastruktur obyektləri dağıdılmış, Azərbaycan xalqı çoxsaylı insan tələfatına məruz qalmış, bir milyona yaxın vətəndaş öz yaşayış və iş yerlərini, var-dövlətlərini itirərək öz vətəndə qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür.

Müstəqilliyimizin, milli dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsi və inkişafı yolunda atılan ən mühüm addımlardan biri də Azərbaycanın yeni neft strategiyası ilə bağlı idi.

1990-cı illərin ortalarından etibarən Azərbaycanda bəzi xarici və daxili maneələr dəf edilərək yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinə başlandı. Bu işdə ölkə rəhbəri H.Əliyevin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məhz onun qətiyyətli fəaliyyəti nəticəsində Xəzər dənizinin statusu müəyyənləşdirilməmiş, Rusiya ilə İranın etiraz və maneçiliklərinə baxmayaraq dünyanın ən böyük neft şirkətləri ilə müqavilələr bağlandı və bölgənin ən iri layihələri həyata keçirilməyə başlandı. Bu strategiyanın gerçəkləşməsində ilk böyük addım 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının «Gülüstan» sarayında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə altı ölkənin 10 iri neft şirkətləri - «AMOKO», «Yunokal», «Penzoyl», «Makdermot»

(ABŞ), «Britiş Petroleum» və «Remko» (Böyük Britaniya), «Statoyl» (Norveç), «LUKOyl» (Rusiya), «Türk petrolları» (Türkiyə), «Delta» (Səudiyyə Ərəbistanı) ilə Xəzər dənizinin "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissələrinin birgə işlənməsi, istismarı və pay bölgüsü haqqında «1+10» və sonralar isə tarixə «Əsrin müqaviləsi» adı ilə daxil olmuş neft müqaviləsinin imzalanması idi. Bu müqaviləyə sonradan Yaponiyanın «İtoçu» və Amerikanın «Eksson» və «Amerada Hess» kimi şirkətləri də qoşuldu.

"Əsrin müqaviləsi" müstəqil Azərbaycanın tarixində mühüm hadisə idi. Bu müqavilənin imzalanması mərasimində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev təbrik nitqində müqavilənin əhəmiyyəti haqqında demişdir: «Biz ötən dövrlərdə nə qədər neft çıxarsaq da, nə qədər böyük nailiyyətlər əldə etsək də, bir həqiqəti nəzərə çatdırmalıyıq ki, son vaxtlardək, yəni Azərbaycanın müstəqilliyi əldə olunan dövrlərdək xalqımız heç vaxt öz təbii sərvətinin sahibi olmamışdır. İndi isə biz yeni bir mərhələdə yaşayırıq. Azərbaycan xalqı öz təbii sərvətlərinin sahibidir. Bu sərvətlərdən necə istifadə edilməsini xalqımızın özü sərbəst surətdə müəyyənləşdirir».

Bu müqavilənin imzalanması iri həcmli xarici investisiya axını və neft-qaz sahəsində ən qabaqcıl texnologiyanın Azərbaycana gətirilməsi üçün böyük imkanlar yaratdı.

1995-ci ilin aprelində "Əsrin müqaviləsi"nin reallaşdırılması üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) təşkil olundu.

1997-ci il noyabrın 12-də "Çıraq-1" platformasında "Əsrin müqaviləsi" üzrə ilkin neft hasilatında başlandı.

Qeyd edək ki, iri maliyyə tutumuna malik «Əsrin müqaviləsi»nin həyata keçirilməsində dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən 400-dən artıq şirkət iştirak etmişdi. Azərbaycanın tikinti və sənaye təşkilatları da (72 müəssisə) bu proqramın reallaşmasında fəal iştirak etmişdilər. Eyni zamanda "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində

vəsində 3000 nəfərdən çox Azərbaycan vətəndaşı da işlə təmin olunmuşdur.

2010-cu ildə ilk dəfə olaraq neft hasilatı özünün maksimum həddinə - 51 milyon tona çatdı və Azərbaycanın mənfəət neftinin və qazının 1 illik gəlirləri 16 mlrd - manatı ötdü.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan 2003-cü ilin iyuluna qədər bu sahədə 15 ölkədən olan 33 şirkətlə 22 müqavilə bağlayıb. Müqavilələr üzrə investisiyaların həcmi kontraktlar bağlanan an 60 mlrd. dollar, kontrakt sahələrində proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 4 mlrd. ton şərti yanacaq hesab edilir.

1994-cü ildə Azərbaycanla ilk neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra neftin nəqli marşrutunun müəyyənləşdirilməsi, həm Beynəlxalq neft konsorsiumunun, həm də Azərbaycanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri idi.

Əvvəlcə, "Əsrin müqaviləsi" sahəsində çıxarılan ilkin nefti nəql etmək üçün iki kiçik ölçülü kəmərlə tikildi. Bunlardan biri Bakı-Novorossiysk boru kəməri idi. Bu kəmərlər 1996-cı il fevralın 18-də «Transneft», ARDNŞ və ABƏŞ arasında nəqliyyat sazişi və nəql etmə haqqında bağlanan himayədarlıq sazişi əsasında yenidən quruldu. 1411 kilometr məsafədən ibarət olan Bakı-Novorossiysk boru kəməri gündə 105 min barel (ildə 5 milyon ton) neftin nəqli üçün nəzərdə tutulmuşdu.

İkincisi, Bakı - Supsa neft boru kəməri idi ki, bu kəmərin tikintisi də 1996-cı ilin martında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevarnadzenin ilkin neft ixracının Gürcüstan ərazisindən keçən qərb marşrutu haqqında Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanan dövlətlərarası müqavilə əsasında müəyyənləşdirilirdi. Uzunluğu 926 km olan qərb marşrutunun da buraxılış gücü gündə 105 min barelə bərabər idi.

Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk xətlərinin ilk üç ildə iş qabiliyyəti sonuncunun sabit və tam təhlükəsiz daşınmalara cavab vermədiyini göstərdi. Baxmayaraq ki, layihə Rusiya hökuməti tərəfindən aktiv şəkildə müdafiə olunurdu. Daşınmalarda tez-tez baş verən dayanmalar Bakı-Novorossiysk kəmərinə əsas ixrac kəmərinə

iddialıqlar sırasında tədricən çıxarırdı. Düzdür, sonradan Rusiya kəmərin təhlükəsiz fəaliyyətini təmin etdi. Lakin qərb istiqamətində əsas neftin ixracının iqtisadi aspektləri məsələyə nöqtə qoydu (məs. Novorossiyskdən neftin ixracı üçün təklif olunan tarifə (1 barel 4,2 dollar) nisbətən Bakı-Ceyhanda tarifin (1 barel 2,58 dollar) aşağı olması). Nəticədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinə üstünlük verildi. Xətrilərdə ki, marşrutlarla bağlı müzakirələrdə əsas neftin İran (Bakı-Neka kəməri) və Ermənistan (Fransada erməni lobbisinin dəstəyi ilə ortaya atıldığı üçün bu variant "fransız variantı" adlandırılırdı) ərazisindən ötürülməsi variantlarının da adı hallanırdı. Lakin Bakı-Neka kəməri ideyası ABŞ-ın qəti etirazına və Amerika kapitalının bu müqavilələrdə mühüm paya sahib olduğuna görə ortadan götürüldü. Ermənistan variantı da Azərbaycanın qəti mövqeyi nəticəsində dərhal sıradan çıxarıldı.

"Bakı-Tbilisi-Ceyhan" ixrac boru kəmərinin tikintisi Azərbaycana bir sıra iqtisadi faydaları olmaqla yanaşı, onu eyni zamanda Avropanın enerji təhlükəsizliyi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevirir və coğrafi-siyasi əhəmiyyətini xeyli dərəcədə artırır.

Bu kəmərin istifadəyə verilməsinin bir sıra iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti vardır.

İqtisadi sahədə:

Qərbdən ölkəmizə yeni investisiyalar və müasir texnologiyaların axını üçün geniş şərait yaradır;

Azərbaycan kəmərin istismarından 20 il mənfəət götürəcək. İmzalanmış sazişə əsasən ARDNŞ-nin də gəlirləri daxil olmaqla ölkəmizin gəlirləri 2,4-2,5 milyard dollar ətrafında olacaq;

Qazaxıstan neftinin bir hissəsinin də BTC ilə daşınacağını nəzərə alsaq, əldə olunan gəlirin daha da artacağını proqnozlaşdırmaq olar;

Ceyhandan Rotterdamdakı neftin daşınması Qara dəniz yolu ilə nəzərdə tutulan alternativ variantlarla müqayisədə 2 dəfə ucuz başa gəlir və s.

Siyasi sahədə:

Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası dərinləşəcəkdir;

Regional integrasiya güclənəcək, həmin prosesə Mərkəzi Asiya ölkələri, ilk növbədə Qazaxıstan cəlb ediləcək;

Bölgədə, o cümlədən Azərbaycanda ABŞ və Avropanın strateji maraqlarının təmin edilməsi və bu əsaslarda Rusiya və İranın təsiri zəifləyəcək;

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşməsinə təsir göstərəcək;

Cənubi Qafqazın və Türkiyənin təhlükəsizliyinə kömək edəcəkdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisi və istismarına dair sazişlər paketi 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda ATƏT sammiti çərçivəsində Türkiyə, Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan və ABŞ prezidentlərinin iştirakı ilə imzalandı. Sazişlər paketi ərazisindən neft kəmərinin çəkildiyi ölkələrin hüquq, maraq və öhdəliklərini tənzimləyirdi.

Bakı-Tiflis-Ceyhan layihəsinin 10 səhmdarı dünyanın 8 ölkəsini təmsil edir.

BTC kəməri gələcəkdə Mərkəzi Asiya neftinin də dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verir.

Azərbaycanda iri qaz ehtiyatlarının olması və satışla bağlı yeni bazarlara çıxmaq istəyi, eləcə də bölgə ölkələrində və Avropada qaza artan tələbat qazın nəqli ilə bağlı yeni kəmərlərin çəkilməsini gündəmə gətirdi. Bölgənin enerji təminatında mühüm rol oynayan belə kəmərlərdən birini - Cənubi Qafqaz qaz kəməri Azərbaycan 2006-cı ildə tikintisini başa çatdırdı.

2007-ci ilin noyabrın 18-də Türkiyə-Yunanıstan qaz kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan qazının Cənubi Qafqaz qaz kəməri vasitəsilə Türkiyəyə, oradan da Yunanıstana ötürülməsinə başlandı.

Cənubi Qafqaz boru kəmərinin istismara verilməsi ilə Azərbaycan neft ixracatçısı olmaqla yanaşı, həm də qaz ixrac edən bir ölkəyə çevrildi. Azərbaycanın bölgə ölkələrinin və Avropanın enerji təhlükəsizliyində önəmi artdı.

Ümumiyyətlə, proqnozlara görə, neftin qiyməti bir barel üçün 70 dollarlıq həddən aşağı düşməsə, 2024-cü ildə təkcə Azəri-Çıraq-Günəşli, Şahdəniz yataqlarından, BTC və Cənubi Qafqaz boru kəmərinin istifadəsindən dövlətin gəlirlərinin həcmi təxminən 350 milyard dollardan artıq olacaq.

Artan neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunması və gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədilə 1999-cu ildə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Dövlət Neft Fondunun təsisinə bağlı 1999-cu il 29 dekabr tarixli prezident fərmanında deyilirdi: Fond "ölkənin neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsindən əldə edilən mənfəət neftinin satışından daxil olan valyuta vəsaitlərinin və digər gəlirlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin qabaqcıl sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək" məqsədi ilə yaradılır. Sənəddə o da vurğulanır ki, "...gözlənilən gəlirlərin Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi tərəqqisinə istiqamətləndirilməsi dövlət siyasətinin başlıca məqsədidir".

Xatırladaq ki, 2014-ci ilin əvvəllərində Dövlət Neft Fondunun pul vəsaitlərinin həcmi 36 mlrd. dollara bərabər olub. 1999-cu ilin sonundan 2011-ci ilin 1 aprelində Dövlət Neft Fondundan büdcəyə transferlərin və müxtəlif layihələrə ayırmaların miqdarı 20 mlrd. 135.1 mln. manat olub.

Müasir dövrdə iqtisadi inkişafın mühüm xüsusiyyətlərindən biri də iqtisadiyyatın neft pullarının asılılığından xilas olması və iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi ilə bağlı yürüdülmüş siyasətdir. Bu məsələlərə dəfələrlə toxunan ölkə prezidenti İ. Əliyev çıxışlarının birində bildirmişdir ki, "Azərbaycanda yeni istehsallar yaranır, yəni biz idxaldan asılılığımızı azaldırıq və idxalı əvəzləyən yerli istehsalın yaranmasına çalışırıq. İndi Azərbaycanın bölgələrində iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru çox sürətlə inkişaf edir. Bizim məqsədimiz məhz bundan ibarətdir, qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə çox ciddi məşğuluq və bu bizə imkan verəcək ki, ölkə

iqtisadiyyatı çoxşaxəli şəkildə inkişaf etsin, təkcə neft-qaz amilindən asılı olmasın.”

Yeni neft strategiyası Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəniyyət problemlərinin həlli üçün də əvəzsiz amil oldu. Məhz bu siyasət nəticəsində Azərbaycan dünya miqyasında tanınmış və nüfuzlu dövlətə çevrildi.

Müstəqillik illərində dövlətin prioritet hesab etdiyi və ən çox investisiya yatırdığı sahələrdən biri də nəqliyyat sektorudur. Bu illər ərzində ölkənin əsas (magistral) avtomobil və dəmir yollarının demək olar ki hamısı yenilənmiş, yeni yol qovşaqları tikilmiş, onlarca körpü istifadəyə verilmişdir. Nəqliyyat sahəsində uğurlu layihələrdən biri də Avropa Birliyinin də dəstəklədiyi və Azərbaycanın da fəal iştirak etdiyi Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi (TRASEKA) və “Yeni İpək Yolu” proqramlarıdır. Bu proqramların əsas məqsədi Avropadan Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiyaya oradan da Çinə keçməklə və əks istiqamətə yeni alternativ və ucuz nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasını, eləcə də bölgə ölkələrinin dünya bazarına çıxış qabiliyyətinin asanlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Bu işlərin məntiqi davamı olaraq 2010-cu ildən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikilməsinə başlanılmışdır və bu ilin sonlarında (2014) əsas işlərin yekunlaşdırılması planlaşdırılır. Bu tikinti həm respublikamız, həm qonşularımız, həm bölgə və həm də dünya üçün tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Nəqliyyatın aviasiya və dəniz gəmiçiliyi kimi sahələrində də böyük işlər görülmüşdür. Son on il ərzində ölkədə yeddi yeni beynəlxalq standartlara cavab verən aeroportlar istifadəyə verilmiş, AZAL aviasirkətinin təyyarə parkı tamamilə yenilənmiş, keyfiyyət və təhlükəsizlik baxımından dünyada nüfuzlu şirkətlərdən birinə çevrilmişdir. Ölkədə karqo aviasiya da sürətlə inkişaf etməkdədir. Aviayükdaşımaların həcmi ildən-ilə artmaqdadır.

Xəzər Gəmiçiliyi idarəsi yeni gəmilər almış (20-yə qədər), yükdaşımaların həcmi artmışdır. Azərbaycanda böyük gəmiqayırma zavodu tikilib istifadəyə verilmiş, Ələt qəsəbəsində isə Xəzər hövzəsində ən böyük beynəlxalq dəniz ticarət limanı tikilməkdədir.

Bu illər ərzində Azərbaycanda sosial-iqtisadi sahədə də sürətlə inkişafa nail olunmuşdur.

Həyata keçirilən siyasət çox qısa bir zaman ərzində iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur: inflyasiya cilovlanmış, büdcə kəsiri ümumi daxili məhsulun 1-2 faizi səviyyəsinə endirilmiş, 1996-cı ildə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, 1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. 1996-cı ildə ümumi daxili məhsulun artım sürəti 1,3 faiz, 1997-ci ildə 5,8 faiz, 1998-2003-cü illərdə isə orta hesabla 10,0 faiz təşkil etmişdir. Bu temp sonrakı illərdə də davam etmiş, 2004-cü ildə 19,3 faiz və 2005-ci ildə isə rekord səviyyəyə qalxaraq 44, 6 faiz olmuşdur. Qeyd edək ki, 2009-cu ildən davam edən dünya maliyyə və iqtisadi böhranı dövründə də Azərbaycanda iqtisadi inkişaf tempi aşağı düşməmişdir. 2011-ci ildə ümumi daxili məhsulun artım sürəti 8,3 faizə bərabər olmuşdur.

1995-ci ildən 2012-ci ilədək Azərbaycan iqtisadiyyatına nə az, nə çox düz \$120 mlrd. investisiya yatırılıb. 2011-ci ildə isə bu investisiyaların həcmi \$20 mlrd. həcmində olmuşdur.

Torpaqların və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, eləcə də sahibkarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə bir sıra qərarlar qəbul edildi. Belə ki, ölkədə artıq torpaq islahatları faktiki olaraq başa çatmış, 1,390 min hektardan çox torpaq sahəsi əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmışdır. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsulunun 99 faizi özəl bölmədə istehsal olunur.

İqtisadiyyatın digər sahələrində də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi uğurla həyata keçirilmişdir. Özəlləşdirmə prosesi başlayandan indiyə kimi 40 minə yaxın kiçik müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdir.

1995-ci ildə “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanun qəbul olundu. Sahibkarlara kömək məqsədilə milli fond təsis edildi. Bu fond vasitəsi ilə hər il on milyonlarla manat vəsait aşağı faizlərlə və uzun müddətə sahibkarlara verilir.

Ölkədə lisenziyalaşdırma sisteminin sadələşdirilməsi istiqamətində də bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, ölkədə

mövcud olan lisenziyalaşdırma sistemi köklü surətdə dəyişmiş, lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növlərinin sayı 240-dan 30-a endirilmiş, lisenziyanın müddəti isə 2 ildən 5 ilə qədər uzadılmışdır. Yeni lisenziyalaşdırma sisteminin tətbiqi normal rəqabət mühitinin inkişafına, istehsal olunan məhsulun, göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəlməsinə az da olsa təsir göstərmişdir.

Hazırda hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması prosedurları da xeyli sadələşdirilmiş, bu sahədə əvvəllər mövcud olmuş problemlər aradan qaldırılmışdır.

Əmək haqlarının, pensiyaların və müavinətlərin artırılması, əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində aparılan ardıcıl siyasət son illər ölkədə həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsini təmin etmişdir. 1995-2003-cü illərdə orta aylıq əmək haqqı və pensiyanın məbləği 6 dəfədən də çox artmışdır. Yoxsulluğun səviyyəsi 2003-cü ildəki 49 faizdən 2011-ci ildə 5,6 faizə enmişdir.

2003-cü ildən bəri 30 minə yaxın yeni müəssisə yaradılmış, 1 milyona yaxın yeni iş yeri açılmışdır ki, onun da 600 mini daimi iş yeridir.

Müstəqillik illərində respublikamızın müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində də önəmli addımlar atılmışdır. Ordunun yeni, ən müasir silahlarla təchizatı qaydaya salınmış, şəxsi həyatın peşəkarlığının artırılması sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. Ölkədə hərbi-sənaye kompleksinin yaradılması sahəsində aparılan işlər mühüm əhəmiyyətə malikdir (Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması). İndi Milli Ordunun tələbatını ödəyən və müasir tələblərə cavab verən 650-yə yaxın hərbi-sursat və avadanlıq növü Azərbaycanın özündə istehsal olunur.

Qeyd edək ki, 2008-ci ildən başlayan dünya iqtisadiyyatının keçirdiyi dərin böhran şəraitində respublikamızda iqtisadiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsini aşağı sala bilməmiş, əksinə ölkə iqtisadiyyatı öz dinamik inkişafını davam etdirmişdir. Ölkədə onminlərlə yeni iş yerləri açılmış, əhalinin pul gəlirləri artmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının neft gəlirlərindən asılılığını aradan qaldırması üçün qeyri-neft

sektorunda ciddi işlər görülmüş və bu sahədə irəliləyişlər baş vermişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan cəmiyyətinin həyatında 2003-cü ildən yeni mərhələ başlayır ki, bu da həmin ildə ölkə prezidenti seçilən İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun səriştəli fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu xeyli artaraq, beynəlxalq və regional problemlərin həllində vacib oyunçulardan birinə çevrildi. Azərbaycan bir sıra nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi məkana çevrildi. "Ölkəmizin qərb ailəsinə inteqrasiyasının reallaşdırılması, bölgədə təhlükəsizliyin və regionun inkişafı naminə əməkdaşlıqda maraqlı olan dövlətlərlə daha geniş münasibətlərin yaranması sahəsində də önəmli addımlar atılmış, beynəlxalq terrorizmə və digər bu kimi elementlərə qarşı mübarizədə Azərbaycan fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan dünyadakı müxtəlif beynəlxalq və regional təşkilatların işlərinə fəal qoşulmaqla böyük dünya siyasətində özünün lazımcı iştirakına nail ola bilmişdir. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda bəzən Azərbaycana qarşı tətbiq edilən ikili standartları aradan qaldırmaq üçün qətiyyətli addımlar atılmışdır". Beynəlxalq miqyaslı iri siyasi və iqtisadi layihələrin iştirakçısına çevrilən ölkəmizin uğurları nüfuzlu Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da öz əksini tapmağa başladı. Təsəffü deyil ki, 2009-2010-cu illər üçün hazırlanmış "Qlobal Rəqabətçilik Hesabatı"nda Azərbaycan 18 pillə irəliləyərək, 133 ölkə arasında 51-ci yərə, MDB ölkələri arasında isə 1-ci yərə yüksəlmişdir.

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə xarici siyasət sahəsində Azərbaycanın ən böyük uğurlarından biri, sözsüz Azərbaycanın 155 ölkənin səsini qazanaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi ilə bağlıdır.

İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda bir sıra iri infrastruktur layihələri həyata keçirildi. Ölkənin magistral yolları demək olar ki, yenidən quruldu. Bakı əhalisinin fasiləsiz və yüksək keyfiyyətli su ilə təmin edilməsi məqsədilə Oğuz-Qəbələ-Bakı su

köməri tikilib istifadəyə verildi (2006-2011-ci illər). Ölkənin enerji təhlükəsizliyi tam, ərzaq təhlükəsizliyi isə əsasən təmin olundu.

Ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə də qeyri neft sektorunun və bölgələrin inkişafı ilə bağlı bir sıra dövlət proqramları qəbul edildi. Bunlara misal olaraq "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" və başqa proqramları göstərə bilərik.

Ümumiyyətlə, son on ildə ölkə prezidentinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən irimiqyaslı işlər nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı üç dəfə artıb, yoxsulluğun səviyyəsi 49 faizdən 6 faizə, işsizlik isə 5 faizə enib. Azərbaycanın icmal büdcəsinin xərcləri 13 dəfə artaraq 1,5 milyard manatdan 20 milyard manata çatıb. 2014-cü ildə icmal büdcəsində isə gəlirlər 21 985, 9 mln. manat, xərclər isə 24 444, 0 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur. 2014-cü ildə ÜDM-nin tərkibində neft sektorunun payı əvvəlki illərə nisbətən aşağı düşərək 38,5% həddində proqnozlaşdırılır. 2003-cü ildə 800 milyon dollar təşkil edən strateji valyuta ehtiyatları artıq 50 milyard dolları ötürüb. 1,2 milyon yeni iş yeri yaradılıb. 2500 məktəb, yüzlərlə səhiyyə müəssisəsi, mədəniyyət, idman obyektləri tikilib istifadəyə verilib. Azərbaycan iqtisadiyyatı keçid dövrünü başa vurub, ölkəmiz iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığına görə, dünyada 39-cu yeri tutur.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı

Digər xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan xalqının da ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığı ilə başlayır. Azərbaycan xalqının müxtəlif zamanlarda yaratdığı nağıllar, əfsanələr, dastanlar, lirik nəğmələr, bayatılar, atalar sözü və məsəllər, tapmaca və lətifələr, aşıq poeziyası nəsildən-nəsilə, əsr-dən-əsrə keçərək zamanımıza qədər gəlib çatmışdır.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya alınması təxminən XV-XVIII əsrlərə aiddir. Şübhəsiz ki, daha əvvəlki dövrlərdə yaşamış şairlərimiz şifahi ədəbiyyatdan fəal şəkildə istifadə etmişlər. Məsələn, Nizami, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığı buna yaxşı sübutdur. Lakin istifadə toplama demək deyildir. Buna görə də klassiklərin bu zəngin xəzinədən istifadəsini xalq ədəbiyyatının toplanması hesab etmək doğru olmaz.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bütün nümunələrini yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi üç əsas növ ətrafında qruplaşdırmaq olar: epik, lirik, dramatik.

Epik növə nağılları, əsatir, əfsanə, rəvayət, lətifə, qaravəlli, atalar sözü və məsəlləri, tapmacaları daxil etmək olar. Müxtəlif mərasim nəğmələri, tarixi və lirik mahnılar, bayatılar, aşıq poeziyasının şekilləri, düzgülər, sayaçı sözləri və s. lirik növə aiddir. Dramatik növə isə xalq tamaşa və oyunları, müxtəlif məzmunlu xalq dramları daxildir. Bütün bunlara əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, folklor sintetik janrdır. Burada bir sıra janrlarda epik, lirik, dramatik unsurlar birləşir.

Ədəbiyyatımızın yazılı ədəbiyyatdan əvvəlki dövrü haqqında yazan tarixçi və salnaməçilərin bəzən tarixi həqiqət kimi, bəzən də əsatir, əfsanə, rəvayət kimi verilmiş parçalar, süjetlər, surətlər, et-

noqrafik məlumatlar qədim Azərbaycanda zəngin şifahi ədəbiyyatın olduğunu göstərir.

Əmək nəğmələri. Xalqın poetik yaradıcılığının ən qədim janrlarından biri əmək nəğmələri olmuşdur. Bunlar bilavasitə əmək prosesində ifa edilmişdir. Məqsəd isə əməyi ritmikləşdirmək və yüngülləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Xalq içində bu nəğmələrə "holovalar" deyilir:

Qara kəlim naz eylər,
Quyruq bular, toz eylər,
Ay qaranlıq gecədə
Kotanı pərvaz eylər.

Mərasim nəğmələri. Şifahi ədəbiyyatımızın ən qədim janrlarından biri də mərasim nəğmələridir. Bu nəğmələr qədim insanlarımızın müxtəlif məqsədlər üçün təşkil etdikləri mərasimlərdə oxunmuşdur. Mərasimlər ibtidai insanların həyatı, məişəti, dünyagörüşü, dini etiqadı ilə əlaqədar təşkil olunmuş və ifa edilmişdir. Həmin mərasimlərdə qədim insanlar öz dünyagörüşünə müvafiq ayinlər düzəltdilər, səhnəciklər təşkil edir, oynayırdı, mahnılar oxuyur və şənle-nirdilər. Burada müxtəlif əşyalara, təbii qüvvələrə, hətta heyvanlara da sitayiş edirdilər.

Şifahi xalq ədəbiyyatında insanların təbiətdə baş verən hadisələrə münasibətinin növbəti forması mövsümlə əlaqədar ifa olunan mərasimlərdir. Mövsüm mərasimləri qədim insanların etiqadı, təbiət hadisələrinə münasibəti, həm də əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar düzəldilmişdir.

Mövsüm mərasimləri içərisində ən çox yayılan Yeni il – Novruz mərasimidir. Bu mərasim qışın bitməsi və yazın gəlməsi ilə başlanır. O insanlara sevinc verən, onları yeni ilə ruhlandırان ən maraqlı mərasimlərdən biridir. Novruz bayramı haqqında kitabın "Azərbaycan xalq bayramları" hissəsində artıq söhbət açılmışdır.

Atalar sözləri. Xalq ədəbiyyatımızın önəmli bir hissəsini təşkil edən janrlardan biri də atalar sözü və məsəllərdir. Atalar sözü və məsəllər xalqın həyatı və məişəti, əmək fəaliyyəti ilə daha sıx bağlı olan, formaca kiçik, mənaca geniş olan janrlardan biridir. Atalar sö-

zü və məsəllərdə xalq hikməti, xalq zəkası, xalqın əsrlərdən bəri əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Atalar sözü ilə məsəllər bir-birinə çox yaxındır. Bunları bir-birindən ayırmaq çox vaxt hətta çətin olur. Lakin bunları fərqləndirən cəhətlər də vardır. Məşhur rus dilçisi V.İ.Dal göstərir ki, "Məsəl xalq arasında gəzən, ancaq hələ tamam atalar sözü təşkil etməyən, səlis, qısa danışıqdır. Xalq dilində, ifadələrdə qəbul olunmuş nəsihətlər, şərti danışıq tərzii adi ifadə üsuludur". Atalar sözü ilə məsəllər arasındakı məzmun fərqi ondan ibarətdir ki, atalar sözü fikri tam ifadə edir, onlarda ümumiləşdirmə, fikir dərinliyi mühüm yer tutur. Məsəllər isə əksinə çox zaman bu və ya digər konkret hadisəyə aid olub-natamam fikir ifadə edir.

Tapmacalar. Şifahi xalq ədəbiyyatının digər bir janrını isə tapmacalar təşkil edir. Tapmaca xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından biridir. Tapmaca bu və ya digər əşya, hadisə və məfhum haqqında yaranır. Həmin əşya və hadisənin bir əlaməti, bir keyfiyyəti dolay yolla söylənir, başqa cəhəti isə gizli saxlanılır.

Bostanda var bir arvad,

Paltar geyib qatbaqat (*Kələm*).

Tapmacada iki tərəf olur: janrın özü və bir də onun cavabı. Beləliklə, tapmacalar iki və daha artıq şəxs arasında mükəllim şəkildə meydana gəlmişdir. Tapmacalar atalar sözüne, bayatıya, mahnıya nisbətən daha çox kollektivlik xüsusiyyətinə malikdir.

Nağıllar. Foklorumuzun epik növünə daxil olan janrlardan biri də nağıllardır. Nağıllar şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrlarındandır. Azərbaycan nağılları öz qəhrəmanlarını bəzən Yəmən, Hind, Yunanıstan, Misir, Çin və başqa bu kimi yerlərdən gətirdiyi kimi, hadisənin gedişini də bu saydığımız çox uzaq, bəzən tarixi və bəzən hətta mifik yerlərdə təyin edir. Lakin buna baxmayaraq, bunların hamısı Azərbaycanın öz ictimai-siyasi və təbii varlığı içərisində yaranmış, hadisələri Azərbaycanın öz adət-ənənəsi əsasında qurulmuş nağıllardır. Bunların hamısı zaman etibarilə ibtidai dövrlərdən bu günə qədər keçən Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri, məkan etibarilə isə təbiətə gözəl və zəngin Azərbaycanın uca dağ-

ları, sərin bulaqları, yaşıl otlaqları, geniş meşələri, qorxunc mağaraları, zəngin növlü heyvanları, quşları və keçmiş insanın anlaya bilmədiyi vulkanlı, zəlzələli Abşeron yarımadasının əsrarəngiz quruluşu ilə orqanik surətdə bağlıdır.

Dünyanın bütün nağıl toplayanları və tədqiqatçıları bu janrın təsnifi ilə də məşğul olmuşlar. Azərbaycan da müxtəlif vaxtlarda nağıllar təsnif edilmişdir. İndiki dövrdə nağıllarımızı təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: *heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar, tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları, satirik nağıllar.*

Əfsanələr. Epik növün ilkin janrlarından biri də əfsanədir. Əsatir, əfsanə, rəvayət forma və janr etibarilə bir-birinə yaxın olub tarixi inkikaf prosesində biri digərinə çevrilə bilər.

Xalq təbiət hadisələrinin həqiqi mahiyyətini dərk etmək təşəbbüsünə səy göstərdiyi dövrdən ayrı-ayrı səma cisimləri ilə bağlı əfsanələr yaratmağa başlamışdır. Daha sonralar isə xalq müxtəlif görüşləri və təsəvvürləri, tarixi hadisə və faktları əks etdirən əfsanələr yaratmışdır. Əfsanələrdə xalqın gündəlik həyatı, dünyagörüşü, məişəti, adət və ənənəsi və s. öz əksini tapmışdır.

Lətifələr. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında ən çox sevilən, buna görə də ən çox yayılmış zəngin janrlardan biri lətifədir. Həyatın müxtəlif sahələrinin müşahidəsi və sınağından doğan nəticələrin ümumiləşməsindən ibarət olan bu ibrətamiz xalq inciləri adları bizə məlum olmayan saysız-hesabsız sənətkarlar tərəfindən yaradılır, ağızlara düşür, işlənir, cilalanır, mükəmməlləşir və həqiqi kollektiv yaradıcılıq məhsuluna çevrilir.

Lətifə yığcam, sadə, lakonik, yumoristik bir janrdır. Lətifələri insanlar dinləyir yadda saxlayır və artıq başqa məkanda özü bəzi hallarda yeni variantda danışır. Buna görə xalq arasında bir lətifənin onlarla variantı meydana gələ bilər. Lətifələrin çoxu ibrətamiz olur. Elə bir lətifə olmaz ki, orada müəyyən bir əxlaqi, əqli, ictimai nəticə verilməmiş olsun. Çox zaman fikir bir cümlə ilə ifadə edilir ki, o da lətifənin ideyasını təşkil edir. Həmin lakonik ifadəyə, aforizmə görə də lətifə yadda qalır. Bu cəhətdən lətifələr xalq məsələsinə yaxınlaşır.

Azərbaycanda lətifə janrı çox qədim tarixə malikdir. Bunlar müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəxslərin adları ilə əlaqələndirilmişdir. Bəzən bir şəxsin adı yaddan çıxmış, lətifə digər bir şəxsin adına bağlanmış və yaşamışdır. Lətifələr Azərbaycanda ən çox iki nəfərin – Bəhlul Danəndənin və Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda ən çox sevilən lətifələr isə şübhəsiz Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlıdır. Xalq müxtəlif zamanlarda, müxtəlif münasibətlərlə yaradılan lətifələri də zaman keçdikcə Molla Nəsrəddin əhval ruhiyyəsinə uyğunlaşdırmışdır.

Bayatılar. Bayatı şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən geniş yayılmış janrlarından biridir. Azərbaycan bayatıları xalqımızın həyatı, dünyagörüşü, məişəti və mənəviyyatı ilə sıx bağlıdır. Doğma vətənə məhəbbət, sevgi, məhəbbət bayatılarının əsas mövzularını təşkil etməkdədir.

Əzizim vətən yaxşı,	Əzizinəm, dilən göz,
Geyməyə kətan yaxşı,	Bağda gülü dilən göz,
Gəzməyə qərrib ölkə,	Qürbətdə xan olunca,
Ölməyə vətən yaxşı.	Vətəninə dilən göz

Bayatı yaratmaq asan deyildir. Çünki dördcə misrada bədii və təsirli şəkildə tamamlanmış bir fikir ifadə etmək tələb olunur. Bayatı hissə, həyəcanla, insanların daxili iztirabları ilə əlaqədar yaranır. Yuxarıda verilən bayatılarda da qürbət acısı və vətən həsrəti incə duyğulu sözlərlə verildiyi üçün çox yadda qalan və insan qəlbində dərin iz buraxan misralar formalaşmışdır.

Azərbaycan folklorunda ən təsirli bayatı növlərindən biri də sevgiyə, məhəbbətə və ayrılığa həsr olunmuş bayatılardır:

Əziziyəm yaz bağda,	Dağ başında quzu var,
Bülbül oxur yaz bağda,	Ahu kimi gözünü var,
Yara mehman olaydım	Bir qəlb bir qəlbi tutsa
Qış otaqda, yaz bağda.	Kimin ona sözü var.

Bu dağlar qoşa dağlar,	Qara at nalı neylər?
Verib baş-başa dağlar,	Qara qaş xalı neylər?
Yarım səndə gəzibdir,	Sən kimi yarı olan,
Səni yüz yaşa dağlar.	Dövləti malı neylər?

Aşığam necə sayım?	Bulağın başı ilə,
Nə sayım, necə sayım?	Dibinin daşı ilə,
Sənsiz keçən ömrümü	Yara bir namə yazdım,
Ömrümə necə sayım?	Gözümün yaşı ilə.

Bayatı sözünün etimologiyası haqqında folklorşünaslığımızda müəyyən mülahizələr olmuşdur. Məsələn, Salman Mümraz yazır ki, rəvayətə görə Bayat Oğuz xanın nəvəsidir. Bu söz indiki azərbaycanlıların formalaşmasında əsas rol oynamış Bayat qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. *Bayatı* – yəni Bayat qəbiləsinə məxsus şeir forması. Salman Mümraz bu sözün iki hissədən ibarət olduğunu qeyd edir: *bay-bəy, varlı, at isə ad.ş san, isim* mənasındadır. Ədibin mülahizəsinə görə, Dədə Qorqud, Füzuli və Vəqif də Bayat qəbiləsindəndir. Mahmud Kaşğarının "Lügəti"ndə Bayatın həm də totem olduğu qeyd edilir. Prof. Ə.Dəmirçizadə, prof. M.Təhmasib də bu fikrə tərəfdar çıxmışlar.

Azərbaycan bayatları qədim mahnılardan, əmək nəğmələrindən inkişaf edərək formalaşmışdır. Bu hər şeydən əvvəl, qədim əmək nəğmələri olan "holavar"ların forma etibarilə bayatılara yaxınlığında özünü göstərir. Bayatı həm də musiqi ilə bağlı janrdır. Çox zaman bayatların mətni müxtəlif xalq mahnıları üçün mənbə olmuşdur. Bayatların mətninə xalq tərəfindən cürbəcür musiqi bəstələnmişdir.

Folklorumuzda elə bayatlar vardır ki, onlarda Leylinin, Məcnunun, Fərhadın, Şirinin və başqalarının adları çəkilir. Ümumiyyətlə, bayatların nə vaxt yarandığını dəqiq şəkildə söyləmək çətindir. Çünki bunlar yazıya alınmamış, şifahi dildə gəlib bizə çatmışdır.

Aşıq poeziyası. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən zəngin və böyük qollarından biri də aşıq poeziyasıdır. Aşıq poeziyasının yaradıcıları aşıqlardır. Aşıq xalq sənətkarıdır. Bu sənət həmişə sinkretik olmuş, indi də sinkretizmin bütün xüsusiyyətlərini özündə yaşatmaqdadır. Yəni hələ bu gün də aşıq həm şair, həm bəstəkar, həm dastançı, həm müğənni, həm çalan, həm oynayan, həm aktyor, həm də nağılçıdır. Buna görə də aşıq ədəbiyyatını tam yazılı ədəbiyyat olmadığı kimi, tam folklor da hesab etmək mümkün deyildir. Belə ki, aşıq yaradıcılığında anonim parçalarla yanaşı ustad aşıqlarımız tərəfindən yaradılan və yazıya alınan parçalardan da istifadə olunur. Aşıq, ümumiyyətlə, folklorun, xüsusilə klassik aşıq yaradıcılığı sərəvətinin zəngin xəzinəsindən öyrəndiklərini özünün də bu xəzinəyə əlavə etdikləri ilə birlikdə bir tərəfdən yazır və yaşadır, digər tərəfdən də gələcək nəsllə ötürmək məqsədi ilə xüsusi şagirdlər yetişdirir. Şagird yetişdirmək çox qədimdən gələn bir ənənədir. Aşıq müəyyən yaşa çatdıqdan sonra yaxşı səsi, nəfəsi, hafizəsi, həvəsi, istedadı olan gənclərdən şagird götürür, özü ilə gözdirir, ona çalmağı, oxumağı, oynamağı öyrədir, hafizəsini möhkəmləndirir, qoşmalar, dastanlar, əzbərlətdirir, keçmiş ustadları tanıtdırır, nəhayət, tam hazır olduğuna inandıqdan sonra xüsusi ariflər, münsiflər qarşısında imtahana buraxıb, sərbəst aşıqlıq etməsinə icazə verir.

Prof. M.Təhmasib aşıq sənətinin belə demək mümkünsə, xüsusi "anket"inin olduğunu qeyd edir. Bu "anket" aşağıdakı suallardan ibarətdir:

- A – ustadın kimdir?
- B – hansı dastanları bilirsen?
- C – hansı aşıq havacatını bilirsen?
- Ç – neçə qatar şeir bilirsen?
- D – neçə şagird yetişdirmisən?

Bu suallardan alınan cavablar aşığın necə sənətkar olduğunu meydana çıxarır.

Aşıqlar, əsasən əməkçi xalqın arzu və istəklərini, fərəh və sevinclərini, kədər və iztirablarını, mübarizələrini tərənnüm etmişlər. Aşığı xalqdan ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. O, həmişə

xalqla, ellə, yaşadığı kəndlə bir yatmış, bir oyanmış, birgə sevmiş, birgə kədərlənmişdir.

Dastanlar. Dastan aşıq şeirinin ən çox yayılmış bir janrının adıdır. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, bizdə dastan şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Bu bizim dastanlarımızın çox qədimlərdən başlayaraq gələn və bu gün də davam edən əsas xüsusiyyətidir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, bizdə dastan şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Bəzən rus və Avropa alimləri bunu sadəlik, hətta bəsitlik, primitivlik kimi başa düşür, elə qələmə vermək istəyirlər. Bu, əlbəttə, doğru deyildir. Bu bizim dastanlarımızın çox qədimlərdən başlayaraq gələn və bu gün də davam edən əsas xüsusiyyətidir.

Dastanda adətən, hadisə, əhvalat, macərə sadəcə danışılır və onun aşığılar tərəfindən "yurd" adlandırılan bu təhkiyə hissəsi ancaq nəsrə olur. Qəhrəmanların müraciətləri, münasibətləri, məhəbbətləri, iztirab və həyəcanları, kədər və sevincləri isə qoşmalarla verilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yazılı ədəbiyyat dastanları ilə xalq dastanları bu cəhətdən müəyyən dərəcədə fərqlənir.

Böyük folklorşünas alimimiz, professor M.Təhmasib dastanlarımızı aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1. Qəhrəmanlıq dastanları;
2. Məhəbbət dastanları;
3. Ailə-əxlaq dastanları.

Qəhrəmanlıq dastanları. Qəhrəmanlıq dastanları xalqın müxtəlif dövrlərdə vətən uğrunda apardığı mübarizəsi, qəhrəmanlığı, azad sevgi uğrundağı əzabları ilə bağlı yaranıb formalaşmışdır. Xalq içərisindən çıxmış qəhrəmanların göstərdiyi igidlik və şücaət, doğma vətəni qorumaq üçün yadelli işğalçılara, yerli istismarçılara qarşı mübarizə qəhrəmanlıq dastanlarının başlıca ideyasını təşkil edir. "Kitabi Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Molla Nur", "Qaçaq Nəbi", "Qaçaq Kərəm", "Səttərxan" və s. dastanlarımız buna yaxşı nümunədir.

Qəhrəmanlıq dastanlarının da üç növünə təsadüf edilir:

1. Qədim bahadırlıq nağılları, sehrlı nağıllar və əsəri görüşlərlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.

2. Tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.

3. Adı qəhrəmanlıq dastanları.

Məhəbbət dastanları. Məhəbbət dastanları folklorumuzun böyük bir qolunu təşkil edir. Bu dastanlar nisbətən dinc yaşayış dövrünün məhsuludur. Burada vəfa, sədaqət, təmiz eşq, çənəvi səflıq, dostluq, yoldaşlıq, məhəbbət uğrunda qəhrəmanlıq və s. mövzular əsas yer tutur.

Bu qrupa daxil olan dastanların da aşağıdakı nümunələrinə təsadüf edilməkdədir:

1. Məhəbbətə qəhrəmanlıq hüdudlarında dayanan dastanlar.

Əsl məhəbbət dastanları.

a) nağıllarla bağlı məhəbbət dastanları;

b) qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları;

c) yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları;

d) orijinal məhəbbət dastanları;

3. Məcəzi məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar.

a) astral dastanlar;

b) rəmzi dastanlar.

Ailə-əxlaq dastanları. Bu növ dastanlarımızda ümumi məişət məsələlərindən daha çox konkret əxlaq məsələləri qoyulur və dövrün səviyyəsinə, zamanın tələbatına, əsrin siyasi-ictimai məzmununa, fəlsəfi görüşlərinə müvafiq bir şəkildə həll edilir.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycanın mədəni həyatının yüksəlişində Azərbaycan poetik məktəbinin xüsusi rolu olmuşdur. Görkəmli araşdırıcı-alim Z.Bünyadov özünün "Azərbaycan Atabəylər dövləti" adlı əsərində bu dövrün Azərbaycan poetik məktəbi haqqında yazır: "...Azərbaycan poetik məktəbi orta əsrlər üçün yalnız bir çox şairlər yetişdirdiyi üçün deyil, eyni zamanda həmin şairlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda yaratdıqları orijinal və parlaq ədəbi nümunələr baxımından

ən yüksək mədəni inkişaf mərhələsini təşkil edir". Azərbaycan poetik məktəbi təmsilçilərinin əsərlərinin dəyəri tək dil, söz və ədəbi meyarlar baxımından deyil, həm də fikir və müxtəlif xarakterli elmi məlumatlar baxımından da zəngin idi.

Bütün oğuz türklərinin ana kitabı hesab edilən "Dədə Qorqud" dastanının yaranmasını, ən qədim dövrlərdən bəri Azərbaycan ədəbi prosesinin ən parlaq səhifələrindən biri hesab etmək olar. Qeyd edək ki, əhalisinin əksəriyyəti türklərdən ibarət olan Azərbaycanda ictimai-siyasi və əxlaqi baxışlarla zəngin olan folklor örnəkləri Xilafət dövründə geniş yayılmışdı. "Dədə Qorqud" dastanı bu dövrün ən parlaq folklor nümunəsi idi. Araşdırıcılar tərəfindən bu dastanın VI-VII yüzilliklərdə şifahi şəkildə formalaşmadığı irəli sürülür. Bu dastanların təxminən XI-XII əsrlərdə qələmə alınması haqqında fikirlər mövcuddur, lakin əslinə hələ də təsadüf edilməmişdir. Elm aləminə bu dastanların XV-XVI əsrlərdə üzü köçürülmüş iki nüsxəsi elm aləminə məlumdur. Bunlardan biri Drezden, ikincisi Vatikan kitabxanasındadır. Birinci nüsxədə bir mülqəddimə, on iki boy, ikincidə eyni mülqəddimə və birincidə olan boyların altısı vardır. "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlıq dastanı olub, buradakı hadisələr orta əsrlərin ilkin çağlarının həyatı ilə səsleşir. Əhvalatlar el ağsaqqalı, el ozanı Dədə-Qorqudun dilindən söylənilir. Əsərdə oğuzların hərbi yürüşləri, inam və görüşləri, barış və savaşları, adət və ənənələri, köçəri və oturaq həyatı bədii şəkildə öz əksini tapmışdır. Burada təsvir edilən Oğuz elinin başında xanlar xanı Qamğan oğlu Bayındır xan durur. Lakin boylarda onun yalnız adı çəkilir, onunla bağlı heç bir əhvalat söylənilmir. Əsərin əsas qəhrəmanı isə Qazan xan və onun ətrafında birləşən bahadırlardır. El-obanı yağılardan, azgın kafirlərdən qorumaq, doğma yurdu şərəfini qorumaq onların üzərinə düşür. Eyni zamanda burada «qarğı cida gəzdirən» rəiyyət qəhrəmanlarından, nöqərlərdən, çobanlardan da bəhs edilməkdədir. Heç bir adı-sanı, mənsəbi olmayan Dəli Domrul isə mövhumi-dini qüvvələrə, Əzrailə qarşı çıxır, nəticədə dastan məhəbbətin ölümə qalib gəlməsi ilə bitir.

Dastandakı cərəyan edən hadisələr daha çox Azərbaycan əraziləri ilə bağlıdır. Bunu "Kitab"da adı keçən Azərbaycana aid yer adları da sübut edir: Dəmirqayı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Dərəşam, Əlinca, Qaradağ, Göyçə gölü, Qaracığ dağı və s. "Kitabi-Dədə Qorqud"u yazıya köçürən şəxs Dədə Qorqudu bu dastanların yaradıcısı, həm də iştirakçısı kimi təqdim edir.

Azərbaycanda İslamın yayıldığı ilk yüzilliklərdə ərəb dilinin həm rəsmi, həm də elmi-ədəbi dilə çevrilməsi nəticəsində yerli əhali içərisindən bu dildə yazan və ərəb ədəbiyyatı ənənələrini kamilliklə mənimsəyən şair və yazıçılar çıxmışdı. İki mədəniyyətin – öz milli Azərbaycan və ərəb mədəniyyətinin təmsilçiləri olan şairlərdən Musa Şəhəvat ("Nəğmələr kitabı") Əbu-l-Abbəs əl Əmə, İsmail ibn Yəsər və onun oğlu İbrahim və qardaşı Məhəmməd haqqında IX – X əsrlər ərəb filoloqlarının əsərlərində məlumat vardır. Azərbaycan mənşəli bu ərəbdilli şairlərin yaradıcılığı Xilafətdə gedən dini və siyasi qüvvələrin mübarizəsi dövrünə təsadüf edir.

XI əsrin ortalarından (1055) Xilafətdə siyasi hakimiyyətin Səlcuqluların əlinə keçməsi və onlar tərəfindən fars dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi nəticəsində Xorasandan Anadoluya qədər əraziləri əhatə edən Səlcuq imperiyasında, bu dil əsas kargüzarlıq və ədəbi dilə çevrildi. Bu dövrdən etibarən Azərbaycanda farsdilli ədəbiyyat ənənələri formalaşmağa başladı. XI əsrdə Təbriz ədəbi mühitinin yetişdirdiyi şairlər arasında ən görkəmli yeri Azərbaycanda farsdilli şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradanlardan biri Qətran Təbrizi (1012-1088) olmuşdur. Qətran Təbrizi fars dilində yazsa da əsərlərində çoxlu doğma Azərbaycan-türk söz və ifadələri, zərb-məsəlləri və atalar sözləri işlətməmişdir.

Saray ədəbiyyatının geniş intişar tapdığı bu dövrdə Qətran Təbrizi də əvvəlcə Gəncədə, Şəddadilər sarayında, sonra isə Naxçıvanda, naxçıvanşah Əbu Duləfin sarayında yaşamışdır. Elə buna görə də onun yaradıcılığının bu dövründə hökmdarları mədh edən qəsidələr daha başlıca yer tuturdu. Qətran böyük mədhiyyələr toplusundan başqa zamanəmizədək yetişməyən "Qövsnamə" (və ya

"Quşnamə") məsnəvisinin və "Ət-Təfəsir" ("Təfsirlər") adlı fars dilinin ilk izahlı lüğətinin müəllifidir.

Təbriz ədəbi mühitinin yetişdirmələri içərisində görkəmli alim və şair Xətib Təbrizi özünəməxsus yer tutur. Yaşadığı mürəkkəb bir qədər də qorxulu ictimai şəraitdə əsl simasını qoruyub saxlaya bilmiş bu mütəfəkkir şəxsiyyət ümumtəmsəlman mədəniyyətinin inkişafında xüsusi payı olan Azərbaycan ziyalılarındandır.

Onun ərəb ədəbiyyatına və dilçiliyə dair yazdığı əsərlər uzun əsrlər boyu alimlərin diqqətini cəlb etmiş, dünyanın müxtəlif kitabxanalarında nadir sənət nümunələri kimi qorunub saxlanılmış, nəhayət, müasir dövrümüzdə Almaniyada, Hindistanda və ərəb ölkələrində dəfələrlə çap olunmuşdur.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının "qızıl əsri" hesab edilir. XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Məshəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əbul Əla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücərrəddin Beyləqani kimi dahi söz ustaları ədəbiyyatımızın xəzinəsinə yeni üslub gətirərək Gəncə və Şirvan ədəbi məktəblərinin əsasını qoymuşlar.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli simalarından biri də böyük Nizaminin müasiri şairə Məshəti Gəncəvidir. Məshətinin əri Tacəddin Əmir Əhməd də Pure-Xətib təxəllüsü ilə yazan şair olmuşdur. Məshətinin dastana dönmüş həyatı haqqında ən maraqlı məlumat da "Məshəti və Əmir Əhməd" dastanıdır. Bu dastanın əldə olan nüsxələri XV – XVI əsrlərə aiddir. Onun şifahi variantları (bəlkə də yazılı ilk nüsxələri) sözsüz ki, XII – XIII əsrlərə aiddir. Fars dilində, əsasən, rübai janrında yazan Məshəti xanımın şeirlərinin əksər hissəsi Gəncə mühiti ilə bağlıdır.

XII əsr Şirvan ədəbi məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar Şirvanidir (Xaqani) (1126-1199). O, öz yaradıcılığı ilə Yaxın və Orta Şorq xalqlarının bədii təfəkkür tərzində yeni bir mərhələ açdı. Ensiklopedik biliyə malik olub, antik və müsəlman xalqlarının yaratdığı zəngin mədəniyyəti, fəlsəfəni, eləcə də dövrün başqa elmlərini dərinləndirən bilən Xaqani şeir sənətini elə bir səviyyəyə qaldırdı ki, məddahənə məz-

munundan asılı olmayaraq, bu saray ədəbiyyatı monumental görkəm aldı. O, əsərlərini dövrünün ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq farsca yazmışdır. Şairin öz sözlərinə əsasən anası sonralar İslamı qəbul etmiş nəsturi (xristian) qızı olmuşdur. Əfzələddin 8 yaşında atasını itirmiş (atası ailəsini tərک edərək qürbətə getmişdir), əmisi Kafiəddin Əmər ibn Osmanın himayəsi sahəsində böyümüş, tərbiyələnmiş, təhsil almışdır. O, gənclik çağlarında "Həqayiqi" təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Əfzələddinin 25 yaşı olarkən əmisi vəfat etmiş, şair Şirvanşahların mülk əş-şüərəsi Əbülülə Gəncəvinin dəvəti ilə saraya gəlmiş, onun yeganə qızı ilə evlənmiş və Əbülülənin ona verdiyi "Xaqani" təxəllüsü ilə bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. Əsl adı İbrahim, kamillik ləqəbi "Əfzələddin", təxəllüsü isə "Xaqani" olan şairin saraydakı vəziyyəti III Mənuçöhrün (1120-1160) vəfatı və I Axsitanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra mürəkkəbləşmiş və o, saray mühitindən qurtulmaq yollarını axtarmağa başlamışdır. 1156-cı ildə Xaqani Məkkə ziyarəti bəhanəsi ilə Şirvanı tərک etmişdir.

Xaqani şeirinin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də fars dilinin hökmranlıq etdiyi şeir dilinə şairin doğma Azərbaycan-türk sözlərini gətirməsidir. Bunlardan şairin "Məra dər parsi fəhşi ke quyənd, be tərki çərxeşan quyənd ke sənsən" ("farsca mənə söyüş desələr, çərxi fələk onlara türkcə deyər ki, sənsən") misralı məşhur beytində işlədilmiş "sənsən" sözünü, eləcə də özünün şeir "Divan"ında işlətdiyi su, Tanrı, vuşaq (uşaq), çuxa, qunduz, xatun, sürmə, qara qız, dağ, xan və b. bu kimi sözləri qeyd etmək olar.

Onun ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklərdən biri də şeirdə işlətdiyi fəlsəfi fikirlər idi. Bu fikirlər ilk dəfə Xaqaninin məşhur "Həbsiyyə" qəsidələr silsiləsində, "Təhfətül-İraqeyn" ("İki İraqın təhfəsi") məsnəvisində və "Mədəin xərabələri" əsərində əks olunmuşdur.

Bu əsrin ən görkəmli nümayəndəsi, şübhəsiz, şeir dünyasının dühələrindən sayılan Nizami Gəncəvidir. Elmin müxtəlif sahələrində dərin biliyə malik olması Nizaminin hərtərəfli təhsil gördüyünə dəlalət edir. Dövrünün bir çox ziyalisından fərqli olaraq, o, əldə etdiyi biliklərin hamısını məhz doğma Gəncədə almış, ömrünün sonu-

nadək, görünür, doğma şəhəri tərk etməmişdi. Bunu şair Gəncəsiz qala bilməməsi ilə izah edirdi: "Əgər Gəncə mənim boynumda düşün düşmüş boyunbağı olmasaydı, İranın bütün xəzinələrini öz şeirlərimlə fəth edərdim".

Böyük şair özünün ilk poeması olan "Sirlər xəzinəsi"ni ("Məxzən əl-əsrar") 1177-ci ilin oktyabrında tamamlamış və bu əsərlə Şərq xalqlarının bədii təfəkkür tarixində və ədəbiyyatında yeni səhifə açmışdır. Şairin "Sirlər xəzinəsi" Yaxın Şərqdə ilk didaktik fəlsəfi şeirin nümunəsi hesab olunur. Poemadakı 20 məqalət arasında üzvi ideya birliyi (vəhdəti) vardır. Şair - mütəfəkkirin Şərq poeziyasına güclü təsiri olmuşdur. XIII əsrdən başlayaraq Nizaminin poemalarına onlarla nəzirələr yazılmışdır (o cümlədən "Sirlər xəzinəsi"nə, "Xosrov və Şirin"ə, "Leyli və Məcnun"ə ayrı-ayrılıqda 40-dan artıq nəzirə yazılmışdır). Onun sonrakı əsərləri "Xosrov və Şirin" (1180), "Leyli və Məcnun" (1188), "Yeddi gözəl" (1197) və "İskəndərnamə" (1197-ci ildən sonra) poemalarından ibarətdir. "Xəm-sə" adı ilə bəşər tarixində tanınan bu beş əsər dünya ədəbiyyatının nadir inciləridir. Nizaminin qeydlərindən də bəlli olur ki, "Xəmsə"nin üçüncü poeması "Leyli və Məcnun" poeması yazılana qədər onun qəzəllər "Divan"ı olmuşdur. Orta əsrlər müəlliflərinin fikrinə görə, "Divan" iyirmi min beytdən ibarət olmuşdur.

XIII - XV əsrlərdən etibarən Azərbaycan dilində yaranmış poeziya nümunələrinin artması ilə əlaqədar olaraq ərəbcə və farsca bədii əsər yazmaq ənənəsi tədricən zəifləməyə başladı. XIII əsrdən bizə gəlib çatmış Əli adlı bir şairin "Qisseyi-Yusif" əsərini Azərbaycan dilində yazılmış ilk bədii əsər hesab etmək olar. 1223-cü ildə tamamlanmış bu əsər həm Azərbaycan dilinin, həm də poeziyamızın tarixini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilində yazılmış əsərlər sırasında İzzəddin Həsənoğlunun iki qəzəli və Nəsir Bakuvinin müxəmməsi də diqqətə layiq yer tutur.

XIV əsr Azərbaycan poetik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Arif Ərdəbilidir. Təxminən 1310 - cu ildə Ərdəbil şəhərində anadan olan Arif Ərdəbili ilk təhsilini də bu şəhərdə başa

vuraraq müəllim, xəttat və şair kimi yetişir. Şair, mütəfəkkir və Nizami ənənələrinin layiqli davamçısı kimi tanınan, böyük hörmətə və hərtərəfli biliyə malik olan Arif Ərdəbili dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən biri idi. Görünür, məhz bu keyfiyyətlərinə görə Şair Sultan Üveys Cəlayir zamanında böyük Şirvanşah Keykavus Keyqubad oğlunun (hicri-qəməri 745-774 / 1344-1372) diqqətini cəlb edərək, onun dövləti ilə Şirvana gəlmiş və orada Şirvanşahın oğlunun müəllimi olmuşdur. Şair Dərbənd və Təbriz sarayları ilə də yaxın olmuş, onlardan da bəxşislər almışdır. Şairin ancaq 60 yaşlarında qələmə aldığı "Fərhadnamə" adlı əsəri dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır". Tədqiqatçılar şairin başqa əsərlərinin olduğunu da ehtimal edirlər. "Fərhadnamə" əsərində elmə yüksək dəyər verən şair bildirir: "Elmlə adam hər nə danışsa, ürəyə yatan olur". "Elmdən bəhrələnməmiş adam hər nə desə xoşagələn olur". Şairin aləm və kainat haqqında fəlsəfi düşüncələri ilə bərabər dövrünün ictimai-siyasi həyatına dair, eləcə də, o dövrdə xalqımızın həyat tərzi, adət-ənənələrimiz, memarlıq abidələrimiz və s. haqqında mülahizələri də bu əsərdə geniş yer tutur.

XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutan şairlərimizdən biri də əsl adı Əhməd olan Qazi Bührhanəddindir. Məlumatlardan aydın olur ki, şair və dövlət xadimi kimi tanınan Qazi Bührhanəddin 1344-cü ildə Qeysəriyyədə anadan olmuşdur. O, soyca oğuzların salur boyundan çıxmışdır. Bir ehtimalla görə, ulu babası Xarəzmdən köçüb gəlmişdir.

Orta əsrlərin ictimai fikrin və elmi biliklərinin səviyyəsinin müəyyən edilməsində bir sıra başqa şairlər kimi Qazi Bührhanəddin yaradıcılığı da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun yaradıcılığında elm və elmi biliklər barədə lazımı məlumat əldə etmək mümkündür. Belə ki, şairin «Divan»ında elmin müxtəlif sahələri haqqında məlumatlar mövcuddur.

Qazi Bührhanəddin yaradıcılığında Hürufiliyə rəğbət aydın hiss edilir. Onun yaradıcılığını bu aspektdən araşdıran R.Əliyev şairin şeirlərində Hürufilik ideyalarına dair çoxlu anlayış və rəmzlərin

olduğunu vurğulayaraq Bürhanəddinin hürufi ideyalarının daşıyıcılarından olduğunu bildirir.

XIV əsrin ikinci yarısı, XV əsrin əvvəllərində isə Azərbaycan şeirinin inkişafında İmadəddin Nəsimi (1369-1417) mühüm rol oynamışdır. Nəsimi Azərbaycan dilində böyük divan yaratmışdır. O, ərəb və fars dillərində də şeir yazmış, lakin Azərbaycan dilində yazdığı şeirləri doğma dilin tarix səhnəsinə çıxmasını, elm və mədəniyyət vasitəsi kimi möhkəmlənməsini təmin etmişdir. Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilini canlı xalq dili hesabına zənginləşdirmiş, şeiri bədii ifadə vasitələri, janr, vəzn və ahəng cəhətdən inkişaf etdirmişdir.

Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən biri olmaqla bərabər Azərbaycanda hürufilik fəlsəfi təliminin ən böyük nümayəndələrindən də biri olmuşdur. Nəsimi əvvəllər sufiliyə afudə olmuşdu. Lakin sonralar hürufiliyə bağlanmış və hürufiliyin banisi şair Nəsimini özünün ustadı hesab etmişdir. Nəsimi öz yaradıcılığında mükəmməl bildiyi üç dildən (Azərbaycan, ərəb və fars) istifadə edərək müsəlman şərqinin bir sıra ölkələrində bu təlimin geniş yayılmasında iştirak etmişdir.

XVI əsr Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin inkişafında mühüm rol oynayan şəxsiyyətlərdən biri sözsüz ki, Şah İsmayıl Xətai-dir. Çox erkən yaşlarından xalqın bədii söz sənətinə, ozan aşığı yaradıcılığına dərin maraq göstərən və öz ana dilində gözəl şeirlər yazan Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan mədəniyyətini yeni bir mərhələyə qaldırdı. Səfəvi dövlətinin başında duran Xətai böyük mədəniyyət hamisi idi.

Xətəinin əməli fəaliyyətində və yaradıcılığında qızılbaşlıq ideologiyası mühüm yer tutur. Şairin "Divan"ında öz əksini tapmış qızılbaş nəzəriyyəsinə görə, Xəlifə Əli imamdır və kim bunu qəbul etmirsə, o kafirdir. Məhəmməd peyğəmbədirsə, Əli "Allah həqiqətinin təzahürüdür" ("məzhər-i həqq"dir). İsmayıl özünün Əli və Fatimədən başlanan "mənsəyi" ilə fəxr edir. O, Əlidə ilahi mahiyyətin başqa şəkllə düşdüyünə inanır.

XVI əsrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin görkəmli nümayəndəsi, dünya şöhrətli şair Məhəmməd Füzuli olmuşdur. Füzuli yaradıcılığı yüksək bədii keyfiyyəti ilə yanaşı, özünün dərin dini-fəlsəfi və ictimai-siyasi ideyaları ilə bir çox müasirlərindən fərqlənirdi. Füzuli Azərbaycan (türk), fars və ərəb dillərində yazıb-yaratmışdır. O, fəlsəfi və elmi əsərlərini fars və ərəb dillərində yazmışdır. Füzulinin divanları ilə yanaşı "Leyli və Məcnun", "Şah və gəda", "Rind və Zahid", "Səhhət və Mərz", "Şikayətnamə", "Ənis-ül qəlb", "Həqiqət üs-şüdə" ("Həqiqət bağçası"), "Qırx hədisin tərcüməsi" və "Mətlə ul-ətiqad" adlı bədii əsərləri dünya poeziyasının incilərindəndir.

Son dövr orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında M.V.Vidadi və M.P.Vaqifin müstəsna xidmətləri vardır. Azərbaycan dilinin və ədəbi dilinin kamilləşməsində onların həlledici rolu olmuşdur. "Yeni realist ədəbiyyatın formalaşmasında, Azərbaycan şeir dilinin inkişaf edib zənginləşməsində Vaqifin bir çox müasirlərinin, o cümlədən onun yaxın dostu Vidadinin də böyük rolu olmuşdur. Bu şairlərin yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının sonrakı inkişafına, onun ərəb-fars təsirindən qurtarmasına və daha artıq dərəcədə milli zəminə əsaslanmasına, demokratik və realist istiqamətdə irəliləməsinə təkan vermişdir".

Orta əsrlər ədəbiyyatı yazılı poeziya ilə yanaşı, folklorun mütəxəlif forma və janrlarının geniş inkişafı ilə də səciyyəlidir. Bunların içində aşığı yaradıcılığı özünün janr xüsusiyyətlərinə və inkişaf tempinə görə xüsusilə fərqlənirdi. Təbii ki, Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilində yazan aşığıların sarayın himayəsindən bəhrələnməsi bu sahənin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərən amillərdən idi. Artıq XVI əsrdən etibarən Aşığı poeziyasında dastan janrı mühüm yer tutmağa başladı. Çox qiymətli qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının bir çoxunun təşəkkül prosesi, məhz XVI əsrin sonu – XVII əsrin başlangıcına təsadüf edir. "Koroğlu", "Şah İsmayıl", "Aşığı Qərib", "Abbas və Gülgəz", və "Əsli və Kərəm" kimi xalq yaradıcılığının dəyərli nümunələri olan dastanlar bu dövrün məhsulları idi. Bu dövr xalq poe-

ziyasının görkəmli nümayəndələrindən aşiq Qurbani, aşiq Abbas Tufarqanlı və Sarı Aşiq Abdulla daha çox tanınırdılar ("Abbas və Gülgöz" dastanı XVII əsrdə aşiq Abbas Tufarqanlının lirik şeirləri əsasında formalaşmışdır).

XVIII yüzillikdə də aşiq poeziyası özünün yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Xəstə Qasım, Saleh, Saimi, Ürfani, Mələli kimi aşiq poeziyasının nümayəndələri bu zaman yaşayıb-yaratmışlar. XVIII yüzillik aşiq poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi Xəstə Qasım idi. Onun bir çox ustadnamələrindən müxtəlif dastanların giriş hissələrində istifadə olunmuşdur.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü adekvat olaraq dünya ədəbi prosesinə cəlb olunması ilə xarakterikdir. İlk maarifçilər Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1846), Mirzə Şəfi Vazeh (1792-1852), İsmayıl bəy Qutqaşının (1806- 1861) yaradıcılıq cəhdlərindən sonra, bu şərəfli missiya Mirzə Fətəli Axundzadənin öhdəsinə düşmüş, mütəfəkkir ədib Azərbaycan ədəbiyyatını yeni rəlsələr üzərinə çıxarmaqla ona industrialıq vermişdi. Məhz Axundzadə ədəbi məktəbinin gücü və qələbəsi idi ki, böyük ədibin yaratdığı bütün janr və istiqamətlərdə tez bir zamanda davamçıları irəli gəldilər. Belə ki, XIX əsrin II yarısında maarifçilik hərəkatının güclənməsi H.Zərdabi və N.Vəzirov tərəfindən ilk Avropa tipli teatrın (1873), Həsənbəy Zərdabi tərəfindən milli mətbuatın – "Əkinçi" qəzetinin (1875), Seyid Əzim Şirvani tərəfindən "üsuli-cədid" adlanan yeni dünyəvi məktəblər və təhsilin (1869), Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən satirik yönü mətbuatın – "Molla Nəsrəddin" jurnalının (1906), eləcə də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində müxtəlif mətbuatın, maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərinin, kitabxanaların, teatr truppalarının ərsəyə gəlməsinə səbəb oldu.

1857-ci ildə M.F.Axundzadə "Aldanmış kəvakib" adlı kiçik bir povesti ilə milli ədəbiyyatda yeni nəsrin əsasını qoymuşdu. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində onun davamçıları – Z.Marağayi,

N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, S.M.Qənizadə, M.S.Ordubadı, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənözəminli ustadın yolunu davam etdirərək yeni romanlar, povestlər, hekayələrlə milli həyatın gerçək mənzərələrini ədəbiyyata gətirdilər. Eləcə də M.F.Axundovun klassik dramaturgiyada açdığı cığırını maarifçi ardıcılıqları - N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, C.Cabbarlı genişləndirərək əsrin mənzərələrini səhnəyə gətirib, maarifçi ağılın işığına tutdular. M.F.Axundzadənin əsasını qoyduğu ədəbi tənqid janrını XX əsrin əvvəllərində F.Köçərli, A.Sur, S.Hüseyn, dərin analitik məzmununa malik ictimai-siyasi publisistikasını Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxtı, Ə.Topçubaşov, M.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli və başqaları davam etdirdilər. Amma maraqlıdır ki, Azərbaycan maarifçilərinin böyük Mirzə Fətəlinin arzularına və ideallarına müvafiq XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində həyata keçirdikləri hərtərəfli inqilabi çevriliş, sələflərindən fərqli olaraq, həm də Füzuli məqamına dönüşlə müşayiət olunurdu.

XIX əsrdə divan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsi, Azərbaycan ədəbiyyatında M.Füzulidən sonra ən böyük qəzəlxan kimi tanınan şair Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) idi. Amma maarifçi idealları təqib qılaraq, "Əkinçi" qəzetinin çıxması ilə S.Ə.Şirvani də maarifçi şeirlər yazmağa başladı, kəskin həcvi satiralarında isə geridə qalmış, sxolastik düşüncə tərzini atəşə tutdu. Onun tələbəsi, böyük satirik və əvəzsiz realist qələm sahibi Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911) ümumən divan ədəbiyyatını astar üzünə çevirməklə, poeziyamızın inkişafında təzə yol açdı. Sabirin şeirlərində formal olaraq qəzəl, qəsidə, mürəbbə və s. divan şeirinin strukturu olduğu kimi qalırdı; belə ki, Sabirin satiraları monoloji formaya malik idi. Amma Füzuli qəzəlinin lirik qəhrəmanını – aşiq obrazını Sabir gerçəklərdən aldığı realist tiplərlə - bəy, kəndli, tacir, avam, dindar, hacı, məşədi, intiligent, valideyn, övlad, Azərbaycan qadını və s. kimi milli insan surətləri ilə əvəzləyir və lirik mündəricədə deyil, satirik və parodik məzmununda təqdim edirdi. Heç təsadüfi deyil ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının çıxması ilə Sabir məcmuənin aparıcı

şairinə çevrildi, Hophop imzası ilə dərc etdirdiyi şeirlər milli cəmiyyətin oyanışında çox böyük rol oynadı.

Sabir şeiri istər satirik məxrəcdə, istərsə də realist məzmunu ilə bütün XX əsr boyu Azərbaycan poeziyasının inkişafına təsir göstərmişdir. Poeziyada bilavasitə satirik Sabir ədəbi məktəbini Əli Nəzmi, Mirzəli Möcüz, Əliqulu Qəmkəsar, Cəfər Cabbarlı, Bayramlı Abbaszadə Hambal, sovet dövründə nəşr olunan onlarla "Kırpi" şairi davam etdirmişlər. Amma Sabirin milli şeirə başlıca təsiri gerçəkçilik, milli xarakter və psixologiyanın dərinlərinə varmaq bacarığı ilə ölçülür. Odur ki, 1960-cı illərdən başlayaraq milli şeirin yönü yenidən realizmə üz tutarkən başlıca olaraq Sabir ənənələrinə güvənir. 1912-ci ildə Sabirin şeirləri ilk dəfə "Hophopnamə" adıyla çap olunduqdan sonra dəfələrlə təkrar nəşr olunmuşdur. Şairin haqqında bədii əsərlər, hekayələr, romanlar yazılmış, Sabirşünaslıq milli ədəbiyyatın ən geniş sahələrindən biri kimi ərsəyə gəlmişdir. Sabirin abidəsi şairin adını daşıyan bağda ucalmaqdadır.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının yetirdiyi ədəbi cərəyanlardan biri realizm, banisi isə Cəlil Məmmədquluzadədir (1869-1932). "Molla Nəsrəddin" jurnalını yaratmaqla bütöv bir dövr ərzində (1906-1931) o, böyük bir realist yazıçılar ordusunu məcmuənin ətrafına toplaya bilmişdi; o sıradan M.Ə.Sabir, Y.V.Çəmənəziminli, Ə.Nəzmi, M.Möcüz, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordu-badi kimi şair, yazıçı və publisistlərin, qüdrətli qələm sahiblərinin adını bu sırada çəkmək olar. Cəlil Məmmədquluzadə yeni dövr ədəbiyyatının inkişafında Mirzə Fətəli Axundovun ölçüsüz xidmətlərini anmaqla ("o olmasaydı, biz də olmazdıq"), onu da vurğulayırdı ki, "Məhəmməd Füzuli birinci sayından sonuncuya qədər "Molla Nəsrəddin"lə bir yerdə olmuşdur". Bu, gəlişigözlə sözlər olmayıb, eyni zamanda Molla Nəsrəddin təxəllüsü ilə yazan Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin bütün yaradıcılıq yolu ilə təsdiqini tapan bir məqam idi. Hələ ilk povesti "Danabaş kəndinin əhvalatları"nda Füzuli sənətkarlığının incəliklərini Qərb nəsrindən öyrəndiyi təcrübə ilə birləşdirərək ədib Azərbaycan ədəbiyyatının şedevrlərindən birini yarada bilmişdi. Daha sonrakı publisist fəaliyyətində və

dramaturgiyasında da ölməz əsərlər yaradaraq C.Məmmədquluzadə müasir - XX əsr ədəbiyyatımızın banisi oldu.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı Azərbaycan nəsrinin inkişafının bütün mərhələlərində mühüm rol oynamışdır. O cümlədən 1910-30-cu illərdə Ə.Haqverdiyevlə bəhəm milli hekayəçilik məktəbinin formalaşmasında, Y.V.Çəmənəziminli, C.Cabbarlı, S.S.Axundov, Seyid Hüseyn, Qantəmir, B.Talıblı, T.Ş.Simurğ, H.Nəzarlı, Mir Cəlil, S.Rəhimov, Əli Vəliyev kimi hekayəçilərin yaradıcılığında C.Məmmədquluzadənin böyük təsiri vardır. Heç təsadüfi deyil ki, həmin məqama işarə ilə yazıçı Mir Cəlil Azərbaycan nəsrininin hamısının "Mirzə Cəlilin "Poçt qutusu"ndan çıxdığını" vurğulayırdı. 1930-cu illər Azərbaycan romançılığının (S.Rəhimov, Mir Cəlil, Əbülhəsən, Mehdi Hüseyn, Ə.Məmməd-xanlı, M.İbrahimov) ərsəyə gəlməsində də C.Məmmədquluzadə realizmi başlıca mənbələrdən biri kimi çıxış etmişdir. Əsrin ikinci yarısında yeni Azərbaycan nəsrinin təşəkkülündə Mirzə Cəlilə qayıdış məqamının mühüm rol oynaması tədqiqatçılar tərəfindən məxsusi qeyd olunmuşdur. Belə ki, İsa Hüseynov, İsmayıl Şıxlı, İlyas Əfəndiyev, Sabir Əhmədli, Yusif Səmədoğlu, Anar, Əkrəm Əylisli, Elçin, Fərman Kərimzadə, İsi Məlikzadə, Maqsud və Rüstəm İbrahim-bəyov və b.-nin yaradıcılığı ilə təmsil olunan bu nəsr milli ədəbiyyatın müasir uğurlarını təmsil edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı hələ sağlığından başlayaraq, geniş öyrənilməyə, təbliğ olunmağa başlanmış, əsərləri dəfələrlə nəşr olunmuş, səhnəyə qoyulmuşdur. Ədib haqqında povest, roman və səhnə əsərləri yaradılmış, həyatı və əsərləri əsasında filmlər çəkilmişdir. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 25 il ərzində çıxmış bütün sayları 12 cildə yenidən çap olunmaqla müasir oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin adı müxtəlif mədəniyyət təsisatlarına verilməklə əbədiləşdirilmiş, abidələri ucaldırılmış, Bakı və Naxçıvanda ev-muzeyləri yaradılmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında ədibin xidmətləri misilsizdir.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının irəli sürdüyü daha bir ədəbi cərəyan romantizm ədəbi məktəbidir. Orta əsr dəyərlərini yeni

əsrin tələblərinə müvafiq həzm edən romantizm başlıca olaraq Əlibəy Hüseynzadənin yaratdığı "Füyuzat" jurnalı (1906-1907) ətrafında təmərküzləşmişdi. Milli romantizmin nəzəriyyəçisi Əlibəy Hüseynzadə (1864-1941) eyni zamanda milli istiqlal ideallarını ifadə edən "Türkləşməli, islamaşmalı, müasirləşməli!" şüarının müəllifi idi. Türk qanlı, İslam əqidəli, Avropa düşüncəli müasir bir millət ideali romantizm ədəbiyyatının – o sıradan Məhəmməd Hədinin, Hüseyn Cavidin, Abbas Səhhətin, Abdulla Şaiqin, Əhməd Cavadın şeirlərinin əsas pafosunu daşıyırdı. Formaca klassik şeirdən, Füzuli ənənələrindən uzaqlaşmayan bu poeziya məzmunca tam yeni mündəricəli idi, milli insanın, vətən və azadlıq aşıqlarının ürək döyüntülərini, çağırış və iradəsini ifadə edirdi.

İstər Azərbaycan realist ədəbiyyatının, istərsə də romantiklərin Millət ideali son halda təcəssümünü istiqlal arzusunda tapırdı; 1918-20-ci illərdə Azərbaycan xalqının yaratdığı Şərqdə ilk demokratik dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz həmin idealın təcəssümü oldu. Milli istiqlal hərəkatının ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə AXC-ni milli hərəkatın yetirdiyi ən böyük əsər hesab edirdi. Həqiqətən də, müstəqil dövlətçiliyin qələbəsi milli ədəbiyyatın ideya-məzmun və fəlsəfi düşüncə qatında dərin dəyişmələrə səbəb oldu. Azərbaycançılıq ideali milli ədəbiyyatın vəhdət tapdığı əsas ideya olaraq 1918-20-ci illərdə Hüseyn Cavidin, C.Məmmədquluzadənin, Cəfər Cabbarlının, Əhməd Cavadın pyesləri, şeir və poemalarında parlaq ifadəsini tapdı. Cümhuriyyət çox yaşaması da, sovet dönəmində də Azərbaycançılıq ideali ədəbiyyatın aparıcı mövzularından biri olaraq, Səməd Vurğunun, Mikayıl Müşfiqin, Süleyman Rüstəmin, Rəsul Rzanın poeziyasında özünə yer tapdı. Əsrin ikinci yarısında milli nəzm və nəsr dalğasında – Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Hüseyn Arif, Nəbi Xəzri, Cabir Novruz, Nəriman Həsənzadə, Qabil, Balas Azəroğlu, Əli Kərim, Hüseyn Kürdoğlu, Sabir Rüstəmxanlı, Musa Yaqub, Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında da Azərbaycançılıq mövzusu əsas xətt olaraq özünü təsdiq edir.

S.Rəhimovun üç cildlik "Saçlı", yenə üç cildlik "Qafqaz qartalı", xalqımızın kəşməkəşli tarixini və mənəvi intibahını özündə ehtiva edən fundamental "Ana abidəsi", "Ağbulaq dağlarında" romanları böyük zəhmətin, gərgin bədii axtarışların bəhrəsidir. Yazıcının "Qüdrətov", "Gəlin qayası", "Arzu", "Ata və oğul", "Güzgü göl əfsanəsi", "Qızlar oylağında", "Aynalı", "Qardaş qəbrini", "Medalyon", "Mehman", "Uğundu", "Mahtavan", "Kəsilməyən kişnərti" və s. roman, povest və hekayələri Azərbaycan ədəbiyyatının çox qiymətli inciləri kimi bu gün də yüksək bədii dəyərlərini qoruyub saxlamaqdadırlar.

Həyat həqiqətinə sona qədər sadıq qalan, həyat və sənət prinsiplərini heç zaman güzəştə getməyən S.Rəhimov görkəmli nasir kimi ayrı-ayrı nəzəriyyəçilərin müddəalarını deyil, həyatın dialektik məntiqini əsas götürürdü. Yazıcının "Şamo" romanında milli gərəklilik fərdi talelərdən keçirilərkən dərk olunur.

1949-1954-cü illərdə Yazıçılar İttifaqında məsul katib işləmiş Əli Vəliyev «Azərbaycan» jurnalında məsul redaktor işləmiş, ömrünün sonunadək yazıb-yaratmışdır. Onun "Nənəmin cəhrəsi", "Qanlı dağlar", "Dostlar", "Sübut", "Gülşən", "Çiçəkli", "Ürək dostları", "Anaqız", "Bir cüt ulduz", "Bir cüt tərli", "Samovar tüstülənir", "Durna qatırı", "Zamanın ulduzları", "Narahat adam", "Ötən günlər", "Madarın dastanı" və s kitabların müəllifidir.

Əsərlərində Azərbaycan məişətinin reallıqlarını, sadə insani dəyərlərini nümayiş etdirən yazıçılardan biri də İsmayıl Şıxlıdır. Onun son iyirminci əsrin sonlarında işıq üzünə görmüş "Məni itirməyin", "Daima axtarışda", "Nəmərd gülləsi", "Ölümləri qəbiristanda basdırın" əsərlərinin Azərbaycançılıq ideyası daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Müəllifin şah əsəri hesab oluna bilənəçək "Dəli Kür" əsərində isə XIX əsrdə Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyət rəngarəng boyalarla təsvir olunur. Burada xalqımızın ən dəyərli bayramlarında biri olan Novruz bayramının təsviri isə novruz adətlərinin yaşadılmasına öz töhfəsini vermişdir.

1990-cı illərin əvvəllərində sovet quruluşu çökərkən Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini bərpa etməsi yenidən əsrin

əvvəllərindəki idealların təntənəsi ilə nəticələndi. Bu məqamın yetişməsində istər yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının, romantizm epoxası dəyərlərinin, istərsə də sovet dönəmində ədəbiyyatın yaşatdığı Azərbaycançılıq ideyalarının bilavasitə iştirakı vardı. Yeni Azərbaycan Respublikasının qurucusu Heydər Əliyevin "Müstəqilliyimiz əbədidir!" şüarı ədəbiyyatda da adekvat olaraq əks-səda tapdı. İdbar qonşular üzündən Azərbaycan xalqı müstəqilliyinin ilk illərindən ağır problemlərlə üzləşmiş, ərazisinin iyirmi faizinin işğal ilə bəzişməyaraq, mücadiləyə qalxmışdır. Mütəsir ədəbiyyatımız həmin savaşa Azərbaycan xalqının haqq işinin tərəfmanı kimi çıxış edir, milli ruhun ifadəçisi olur.

Mütəsir Azərbaycan ədəbiyyatı bütün tarixi boyu qazandığı dəyərlərə söykənərək, eyni zamanda dünya ədəbi prosesinin qabaqcıl tendensiyalarını əks etdirir. Hələ ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, mütəsir dünyada gəlişən modern ədəbiyyatın təzahürləri milli şeirdə və nəsrə özünə yer tapmaqdadır. O sıradan Ramiz Rövşənin, Vaqif Səmədoğlunun, Vaqif Bayatlının poeziyasında, Mövlud Süleymanlının, Kamal Abdullanın, Afaq Məsudun, Rafiq Tağının nəsrində, Elçinin, Kamal Abdullanın pyeslərində milli ədəbiyyatın qlobalizə dövrünün hadisələrinə fəal reaksiyasının şahidi olur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi boyu humanizm mövqeyindən çıxış edərək, dünya ədəbi prosesini bir çox əvəzsiz nümunələrlə zənginləşdirmiş, eyni zamanda milli oxucunun dünya ilə ünsiyyətini, dialoquna etibarlı zəmin olmuşdur.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

1. Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dövründə mədəniyyət

Azərbaycan xalqı keçdiyi tarixi inkişaf yolunda çox böyük mədəni irs yaratmağa nail olmuş və bəşər mədəniyyətinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycanın tarixi ərazilərində hələ siyasi birliklər əmələ gəlməsindən çox-çox əvvəllər ilk ibtidai insanların yaşaması arxeoloji qazıntılar nəticəsində sübut edilmişdir. Ölkəmizin təbii-coğrafi şəraitinin çox əlverişli olması, burada 1,5 milyon il bundan əvvəl insanların məskən salmasını mümkün etmişdir. Azərbaycan dünyada ilk insanların meydana gəldiyi və məskunlaşdığı areallardan biri hesab olunur. Ölkə ərazisində qədim insanların yaşadığı məskənlərdən Qarabağ bölgəsindəki Azix, Tağlar, Zar mağaralarını, Qazaxdakı Daşsalahlı, Dəmcili və s. mağaraları və açıq tipli düşərgələrdən Qayıltı, Acıdərə, Şişqüzey, Qədirdərə, Çaxmaxlı, Marallı və başqalarını göstərmək olar.

Azərbaycan ərazisində öyrənilmiş ən qədim arxeoloji mədəniyyət Quruçay mədəniyyəti adlanır. Quruçay mədəniyyəti Alt Paleolit dövrünə aiddir. Bu arxeoloji mədəniyyət tipi, əsasən Azix mağarası əsasında (7-10-cu təbəqələrindən aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət qalıqlarına əsasən) tədqiq edilmişdir. Quruçay vadisində ibtidai insanların yaşaması üçün lazımi şəraitin olması, onların burada məskunlaşmasını şərtləndirmişdir. Çünki qədim insanlar alət hazırlamaq üçün onlara lazım olan xammalı məhz Quruçay vadisindən toplayıb istifadə etmişlər. Bu mədəniyyətin adı da həmin çayın adından götürülmüşdür.

Azix mağarasından tapılmış 45 növə qədər heyvan sümüyünün qalıqları mağara sakinlərinin ovçuluqla məşğul olduğunu sübut edir. Bir neçə mədəni təbəqədən ibarət olan Quruçay mədəniyyəti

yətinin ilkin mərhələsində alətlərin hazırlanması texnikası basit olduğu halda sonrakı mərhələlərdə təkmilləşmişdir. Bu əmək alətlərinin arasında «gigantolit» adlanan və bənzərinə dünyanın paleolit abidələri arasında çox nadir hallarda təsadüf edilən iri daş alətlər diqqəti cəlb edir. Bu mədəniyyətə aid əmək alətləri, ən qədim mədəniyyətlərdən biri sayılan Olduvay (Afrika) mədəniyyətinə aid əmək alətləri ilə (tipoloji fərqlərinə baxmayaraq) yaxınlıq təşkil edir. Quruçay mədəniyyəti də dünyada ən qədim mədəniyyətlərdən biri olub 1,2-1,5 mln. - 700 min illəri əhatə edir.

1968-ci ildə arxeoloq Məmmədali Hüseynov tərəfindən Azıx mağarasının V təbəqəsindən ibtidai insana aid alt çənə sümüyünün qalığının tapılması burada dünyanın ən qədim sakinlərinin məskunlaşdığını sübuta yetirdi. Azıxantrop adlandırılan bu insan tipinin yaşı alimlər tərəfindən 350-400 min il bundan əvvələ aid edilir və qədimliyinə görə dünyada dördüncü tapıntı hesab edilir.

Azıx mağarasından bir çox maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, müxtəlif mədəni təbəqələrdən tapılmış 5 ocaq yeri və üzərinə xəttlər çəkilmiş ayı kəllələri xüsusi maraq doğurur.

Elmdə «mezolit» adı ilə bəlli olan *orta daş dövrü* (e.ə. X-VIII minilliklər) ölkəmizin qədim sakinlərinin həyatına yeni növ əmək alətlərinin yaranması ilə qədəm qoymuşdur. Mezolit dövründə xırda ölçülü mikrolit (onların ölçüləri bir qayda olaraq 1-2 sm olurdu - Ə.Ə.) alətlər xeyli təkmilləşmiş, iti ucluqlu *silahqayırma* texnikası meydana çıxmış və istehsal təsərrüfatı yaranmışdır. Azərbaycanda mezolit dövrünün öyrənilməsində Dəmcili mağarasından və Qobustanın mezolit düşərgələrindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın *neolit mədəniyyətinin* (e.ə. VIII-VI minilliklər) uğurları təkcə daş alətlərin işlənmə texnikasının təkmilləşməsi, daha təkmil alət və silahların hazırlanması ilə bitmir. Bu dövr həm də istehsal təsərrüfatının, başqa sözlə, *əkinçilik* və *maldarlığın* yaranması ilə səciyyələnir. Neolit dövründə oturaq əmək məşğuliyyətinin (toxa əkinçiliyi, ev maldarlığı) və bununla əlaqədar oturaq həyat tərzinin bərqərar olması daimi səciyyə daşıyan *möhra*, *daş* və *ya çiy kərpic*

ilə hörülmüş *ev* tiplərinin və kəndlərdən ibarət ilk daimi *məskən* növlərinin yaranmasını labüd etmişdir.

Yurdumuzun neolit sakinləri mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq daşı kəsməyi, deşməyi və cilalamağı öyrənmişlər. Bu texniki üsullarla daşdan düzəldilmiş *toppuz* nümunələri Kültəpə, Çalağantəpə, Qarğalar təpəsi və digər abidələrdə aşkar olunmuşdur. Təbriz ətrafındakı Yanıqtəpə, Urmiya gölü ətrafındakı Həsənli kəndi yaxınlığında Firuztəpə, Xanlar şəhəri həndəvərində Gillikdağ, Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpə, Abşerondakı Qobustan düşərgələri (Ovçular zağası, Ana zağa, Kəvizə) və digər neolit abidələri Azərbaycanın ibtidai icma dövrü maddi mədəniyyət tarixini saysız-hesabsız yeni tipoloji nümunələrlə zənginləşdirmişdir.

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində qədim təsviri incəsənətin nümunələrindən hesab edilən çoxlu qayaüstü təsvirlərə rast gəlmək mümkündür. Qobustan (e.ə. VIII-V əsrlər), Ordubad (e.ə. VII-I minillik) və Kəlbəcərdən (e.ə. 3-cü minillik) tapılmış qaya rəsmləri qədim Azərbaycan təsviri sənətindən xəbər verir. Bu abidələr içərisində təsvirlərin bolluğuna və süjet müxtəlifliyinə görə Qobustan qayaüstü təsvirləri fərqlənir. Qobustan qayaları üzərindəki təsvirlər dünyada bu qəbildən olan ən zəngin sənət nümunələrindəndir.

Qobustanın Neolit dövrünə aid qayaüstü rəsmlərində boğazına çatı salınmış öküz təsviri, həmçinin buradakı yaşayış məskənlərindən əhliləşdirilmiş keçi sümüklərinin tapılması oturaq əhəlinin maldarlıqla da məşğul olmalarını açıqca göstərir. İndiyədək Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş, Şıxqaya və Şopqar dağları sahəsində və Cingirdağda, Yazılıtəpədə, eləcə də qədim düşərgə, yaşayış yerləri, kurgan və digər abidələrdə qazıntı zamanı qaya və ayrı-ayrı daşlar üzərində altı mindən artıq erkən mezolitdən orta əsrlərin sonunadək geniş tarixi dövrə aid qədim rəsmlər aşkar edilmişdir.

Qobustanın qayaüstü təsvirlərindən hündür قامətli, aralı qoyulmuş güclü baldırlara malik kişi, iri döşlü, incə belli, iri ombalı, yoğun qıçlı və bəzən bədəni tatuirovka edilmiş qadın təsvirləri, real və mütənasib verilmiş öküz, ceyran və gur rəsmləri, kollektiv rəqs,

kollektiv əmək, baltıq ovu səhnəsi və gəmi təsvirlərinin bəziləri Mezolit və Neolit dövrlərinə aid edilir.

Kişilərin öndən verilmiş, qadınların oturmuş və yarımoturmuş olmaqla yandan verilmiş siluet təsvirləri Qobustanda ən qədim rəsmlərdir. Qobustanın bəzi insan təsvirləri Qərbi və Şərqi Avropanın paleolit dövrü heykəl və rəsmlərinə yaxındır. Qobustan qayalarındakı kişi təsvirləri icmanın hörmətli üzvlərinin, cəsur ovçularının və yaxud icma başçılarının şəkilləridir. Qadın rəsmləri, görünür, "nənə"ni, "ana"nı, "qız"ı əks etdirir. Kişi və qadınlar, əsasən düşərgələrdə təsvir olunurdular. O dövrün təsəvvüründə hesab edilirdi ki, guya adam öləndən sonra da ruhən öz tayfası içərisində yaşamaqda davam edir. Ölümlərin düşərgələrdə dəfn edilməsi də yəqin ki, bu məqsədi güdürdü.

O dövr adamlarının dünyagörüşləri, birinci növbədə dini təsəvvürləri haqqında Kənizə düşərgəsindən tapılmış iki qadın heykəlciyi qırıq məlumat verir. Onlar əhəngdaşından səliqə ilə hazırlanmışdır. Forma və quruluşuna görə bu fiqurlar Qobustan qayalarındakı qadın təsvirlərini təkrar edirlər. Maral düşərgəsindən tapılmış eyni formalı və ölçülü qadın fiqurunun bədən aşağı hissəsi qırmızı rənglə boyanmışdır.

Azərbaycan tarixi əraziləri eneolit dövrü abidələri ilə də zəngindir. Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Muğan və Naxçıvan bölgələrində, habelə Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü yaxınlığında və Təbriz ətrafında külli miqdarda eneolit dövrü yaşayış məskənləri mövcud olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda istehsal təsərrüfatı daha da inkişaf etmiş, toxa əkinçiliyi başlıca məşğuliyyətə çevrilmiş və yerli sakinlər ilk dəfə metalla (mislə) tanış olmuşlar.

Tunc dövrünün maddi mədəniyyət tarixi özünün inkişaf səviyyəsi və məhəlli etnomədəni xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif mərhələlərə və bir-birindən fərqli arxeoloji mədəniyyətlərə ayrılır. Azərbaycanda erkən tunc dövrü *Kür-Araz mədəniyyəti* ilə xarakterizə olunur. Etnik mənsubiyyəti hürrilərə aid olduğu güman edilən bu mədəniyyətə xas olan abidələr ətrafı hasarla möhkəmləndirilmiş təpə tipli məskənlərdən ibarət olub, Naxçıvan, Mil, Muğan, Mingəçevir,

Qobustan, Urmiyaətrafı ərazilərdə (Göytəpə, Yanıqtəpə) geniş yayılmışdır.

Kür-Araz mədəniyyəti «təbərzin» adlanan tunc *balt, oraq, biz, niza ucluğu, sancaq* nümunələri ilə təmsil olunur. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları çox vaxt daş, çiy kərpic və ya möhrədən tikilmiş dairəvi planlı evlərdə yaşamışlar. Onlar *toxa* əkinçiliyindən *şum* əkinçiliyinə keçmiş, torpağı iribuynuzlu heyvan (öküz və ya kəl) qoşulmuş *xış* vasitəsi ilə şumlamışdılar. Bu səbəbdən də neolit və eneolit mədəniyyətlərinə xas olan buynuz və ya sümükdən hazırlanmış toxalar bu dövrdən etibarən istifadədən çıxmağa başlamışdır. *Kətan* bitkisi ilk dəfə erkən tunc dövründə becərilməyə başlamış, bu dövrdə basit *suyarma sistemləri* yaranmış, *bağçılıq* meydana gəlmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinin mühüm nailiyyətlərindən biri də *qoşqu* nəqliyyatının, xüsusilə, *ikitəkərli arabaların* meydana çıxması olmuşdur. Bu dövrə aid arxeoloji abidələrdən ortasında ox keçirmək üçün deşik olan dairəvi lövhəcikdən ibarət saxsı *təkər-ciklər*, *qoşqu heyvanı* kimi istifadə olunmuş öküz fiqurları və s. tapılması bunu aydın göstərir. Dəlidağın yamaclarındakı qayaüstü rəsmlər arasında öküz qoşulmuş təkərli araba rəsmi də bu nəqliyyat növünün o zaman yükdaşımada təsərrüfat rolundan xəbər verirdi.

Orta və son tunc dövrlərində Azərbaycan daha yüksək mədəniyyət pilləsinə qədəm qoymuş, əmək alətləri təkmilləşmiş, məhsuldar qüvvələr inkişaf etmiş, yeni təsərrüfat sahələri meydana gəlmişdir. Azərbaycanda *şəhər* tipli ilk yaşayış məskəni – möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş *şəhər-qalalar* məhz bu dövrdə yaranmış, *daş və ağac vəllər, külbəli tandir, dulus çarxı* və s. peyda olmuşdur. Mingəçevir, Yaloylutəpə, Xocalı, Qəbələ, Xınıslı, Qarətəpə və s. abidələrdən tapılan metal bəzək əşyaları Azərbaycanda *zinət* istehsalının çox geniş əraziyə yayıldığını göstərir. Mingəçevir və Xocalıdan tapılmış tunc kəmərlər, həmçinin, Urmiya gölü ətrafındakı Həsənli təpəsindən aşkar edilən qızıl cam, Ziviyyə mahalından əldə edilən qızıl döşlük zərgərlik sənətinin ən gözəl nümunələridir.

Azərbaycanda ibtidai icma quruluşunun son inkişaf mərhələsi b.e.ə. XI –VIII əsrlər dəmir dövrü ilə başlayır. Dəmirin tətbiqi məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı, mübadilənin genişlənməsi, qonşu ölkələrlə əlaqələrin möhkəmlənməsi, qəbilə icmasının süqutu, sinfi cəmiyyətə keçid kimi bir çox dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Qarabağ, Naxçıvan, Gəncə-Qazax və Şəki-Zaqatala bölgələrində dəmir dövrünə aid olan külli miqdarda təpəlik və digər (daş qutu, torpaq qəbirlər) tipli məzarlar aşkar edilib. Burada çoxlu silah, kənd təsərrüfatı alətləri, sənətkar alətləri, zinət əşyaları və s. tapılıb. Həmin dövrün məskənləri də geniş ərazilərdə yerləşirdi. Təsərrüfatda yarımköçəri maldarlıq ön plana çıxırdı.

2. Azərbaycan ərazisində ən qədim dövlətlər və onların mədəniyyəti

E.ə. III minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində məhsuldar qüvvələrin inkişafı sayəsində ibtidai-icma quruluşunun dağılması prosesi başa çatır, sinifli cəmiyyət təşəkkül tapmağa başlayır, hərbi-demokratiya (tayfa ittifaqları) adlanan ilk siyasi qurumlar meydana gəlir. Mənbələrə əsasən söyləyə bilərik ki, artıq e.ə. III minilliyin birinci yarısından etibarən Azərbaycanın cənub-qərb vilayətlərində, Urmiyagölü ətrafı ərazilərdə erkən tayfa ittifaqlarının yaranması və dövlət halında birləşməsi prosesi baş verir. "Azərbaycan ərazisində erkən sinifli cəmiyyətlərin təşəkkül tapdığı dövrdə sivilizasiyanın daşıyıcıları onun yerli (aborigen) əhalisi: *lullubi, kuti, trukki, hürriilər* və onların sonrakı varislərindən sayılan *manna* tayfaları olmuşdur".

Urmiyaətrafı ərazilərdə yaranan (e.ə. III minilliyin I yarısından e.ə. I minilliyin ortalarına qədər) Lullubi, Kutü, Su, Turukki, Hurrilər, Manna kimi tayfa ittifaqlarında və dövlətlərdə təsərrüfat münasibətləri inkişaf etmiş, yeni iri şəhərlər yaranmışdı. Bu dövlət qurumlarının qonşu İkiçayarası dövlətləri ilə sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlaması onların İkiçayarası mədəniyyət sferasına daxil olmasına imkan yaratmışdır. Yerli əhali mixi yazıları ilə tanış

olmuş və İkiçayarası xalqlarının sitayiş etdikləri allahlara və onların prototiplərinə sitayiş etmişdilər. E.ə. I minillikdən bəhs edən Assur və Urartu mənbələri Urmiya gölü ətrafında çoxsaylı yaşayış məskənləri, şəhər-qalalar və paytaxt əhəmiyyəti kəsb edən, bürclü qala divarları, müdafiə istehkamları ilə möhkəmləndirilmiş, möhtəşəm saraylı «çar şəhərləri» haqqında məlumat verirlər. Bir qayda olaraq, bu şəhər qalalar təbii vasitələrlə müdafiə olunmuş sətir yüksəkliklərdə salınırdı. Assur hökmdarı II Sarqona aid yazılarda Mannanın Uşkaya qalası belə təsvir edilir: "Mən güclü silahımın hünərinə bu qalaya qalxdım, onun bol əmlakını qarət edib düşərgəmə daşıtdım. Qayaya söykənən bünövrəsini, səkkiz qulac qalınlığında qalanın möhkəm divarını onun diş-diş olan üst hissəsindən ta hündür özülünədək birməfəssə söküb yerlə-yeksan etdim. Qalanın içində olan evlərə od vurdum, onların uzun tirlərini yandırdım". II Sarqonun e.ə. 714-cü ilə aid kitabəsində Manna ərazisində İzirtu, Uşkay, Aniaştaniya, Ulxu, Tarun, Tarmagis kimi şəhər-qalaların adı çəkilir. E.ə. VIII-VII əsrlərə aid Həsənli və Ziviyyə qalalarından tapılan qızıl camlar, qızıl və gümüşdən hazırlanmış döşlük, qılınç qınının və dəstəyinin hissələri, at qoşqu ləvazimatı, gümüş sını, buyuzvarı qədəhlər, kəmərlər, dəmir qılınclar və s. metal işləmə sənətinin yüksək inkişaf etdiyini göstərir. Burada toxuculuğun da inkişaf etdiyini həm yazılı mənbələrdən, həm də arxeoloji qazıntılardan tapılan nümunələr əsasında söyləyə bilərik. Məsələn, arxeoloji qazıntılar zamanı Marlikdə kiçik parça kəsikləri, adi və eşmə kəndir qalıqları tapılmışdır. Həsənlidə və Marlikdə aşkar edilmiş parça qalıqları öz vaxtına və yaxşı qalmasına görə Ön Asiya parçaları arasında nadir tapıntılardandır. E.ə. IX əsrdə II Aşşurnasirapala aid bir yazılı qaynaqda deyilir ki, e.ə. IX əsrdə II Aşşurnasirapal Zamuadan bac olaraq yun və yun parçadan tikilmiş əlvan paltar alırdı. Eyni zamanda II Sarqon Musasirdə "Urartu və Xabxi ölkəsinin ala-bəzək katan geyimlərini, tünd-bənövşəyi rəngdə boyanmış yun, al-qırmızı paltar üçün yununu" ələ keçirməyindən danışır.

E.ə. Azərbaycanın cənubunda yaranan dövlətlərdən biri də Atropatena satraplığının ərazisində meydana çıxan Atropatena döv-

ləti idi. Atropatenalılar Manna etnomədəni irsinin varisləri idilər. Antik müəlliflərdən Strabon, Plutarx, Ptolomey, Dion, Kassi və başqalarının verdiyi məlumatlar, eləcə də Atropaten ərazisindən tapılmış antik dövrə aid arxeoloji materiallar burada əhalinin maddi və mənəvi mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu dövrdə Azərbaycanın tarixi ərazilərinin "ellin ölkələri orbitinə daxil olması", onun *ellin mədəniyyəti* ilə daha sıx təmas qurmasına və qarşılıqlı mədəni əlaqələrin daha sürətlə inkişafına imkan yaratmışdır.

Antik müəlliflər Atropatenada Fraaspa (Faraspa), Kazaka (Qazaku, Qanzaka), Fanaspa, Vera, Aqanzuna və b. mühüm şəhərlərin olduğundan xəbər verirlər. Atropatenada siyasi-inzibati və mədəni-ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş bu şəhərlərin inkişafı ölkənin ümumi mədəni-iqtisadi həyatına təsir göstərən mühüm amillərdən biri idi.

Atropatena dövləti dövrünün inşaat işlərində gil, gips, əhəng daşı və çay daşından istifadə edilmişdir. Divarların hörülməsində daş ilə yanaşı bişmiş kərpicdən də geniş istifadə edilmişdir.

Atropatenaya aid Cənubi Azərbaycan və İran Kürdüstanının sərhədlərində Kerefti dağlarında yerləşən Kerefti yaşayış kompleksi özünün memarlıq xüsusiyyətləri və otaqlardan birinin qapısı üzərində həkk olunmuş yunan yazısı ilə nəzəri cəlb edir. Yunan mətni belədir: "Burada Herakl yaşayır. Hər cür pislikdən uzaq olsun." Kerefti yaşayış kompleksində müxtəlif memarlıq elementləri sırasında sütunların çoxsaylı daş altlıqları diqqəti cəlb edir. Kompleksin qayalığın dibində 9 metr hündürlükdə olan giriş qapısı vardır. Qapı bir neçə tağlı otaqdan ibarət olan aşağı mərtəbəyə aparır. Otaqların qapılarının yuxarı hissəsində olan oyuqlardan məlum olur ki, asma ağır siyirmə daş qapılardan istifadə edilmişdir. Memarlıq üslubuna görə və qapı üzərindəki yazıya əsasən Kerefti yaşayış kompleksini Atropatena dövrünün başlanğıcına, yəni e.ə. IV əsrin sonu – III əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Atropatena əhalisi Zərdüştinə sitayiş edirdi. Bu dinin banisi Zərdüştin e.ə. VII əsrin ikinci yarısı - VI əsrin əvvəllərində ya-

şadığı güman olunur. Orta əsrlərin bir çox müsəlman müəllifləri, o cümlədən Əbu Reyhan Biruni (973-1048/50) Zərdüştin vətəninin Azərbaycan olduğunu demişlər. İngilis şərqşünası Cekson da bu fikirdədir. Onun fikrinə görə, bu peyğəmbərin anadan olduğu, uşaqlığını və gəncliyini keçirdiyi yer Azərbaycandakı Savalan ətrafıdır. Müasir alimlər bu məsələ haqqında fikir yürütmək məsələsində iki düşüncəyə bölünürlər. Zərdüştlüyün rus tədqiqatçısı E.O.Berzin, özünün «Zərdüştin nə öyrədirdi?» məqaləsində Azərbaycanın Zərdüştin vətəni olduğuna şübhə etmədiyini göstərir.

Zərdüştlüyün dini-fəlsəfi sistemi üçün dualizm daha çox səciyyəvidir. Bu dualizmin iki başlanğıcının – Xeyirlə Şərin, Haqiqətlə Yalanın, Işıqla Zülmətin bir-birinə qarşı qoyulmasında ifadə olunur. Xeyir qüvvələrin başında Ahura Mazda (sonralar Hörmüz), şəp qüvvələrin başında Ahura Mayiyu (sonralar Əhriman) durur. Bu iki başlanğıc arasındakı mübarizə son nəticədə bir ümumi, dünya miqyaslı münəqişəyə (konfliktə) çevrilir. Bu dünya miqyaslı böyük ümumi prosesdə insana böyük rol verilmişdir. Zərdüştin qatlarda deyir: «Mən varlığın başlanğıcındakı iki ruh haqqında danışmaq istəyirəm. Onlardan işıqlı ruh (Spenta-Manyu) şəp ruha (Anhra-Manyuya, Ahra Manyuya) dedi: "Bizim fikirlərimiz də, təlimlərimiz də, iradəmiz də, əqidələrimiz də, sözlərimiz də, işlərimiz də, inancımız da (dinimiz də), canlarımız da bir-birinə uyğun gəlmir..." Bu iki ruhdan Druc (yalan, hərc-mərclik) ruhu şəp işini, Artu (haqiqət, qayda-qanun) isə səmanı paltar kimi geyinən ən müqəddəs ruhu və Ahura-Mazdanı (xeyir Allahımı) öz düzgün işləri ilə razı salanları seçdi. Bu iki ən ilk ruh düşüncədə də, sözdə də, işdə də biri xeyirxah, o biri yaramaz olan əkizlər kimi meydana gəldilər. Onlardan yaxşısını bədənliyyətlər yox, xoşniyyətlər düzgün seçdilər».

Onlar od, su və torpağı müqəddəs sayırdılar. Bu dinin əsas ehkamları «Avesta» («Qanun») kitabında toplanmışdır. Zərdüştlüyün ən başlıca üç məbədinə biri Qazakada yerləşirdi.

Alban etnosunun adı ilk dəfə e. ə. 331-ci ildə İran ordusu ilə Makedoniyalı İsgəndərin ordusu arasında baş vermiş Qavqamel döyüşü ilə əlaqədar olaraq II əsr müəllifi Arrian tərəfindən çəkilir.

Başqa mənbədə isə Alban çarının İsgəndərə iki it göndərməsi qeyd olunur. Bu məlumat göstərir ki, artıq e. ə. IV əsrdə alban etnosu və onun dövlət qurumu vardı. Albaniya indi Dağıstana mənsub Samur – Dərbəndarası bölgə, müasir Ermənistana aid Göyçə və Zəngəzur bölgələri daxil olmaqla indiki Şimali Azərbaycan ərazisini əhatə edirdi.

Strabon özünün "Coğrafiya" adlı əsərində Albaniyada 26 tayfanın (alban, aran, qat, quqar, qarqar, kəsp, kəmə, İpin, ciqb, çul, gel, savar, uti və s.) yaşadığını bildirirdi. Tayfaların çoxluğu və müxtəlifliyi əhalinin etnik və dil mənsubiyyətinin rəngarəngliyindən xəbər verir. Lakin həm dövlətin, həm də ərazinin Alban adlanması hakim və aparıcı tayfanın albanlar olması qənaətinə gəlmək imkanı verir. Suriya müəllifi Zaxari Ritor 555-ci ildə yazırdı ki, "...Arran (Albaniya) diyarının öz dili, dindar və xaç suyuna salınmış xalq, fars şahının tabeliyində olan hökmdarı vardır".

E.ə. II əsrdən fəaliyyətə başlayan "Böyük İpək Yolu"nın Azərbaycan ərazisindən keçməsi, eyni zamanda Albaniyanın şimal-cənub, şərq-qərb ticarət yollarının üzərində yerləşməsi, ölkədə ticarətin və sənətkarlığın inkişafına böyük təsir göstərmişdi. Ticarətin və sənətkarlığın inkişafı da öz növbəsində yeni-yeni şəhərlərin yaranmasına və inkişafına təkan vermişdi. Qəbələ, Şamaxı, Şəki, Xunan, Dərbənd, Paytakaran və s. kimi şəhərlər Albaniyanın sosial-siyasi və təsərrüfat-mədəni həyatında çox mühüm rolə malik idilər. Antik müəllif Klavdi Ptolemey II əsrdə ölkədə 29 şəhər və iri yaşayış məntəqəsi olduğunu yazırdı. Böyük Plini (I əsr) isə Albaniyanın başlıca şəhərinin Kabalaka (Qəbələ) olduğunu söyləyirdi. Eramızdan əvvəl I əsrdə salınmış Qəbələ şəhəri Səlbir və Qafir adlı iki qaladan ibarət idi. Qafir qalasının cənub tərəfindəki bürc və darvazaların qalıqları indiyə kimi qalmışdır. Yarım dairə şəklində olan bürclərin hündürlüyü 9-10 metr, diametri isə 15 metrə bərabərdir. Qas divarlarının qalınlığı 4 metrə çatır. Şəhərin qala divarlarının bəzisi kərpicdən tikilməsi, bu dövrdə inşaat materialları ilə bağlı texnologiyanın yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olmasından xəbər verir. Qəbələ şəhərinin məhəllələrə bölünməsi və su ilə təchizatında saxsı

borulardan istifadə edilməsi və s. qədim dövrlərdə və ilk orada əsrlərdə burada yüksək şəhərsalma mədəniyyətinin olduğunu söyləməyə əsas verir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində (Mingəçevir, Yaloylutəpə, Mollaisaqlı, Çovurqala və s.) Albaniya ərazisində əhalinin dünyagörüşünü və dini etiqadlarını əks etdirən zəngin materiallara malik qəbir abidələri aşkar edilmiş və tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində ölümlərin müxtəlif qaydalarda dəfn olunması müəyyənləşdirilmişdir. Qədim Albaniyada ölümlər dördkünc, dəyirmi, ovalşəkilli torpaq qəbirlərdə, küplərdə, saxsı təknələrdə, taxta qutularda, daş qutularda, çiy kərpicdən hörülmüş qəbirlərdə, katakombalarda dəfn edilirdi. Bu və ya digər dəfn qaydalarına görə Albaniyada müxtəlif arxeoloji mədəniyyətləri bir-birindən ayırmaq mümkündür. Məsələn, ölümlərin bükülü vəziyyətdə qoyulduğu, özünəməxsus səciyyəvi keramikası olan torpaq qəbirlər müstəqil arxeoloji mədəniyyət kimi ayrılmış və aşkara çıxarıldığı ilk yerin adı ilə "Yaloylutəpə mədəniyyəti" adını almışdır. Sonralar bu mədəniyyətə məxsus qəbirlər və keramika məmulatları Albaniyanın bütün ərazisində aşkar edilmişdir.

Alban dövründə incəsənət xeyli inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Albaniyada özünəməxsus şəkildə inkişaf tapmış incəsənət sahələrindən biri heykəltaraşlıq idi. Alban incəsənəti qadın və kişi heykəlləri ilə də zəngindir. Təkcə İsmayilli rayonunun Mollaisaqlı və Hacıhətəmli yaşayış məskənləri ərazisində 60-dan çox heykəlcik aşkara çıxarılmışdır. Bu heykəllərin böyük bir qismi əhəngdaşından hazırlanmışdır. Heykəllərin başları bir qayda olaraq qopuqdur, sağ əl sol döşə, sol əl isə qarının üstünə qoyulmuşdur. Şamaxı rayonunun Çıraqlı kəndində də daş heykəllər tapılmışdır.

Strabon Albaniyada yaşayan tayfaların Heli (günəş), Zevs (atəş), Selen (ay) kimi ilahilərə sitayiş etdiyini söyləyir. Albanların xüsusi etiqad etdikləri Ay ilahisinin müqəddəs məbədi İberiya yaxınlığında yerləşirdi.

Albaniya, həmçinin Qafqazlarda xristianlığın ilk beşiyi sayılır. Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklunun "Aqvan tarixi"

əsərində Qafqaz Albaniyasında xristian dininin yayılması, müxtəlif kilsə və məbədlərin tikilməsi barədə qiymətli məlumatlar vardır. Araşdırıcılar Albaniyada xristianlığın yayılmasını şərti olaraq iki dövrə bölürlər. Birinci dövr I-IV yüzillikləri əhatə edir və həvari, yaxud siryənperəst dövr kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə yayılan xristianlıq, Yerusəlimdən və Suriyadan gələn apollo (həvari) və onların şagirdləri tərəfindən yayıldığına görə belə adlanır. Xatırladaq ki, xristianlıq ilk dəfə Albaniyaya eramızın 54-57-ci illərində apollo Faddeyin tələbəsi müqəddəs Yelisey tərəfindən gətirilmişdir. Müqəddəs Yelisey Qafqaz Albaniyasının Uti vilayətinin Kiş kəndində Qafqazlarda ilk kilsəni tikdirir. Hal-hazırda Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşən və dəfələrlə təmir edilməsinə baxmayaraq, bu kilsə mühüm memarlıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmiş və qədim alban memarlığının incilərindən biri kimi mövcudluğunu qoruyub saxlayır. İkinci dövr isə, maarifçi Qriqorinin və knyaz Urnayrın adı ilə bağlı olub yananperəst dövr adlanır. XII əsr alban sənəməçisi Mxitar Qoş özünün məşhur "Alban sənəməsi" əsərində maarifçi Qriqorinin Qafqazda xristianlığı Müqəddəs Yeliseydən 300 il sonra yayması faktına toxunaraq yazır: "...müqəddəs Yeliseydən müqəddəs Qriqorisə qədər 300 il keçmişdir".

Bir çox tədqiqatçıların söylədiklərinə görə Albaniyanın ən erkən kilsə binaları uzunsov, kəmbəzsiz qurluşa malik olmuşdur. Bu tip abidələrdən indiyə kimi bir neçəsi öyrənilmişdir ki, bunlarada misal olaraq Mingəçevirdə (4 abidə), Kəlbəcərdə "Xotavəng" monastr kompleksini və Ağdam rayonunun "Çovurqala" adlı qədim şəhər yerindən aşkar edilmiş abidəni göstərə bilərik. Tədqiqatçılar Çovurqalanı Alban hökmdarlarının yay iqamətgahı kimi şöhrət qazanmış Aluen şəhərinin qalıqları hesab edirlər.

IV əsrin əvvəllərində alban çarı Urnayr xristianlığı rəsmi dövlət dini elan etdikdən sonra ölkədə xristian məbədləri və kilsələr tikilməyə başlandı. Tarixi mənbələrə əsasən söyləyə bilərik ki, təkcə III Vaçaqanın (487-510-cu illər) hakimiyyəti dövründə Albaniyada 300-dən çox kilsə və məbəd tikilmişdir. VII əsrin ortalarına yaxın

ölkədə ixtiyarlarında kəndlər və torpaq sahələri olan 30-dan artıq monastr olmuşdur.

İlk orta əsrlərdə alban əlifbasının və yazısının mövcudluğu da çox şübhəsiz böyük mədəniyyət faktoru idi. Çünki o vaxtlar çox az xalq yazıya malik idi. Kalankatuklu Moisey yazısı olan xalqlar içərisində albanları xüsusi qeyd edərək yazır: "Yazıya malik olan xalqlar budur: yəhudilər, romalılar (bunların yazısından bizanslar da istifadə edirlər), ispanlar, yunanlar, midiyalılar, ermənilər və albanlar".

Erkən orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin alban dövründən söhbət açarkən onun ədəbi mənbə və qaynaqlarından yan keçmək qeyri-mümkündür. Bu dövrdə ədəbiyyat üçün mühüm hadisələrdən biri Musa Kalankatuklunun «Aqvan tarixi» adlı əsəridir. Tarixi hadisələri özündə əks etdirən bu əsər öz bədii əhəmiyyətinə görə də dəyərli yazı nümunəsidir. Bu kitab Azərbaycan mədəniyyəti haqqında da qiymətli müddəalar çıxarmağa imkan yaradan əsərlərdəndir. «Aqvan tarixi»ndə qeyd edilir ki, Albaniyada bir çox yunan və Roma müəlliflərinin əsərləri məlum idi. Bu isə, dünya mədəniyyətinin Azərbaycana da inteqrasiya etməsi və ölkədə bədii mədəniyyətin özünəməxsus şəkildə inkişafı haqqında mülahizələr yürütməyə imkan verir. VII əsrdə yaşamış Davdağ adlı şairin Girdiman hökmdarı Cavanşirin şərəfinə həsr etdiyi mərsiyə orta əsrlər Azərbaycan yazılı mədəniyyətinin görkəmli nümunələrindəndir.

3. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

Azərbaycanda İslam dininin yayılması və Azərbaycanın İslam mədəniyyəti orbitinə daxil olması

Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal olunması və İslamın qəbul etdirilməsi Azərbaycanın sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında bir sıra mühüm dəyişiklərə gətirib çıxardı. Ərəb istilası və islamlaşma özü ilə bərabər Azərbaycan cəmiyyətinin həyatına islami dəyərlərə söykənən "müsləman standartları"nı da gətirdi. Bu stan-

dartlar Azərbaycan xalqının istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq onu *İslam mədəniyyəti orbitinə daxil etdi*.

İslam dəyərləri Azərbaycanın mədəniyyətinə müxtəlif yollarla, həm də müxtəlif tarixi dövrlərdə sirayət etmişdir. Bu mədəni dəyərlərin bir qismi İslamın yayılmasının ilk mərhələsində birbaşa ərəb miqrantları və Azərbaycan şəhərlərindəki hərbi qarnizonların döyüşçüləri vasitəsilə keçmişdir. Ərəb işğallarının ilk mərhələsində İslamla bağlı maddi və mənəvi dəyərlərin ötürülməsində məhsuldar Azərbaycan torpaqlarına ərəblərin kütləvi miqrasiyasının mühüm rolu olmuşdur. Gəlmə ərəblər Xilafətin siyasi hakimiyyətinə arxalanaraq özlərinin bədəvi məişət tərzini ilə yanaşı, müsəlmanlığı qəbul etmiş digər Şərqi xalqlarından əxz elədikləri mütərəqqi maddi və mənəvi dəyərləri də Azərbaycan əhalisinə sirayət etdirirdilər. Bu dövrdən etibarən yerli əhalinin mədəniyyət nümunələri tədricən ərəb terminləri ilə əvəz olunmağa başlamışdır.

Qeyd edək ki, İslam mədəniyyəti, İslam dinini qəbul edən millətlərin birgə səyləri ilə meydana gətirdikləri ortaq bir mədəniyyət idi. Bu mədəniyyətin yaranmasında və inkişafında ərəblərlə yanaşı digər xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların da böyük paylarının olduğu bir həqiqətdir. Məhz bu dövrdə Azərbaycanın islam mədəniyyətinə çox müxtəlif sahələr üzrə verdiyi şəxsiyyətlər, onların elm, düşüncə sahəsindəki əməkləri nəinki islam dünyasının, eləcə də, bütövlükdə dünya sivilizasiyasının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda Ərəb xilafətinin mövqelərinin güclənməsi (xüsusilə də Bərdənin Qafqaz əmirliyinin mərkəzinə çevrilməsi) ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına təkən verdi. Şəhər həyatı və şəhərsalma ilə bağlı mütərəqqi nailiyyətlər tətbiq edilməyə başlandı və müxtəlif təyinatlı yeni-yeni tikililər yarandı. Bu dövrdə Azərbaycanın zəngin

dini, mədəni ənənələrə, eləcə də inkişaf etmiş iri şəhərlərə və təsərrüfat həyatına malik olması Azərbaycanı islam dünyasının qabaqcıl, inkişaf etmiş mərkəzlərindən birinə çevirdi. Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Beyləqan və s. kimi şəhərlər islam mədəniyyətinin inkişaf etdiyi mərkəzlərdən sayılırdı.

"Bu dövrün Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində örtülü su kəmərləri və saxsı borulardan quraşdırılmış kəhrizlərin mükəmməl şəbəkəsi fəaliyyət göstərirdi. İri və xırda arxlar (kanallar) sisteminin varlığı ölkə şəhərlərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi idi". O dövrün Azərbaycan şəhərlərinin, demək olar ki, hamısı möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdu.

İndiyədək qalmış qala qurğuları arasında Naxçıvandakı Əlinəcə qalası (təqribən IX əsrdə inşa olunduğu ehtimal edilir) diqqəti cəlb edib. Həmin qala sərt qayalıq dağın zirvəsində yerləşir. Qalanın istehkamları bir neçə cərgədə yerləşmiş, atəş mövqelərinə və qüllələrə malik olan divarların mürəkkəb sistemidir. Bu divarlar yaxşı yonulmuş iri daşlardan hörülmüşdür. Yaşayış binaları tağlarla və oyma daşlarla bəzədilmişdir. Qalanın su təchizatı sistemi, kölgəliklərdə yerləşən hovuzları olmuşdur. Bu hovuzlar və arxlar qayalıqlarda oyulmuşdu. Əlinəcə qalası memarlıq-bədii xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın görkəmli abidələrindən hesab edilir.

Azərbaycanın müdafiə tikililəri içərisində "Abşeron qəsrləri" adlanan tikililərin özünəməxsus yeri vardır. Həmin kompleksə saray, məscid və müvəqqəti sığınacaq üçün nəzərdə tutulmuş qalalar daxildir. Bu qəsrlər içərisində ən qədimi Mərdəkan qəsridir. Qəsrin üzərindəki daş kitabədə qəsrin 1187-ci ildə tikildiyi qeyd edilmişdir. Qəsrin daxilindəki qala isə üzərindəki daş lövhədəki yazıya görə 1204-cü ildə tikilmişdir. 1301-ci ildə memar Mahmud ibn Sədi tərəfindən Nardaranda inşa edilmiş qəsr, Ramana qəsri və Şağandakı qəsrə bu tip tikililərə rast gəlinir.

Bakı şəhərinin qala divarları ilə əhatə olunması da XII əsrə aid edilir. Belə hesab edilir ki, qala divarları Şirvan hökmdarı III Mənuçöhr tərəfindən tikdirilmiş, ya da mövcud qala divarlarını bərpa etdirmişdir.

Bu dövrdə inşa edilmiş qalalardan biri də Şamaxı yaxınlığında yerləşən Gülüstan qalasıdır. Qalanın XII əsrdən xeyli əvvəl inşa olunduğu ehtimal olunur. XIV əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Arif Ərdəbilli "Fərhadnamə" əsərində Gülüstan qalasını təsvir edir:

Bir dey var Şamaxı gülüstanında,
Ruindey alçaqdır onun yanında.
Daşdan üzərində var neçə surət,
Misli yox cahanda, doğurur heyvət.
Barının üstündə neçə heykəl var,
Baxsa Ərjəng ona, heyvətdə qalar.
Eşirmiş ustadlar ustadlarından,
Qalmış bu, Fərhadın övladlarından

Abşeron memarlıq abidələri içərisində ən möhtəşəmi Bakının Qız qalasıdır. Qalanın ilkin tarixi və tikilmə məqsədi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Tədqiqatçılar onun yaşını Şumer dövründən tutmuş XII əsrdək müxtəlif dövrlərə aid edirlər. Qız qalasının funksiyası barədə bir-birinə zidd müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bununla belə, tədqiqatçıların böyük bir qrupu bu qalanın müdafiə məqsədi daşdığını irəli sürür. Bu fikri gücləndirən cəhətlərdən biri qalada bu məqsədlə tikilmiş qüllə tipli qalaların səciyyəvi cəhətləri (divarların çox qalın - aşağıda 5 m, yuxarıda 4 m olması, birinci və ikinci mərtəbə arasında pilləkən quraşdırılması, divarın içində, ağzı üçüncü mərtəbəyə açılan su quyusunun qazılması, gövdəsinə bitişik bürclü qala divarının olması, iç məkan quruluşu baxımından Abşeron qəsrlərinin dairəvi qüllələri ilə bir olması və s.) öz əksini tapmasıdır. Qız qalası qaya üzərində tikilmişdir və hündürlüyü 30 m-ə çatır. Qala öz memarlıq üslubuna görə Şorqda yeganə abidə hesab olunur. Qalanın cənub-qərb tərəfində yerdən təqribən 14 metr hündürlükdə kitabə həkk olunub. Kufi xəttində yazılan bu kitabə cəmi dörd sözdən ibarətdir: «Məsud bin Davud türbəsi». Bu yazı Məsud bin Davudu qalanın memarı hesab etməyə əsas verir.

Xristian dini abidələrindən Ağoğlan çayı sahilində tikilmiş Amaras monastrı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Monastrın IX əsrdən gec olmayaraq tikildiyi müəyyən olunmuşdur. Monastr kompleksi bazilikadan tikilmiş yeraltı hissədən, yaşayış və təsərrüfat tikililərindən və daşdan tikilmiş qala divarlarından ibarətdir. Abidənin damı ikiqatlıdır. Məbədin qərb hissəsində çadır örtüklü, altında sütunlu kiçik zəng qülləsi vardır. Şimal tağı üzərində xaç həkk olunmuşdur. Monastrın səcdəgahının altında tağla örtülmüş yeraltı məbəd vardır ki, bununla tikilişi V əsrə aid edilir.

Qazax bölgəsinin Əskipara kəndi yaxınlığındakı monastr kompleksi də Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü memarlıq abidələrindən biridir. Monastr binası bişmiş kərpicdən tikilmişdir. Belə xristian abidələrinə Azərbaycanın qərb bölgələrində təsadüf etmək mümkündür.

XI əsrdən etibarən Azərbaycanda yeni yerli memarlıq məktəbləri (Qəzvin-Həmədan, Arran, Naxçıvan və Şirvan-Abşeron məktəbləri) təşəkkül tapmağa başladı.

Abşeronda inşa tarixi dəqiq müəyyən olunmuş ən erkən memarlıq abidələrindən biri 1078-1079-cu ildə inşa olunmuş "Sınıq-qala" məscididir. Bu məscid tikilişi Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin nadir incilərindən hesab edilir. Məscidin üzərindəki yazıya əsasən ustad-rəis Məhəmməd ibn Əbubəkrin göstərişi ilə tikildiyi məlum olur.

Azərbaycan memarlığının orta əsrlərdə (xüsusilə də XI-XII əsrlərdə) sürətlə inkişaf edib, biçimləşən memarlıq tiplərindən ən bitkini qülləvari türbələrdir. Dünya memarlığında insan xatirəsini monumental abidələrdə əbədiləşdirməyin ən uğurlu nümunələrindən olan bu xatirə tikililərinin Azərbaycan ərazisində ən qədimlərdən biri 1148-ci ildə Marağa şəhərində tikilmiş qülləvari Qırmızı günbəz türbəsidir. Bu dəyərli memarlıq abidəsi ikiqatlı olub, həm sərdəbə, həm də üst qülləsi kvadrat biçimlidir. Azərbaycan memarlıq təcrübəsində kaşı işlədilməsinin ilk məlum nümayişi də bu türbədədir.

Təkcə Azərbaycan deyil, islam ölkələrinin ən uca və inco kompozisiyalı türbələrindən biri dövrün məşhur memarı Əcəmi

Əbubəkr oğlu Naxçıvanının 1186-cı ildə Naxçıvan şəhərinin qərb hissəsində ucaldığı, indi də öz gözəlliyi və əzəməti ilə diqqəti cəlb edən, elin yaddaşında "Atabəy günbəzi" adı ilə qalan Möminə xatun türbəsidir. Azərbaycanın qülləvari türbələri içərisində özünün memarlıq xüsusiyyətləri və cizgiləri ilə fərqlənən bu abidə bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. Prizma şəkilli olan bu türbə zəngin naxışlarla bəzədilmiş, xırda kərpiclərlə üzlənmişdir. Məqbərənin yeraltı hissəsində formaca onguşəli olan, bədii baxımdan zəngin tərtibata malik sərdabə vardır.

Bu dövr Azərbaycan memarlığının mühüm istiqamətlərindən birini də körpü tikintiləri təşkil edirdi. Azərbaycanda tikilmiş körpülərdən ən məşhuru Araz çayı üzərində salınmış on bir və on beş aşırımlı Xudafərin körpüsüdür. Körpülərin tağvari aşırımları müxtəlif ölçülərə malikdir. Tədqiqatçılar on beş aşırımlı körpünün dəfələrlə təmir edildiyini müəyyənləşdirmiş və zamanəmizədək hiş olunmuş görkəmini XIII əsrə aid edirlər. Lakin yazılı qaynaqlar Araz çayı üzərindəki on beş aşırımlı Xudafərin körpüsünün VII əsrdə inşa edildiyini göstərir.

XII əsrin yadigarlarından biri də ilkin quruluşunu saxlamış Qırmızı körpüdür. Qazax bölgəsində Kür çayı üzərində salınmış və el arasında "Sınıq körpü" adı ilə tanınan bu möhtəşəm abidənin uzunluğu 175 metrə yaxın olsa da, cəmi dörd aşırımlı körpüdür.

XIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının Elxanilər dövlətinin əsas mərkəzi olması nəticəsində nisbi sabitliyin qararlaşması ölkədə memarlığın daha yüksək inkişafı üçün də şərait yaratdı. Hələ Hülaki xanın dövründə Nəsirəddin Tusinin başçılığı ilə Marağada rəsədxana inşa edildi. Rəsədxana elmi mərkəz olmaqla yanaşı, həm də gözəl memarlıq kompleksi kimi məşhurlaşmışdı.

1297-ci ildə Şənbə adlı yerdə Təbrizin yeni mərkəzinin əsası qoyuldu. "Şənbə-Qazan", yaxud "Qazaniyyə" adı ilə tanınmış bu kompleksdə Qazan xanın məqbərəsi mərkəzi yeri tuturdu. Azərbaycanın qülləvari abidələri tipinə aid edilən bu məqbərə kaşılara bəzədilmişdi. Memar Tacəddin Əlişah tərəfindən inşa edilmiş bu məqbərə qaynaqların verdiyi məlumatlara görə, XVI əsrə qədər möv-

cud olmuşdur. O dövrdə Təbrizdə yaradılmış iri memarlıq kompleksi olan "Rəbi-Rəşidi", yaxud "Rəşidiyyə" adlandırılan şəhərcik olmuşdur. Bu şəhərcik Qazan xanın vəziri Rəşidəddinin rəhbərliyi ilə salındığına görə belə adlanırdı. Təhsil, təlim mərkəzi funksiyasını yerinə yetirən Rəşidiyyədə darülfünundan əlavə 24 iri karvansara, 1500 dükən, 30 min ev, hamamlar, kağız istehsal edən karxana, boyaqçı emalatxanası, sikkəxana, dəyirmanlar, rəssamlıq və xəttatlıq emalatxanaları, xiyabanlar və bağlar da vardı.

Dövrün aparıcı memarlıq abidələri arasında məqbərələr geniş yer tutur. Naxçıvanın Qarabağlar kəndində XIV əsrin 30-cu illərində memar Əhməd Naxçıvani tərəfindən inşa edilmiş məqbərə xüsusilə diqqəti cəlb edir.

XIII-XV əsrlərdə bir sıra mülki obyektlər (karvansara, hamam, su təchizatı şəbəkələri və s.) də inşa edilmişdi. Belə tikililərin ən yaxşı nümunələrindən biri 1388-ci ildə Nardaranda memar Guş-təsis ibn Musa tərəfindən inşa edilmiş hamamdır.

XV əsrin 20 – 30-cu illərində tikintisi Bakıda başa çatdırılmış Şirvanşahlar sarayı memarlıq abidəsi orta əsr Azərbaycan memarlıq abidələrinin ən mötəbərlərindən biri sayılır. Şirvanşahlar saray kompleksi qədim Bakının şimal-qərb hissəsində, İçərişəhərdə yüksəkliklərdə tikilmişdir. Kompleks vahid, bədii tərtib edilmiş plan üzrə tikilən saray, divanxana, Şirvanşahların türbəsi, məscid, hamam, ovdan, sufi alim, şeyx Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsindən ibarətdir. İki mərtəbəli saray binasında 50-yə qədər otaq vardır. Güman etmək olar ki, saray qədim ibadət-sitayiş abidəsinin üzərində inşa edilmişdir. Divanxana saraya bitişik dördkünc həyətdə yerləşir və öz zərif və nəfis forması fərqlənir. Səkkiztənlili qübbəli bina orijinal forması, çatma tağları olan eyvanla əhatə edilmişdir.

Azərbaycanda kərpic memarlığının ən nadir abidələrindən biri 1465-ci ildə, Təbrizdə gələcə tikilmiş Göy məscid binasıdır. Məscid memar Məhəmməd əl-Bəvvabın oğlu Nəmətulla tərəfindən inşa edilmişdir. Möhtəşəmliyi ilə fərqlənən bu memarlıq kompleksindən indi zamanəmizə onun xarabalıqları qalmışdır. Mərkəzi günbəzli

məscidin özünəməxsusluğu ondadır ki, onun planına, binaların quruluşuna Azərbaycanın başqa dini tikililərində rast gəlinmir.

Orta əsr Azərbaycanın memarlıq incilərindən biri də 1483-cü ildə Yaqub şah Ağqoyunlunun Təbrizdə tikdirdiyi Həştbehişti saray kompleksidir. Böyüklüyünə və memarlıq xüsusiyyətlərinə görə dövrünün digər tikililərindən fərqlənən bu saray kompleksinə, həmçinin məscid, nəhəng kitabxana, 1000 nəfərlik hərbi xəstəxana və s. kimi tikililər də daxil idi. Sarayda əsas zəmin divarları döyüş səhnələri ilə bəzədilmişdi. Yaqub şah, həmçinin 1489-cu ildə Ucanda Qazan xanın sarayını da bərpa etdirmişdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlığın bir çox sahələri yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan şəhər və kəndlərində xeyli zərgər, misgər, toxucu və dulmuşçu çalışırdı. Onların hazırladıqları sənət nümunələrinin şöhrəti ölkənin hüdudlarını aşmışdı. Bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanın şəhərlərində də sənətkarlar müəyyən ixtisas üzrə ayrı-ayrı məhəllə və ya bazarlarda yerləşirdilər. Bu məhəllə və bazarlar həmin sənətin adı ilə adlanırdı. Məsələn, zərgərlər, misgərlər, bəzzazlar məhəlləsi, dəmirçi, başmaqçı, dabbağ, dülgər bazarı və s. Orta yüzilliklərdə Azərbaycanda mövcud olan sənətlər içərisində toxuculuq sənəti xüsusilə geniş inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş xarici səyyahlar yerli əhəlinin həm daxili, həm də xarici bazarlar üçün külli miqdarda yüksək keyfiyyətli ipək, kətan, yun parçalar, xalça, palaz, cecim və s. sənət nümunələri toxuduqlarını öz gündəliklərində dəfələrlə qeyd etmişlər. XIII yüzilliyin əvvəllərində yazılmış "Əcaib-üd dünya" adlı coğrafi əsərdə bu dövrlərdə Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunan parçalar haqqında maraqlı qeydlər vardır. Məlumdur ki, Gəncədə zərli işlənmiş atlas, kişilər üçün əba, Beyləqanda ipək parça, Ərdəbildə qara rəngli zərif parça (came), Səlmas və Xoyda diba, nazik kətandan paltar, Bərdədə ipək və s. istehsal olunurdu. Gəncədə ipək mallar istehsalı o dərəcədə inkişaf etmişdi ki, monqolların hücumu zamanı şəhərin əhalisi qiymətli parçaları müqabilində özlərini bu basqıdan xilas edə bilməmişlər. XIV – XVI əsrlərdə Azərbaycanda əsl mənada bədii parça

istehsalı sənayesi yaradılmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanda olmuş məşhur fransız səyyahı Şarden Azərbaycan şəhərlərində yüz növdən artıq müxtəlif parçaları toxuduğunu öz gündəliyində qeyd etmişdir. Vaxtilə yüksək qiymətləndirilən bu gözəl sənət nümunələrinə Venesiya, Genuya, Hollandiya, Fransa, İngiltərə və Rusiyada böyük tələbat olmuşdur.

O zaman Azərbaycan parçaları Rusiyada xüsusilə məşhur idi. Məşhur rus alimi B.Denike "Şərqi sənəti" adlı kitabında yazır ki, qızılbaş məxməri və zərbaflı malları bu dövrdə Rusiya şəhərlərində alıcılar arasında çox geniş yayılmışdı. Moskvada Kremlin Silah palatasının arxivində Azərbaycandan alınan parçalar haqqında çox maraqlı yazılı mənbələr vardır. Həmin mənbələrdə 1663-cü ildə Rusiyada ilk dəfə geniş miqyasda Demidov başda olmaqla Şamaxıya və Təbrizə 176-179 manatlıq parça almağa göndərilən ekspedisiyadan, habelə 1667-ci ildə Şamaxı ipəyindən rus çarı Aleksey Alekseyeviç Romanov üçün paltar tikilməsindən və s. bəhs edilir. XVII yüzilliyin axırlarında Azərbaycandan Rusiyaya göndərilən parçaların həm növü, həm də sayı xeyli artır. 1679-cu ilə aid olan sənədlərin birində təkcə Şirvandan Avropaya Rusiya vasitəsilə 48 min pud ipək aparmaq üçün danışıqlara təsadüf edilir.

Orta əsr Azərbaycan musiqisi

Orta əsrlər Azərbaycanda musiqi sənəti və elminin inkişafı keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyur. Bu dövrlər Azərbaycan dünya musiqi elminə bir sıra yeniliklər gətirmiş Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi, Nurəddin Maraği, Xacə Rizvanşah Təbrizi, Hafiz və Yusifşah kimi musiqişünasları bəxş etmişdir.

Ensiklopedik biliklərə malik, böyük musiqi nəzəriyyəçisi olan Səfiəddin Əbdülmömin ibn Yusif ibn Fahir əl-Urməvi (1216-1294) İslam –Türk dünyasının musiqi elminin inkişafında əvəzedilməz xidmətləri olmuşdur. Türk musiqi tarixi araşdırıcılarından Yılmaz Öztuna onun haqqında yazır: "Fəqət həm Türk, həm də İslam aləmi,

ondan öncə və ondan sonra onun çapında bir musiqi alimi yetişdirməmişdir. Musiqi elminin bütün dünya tarixində yetişən ən böyük bir neçə ismindən biridir. Türk musiqi elmini sistemləşdirən və günümüzlə eyni dərəcədə gəlməsini saxlayan odur". Onun musiqiyə gətirdiyi yeniliklər "Kitab əl-Ədvar" ("Musiqi dövrləri haqqında kitab"), "Risaleyi-Şərəfiyyə", "Əl-iqa" və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır. Səfiəddin "Kitab əl-Ədvar" əsərini 1252-ci ildə tamamlayaraq Bağdadda xəlifə Müstəsimə təqdim etmişdir. Zamanında və sonralar bu əsər geniş yayılmış və bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. Əsər Türk dilinə XV əsr Türk musiqi alimi, tarixçisi, dövlət xadimi Əhməd oğlu Şükrullah (1388-1470) tərəfindən "Tərcümeyi kitab əl-Ədvar" adıyla tərcümə edilmişdir. O, bu yazısına türk musiqisi və musiqi alətləri haqqında 22 fəsildən ibarət yeni məlumatı da əlavə etmişdir. 15 fəsildən ibarət olan əsərdə, musiqi səsinin gücü, pərdələrin bölmə qaydaları, intervallar və onların nisbətlər qaydaları, ritmlər, çalğı alətləri, muğamlar və onların adları, ifa tərzləri, emosional təsiri və başqa bir sıra məsələlər öz əksini tapmışdır.

XIII əsrin 70-ci illərində Təbriz şəhərində yazdığı və 5 fəsildən ibarət "Risaleyi-Şərəfiyyə" əsərində musiqişünas alim səs birləşmələri, intervallar arasında nisbətlərin təsnifi, onların müəyyənləşdirilmə qaydaları, vəzlərin mahiyyəti, melodiya yaratmaq məsələləri və dərin elmi araşdırmalar aparır və nəzəri mülahizələr söyləyir (5, 171). Səfiyyədin Urməvinin mühüm xidmətlərindən biri də əbcəd not sistemini təkmilləşdirməsi ilə bağlıdır. Onun zamanımıza qədər gəlib çatan bu not sistemi tarixdə məlum olan və bu gün əlimizdəki ən qədim Azərbaycan musiqi notudur. Əbcəd not sisteminə ərəb hərflərindən hər biri və bir hərflər qrupu bir səsə uyğun gəlir. Səslərin uzunluqları, hərflərin altına qoyulduqları rəqəmlərlə bildirilir.

Urməvi irsinin bu günkü, mühüm araşdırıcılarından biri Z. Səfərova özünün "Həmişəyaşar ənənələr" adlı əsərində böyük Azərbaycan musiqişünasının irsini ümumiləşdirərək yazır: «Urməvinin bu günə qədər əhəmiyyətini itirməyən nailiyyəti Azərbaycanın,

eləcə də ümumən Şərqi səs sisteminin qaydaya salınmasından ibarət idi. Onun sisteminin əsasını təşkil edən on yeddi pilləli səs qatları (düzümü) özündən əvvəl gələn həm əl-Kindinin on iki tonlu xromatik qammasından, həm də əl-Fərabinin iyirmi iki tonlu qammasından fərqlidir. Bu sistem özündə həm Pifaqor, həm də natural sistemlərinin xüsusiyyətlərini birləşdirib uyğunlaşdırmış, onun diatonik mahiyyətini aşkar etmişdir. Urməvi Şərqi musiqisinin 12 muğam dairəsinin və 6 avazının səs qatlarını vermiş, onları diatonik qammanın çərçivəsində öz cədvəlində göstərmişdir. Bu sistemi alimlər musiqi elminin qələbəsi kimi qiymətləndirmişlər. Urməvidən sonra gələn bütün alimlər – Şirazi, Marağayi, Cami və başqaları onun ənənələrini davam etdirmiş, Urməvinin sistemini əsas götürmüşlər.»

Orta əsr Yaxın və Orta Şərqi musiqi dühalarından biri də Əbdülqadir ibn Qeybi əl-Hafiz əl-Marağayidir (1353-1435). Əbdülqadir Marağayi hələ gənc yaşlarından o dönmənin siyasi-mədəni mərkəzlərindən biri Bağdad şəhərinə (Cəlairilərin baş şəhərinə) gələrək burada musiqi fəaliyyətinə başlayır və qısa müddətdə bir musiqişünas, bəstəkar, xanəndə, çalğıçı kimi məşhurlaşır. Musiqiçi kimi diqqəti cəkmən Əbdülqadir Cəlairi hökmdarı Hüseyn xan Cəlairinin (1374-1382) sarayına dəvət alır və sonra da onun nədimi təyin olunur. Üç dildə şer yazan, rəssam və bəstəkar kimi tanınan Əhməd şah Cəlairinin dövründə (1382-1410) onun şöhrəti bir musiqiçi kimi daha da artır. Bu dövrlərdə zamanının böyük bəstəkarlarından sayılan Razıyüddin Ridvan-Şahın idarəsindəki bir saray müsabiqəsinə qatılan musiqiçi 100000 dinar həcmində mükafata layiq görülür və Cəlairilər sarayının baş xanəndəsi olur. 1393-cü ildə fəteç Teymur Bağdadı işğal etdikdən sonra buradan sənətkarlarla birlikdə Əbdülqadiri də Səmərqəndə aparır. Fəteç Teymur tərəfindən böyük hörmət görən musiqiçi sarayın baş xanəndəsi və Teymurun nədimi (mühasibi) təyin olunur. 1399-cu ildə o, Təbrizdə Teymurun üçüncü oğlu Miranşahın sarayında yaşamağa başlayır. Elə həmin ildə o, Bağdadı geri almış Əhməd Cəlairinin yanına qayıdır. 1401 - ci ildə Teymur yenidən Bağdadı ələ

keçirir və Əbdülqadir də təkrar onun əlinə düşür. Onun yaxşılıqlarına xəyanət etdiyi üçün onu ittiham edən Teymur ona edam hökmü verir. Ancaq musiqçinin türkə avazla şer oxuması Teymuru təsirləndirir və onu əfv edir. Bu hadisədən sonra o yenidən Fatehlə birlikdə Səmərqəndə dönmür. 1405-ci ildə Teymur öləndən sonra onun varislərinin sarayında yaşayır və varislərdən də böyük hörmət görür. 1421-ci ildə o icazə alaraq Bursaya Türk sultanı II Muradın yanına gəlir və "Məqasid əl-əlhan" əsərini ona bağışlayır. II Murad özü musiqiçi olduğundan Əbdülqadiri yüksək qiymətləndirir və ona böyük hörmət göstərir. Sonra o yenidən Herata Şahruxun sarayına dönmür və 1435-ci ildə Heratda da vəfat edir (3, 516).

Əbdülqadir Marağayinin Bağdad, Təbriz, Səmərqənd, Bursa, Herat kimi şəhərlərdə yaşaması və bu yerlərin musiqi aləmi ilə yaxından tanış olması türk, ərəb və fars musiqi ənənələrinin dərin-dən mənimsəməsi onun yaradıcılığına, musiqi irsinə də ciddi təsir göstərmişdir.

"Came əl-əlhan", "Məqasid əl-əlhan", "Kənz əl-əlhan", "Fəvaid əşərə", "Kitab əl-Ləhniyyə", "Şərhül kitab əl-ədvar" kimi musiqişünaslığa dair dəyərli əsrlərdə musiqinin müxtəlif problemləri öz əksini tapmışdır. Marağayi irsinin araşdırıcılarından biri Z.Səfərova özünün "Azərbaycan musiqi elmi" əsərində böyük musiqişünasın elmə gətirdiyi yenilikləri dəyərləndirərək yazır: "Əvvəla ingilis alimi Corc Farmerin Əbdülqadir Marağayi haqqında dediyi fikirlə razıyıq ki, Əbdülqadir Marağayi musiqi sahəsində orta əsr elminin son klassikidir. O, özündən əvvəl gələn ənənələri yekunlaşdırmış və eyni zamanda elmə çoxlu yeniliklər gətirmişdir. İlk növbədə elmdə 24 şöbə haqda nəzəriyyə təzədir və bu sahədə birincilik Əbdülqadir Marağayiyyə məxsusdur. O, 24 şöbəni açmış və bir-bir onun xasiyyətnaməsini vermişdir...Marağayi eyni zamanda, ilk dəfə risalələrində öz dövrünün musiqi formaları və janrlarının adını vermişdir. ... O, yeni ritmik silsilələr və yeni musiqi alətləri icad etmişdir".

Azərbaycanda musiqi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının dövründə də xeyli inkişaf etmişdir. Bu dövrdə musiqi təkcə

sarayda deyil, Təbrizin 30 min tamaşaçı tutan "Qurd meydanı"nda təşkil edilən müxtəlif məclislərində də səslənirdi. Təbrizin musiqi həyatı Avropa səyyahlarının və elçilərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Avropalı müəllif Barbaronun yazdığına görə Təbrizin meydanında uzunluğu bir gəzdən artıq olan cəng, ud, bərbət, ney və sinc çalınırdı.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda musiqişünaslığın inkişafında, bu dövrlərdə yaşaması ehtimal olunan Əbdülmömin ibn Səfiəddin ibn Məhyəddinin böyük rolu olmuşdur. Onun zamanəmizə qədər gəlib çatmış, müqəddimə və on fəsildən ibarət "Behcat ər-ruh" musiqi əsəri ən kamil və bitkin musiqi araşdırması sayılır. Əsərdə müəllif musiqinin schrini öyrənməyənləri, bu fənnə meyl göstərməyənləri cahil adlandıraraq onun insanın əxlaqi və estetik kamilliyə yüksəlməsində mühüm rol oynadığını vurğulayır və musiqinin müalicəvi əhəmiyyətindən xüsusi bəhs edir. O muğamların xarakterik xüsusiyyətlərini araşdırır və muğamları mahiyyətinə görə izah edir. Məsələn, o "Novruzı-ərəb", "Rəhvan" yoxsullar üçün, "Hicaz", "Novruzı-əsl" türklər üçün, "Əraq", "Segah" alimlər üçün, "Hüseyn", "Üşşaq", "Əraq" xəstələr üçün, "Segah", "Şahnaz" qadınlar üçün, "Çahargah", "Hicaz" muğamlarının isə ədiblər üçün oxunmasını məsləhət görür. Onun xanəndəlik sənəti və musiqi alətləri haqqında da maraqlı fikirləri vardır. Musiqişünas alim hesab edir ki, xanəndə səliqəli geyinməli, həmişə səsini qorumalı və onun qeydinə qalmalıdır. Səsini zora salmamalı, süniliyə meyl göstərməməlidir.

Ümumiyyətlə, Muğam Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış xalq yaradıcılığı ənənələrinə malik professional musiqi janrlarından biridir. Orta əsrlərdə çox populyar olan muğam Yaxın və Orta Şərq xalqlarının birgə səyi ilə meydana gələn və orta muğamları olan özünəməxsus bir musiqi janrıdır. Bu barədə Əfrasiyab Bədəlbəylinin fikri maraqlıdır: «... muğamat – xalq musiqi təfəkkürünün ən gözəl yaradıcılıq məhsuludur. Dərin mənə, aydın və səlis ifadə daşıyan məntiqi qaydalara, dürtüst üsullara və müəyyən musiqi sisteminə əsaslanan muğamat dolğun məzmunu və zəngin formalara malikdir. Muğamatın yaranması və tarix boyu inkişafı işində bir çox

xalqlar iştirak etmişlər. Yaxın və Orta Şərq ölkələri arasında olan qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əlaqə, böyük karvan yolları üzərində salınmış şəhərlərdə musiqinin yayılması və sairə bu kimi amillər ərazisi bir-birinə yaxın olan qonşu xalqların musiqi-sində bir çox ümumi cəhətlərin varlığını meydana gətirmişdir».

Muğamın mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər, mülahizələr mövcuddur. Bu mülahizələrdən birinə görə bu janr poetik yaradıcılıqla birgə yaranmışdır. Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da orta əsrlərdə şeirlərin deklamasiya şəklində oxunması geniş tətbiq edilirdi. Şeirləri sözü uzadaraq oxuyurdular. Poetik qafiyənin gözəlliyi və quruluşu baxımından öz-özlüyündə ahəngdar olan şeir musiqi deklamasiyalarının yaranmasına imkan verirdi. Güman etmək olar ki, sözü uzadaraq deyilən deklamasiya üslubunda, rəçitativ quruluşda olan muğam melodiyalarının meydana gəlməsinin qaynaqlarından biri olmuşdur. Muğamın hələ qədimdən klassik şeirlərin şeirlərində ifa olunmasını nəzərə alsaq, bu fikir haqiqətə uyğun gəlir. Başqa bir mülahizə isə Quran mətlərinin oxunması ilə əlaqədardır. Bu barədə Yəmən musiqişünası Samxa El Xolinin fikri maraqlıdır: "İmprovizasiyanın ən qədim və əsl ifadəsi Quran şeirlərinin oxunmasından irəli gəlir, bu oxumanın prosodiyası ilə əlaqələndirilsə də, melodiyası müğənniyə sözlərin əhəmiyyətindən və mövcud melodik üslubun şərtliyindən asılı olaraq improvizasiya ixtiyarı verir".

Bu mülahizələrdən aydın olur ki, muğamın tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Türk musiqi araşdırıcısı Y. Öztuna muğamların və onların ayrı-ayrı şöbələrinin yaranma tarixlərini təxmini olaraq xronoloji ardıcılıqla düzmüşdür. Onlardan Azərbaycanda məşhur olanlarının yaranma tarixi təxminən aşağıdakı ardıcılıqdadır: daha qədim olanlar – Cahargah, Hicaz, Hüseyni, İsfahan, Kürdi, Nəva, Rast, Segah, Şahnaz, Üşşaq, Zəngülə, Mahur-1350-ci il, Bayatı - 1400-cü il, Hisar - 1400-cü il, Hüməyun - 1400-cü il, Nivahənd - 1400-cü il, Zəbul, - 1410-cu il, Bəstəniqar - 1425-ci il, və s.

Muğamda nə qədər ortaq cəhətlər olsa da, hər hansı bir xalq, o cümlədən də Azərbaycan xalqı muğamata öz bədii-estetik dünyagörüşünə, musiqi ənənələrinə və s. uyğun olaraq özünəməxsus çalarlar gətirmişdir. Ü.Hacıbəyov muğamın uzun bir inkişaf yolu keçərək milli keyfiyyətlər qazanmasına işarə edərək yazırdı: «Yaxın Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyəti XIV əsrə doğru özünün yüksək səviyyəsinə çatmış və on iki sütunlu, altı bürclü «bina» (dastgah) şəklində iftixarla ucalmış və onun zirvəsindən dünyanın bütün dörd tərəfi: Əndəlisdən Çinə və Orta Afrikadan Qafqaza qədər geniş bir mənzərə görünmüşdür. XIV əsrin axırlarına doğru baş verən ictimai-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, bu möhtəşəm musiqi «binasının» divarları əvvəllər çatlamış və sonralar isə büsbütün uçub dağılmışdır. Yaxın Şərq xalqları uçub dağılmış bu «musiqi binasının» qiymətli «parçalarından» istifadə edərək, özlərinin «lad tikinti» təvazimatı ilə hər xalq ayrılıqda özünə məxsus səciyyəvi üslubda yeni «musiqi barigahı» tikmişdir. Təbii ki, 12 klassik muğamın adları və həmçinin bu muğamların özləri də böyük dəyişikliklərə uğramışdır: əvvəllər müstəqil hesab olunan muğamlar bəzi xalqlarda şöbə halına keçir və yaxud, əksinə, əvvəllər şöbə hesab olunan musiqi sonralar müstəqil muğama çevrilir. Yəni də bu qayda ilə, muğam və onun şöbələrinin eyni adları ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif mənə ifadə edirdi».

Muğamla poeziyanı bir çox cəhətlər bağlayır (bədii istiqamətin ümumiliyi, kompozisiya-quruluş xüsusiyyətləri və s.) və muğamın inkişafında klassik poeziyanın, divan ədəbiyyatının rolu dənilməzdir. Orta əsrlərdə yaşayan Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Füzulinin qəzəlləri bu gün də Azərbaycan muğam ifaçılarının repertuarından düşmür. R.Zöhrəbov "Muğam" adlı əsərində yazır: «... başqa Şərq xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da qədim dövrlərdən bəri zəngin, inkişaf etmiş poeziyası vardır. Şəri, musiqini sevən bir xalq onları əlaqəli surətdə inkişaf etdirmişdir. Xüsusən, orta əsrlərdə poeziyanın bilavasitə musiqi ilə üzvi surətdə əlaqəsi güclü olmuşdür».

Hazırda Azərbaycanda mövcud olan muğamları təhlil edərkən belə güman etmək olar ki, bu janrın kökləri intonasiya məzmununun qabarıqlığı və funksional istiqaməti ilə səciyyələnən kiçik lad törəmələri ilə bağlıdır. Melodik səslənmə, oxumaların münasib birləşməsi bədii cəhətdən bitkin əsərlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Təəccüblü deyildir ki, əsas muğamlar səsləndikləri ladın adı ilə adlandırılır. Məsələn, "Rast" muğamı rast ladi, "Şur" muğamı – şur ladi və s. Bu gün 7 əsas muğamımızın - "Rast", "Seğah", "Şüştar", "Çahargah", "Bayatı-Şiraz", "Humayun" əsasında Azərbaycan musiqisinin 7 əsas ladi formalaşmışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda təsviri incəsənət

Orta əsrlərdə Azərbaycanda təsviri incəsənət də inkişaf etməkdə idi. Təsviri sənətin əsas və daha çox tərəqqi etmiş növünə kitab tərtibatını və miniatür sənətini misal göstərmək olar. Marağa, Təbriz və Şamaxı şəhərlərində dini və dünyəvi məzmunlu çoxlu əlyazma kitabları hazırlanırdı. Kitablarda əlvan miniatür rəsmləri ilə bəzədilirdi. Təsviri incəsənətin məhz bu sahəsində Azərbaycan xalqının dünya bədii mədəniyyətində tutduğu mövqə əhəmiyyətlidir. Azərbaycan miniatür sənəti müsəlman Şərqində miniatür rəssamlığının ümumi inkişafı prosesində aparıcı rol oynamışdır. Sənətsünəslərin apardığı araşdırmalardan aydın olur ki, Yaxın və Orta Şərqdə miniatür sənəti bir çox əsrlər məhz Azərbaycan şəhərlərində – Xoyda, Marağada, Təbrizdə yaradılmışdır. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan rəssamlarının Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, Xosrov Dəhləvi və başqa klassiklərin əsərlərinə çəkdiyi illüstrasiyalar, xüsusi albomlarda toplanmış müstəqil miniatürləri hazırda dünyanın ən məşhur muzeyləri və kitab fondlarında nadir sənət inciləri kimi qorunub saxlanılır. Şərqdə kitab sənətinin ilk nümunələrindən olan Xoylu rəssam Əbdül Mömin Məhəmməd oğlunun "Vərqa və Gülşə" məhəbbət dastanına çəkdiyi 71 miniatür kompozisiyası bədii forma və məzmunu, rənglərin əlvanlığı ilə əsərin dekorativliyini və emosional təsir qüvvəsini gücləndirmişdir.

1330-1340-cı illərdə Təbriz miniatür rəssamlığı məktəbində Firdövsinin "Şahnamə"sinə çəkilmiş miniatürlər nəinki Azərbaycan miniatür sənətinin, habelə bütün Şərq rəssamlıq sənətinin inkişafında yeni və yüksək mərhələni təşkil edir. Həmin miniatürlərin böyük hissəsini ustad rəssam Şəmsəddin çəkmişdir. Miniatürlərin başqa qismini onun şagirdi, XIV əsrin tanınmış rəssamı Əbdül Xoyluya aid edirlər. XV əsrdə Azərbaycanın digər mədəni mərkəzlərində Bakıda və Şamaxıda miniatür sənəti Təbriz məktəbinin təsiri altında inkişaf edirdi. Bakı miniatür sənətinin hələlik bəlli olan yeganə nümayəndəsi Əbdulbaqi Bakuvinin İstanbulda Topqapı muzeyində saxlanılan bir əsərində üz-üzə oturaraq söhbət edən iki monqol əmiri təsvir edilir.

1468-ci il tarixli Şamaxı antologiyası əlyazmasına çəkilmiş illüstrasiyalar Şamaxı şəhərində Şərəfəddin Hüseyn Sultani adlı kalligraf tərəfindən yazılmış və 8 miniatürə bəzədilmişdir.

Bu dövrdə Təbriz məktəbinin incilərindən biri Nizami "Xamsə"sinin 1481-ci ildə tərtib edilmiş əlyazmasıdır. Əlyazmanı saray xəttatı Əbdürrəhim əl-Yaqubi tərtib etmişdir. Rəssamlardan Şeyxi və Dərviş Məhəmməd bu əlyazmasını 19 miniatürə zənginləşdirmişdir. Özlərinin quruluşu və kolorit həllinə görə bu rəsmlər XIV əsrin əvvəllərinin ən yaxşı miniatürləri hesab edirlər. Hazırda bu nüsxə İstanbulun Topqapı muzeyində saxlanılır.

XVI əsrdə də Azərbaycan miniatür rəssamlığı çoxəsrlik ənənələrini davam etdirirdi. Təbriz rəssamlıq məktəbinin böyük uğurlar qazanmasında Kəmaləddin Behzadın (1450-1536) mühüm rolu olmuşdur. O, I Şah İsmayılın fərmanı ilə Təbriz saray kitabxanasına rəis təyin edilmişdi. XVI əsrdə Təbriz miniatür məktəbində və başqa rəssamlıq mərkəzlərində çalışan Azərbaycan rəssamları arasında Sadiq bəy Əfşar, Seyid Əli Təbrizi, Müzəffər Əli, Sultan Məhəmməd, Yəhya Şirvani, Nəbati Təbrizi və b. məşhur rəssamlar olmuşlar. Təbriz miniatür məktəbinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onun gerçəkliklə əlaqəsinin güclənməsi, məzmun və mövzunun genişlənməsi olmuşdur.

Bu dövr Azərbaycan miniatur sənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Soltan Məhəmməd olmuşdur. Soltan Məhəmmədin yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü XVI əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu illərdə o, saray emalatxanasının rəisi və baş rəssamı vəzifəsində çalışmış, nadir əlyazmaları üçün illüstrasiyalar, süjetləri real həyatdan alınmış məişət janrlı miniatürlər, portretlər, süjetli xalçalar və parçalar üçün eskizlər, kitab cildləri və bir çox başqa əsərlər yaratmışdır. Rəssamın hələlik bəlli olan ən görkəmli əsərləri 1537-ci il tarixli "Şahnamə"də, Hafizin divanı və 1539-1543-cü illərdə Şah Təhməsin üçün hazırlanmış Nizami "Xəmsə"sinin məşhur əlyazma nüsxəsində toplanmışdır. Bundan əlavə, Sankt-Peterburqda Saltıkov-Şedrin adına kitabxanada, İstanbulda, Londonda, Paris, Vaşinqton, Krakov və bir çox başqa böyük şəhərlərin muzey və kitabxanalarında rəssamın bir sıra portret əsərləri, süjetli miniatürləri və kitab rəsmləri saxlanılır.

XVI əsrdə Təbriz məktəbinin təsiri ilə kitab sənəti və miniatur rəssamlığı Şirvanda da inkişaf etmişdi. Sədi Şirazinin "Büstan" əsərinin 1539-cu ildə tərtib edilmiş əlyazmasındakı miniatürlər Müzəffərəli Şirvani və Əbdüllətif Şirvani tərəfindən çəkilmişdir. (Həmin nüsxə İstanbulda Topqapı muzeyində saxlanılır).

XVII əsrdə Azərbaycan rəssamlıq sənətində durgunluq dövrü başlanır və XVIII əsrdə miniatur sənəti tamamilə tənəzzülə uğrayır. (Azərbaycanda miniatur rəssamlığı yalnız XIX əsrin II yarısından sonra dirçəlməyə başlamışdır).

Orta əsrlərdə Azərbaycanda təhsil, elm və fəlsəfi fikir

Orta əsrlərdə Azərbaycanda güclü siyasi təsisatların yaranması, təsərrüfat-mədəni həyatın inkişafı, eləcə də ölkənin özünün yüksəliş dövrlərini yaşayan İslam mədəniyyəti orbitinə daxil olması təhsilin və elmin inkişafına təsir edən amillərdən idi.

Bəhs etdiyimiz dövrlərdə Azərbaycanda təhsil sisteminin əsasını məktəblər və mədrəsələr təşkil edirdi. İlk sənəd verilməsi

və mədrəsələr üçün şagirdlər yetişdirilməsi məktəblərin başlıca məqsədləri idi. Bir qayda olaraq məktəblərə qəbul 5-6 yaşından aparılır və 15 yaşına kimi davam edirdi. Məktəblərdə yazıb-oxumaqla bərabər əsas istiqamət dini yönümlü olub, Quranın əzbərlənməsi və dini əhkamların öyrədilməsinə yönəldilirdi. Azda olsa dünyəvi elmlər barəsində də məlumat verilirdi. Orta əsrlərdə Azərbaycanda ayrıca yetim uşaqların təlimi ilə məşğul olan "beyt-ət-təlim" adlı təhsil forması da mövcud idi. "Məzhər" adlı təhsil forması da geniş yayılmışdı. Bu təhsil formasında hər bir ustad bir və ya bir neçə şagirdə ayrı-ayrı fənlərdən dərs demək əvəzinə, onlara ümumi rəhbərlik edirdi. Şagirdlər müstəqil şəkildə elmin müxtəlif sahələri ilə məşğul olur və vaxtaşırı ustadın yanına gəlib məsləhət alır, onun müəhazirələrini dinləyirdilər.

Bu dövr Azərbaycanda geniş yayılmış təhsil müəssisələrindən biri də mədrəsələr idi. Mədrəsələr təhsilin daha yüksək pilləsi olub, həm də elmi mərkəzlər funksiyasını yerinə yetirirdi. Azərbaycan hökmdarları iri mədrəsə komplekslərinin tikintisinə böyük vəsaitlər xərcləyirdilər. Ölkənin müxtəlif şəhərlərində mədrəsələrin geniş şəbəkəsi mövcud idi. Bu mədrəsələrdən Xoyda 1127-ci ildə əsas qoyulmuş əl-Fərəc əl-Hüvəyyi mədrəsəsi, 1134-cü ildə Marağada tikilmiş Əhmədağa mədrəsəsi, yenə Marağada Atabəkiyyə və əl-Qadi (Qazi) mədrəsəsi, 1259-cu ildən əsas qoyulmuş Marağa rəsədxanası və *Dar əl-ilm və-l-hukmanı* (elm və hikmət evi) (1259-1273-cü illərdə tikilib istifadəyə verilib), Təbrizdə Qazaniyyə, Qiyasiyyə, Fələkiyyə, Dəməşqiyyə, Fələkiyyə, Nəsryyə, şəhərin şimal-qərbində yerləşən Rəbi-Rəşididə adlı mədrəsələrini (XIV əsrin əvvəlləri), Təbrizin yaxınlığındakı Şənbi-Qazanda yerləşən rəsədxananı (XIV əsrin əvvəlləri), Şəfiyyə, Hənəfiyyə mədrəsələrini, Ərdəbildə Drül-irşad və s. kimi elm-təhsil müəssisələrini nümunə göstərə bilərik.

Bu elm və təhsil ocaqları içərisində miqyasına, elmi potensialına və dünya elminə verdiyi töhfələrə görə Marağa rəsədxanasını və *Dar əl-ilm və-l-hukmanı* xüsusi olaraq fərqləndirmək lazımdır.

Böyük elm ocağı olan Marağa rəsədxanasının tikintisi və fəaliyyəti Nəsirəddin Tusinin böyük səyləri və zəhməti hesabına başa gəmişdi. O, Elxanilər dövlətinin banisi Hülaki xanı bu mədrəsənin tikintisinin vacibliyinə inandırıb bilmişdi. Çünki, mədrəsənin tikintisi və saxlanması çox böyük vəsaitlərin xərclənməsini tələb edirdi.

Bu elm mərkəzində nücum elmi ilə bağlı bir sıra elmi ixtirələrə imza atılmış, astronomik cihazlar yaradılmış və təkmilləşdirilmişdir. Eyni zamanda, burada dünyanın bir çox məmləkətlərindən gələn alimlər (Dəməşqdən Müvəidəddin Ordini, Mosuldan Fəxrəddin Marağayini, Tiflisdən Fəxrəddin İxlatini, Qəzvindən Nəcməddin Dəbiranini, Buxaradan Cəmaləddin əz-Zeydi Buxari, Çindən Fao Mun-çi, Monqolustandan İsa Monqol, Hindistandan Kəmaləddin Əflatun əl-Xindi, Xristianlığı qəbul etmiş Yəhudi Yuhanna Qriqori Əbül Fərac Hebraus və digərləri) birgə çalışmış, bəziləri isə (Çinli Fao Mun-çi və başqaları) öyrəndikləri bilikləri öz ölkələrində tətbiq etmişlər. Bu rəsədxananın bir özəlliyi də onun təqdimat astronomiya elmi ilə məşğul olmaması ilə bağlı idi. Burada digər elm sahələrinə dair də tədqiqatlar aparılması məlumdur. Nəsirəddin Tusi irsinin araşdırıcılarından biri H. Məmmədbəyli özünün "Nəsirəddin Tusi" adlı əsərində, onun yaratdığı rəsədxananın bir elmi mərkəz rolunu oynamasına işarə edərək yazırdı: "Marağa rəsədxanasında elmin bir çox sahələrinə dair aparılan tədqiqat işləri, onların yüksək elmi səviyyədə aparılması, elmi dəyəri və ən ümumi Marağa rəsədxanasının qoyduğu irsin sonrakı əsrlərdə də elmin inkişafına göstərdiyi böyük təsir sübut edir ki, o, adi rəsədxana çərçivəsindən qırağa çıxaraq tam bir dövr təşkil etmişdir. Marağa rəsədxanasında astronomiya elmi kimi bir çox təbiət elmlərinin dərinə öyrənilməsi ilə yanaşı, humanitar elmlərin inkişafına da böyük qayğı göstərilmişdir"

Akademik Z. Bünyadov Nəsirəddin Tusi tərəfindən Marağada yaradılmış rəsədxana və *Dar əl-ilm və-l-hukmanı* nəinki Şərqi ölkələrinin, eləcə də o zamankı dünya sivilizasiyasının ilk elmlər akademiyası adlandırır. Marağa rəsədxanası bir çox elmi yenilik-

lərə imza atmışdır. Rəsədxanada tətbiq edilən 10 cihazdan 5-i ilk dəfə idi ki, tətbiq olunurdu. Marağa rəsədxanasında yaradılan yeni astronomik cihazlar aşağıdakılardır: göy cisimlərinin müəyyən anda üfüqi koordinatlarını təyin edən alət, günəşin meridianda hündürlüyünü təyin edən alət, yer və göy (ulduz) qlobusları və müasir universal cihazın (göy cisimlərinin istənilən anda üfüqi koordinatlarını dəqiq təyin edən alət) ibtidaiisi olan fırlanan kvadrat. Marağa rəsədxanası nəzdində təşkil olunmuş kitabxanada müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş ayrı-ayrı elmlərə dair 400 minə qədər kitab var idi. Rəsədxanada 100-ə qədər alim çalışırdı.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan irimiqəşadət elmi və təhsil mərkəzlərindən biri də XIV əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərində tikilib istifadəyə verilən "Rəbi-Rəşidi"dir. Mərkəzin tikilib istifadəyə gəlməsində Fəzlullah Rəşidəddinin (Elxani hökmdarı Qazan xanın vəziri) böyük xidmətləri olmuşdur. Bu elm və təhsil ocağı alimlərin və tələbələrin yaşayış kompleksindən, 2 böyük kitabxanadan, mədrəsə tədris korpusundan, şəfa evindən və digər iri tikinti komplekslərindən ibarət idi. Bu elm-təhsil müəssisəsi öz parametrlərinə görə o qədər böyük idi ki, bəzi araşdırıcılar onu darülfün (universitet) kimi dəyərləndirirdilər. Tanınmış tarixçi S. Onullahi qeyd edir ki, Rəbi-Rəşidədə yerləşən həmin mədrəsə Bağdadın "Nizamiyyə" mədrəsəsindən sonra Şərqi Azərbaycanda yaradılmış ilk ali təhsil ocağı idi və XX əsrin əvvəlinədək Azərbaycanda və İranda bu tipli mədrəsə olmamışdır. Vəzir Rəşidəddin oğluna ünvanlandığı məktubların birində də bu təhsil ocağında digər ölkələrdən gəlmiş tələbələrin də olduğunu vurğulayırdı: "Bizdə təbiiyət almaq ümidi ilə müxtəlif islam ölkələrindən gəlmiş 6000 digər tələbəni mərkəz şəhəri olan Təbrizdə yerləşdirmişik. Əmr etmişik ki, onlara aid olan idrari və gündəlik (xərç) Rum və Böyük Kustantiniyadən (alınan) cizyə gəlirlərindən, (həmçinin) Hind cizyəsindən ödəsənlər ki, onlar tam rifaha malik olmaları sayəsində bütün fikirlərini təhsilə və ondan bəhrələnməyə çalışsınlar". Darülfündə dünyanın bir çox məmləkətlərindən (Çin, Misir, Hindistan, Suriyadan və s.) alimlər çalışırdılar. Onlar elmi işlərlə, tədris prosesi və kadr hazırlığı ilə,

eləcə də xəstələrin müalicəsi ilə məşğul olurdular. Bu elm-tədris ocağında ilahiyyatla yanaşı təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tarix, təbabət, nücum, məntiq kimi dünyəvi elmlər də tədris olunurdu.

XVI–XVII yüzilliklərdə Azərbaycanda məktəb və mədrəsələr şəbəkəsi xeyli genişləndir. 1647-ci ilə aid olan bir məlumatla görə bu dövrdə təkcə Təbriz şəhərində 600 məhəllə məktəbi və 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. XVII əsrin ortalarında Şamaxıda qırx məktəb və yeddi mədrəsənin olması haqda tarixi qaynaqlarda məlumatlar vardır. Mədrəsələrdə, bir qayda olaraq, şagirdlərin sayı əlli nəfərdən artıq olmurdu. Mədrəsələrdə ilahiyyat dərslərinin əsas yer tutmasına baxmayaraq, təbiət və ictimai elmlərin tədrisinə də geniş yer verilir-di.

VIII–XIV əsrlərdə İslam ölkələrində elmin sürətli inkişafı bu ölkələrin elm və mədəniyyətini dünya sivilizasiyasının inkişafında aparıcı, dominant mövqeyə çıxartdı və İslam dünyası bu dövr ərzində dünyanın elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi. Bütpərəstliyin, politeist dinlərin əsaslarını inkar edərək, eyni zamanda, əski yunan - roma, əhəməni-sasani və digər mədəniyyətlərin qabaqcıl dəyərlər sistemindən faydalanan İslam, keyfiyyətə yeni mədəni-elmi irs ortaya qoya bildi.

Elmin hələ təsnif edilmədiyi bu dövrlərdə İslam ölkələrində ayrı-ayrı elm sahələri təcridən müstəqil elmi istiqamətlərə çevrilirdilər (artıq XIII əsrdə N. Tusi elmin geniş təsnifatını verirdi). Araşdırığımız dövrdə təcridən müstəqil elm sahələrinə çevrilən astronomiya, fəlsəfə, riyaziyyat, tibb, kimya və s. ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrində bu və ya digər formada tətbiq edilirdi. Astronomiyaya böyük diqqət çox böyük ehtimalla böyük karvan yolları, dənizçilik, mürəkkəb ay təqvimləri, sisteməlik müşahidələr və s. haqqında biliklərə olan tələbatla bağlı idi. Şərafəddin Yezidi yazırdı ki, döyüşə getməzdən əvvəl münəccimlərin fikri öyrənilir, ulduzlar, bürclər nəzərə alınır. Riyaziyyat elminin inkişafı da təsərrüfat həyatının inkişafı ilə bağlı tətbiq sahələrinin artmasını vacib edirdi. Varlıq, idrak, insan və cəmiyyət, Allah və insan, din və cəmiyyət və s. məsələlərin insanları daim düşündürməsi bir düşüncə elmi kimi fəlsə-

fənin inkişafını aktuallaşdırırdı. X əsrdə yaranan "İxvan əs -Səfa" qardaşlığı və Təsəvvüfün yaranması və inkişaf etməsi də fəlsəfənin inkişafına böyük təkan verdi.

Bu dövrlərdə fiqh (İslam hüququ), hədis, üsuləddin, təfsir, İslam fəlsəfəsi və s. kimi sahələrin araşdırılması ilə məşğul İslam ilahiyyat elmi də inkişaf edən elm sahələrindən biri idi. Azərbaycanlı ilahiyyat alimlərimizin yaradıcılığında əsasən İslamla bağlı - qəza-qədar və ya iradə azadlığı, dörd sünni (hənəbali, hənəfi, maliki, və şafii) və bir şiə (cəfəri) məzhəbi, Quranın xalq edilməsi, yaxud əzəli olması, sünnilik və şiiəlik, qeyri dinlərə münasibət və s. kimi bir çox məsələlər öz əksini tapırdı. Bu dövrdə "Qurani-şərifdən və mübarək hədislərdən istifadə qaydalarının işlənilib hazırlanması və bu təməllərdən irəli gələn meyar və üsulların tətbiqi məsələləri" ilə bilavasitə məşğul olan fiqhçiləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Orta əsrlərdə Əbu Səid Əhməd ibn Hüseyn əl-Bərdəi, Əhməd Harun əl-Bərdəci, Əbubəkr Məhəmməd ibn Abdulla əl-Bərdəyi, Yəqub ibn Musa əl-Ərdəbili, Mühəmməd ibn Xalid əl-Bərdəi, Əbu Bəkr əd-Dərbəndi, Siracəddin Ürməvi, Əhməd ibn Xəlil ibn Xüveyyəi, Əbdülmənaqib Mahmud ibn Əhməd Zəncani, Tacəddin Məhəmməd ibn Hüseyn Ürməvi və başqaları kimi azərbaycanlılar İslam dünyasında fiqh sahəsində nüfuzlu şəxsiyyətlər hesab edilirdilər.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda dini-ictimai fikrin geniş yayılmış istiqamətlərindən biri də sufizm cərəyanı ilə bağlı idi. İslamda vəd olunanların (humanist ideyaların) real həyatda öz əksini tapmaması İslama qarşı aktiv və passiv etirazçıların meydana gəlməsinə səbəb oldu. İslamda mələmətilik ideyasını rəhbər tutan sufilər İslamın ilk passif etirazçıları idi. Fəqirliyi, mənəvi kamillik ideyasını maddi sərvətə qarşı qoyan ilk sufilər etiraz əlaməti olaraq tərk-i dünyalılığa, asketik həyat tərzinə üstünlük verirdilər. Sonralar sufilər İslamın missionerlik (təbliğət və inandırma yolu ilə) vasitəsi ilə daha geniş ərazilərə yayılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Sufizm X əsrdən başlayaraq Azərbaycanda ideya-nəzəri və konkret praktiki cərəyan kimi mövcud olmağa başlayır. O, Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti, teoloji, fəlsəfi, etnik, estetik, ədəbi və

sosial fikrinin, eləcə də incəsənətinin müxtəlif formalarının inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, Azərbaycan mütəfəkkirləri sufizmin nəzəriyyəsi və xüsusən fəlsəfi aspektinin təkcə öz ölkələrində deyil, Azərbaycan hüdudlarından kənar da Yaxın və Orta Şərqi müxtəlif ölkələrində də inkişaf və yayılmasında böyük rol oynamışlar. Azərbaycan sufizmin ideya-nəzəri əsaslarının zənginləşməsində mühüm rol oynayan Sührəverdiyə, Zahidilik, Səfəviyyə, Xəlvetiyyə və Hürufilik kimi dini-fəlsəfi təlimlərin vətəni hesab olunur. Azərbaycan eyni zamanda mədəniyyət aləminə Hüseyn əl-Mərəndi, Əbubəkr əz-Zəncani, İbrahim ət-Təbrizi, Əbülfərəc əl-Varsani, Səid əl-Bərdəyi, Əli əl-Urməvi, Əbdülhüseyn əl-Zəncani, Məhəmməd əl-Bakıvi əl-Şirazi, öz traktatlarında sufizmin panteist sistemini təqdim etmiş Eyn əl-Guzat Miyanəcinə, sufizmin fəlsəfi və etik görüşlərini işləmiş və Bağdadda məşhur əs-Sührəverdiyyə ordenini yaratmış Əbu-Nəci Sührəverdi və Əbu Həfs Ömər Sührəverdi, eləcə də Şəms Təbrizini, Şəbüstərinə, Şeyx Səfiyyəddinə, Seyid Yəhya Bakıvini və digər şəxsləri vermişdir.

XI - XII əsrlərdə Azərbaycanda elm daha da inkişaf edərək yeni mərhələyə qədəm qoyur. Bu dövrün fəlsəfi fikrinin inkişafında böyük xidməti olmuş şəxslərdən biri də **Əbdülhəsən Bəhmənyar** (993–1066). Məşhur İbn Sinanın şagirdi olan Bəhmənyar Aristotelin şərhçiləri içərisində güclülərdən biri sayılır. Şərq peripatetizminin (aristotelçilik) ən böyük nümayəndələrində biri sayılan Bəhmənyar «Təhsis», «Gözəllik», «Səadət», «Metafizikanın mövzusu», «Mövcudatın mərtəbələri» və s. əsərlərini yazmışdır.

Onun fəlsəfəsində səbəb və nəticə əlaqələri, mövcud və zəruri olan, zaman və məkan kimi fəlsəfi məsələlər araşdırılır. Bəhmənyarın fəlsəfi təliminin əsasını varlıq təlimi təşkil edir. Onun məntiq dair yazdığı əsərləri indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. O, idraki-hissi və məntiqi olaraq iki hissəyə bölünmüşdür. İdrakın mənbəyi də ikidir: hissi təcrübə və əqli təfəkkür. Bəhmənyar materiya, forma, cisim, zaman, hərəkət və s. kimi fəlsəfi kateqoriyaları qarşılıqlı əlaqədə tədqiq etmişdir. Cisim üç ölçülü (uzunluğu, hündürlü-

ylü və eni olan) substansiya kimi müəyyən olunur. Materiya və formadan yaranması səbəbinə görə cisim mürəkkəb substansiya adlanır. Materiya və formanın qarşılıqlı əlaqəsi, onların bir-birindən ayrılmaması Bəhmənyar tərəfindən əsaslandırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Bəhmənyarın təlimi sonrakı alimlər nəslinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

XII əsr İslam Şərfinin, o cümlədən Azərbaycanın elmi-fəlsəfi fikrində mühüm rol oynayan alim-filosoflarından biri də Eyn əl-Guzat Miyanəcidir. Azərbaycana bir çox çair və alimlər vermiş Miyanəcilər nəslinin nümayəndəsi olan E.Miyanəci dövrünün nəhəng sufi intellektualları hesab edilən Ömər Xəyyam, Əhməd Qəzali, Məhəmməd Cüveyni kimi şəxsiyyətlərdən elmin müxtəlif sahələrini öyrənmişdir. Ortodoks İslamı tənqidinə və azad fikirliliyinə görə o, artıq 28-29 yaşlarından etibarən müsəlman qanunçuları – fiqhlər tərəfindən təqib olunmağa başlanmışdır. Müsəlman ilahiyyatçıları ayrı-ayrı yerlərdə onu kafir elan edir, ölümünə fitva verirdilər. O, 1127-ci ildə bu xəbəri eşidib, dostu Qazi Kəmalüddövləyə məşhur məktubunu yazmışdı: "Şəhərdə deyirlər ki, Eyn əl Guzat Allahlıq iddiası edir. Mənim qətlimə fitva veriblər. Ey dost, əgər səndən fitva istəsələr, sən də fitva ver".

32 il yaşamasına baxmayaraq, Eyn əl Guzat "Həqiqətlərin məğ-zı", "Müqəddimələr", "Qərbin şikayəti", "Fəlsəfi məktublar" və s. kimi dəyərli fəlsəfi traktatlar yaratmışdır.

"Vətənidən ayrı düşmüş qərbin ölkələrin alimlərinə şikayəti" əsəri orta çağ müsəlman mədəniyyətində bədii nəsrin gözəl nümunəsi hesab edilir. O, bu əsərində vətən sevgisini öna çəkərək bildirirdi: "Vətən sevgisi inamdadır; gizli deyildir ki, vətənə məhəbbət insanın fitrəti ilə qaynayıb-qarışmalıdır".

Onun əsərlərindəki fəlsəfi mahiyyət onu daha çox filosof kimi məşhurlaşdırmışdı. Orta əsr ortodoks İslamın bəzi cəhətlərini ciddi tənqid edən filosof özünün panteist fəlsəfi təlimini ona qarşı qoymuşdur. Miyanəcinin işləyib hazırladığı Allah ilə bütün mövcud şeylərin eyniliyi prinsiplərinə söykənən panteist təlimi ("panteizm") orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində, adətən əl-hülul (təcəs-

süm) və əl-ittihad (birləşmə) terminləri ilə ifadə edilir. Əl-Hülul ilahi təbiətin insanda təəcəssüm etməsini, insani təbiətin ilahiyyə çevrilməsini göstərir, əl-ittihad isə insani və ilahi başlanğıcın birgə mövcudluğu deməkdir. Ortodoksal islam ideoloqları panteist filosoflar həm əl-hülulü (əl-hülul tərəfdarı), həm də əl-ittihadi (əl-ittihad tərəfdarı) adı ilə ittiham etmişlər. Bu təlim orta əsr filosoflarının və təsəvvüfçülərinin faydalandığı mükəmməl fəlsəfi bir təlim idi. O, bu təlimi işləyib hazırlayarkən ifrat sufilərin panteist əhval-ruhiyyəli ideyaları ilə təbiətşünas peripatetik (aristotelçi) filosofların təbiətimli görüşlərini məharətlə birləşdirib ümumiləşdirmişdir.

Orta əsrlər Azərbaycanın xalqının yetişdirdiyi ensiklopedik biliklərə malik məşhur şəxsiyyətlərindən biri də Mahmud Şəbüstəridir. 1287-ci ildə Təbriz yaxınlığında yerləşən Şəbüstərdə doğulmuş Mahmud Şəbüstəri ilahiyyat, fəlsəfə, astronomiya, tibb, filologiya və s. elmlərlə yanaşı, sufizmin də ən görkəmli nəzəriyyəçilərindən biri olmuşdur. O, təhsilini davam etdirmək üçün İslam dünyasının ilahiyyat və elm mərkəzləri kimi tanınan Misirdə, Hi-cazda, Suriyada, İraqda və digər ölkələrdə olmuşdur. Şəbüstəri yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə - 1320-ci ildə 33 yaşında vəfat etmişdir. Lakin erkən vəfat etməsinə baxmayaraq, o, müxtəlif elm sahələrinə aid "Səadətname", "Kənzül-xəqaiq" ("Həqiqətlər xəzinəsi"), "Həqqül-yəqin fi Mərifəti rəbbül ələmin" ("Ələmin yaradıcısını dərk etmək üçün şəxsiz həqiqətlər"), "Mirat ul-mühəqqiqin" ("Həqiqət axtaranların güzgüsü") və "Gülşəni-raz" ("Sir-lər bağçası") kimi əsrləri yazıb irs qoymuşdur. Bu əsrlər içərisində daha böyük populyarlıq qazanan və müəllifini şöhrətləndirən əsər "Gülşəni-raz" əsəridir. Mənzum dillə qələmə alınan bu əsər Xora-sanlı alim şeyx Mir Hüseyni Səadətinin suallarının cavablandırıldığı və sufiliyyə dair bir sıra baxışların və anlayışların şərhinin yer aldığı 15 mövzunu əhatə edir. Sonralar sufizmin bir sıra nəzəri və fundamental məsələlərinin şərhində mühüm rol oynayan bu əsərə soxlu şərhlər yazılmış və XIV yüzillikdən etibarən isə, bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur (1426-cı ildə əsər Şirazi tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur).

Dünya fəlsəfi fikir tarixində özünəməxsus yeri olan, işraqlilik adlı yeni və fərqli bir fəlsəfi təlim ortaya qoyan görüşlərinə görə, müsəlman hüquqşünasları – fiqhçilər tərəfindən dinsizlikdə ittiham edilərək, Misir, Yəmən və Suriyanın hökmdarı Səlahəddin Əy-yubinin (1169-1193) əmri ilə 1191-ci ildə 37 yaşında edam edilən **Şihabəddin Əbülfütuh Yəhya ibn Həbəş-əs Sühəverdi** dövrünün ensiklopedik biliklərinə malik şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Məciəddin əl-Cili və Zahirəddin Əhməd əl-Kari kimi orta əsrlərin böyük alimlərindən təhsil alan Şihabəddin məntiq, təbiətşünaslıq, peripatetizm, sufizm, işraqlilik və s. kimi fəlsəfi məsələlərin araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Az yaşamasına baxmayaraq, filosof yuxarıda sadaladığımız fəlsəfi məsələlərin şərhinə dair onlarca əsər yazmışdır. Bunlara misal olaraq "İşraq fəlsəfəsi", "Filosofların görüşləri", "Qərb qürbəti", "Aşıqların munisi", "Quş haqqında traktat", "Qeydlər", "Müqavimətlər", "Həqiqətə dair baxışlar", "Qırmızı simanın əqli", "Uşaqlıq haləti haqqında", "Qarısqaların dili", "İşiq heykəlləri", "İşiqnamə" və s. kimi bir çox əsrləri göstərə bilərik. A.Korbin isə özünün "İslam fəlsəfəsinin tarixi" adlı əsərində Şihabəddin Sühəverdinin 49 adda əsərinin olduğunu irəli sürür. 1991-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Şihabəddin Yəhya Sühəverdi" adlı qısa bibliografik məlumat kitabçasında isə onun 51 traktat, bir şer divanının olduğu göstərilmişdir.

Şihabəddin Sühəverdi hər bir varlığın materiya və formadan ibarət olduğunu irəli sürən Aristotel nəzəriyyəsinə rədd edərək, tamamilə fərqli bir ontoloji təlimdən faydalanır ki, həmin təlimə görə, bütün şeylər nurun dərəcə və mərtəbələridir (və ya nur və zülmətin müxtəlif nisbətlərdə sintezidir). Sühəverdinin fəlsəfəsi nurun ontologiyasıdır (varlığıdır) və həmin fəlsəfəyə əsasən nur müxtəlif dərəcələrə və iyerarxik düzülüşə malikdir. Sühəverdinin fikrincə, nur özlüyündə aşkar və zahir olan bir mahiyyətdir və o, başqa şeylərin də zahir olmasını şərtləndirir. Başqa sözlə, nur özlüyündə mövcuddur və digər varlıqların mövcudluğuna da səbəb olur. Buna görə də nura tərif vermək mümkün deyil, əksinə, digər şeylərə onun köməyi ilə tərif vermək lazımdır. Bir sözlə, nur

şeylərdəki mövcudluq keyfiyyətinin özüdür, nur bütün varlığın ilkin mənbəyidir. Odur ki, bütün varlıq aləminə nurların iyerarxik düzülüşü kimi baxmaq lazımdır. Bu iyerarxiya nuraniliyin ən yüksək dərəcəsində dayanan mütləq nurla başlayır və təqribən xalis zülmətə, yəni mütləq yoxluğa yaxın bir mərtəbədə dayanan ən zəif nur dərəcələri ilə bitir. Nurların iyerarxiyasında ən yüksəkdə dayanan nura «Nur əl-ən-var» («nurlar nuru») deyilir və bu da islam ilahiyatının terminologiyasındakı «Allah» anlayışına uyğun gəlir. Ondan aşağıda – duyulan aləmdə və qaranlıq cisimlər ölkəsində nurun müxtəlif dərəcələri dayanır ki, onlar Sührəvərdinin fəlsəfi sistemində mələklər kimi meydana çıxıb varlıq dünyası üzərində hökmranlıq edirlər.

Bu dövrün tanınmış şəxsiyyətlərindən biri də məşhur sufi şeyxi "Mürşid-i Kamil" adını qazanmış Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Məlikdada Təbrizi (Şəms Təbrizi) (təxminən 1186-1247) idi. "Dönəmin pirləri tərəfindən "Təbrizli Kamil" olaraq adlandırılan və bir çox yer dolaşdığı üçün "Şəms-i Pərəndə" (uçan Şəms) deyə anılan Şəms-i Təbrizi 1244 –cü ildə Konya şəhərinə gəlmiş və Düyüstahların karvansarasında məşhur Cəlaləddin Rumi ilə görüşmüşdür. O vaxtlar 38 yaşlı Rumiyə bu görüş çox ciddi təsir edir və onun ənənəvi baxışlar sistemində ciddi dəyişikliklər baş verir. Bu görüş haqqında yaranmış bir çox rəvayətlər sonralar Əhməd Əflaki, Dövlətşah Səmərqəndi və başqaları tərəfindən qələmə alınmışdır. Dövlətşahın Təzkirəsində bu görüşlə bağlı öz əksini tapmış rəvayət aşağıdakı kimidir. Şəmsin "Mücahidə, riyazət, elm, təhsil və təkrarlarda məqsəd nədir?" şəklindəki sualına Mövlana elm "sünna və şəriət ədəblərini bilməkdir" deyə cavab verir. Şəms "bunların hamısı zahirə müteallıktır" demiş, Mövlananın "Bunun üstündə daha nə vardır?" şəklindəki təkrar sualına Şəms "Elm odur ki insanı məlumata çatdırar" - deyərək Sənaninin "Cəhalət, səni səndən almayan bir elmdən daha qiymətlidir" mənasına gələn beytini oxuyur. Şəmslə ilk görüşdən təsirlənən Rumi sonradan onunla daha yaxınlaşır və vaxtının böyük bir hissəsini onunla söhbətlərdə keçirir. Şəmsi öz müəllimi hesab edən və vaxtının çoxunu onunla

keçirən Mövlananın bu halı onun yaxınlarını və Konya camaatını (o, Konya şəhərinin qazisi idi.) narahat etməyə başlayır. Onlar Şəmsi Mövlanadan ayırmağa cəhd edərək, onu hörmətdən salmağa çalışırlar. Nəticədə, təzyiqlərə tab gətirə bilməyən Şəms Konyanı tərk etmək məcburiyyətində qalır. Lakin, Şəmsin yoxluğuna dözü bilməyən Mövlana bərk narahatçılıq keçirərək böyük oğlu Sultan Vələdi onun dalınca Şam şəhərinə göndərir və onun dönməsini xahiş edir. Ruminin dönmə xahişindən imtina edə bilməyən Şəms 16 aydan sonra yenidən Konyaya qayıdır. Mövlana onu özünə və Konyaya daha yaxından bağlamaq üçün övladlığa götürdüyü Kimya adlı qızı ona əvəz verir. Ancaq, yenə təhqirlərə üzləşən Şəms bir müddətdən sonra Mövlanadan xəbərsiz Konyadan birdəfəlik uzaqlaşır. Onun öldürülməsi ilə bağlı da versiyalar mövcuddur. Şəmsin yoxa çıxma hadisəsindən bərk təsirlənən Mövlana 40 gün sonra başındakı ağ sarığı çıxarıb atır və başına duman rəngli sarıq sarıyaraq, ömrünün sonuna qədər matəm rəmzi hesab edilən Yəmənin xirqəsi geyinir..

Ümumiyyətlə, Cəlaləddin Rumi və onun oğlu Sultan Vələd yaradıcılığında Şəms şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirən və onu vəsf edən çoxlu nümunələrə rast gəlmək mümkündür: "Ey Təbrizli Şəms, sən həm dənizsən, həm inci. Zənn sən varlığın başdan-baş yaradıcı Tanrının günəşindən, nurundan başqa bir şey deyildir", "Ey Haqq və Din Şəmsi, varlıq ölkəsinin sahibi sən sən, Eşq sən kimi bir padşah görməmişdir". Sultan Vələd isə onun haqqında yazırdı: "Onun da Xıdırı, Təbrizli Şəms idi; o, elə bir ərdir ki, ona qovuşsan, onunla görüşə bilsən, bir kimsəni bir arpa dənəsi kimi belə dəyərləndirməzsən, qaranlıqlar pərdəsini cırıb - keçərsən".

Elm mənsublarını, alimləri Allahın məqamında da ən üstün insanlar kimi dəyərləndirən Şəms Təbrizi yaradıcılığından dövrümüzə qədər gəlib çatan yeganə əsəri "Məqalat", yaxud "Xirqey-Şəms" dir ("Söhbətlər"). "Söhbətlər" Şəmsin müxtəlif məclislərdə çeşidli mövzularda etdiyi söhbətlərin onun müridləri tərəfindən sonralardan qələmə alınmış toplusudur. Əsərdə Şəmsə aid bioqrafik məlumatlardan tutmuş, onun müxtəlif məsələlərə dair fikirləri və s.

öz əksini tapmışdır. «Söhbətlər»in mətni Şəmsin həm fiqh, həm də o dövrün digər elmləri sahəsində necə dərin biliyə, necə geniş erudisiyaya malik olduğunu aydın göstərir. Sonralar Mövlana yazacaqdı ki, kimya, nücum, riyaziyyat, ilahiyyat, hikmət və məntiqdə Şəmsin tayı-bərabəri yoxdur.

Orta əsrlərdə yetişmiş Azərbaycanın böyük mütəfəkkirlərdən biri də Şihabəddin Əbuhəfəs Ömər Məhəmməd oğlu Sührəverdir. O, 1145-ci ildə Zəncan yaxınlığındakı Sührəverd şəhərində doğulmuşdur. Şeyx Əhməd əl - Qəzzalının kimi böyük İslam intellektualının müridi olan Ömər Sührəverdi dövrünün hərtərəfli biliyə malik şəxslərindən biri olmuşdur. O, böyük sufi nəzəriyyəçisi, filosof, fiqh - islam hüququnun dərin bilicilərindən biri, həmçinin böyük ictimai-siyasi xadim və diplomat idi. Sührəverdiyə təriqətinin bir sufi təriqəti kimi formalaşmasında və yaygınlaşmasında Ömər Sührəverdinin böyük rolu olmuşdur.

Sührəverdi Xəlifənin səfiri, bir dövlət qulluqçusu olmaqla yanaşı, həm də Şeyx, təriqət rəhbəri, sufi nəzəriyyəçisi və filosof alim idi. Onun sufiliyə və fəlsəfəyə dair yazdığı bir sıra əsərlər ("Biliklərin töhfələri" ("Əvarif əl məarif"), "Ariflərin məqamları" ("Məqamat əl- arifin"), "Təsəvvüfə dair traktat" ("Risələ fi-t- təsəvvüf"), "Ruha dair traktat" ("Risələ fi-r- ruh"), "İman nəsihətlərinin inşası və yunan qəbahətlərinin ifşası" ("Rəşt ən - nəsib əl- imaniyyə və kəşf əl - fədaih əl- yunaniyyə"), "Sührəverdi vəsiyyətləri", "Kuşeyri Risaləsi", "Fütühət" və s.) öz dövründə və sonralar çox məşhur idi. Hələ XIII- XVI əsrlərdə onun bir sıra əsərləri və əsərlərinə yazılmış şərhlər ərəb dilindən fars və türk dillərinə çevrilmişdir. Onun "İman nəsihətlərinin inşası və yunan qəbahətlərinin ifşası" əsəri fəlsəfə tarixi baxımından dəyərli bir əsər olub, Yunan fəlsəfəsi və bu fəlsəfənin təsirinə düşmüş daha dəqiq desək "əllinləşmiş filosoflara" qarşı yazılmışdı. Əsər 1373 -cü ildə Məyinəddin Yəzdi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir. "Əvarif əl-məarif" ("Bilik xəzinəsinin töhfələri") adlı əsəri isə Hacı Əhməd bin Seydi əl-Bigavi tərəfindən 1458-ci ildə türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Ömər Sührəverdi öz sufi təlimində mahiyyət etibarilə sufilərin mötədil qanadını təmsil edir

və ifrat sufilərin səma və vəcd halı ilə dini ənənələrdən və əxlaq qaydalarından kənara çıxmanı qəbul etmirdi.

Zamanında o, həmçinin məşhur bir diplomat kimi də şöhrət qazanmışdır. Sührəverdi xəlifə ən-Nasir li-Dinillahın (1180-1225) müşaviri kimi bir sıra səfərlərdə olmuş və diplomatik tapşırıqları yerinə yetirmişdir. Onun 1217-1218-ci illərdə Xəlifənin adından Xarəzmşah Məhəmmədlə diplomatik danışıqlar aparması və gözlənilən hərbi səfərin qarşısını alması, eləcə də bir il sonra diplomatik missiya ilə Konyadakı Səlcuq hakimi I Əlaəddin Keyqubadla görüşləri haqqında tarixi məxəzlərdə geniş məlumatlar vardır. Məşhur səyahətçi İbn Bibi Battuta onun Kiçik Asiyaya gəlməsini təsvir edərkən yazır ki, səfirin Ağsaraya yetişdiyini eşidəndə Sultan Əlaəddin sufilər, axilər və fütüvvə sahibləri ilə birlikdə onu qarşılamağa çıxdı. Sultan Sührəverdi ilə görüşərkən onun əlini öpdü.

XIII əsrdə Azərbaycanın dünyaya bəxş etdiyi böyük şəxsiyyətlərdən biri də Məhəmməd ibn Həsən Nəsirəddin Tusidir (1201-1273). İlk təhsilini atasından alan Tusi, sonra təhsilini Həmədan və Tus şəhərlərində, İbn Sina və Bəhmənyar kimi şəxsiyyətlərin tələbələrinin yanında davam etdirmişdir.

Ensiklopedik biliyə malik Nəsirəddin Tusi elmin astronomiya, riyaziyyat, fizika, tibb, fəlsəfə, etika, məntiq və digər sahələrinə dair bir çox kəşflərin və 150-dən çox, bəzi müəlliflərə görə 200-dən çox əsərin müəllifidir. Tusinin yaradıcılığında planetlərin və digər səma cisimlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş "Elxani cədvəlləri" adlı əsəri ilə yanaşı "Əxlaqi-Nasiri", "Əxlaqi-möhtəşəmmi", "Övsafül-əşrəf", "Risaleyi-fəlsəfi", "Qəvandi-elmi-tibb" adlı fəlsəfi, məntiqi və riyazi əsərləri mühüm yer tutur.

Nəsirəddinin yaradıcılığında astronomiya və riyaziyyat üzrə tədqiqatlar xüsusi yer tutur. Tusi bu sahələrdə aparılmış bir çox uğurlu araşdırmanın müəllifidir.

Riyaziyyat sahəsində əldə etdiyi elmi nailiyyətlər hələ zamanında onu riyaziyyatçı kimi məşhurlaşdırmışdır. Onun bu sahəyə aid əsərləri yalnız Şərqdə deyil, həmçinin Avropada həndəsə və triqonometriyanın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu cəhətdən

"Təhrir Öqlidis" və onun iki redaktəsi hələ XIII əsrdə İngiltərədə şöhrət tapmışdır. Bu kitab XVI əsrdə o qədər məşhur olmuşdur ki, əsər 1594-cü ildə Romada ərəb dilində çap olunur. Sonralar 1657-ci ildə bu kitab latın dilinə tərcümə edilib nəşr edilir. "Təhrir Öqlidis" əsərində Nəsirəddin paralel xətlər, nisbətər və ədədlər nəzəriyyəsi, həndəsə aksiomatikası kimi riyaziyyatın əsas və bünövrəli məsələlərindən dərin, yaradıcılıqla bəhs etməklə yanaşı, bir çox teoremlər və onların yeni-yeni isbatlarını vermiş, bəzi teoremləri ümumiləşdirmişdir. Alimin beş kitabdan ibarət yazdığı "Bütöv dördtərəfli haqqında" risalə də Avropada triqonometriyanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış əsər kimi məşhurdur. Dünya elmi tarixində ilk dəfə bu əsərdə triqonometriyaya müstəqil elm sahəsi kimi yanaşılır.

Onun astronomiyaya aid yazdığı "Zic-i Elxani" də verilən planetlərin geosentrik uzunluqlarının qiymətləri müasir qiymətlərdən cəmi qövs saniyəsinin mində biri qədər fərqlənirlər, geosentrik enliklərin qiymətləri isə bir qövs saniyəsi dəqiqliyi ilə verilmişdir. Ay və günəşin tutulmasını qabaqcadan xəbər vermək üçün xüsusi cədvəllərin düzəldilməsi, çox parlaq ulduzların ekliptik koordinatlar cədvəlinin tərtibi; 256 şəhərin coğrafi enlik və uzunluq koordinatlarının dəqiqləşdirilməsi astronomiya elmində yeni ciddi inqilabi addım idi.

Nəsirəddin Tusi yaradıcılığında etika və əxlaq məsələləri də mühüm yer tutur. İnsan və onun mənəviyyəti problemlərinə əxlaqi dəyərlər prizmasından yanaşan və humanist mövqedə dayanan Tusi "Əxlaqi- Nasiri" əsərində dövrünün əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bağlı bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. O, tənbellik, təkəbbür, paxıllıq, həsədlik, iddialıq, xəsislik, riyə və s. kimi qeyri-əxlaqi keyfiyyətləri rəzalət və nəfsi xəstəliklər kimi dəyərləndirir.

Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində Tibb mədrəsəsi və müalicəxana açmış, görkəmli şair Xaqaninin əmisi olan Kafirəddin Ömər ibn Osman mədəniyyət tariximizə həm məşhur həkim, həm də görkəmli filosof kimi daxil olmuşdur. İnsanı təbiətin ali canlısı sayan Kafirəddin idrakın və elmin qüdrətinə inanır, şagirdlərinə biliklərə yiyələnməklə yanaşı, dərin müşahidəçilik və təcrübəyə, kon-

kret faktlara inam aşılırdı. Şirvanşah III Manüçöhrün dövründə Şamaxıda məşhur həkim Mahmud xocanın, şair Xaqanini ağır xəstəlikdən müalicə etmiş, "Şirvanın şərəfi", "həkimlərin şan-şöhrətlişi" kimi adlar qazanmış Rəşidəddinin adları da əsrləri adlayaraq bu günümüze gəlib çatmışdır.

XII əsrdə məşhur həkim Mühzəbəddin Təbrizinin "Əl-Muxtar" və "Kitabi tibb əl-Camali" əsərlərində bir çox xəstəliklərin müalicə üsulları göstərilmişdir. Mahmud ibn İlyas isə təbabət elminə həsr etdiyi əsərində əzcaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə üsulları haqqındakı bütün məlumatları ümumiləşdirmişdi. Kitabda adları çəkilmiş dərmanlar əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Dövrünün tanınmış həkimlərindən olan Əkmələddin Naxçıvanini "həkimlərin ağası", "dünya həkimlərinin rəisi" kimi təmtəraqlı adlarla təqdim edirdilər.

Orta əsrlərdə tarix elmi də özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrün tanınmış tarixçiləri tarixi hadisələri yalnız təsvir etməklə kifayətlənməyib, hadisələrə öz münasibətlərini də bildirmişlər. XVI əsrin məşhur tarixçisi Həsən bəy Rumlu I Şah Təhməsinin sarayında xidmət etmiş, onun yürüşlərinin iştirakçısı olmuşdur. Onun yazdığı "Əhsən ət-təvarix" ("Tarixlərin ən yaxşısı") əsəri dövrümüze qədər gəlib çatmışdır.

Gəncə və Qarabağda yaşamış və Bərdənin hakimi Peykar xana xidmət etmiş əslən isfahanlı olan Fəzli Zeynalabidin oğlu Səfəvilər tarixinə aid 3 cildlik "Əfzəl ət-təvarix" ("Tarixlərin ən dəyərlisi") əsərini yazmışdır. Əsərin I və II cildləri bizə gəlib çatmış, III kitab isə hələlik tapılmamışdır. I cild 1524-cü ildən sonrakı hadisələri əhatə edir, II cild I Şah Təhməsib, II Şah İsmayıl və Məhəmməd Xudabəndənin dövrünü əhatə edir. III cild isə I Şah Abbasın hakimiyyəti dövrünə həsr edilmişdir.

Azərbaycanın görkəmli tarixçisi İsgəndər bəy Münşi isə öncə Məhəmməd Xudabəndənin sarayında katiblik etmiş, sonra isə I Şah Abbasın tarixçisi olmuşdur. Onun "Tarixi ələm arayi Abbasi" ("Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi") əsəri XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti tarixini öyrənmək üçün ən

qiymətli mənbələrdən biri hesab olunur. İki cilddən ibarət olan əsərin birinci cildi 1616-cı ilədək olan hadisələrdən, II cild isə 1629-cu ilə qədərki hadisələrdən bəhs edir. İsgəndər bəyin "Zeylə-tarixə aləm araye-Abbasi" adlı Şah Səfiddən bəhs edən digər bir tarixi əsəri də vardır.

Orta əsr (XVII əsr) Azərbaycan tarixçilərindən biri də "Xulde-bərin" ("Əbədi cənnət") adlı ümumtarix əsərini yazmış Məhəmməd Yusif Qəzvini Mütəvərixdir. Əsərdə təsvir edilən hadisələr XVII əsrin sonlarına qədər dövrü əhatə edir.

Bu dövr Azərbaycanın tanınmış tarixçilərindən biri də Əbdürrəzzaq bəy (XVIII əsrin II yarısında-XIX əsrin əvvəllərində yaşamışdı) idi. Onun qələmindən çıxmış, "Məisir-i Sultaniyyə" ("Sultan abidələri"), "Tarixi-Dənabilə" ("Dünbulilərin tarixi"), "Təcrübat əl-ətəsəliyyə əl əbrar" ("Azadələrin təcrübəsi və müqəddəslərin təsəllisi"), "Nigaristani-Dara" ("Dara gülüstani") və s. kimi əsərlər Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı dəyərli mənbə hesab olunur.

Orta əsrlərin son dövrünün Azərbaycan elminin görkəmli nümayəndələrindən olan coğrafiyaşünas alimlər Hacı Zeynalabdin Şirvani və onun qardaşı Hacı Məhəmmədəli Şirvani, o dövrün tanınmış şəxsiyyətləri idilər.

Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1837 və ya 1838) ömrünün qırx ilini Avropa, Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrində səyahətdə keçirmişdir. O, olduğu yerlər, gördüyü xalqlar haqqında küllü miqdarda material toplamışdır. Şirvani "Riyaz üs-səyahət" ("Səyahət bağçaları"), "Hədəyiq üs-səyahət" ("Səyahət bağları"), "Bustan üs-səyahət" ("Səyahət bostanları"), "Kəşf ül-maarif" ("Mərifətlərin kəşfi") və b. əsərlərin müəllifidir. Şirvani səyyah və coğrafiyaşünas olmaqla yanaşı, həm də tarixçi, etnoqraf, filosof və şair kimi də tanınmışdır. Hacı Zeynalabdin Şirvani Azərbaycan toponimlərinə dair materialları "Bustan üs-səyahət" əsərində vermişdir. O, "Təmkin" təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Zeynalabdin, həmçinin təqribən 15 il ərzində Nəmətullahi dini təriqətinə başçılıq etmiş, bu təriqətin regionda yayılmasına can atmışdır.

Şirvaninin kiçik qardaşı Hacı Məhəmmədəli Şirvani Türkiyə, Misir, İraq, İran, Əfqanıstan, Hindistan və b. ölkələri gəzmiş, öz təəssüratlarını "Həqiqət əl-həqail" ("Həqiqətlərin həqiqəti") adlı əsərində əks etdirmişdir. O da qardaşı kimi həm də tarixçi, filosof və şair olmuşdur.

4. XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti

XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının çox illərdən bəri planlaşdırdığı Xəzəryanı vilayətlərin və Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsi siyasətinin reallaşması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Bir tərəfdən xanlıqlar arasındakı daxili ziddiyyətlər, savaqlar, pərəkəndəlik, digər tərəfdən isə ənənəvi olaraq bölgədə nüfuz sahibi olan Türkiyə və İran kimi dövlətlərin zəifləməsi bu regionda Rusiyanın aktiv işğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan verirdi. Nəticədə XIX əsrin 20-ci illərin sonuna kimi Cənubi Qafqaz, o cümlədən Şimali Azərbaycan torpaqları tamamilə çar Rusiyası tərəfindən işğal olundu.

Çarizm özü ilə bərabərində milli, mədəni, dini, iqtisadi və siyasi ayrışikliyə əsaslanan müstəmləkəçilik siyasətini gətirdi. Çarizm müstəmləkə xalqlarının müti vəziyyətə saxlanmasının, mədəni və iqtisadi inkişafının aşağı səviyyəsində qalmasında maraqlı idi. Onların zənnincə bu, onlara daha asan idarə etmək və daha çox istismar etmək imkanını qazandırır. Çarizm müsəlman xalqlarını, o cümlədən azərbaycanlıları rəsmi olaraq "özgə xalq" adlandırır və "rusların bu xalqları aşağı irq hesab edib onlara nifrət bəsləməsinə imkan verirdi". Azərbaycanlıları milli kimliyindən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə "muslmanın", "kafqazskiy tatarı", "məhəmmədilər" və s. kimi aşağılayıcı adlarla çağırırdılar. Xalqımızın adət-ənənələri ələ salınır, onlara mədəni və düşüncə cəhətdən geri qaldığı təlqin edilirdi. Bu vəziyyəti görən H. Zərdabi «Şərqi Qafqazın geriliyi haqda bir daha» adlı məqaləsində ürəkəğrısı ilə yazırdı: «Tiflisdə və qonşu şəhərlərdə əsil müəssisələrinin açıldığı və ümumiyyətlə düzgün mədəniyyətin üsulları aşılandığı zaman Şərqi Qafqaz sanki

unudulmuşdu..., buranın əhalisi də - müsəlmanlar sivilizasiyadan kənar hesab edilirdilər, bu səbəbdən də onları qırğızlar və geniş rusiyalaşmış Asiyada məskunlaşmış başqa müsəlman xalqları kimi köçəriyə çevirmək istəmişlər”.

XIX əsrdə çar Rusiyası kapitalizmin dikte etdiyi mədəni və iqtisadi çağırışlara rəğmən hər vaxtlə Azərbaycanda yerli əhalinin mədəni və iqtisadi inkişafını ləngitməyə çalışırdı. Hökumət ana dilli məktəblərin, qəzetlərin açılmasına icazə vermirdi. Çox böyük çətinliklə açılanlar isə təqib edilirdi. Rusiya xalq maarifi nazirinin “Məhəmməd dininə malik şagirdlərə himayədarlıq faydasızdır və hətta ziyandır” fikri əslində Rusiya dövlətinin işğal olunmuş Azərbaycanda təhsilə münasibətini ifadə edirdi. Başqa bir Rusiya dövlətinin rəsmisi N.İ.İlminski isə Sinodun oberprokuroru K.P.Pobedonostsevə yazırdı: «təhsili elə qurmaq lazımdır ki, rusca bilik alan tatar tam bir heçlik olsun, rus dilində yazanda çoxlu səhvlər buraxsın, təkcə qubernatordan yox, ən sırası dəftərxana məmurundan da qorxsun». Jandarm görkəmli maarifpərvər İsmayıl bəy Qasıpovun «Üsulu-cədid» məktəbləri üçün «Üsulu-sövt» (səs) ilə yazdığı əlifba və qiraət kitabının Azərbaycana buraxılmasını qadağan etmişdir. Əvəzində isə burada onun yerinə A.O.Çernyayevskinin eyni üsul ilə yazdığı «Vətən dili» qiraət kitabını yaymışdı. Yeni məktəblərdə ana dili məcburi fənn deyildi. Ona çox az saat verilirdi. Ana dili müəllimləri hüquqi baxımdan başqa müəllimlərlə bərabər tutulmurdu.

Ruhanilər və ruhani idarələri polis nəzarəti altında idilər. Ruhani olmaq üçün rus dilini bilmək tələb olunurdu. Məscidlərin tikilməsi də nəzarət altına alınmışdı. Mədrəsələrdə rus dilinin tədrisi məcburiyyətinin, məscidlərin və mövcud ruhanilərin sayına məhdudiyətlərin qoyulması, nəhayət “Qafqaz müsəlmanlarını pravoslavlıq şöləsi ilə işıqlandırmaq və islamizmin qalıqları üzərində həyatverici xaç yüksəltmək” şüarı altında 1850-1858-ci illər arasında Zaqatalanın 11 kəndinin əhalisinin zorla xristianlaşdırılması bunun ən bariz örnəyidir. Bakının Nikolayev küçəsində ikiqatlı uca minarəsi olan gözəl Cümə məscidinin tikilməsi yasaq edilmişdi. Səbəb isə o idi ki, yerli pravoslav keşişləri Rusiya sinoduna bildirmişdi ki,

imperatorun adını daşıyan küçədə belə bir məscidin ucaldılması yaxındakı Aleksandr Nevsk kilsəsini kölgədə buraxacaq və «onlarda milli hisslərin» oyanmasına kömək edəcəkdir. Onlar yeni tikiləcək pravoslav kilsəsini Azərbaycanın tarixi abidələrindən olan Şirvanşahlar sarayını söküb yerində tikdirmək istəyirdilər. Bütün Gəncəbasar mahalının ziyarətəgah yeri olan Nizami Gəncəvinin məqbərəsini 1828-ci ildən sonra ziyarət etmək yasaqlanmış, böyük şairin məqbərəsi rus hərbiçilərinin atları üçün samanlığa çevrilmişdi. Xalqın silahlı müqavimətinə baxmayaraq, Rus imperatorluğunun köməyi ilə onun sənət nümunəsi olan başdaşı fransızlar tərəfindən sökülüb Parisə aparılmışdır. Ərdəbildə yerləşən, Orta Şərqi zəngin kitabxanalarından sayılan qiymətli yazılı abidələrlə zəngin olan Şeyx Səfiəddin kitabxanası yağmalanaraq çox qiymətli əlyazmalar və kitab nüsxələri Rusiyaya aparılmışdı. Çar məmurları Şirvanşahlar sarayını, Şəkidəki Xan sarayını və digər tarixi abidələrimizi anbarlara çevirmişdi. Rusiyanın ali təhsil ocaqlarında oxuyan gənclərin bilik və düşüncələri çar hökuməti tərəfindən hər vasitə ilə məhdudlaşdırılırdı. Məsələn, imperatorun ayrıca göstərişi ilə universitetlərdə Şərqi filologiyası üzrə oxuyan Transqafqazlı gənclərə «köməkçi fənlər» (Avropa dilləri, Ümumi ədəbiyyat tarixi, Rusiya tarixi və s.) əslində qadağan edilmişdi. 1850-ci ildə Qafqaz Təhsil Komitəsi azərbaycanlı Mahmud İsmayilovun nə üçün ingilis və fransız dillərini öyrənməsi barədə Kazan Universiteti rektorluğuna sorğu göndərmişdi.

Çar Rusiyası işğalın acı nəticələri barəsində Gəncədən deputat seçilmiş İsmayıl xan Ziyadxanov I Dövlət Dumasında söz açaraq deyirdi: “Zaqafqaziya torpaqları 100 il bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu yüz il içərisində biz müsəlmanlar həmişə əsir müamələsi görmüş, bu sifətlə hər təqibata məruz qalaraq hər cür haqq və hüquqdan faydalanmaz kölə vəziyyətinə endirilmişik. Siyasi, sosial və iqtisadi sahənin hər birində bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünü görmüş olacaqsınız. Ölkəmiz istila edilir-edilməz dərhal milli varlığımıza təcavüzə qalxışıldı. Dinimizi və müqəddəslərimizə müdaxilə edildi”.

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal bərabərində bir sıra müərəqqi cəhətləri də gətirdi. Bu ilk növbədə feodal pərakəndəliyinə son qoyulması, ara müharibələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı idi. İkincisi isə, yerlilərdən ibarət məmur-kadrların hazırlanmasının vacibliyi çarizmi yerli əhalinin müəyyən hissəsinə təhsil verməyə məcbur etməsi ilə bağlı idi. Bu isə öz növbəsində xalqımızın müəyyən hissəsinin savadlanmasına, eləcə də rus mədəniyyəti və onun vasitəsilə Avropa mədəniyyəti ilə tanışlıq üçün yeni imkanlar yarandı.

İmkanlı adamların uşaqlarının təhsil ala bilməsi üçün yeni məktəblər açıldı. Məktəblər şəbəkəsi XIX əsrin II yarısında daha da genişləndirildi. Bakıdan başqa Azərbaycanın bölgələrində də - Şuşada, Gəncədə, Şamaxıda və başqa şəhərlərdə yeni tipli məktəblərin açılması müsbət hadisə idi. Bu məktəblər Azərbaycanın elmi-mədəni inkişafında çox böyük rol oynadılar.

XIX əsrin 30-40-cı illərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri Azərbaycan maarifçilik hərəkatı ilə bağlı idi. Azərbaycan maarifçiliyinin hədəfində Azərbaycan cəmiyyətinin cəhalət girdabından qurtulmaq, ana dili, məktəb, qadın azadlığı, milli məsələlər və s. kimi ağır problemlər dururdu. Bölünmüş və müxtəlif siyasi rejimlərin əsarətində olan tarixi Azərbaycan ərazilərində yeni ideyaların yayılması siyasi rejimlərin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq fərqli şəkildə özünü göstərirdi. Məs. hələ də geridə qalmış feodal münasibətlərinin və dini xurafatın hökm sürdüyü Cənubi Azərbaycanda cəmiyyətin ictimai həyatında dini yönümlü ideoloji cərəyanlar (bəbələr və s.) üstünlük təşkil edirdisə, Şimali Azərbaycanda isə, bunun tam əksinə maarifçilik yeni ideoloji cərəyan kimi inkişaf edirdi.

Qeyd edək ki, feodalizmin tanəzzülü, burjuva münasibətlərinin təşəkkülü prosesinə daxil olan ölkələr arasında olan Azərbaycanda da yeni dünyagörüşünün əsasında maarifçilik dururdu. Bu dövrdə maarifçilik ölkənin yeni istiqamətdə inkişafına xidmət edən bir ideoloji hərəkat olmuşdur. Bu hərəkatın əsasında cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai, etik görüşlərini tənqid etmək, yeni müasir fikirlər

irəli sürmək, dünyəvi elmlərin, aqlın, zəkanın, maarifin əsasında yeni münasibətlərin inkişafına yol açmaq dururdu.

Azərbaycan maarifçilik hərəkatının Q.Zakir, M.Ş.Vəzəh, İ.Qutqaşanlı, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi, Ə.Ağaoglu, N.Vəzirov, C.Əfqani, Ə.Hüseynzadə, C.Məmmədquluzadə və onlarla digər nümayəndələri savadlanmağı, yeni, müərəqqi biliklərə yiyələnməyi təbliğ edərək, maariflənmək yolu ilə xalqın gözünü açmağı əsas fəzifələri hesab edirdilər. Onların haqlı qənaətinə görə, savadsız, müərəqqi dünyanın nailiyyətlərindən bixəbər olan millət ac-yalovac qalıb sərgərdan olmağa, başqalarının əlinə möhtac olmağa məhkumdur.

XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda maarif və elm

Azərbaycanın Şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı maarifçilik sahəsində bir sıra yeniliklərlə xarakterizə olunsada da (yeni tipli məktəblərin açılması və s.) Azərbaycanın ənənəvi təhsil formaları (mollaxanalar, mədrəsələr) öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqda idi. İbtidai təhsil demək olar ki, bütövlükdə müsəlman ruhanilərinin ixtiyarında olan mollaxanalarda cəmləşmişdi. Bu məktəblərdə müəyyən olunmuş program və təhsil müddəti yox idi, tədris ərəb əlifbasının mənimsənilməsindən və duaların əzbərlənməsindən başlanır, bundan sonra isə təhsilin başlıca obyektı olan Quran tədris edilirdi. Bunun ardınca savadlı olmağın əsas əlamətlərindən hesab edilən ərəb və fars dillərində mətnlərin oxunmasına başlanırdı. Fars dili ədəbi dil hesab edilir, ondan şəxsi və işgüzar yazışmalarda da istifadə olunurdu. Mollaxanalar demək olar ki, hər kənddə vardı. Onlar əsasən ruhanilərin (mollaların, axundların) evlərində təşkil oluyur və bu məktəblərdə sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq müxtəlif yaşlı oğlanlar oxuyurdular. Qızlarla bağlı isə təhsil məsələsi çox pis vəziyyətdə idi. Onların sayı çox az idi. XIX əsrin 30-cu illərində Bakıda İcərişəhərdə iki qız məktəbi vardı. Burada varlı ailələrdən 25 qız təhsil alırdı və onlara qadın mollaları dərs

deyirdi. Azərbaycanda rus qadın təhsili xeyli sonralar meydana gəlmiş və başlıca olaraq diyarda xidmət edən rus məmurlarının uşaqları üçün nəzərdə tutulmuşdu. İbtidai sinfi olan ilk belə məktəb 1848-ci ilin aprelin 30-da Şamaxıda eyni adlı xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən açılmış Mədəqqəs Nina məktəbi idi.

XIX əsrin I yarısından Azərbaycanda ənənəvi təhsil müəssisələrindən biri də orta ruhani məktəbləri - mədrəsələr idi. Bu məktəblər bir qayda olaraq böyük məscidlərin nəzdində açılır və onların hesabına saxlanılırdı. Mədrəsələrdə təhsil və yaşamaq pulsuz idi. Dəqiq müəyyənləşdirilmiş proqramı və təhsil müddəti olmayan mədrəsələrdə məktəb kursunu bitirən gənclər və həmçinin yaşlılar (30 yaşına qədər) təhsil alırdılar. Onlar mədrəsəni bitirən zaman dini rütbə alırdılar. Ərəb dilinə sərbəst yiyələnməyə əsaslanan proqrama Quranı, ilahiyyəti dərinləndirən öyrənməklə yanaşı, ümumtəhsil fənləri - fəlsəfə, tarix, coğrafiya, astronomiya, təbabət, müsəlman hüququ və digər elmlər də daxil idi. Həmin elmlər islam mövqeyindən tədris olunurdu.

Mədrəsədə tədrisin səviyyəsi xeyli dərəcədə onun rəhbərinin hazırlıq və bilik səviyyəsindən asılı olurdu. Mədrəsələrə əsasən İran, Türkiyə, Misir kimi İslam ölkələrində adı dini təhsil almış müdərrişlər başçılıq edirdilər.

İşğal rejiminin Azərbaycanın maarif sisteminə gətirdiyi yeniliklərdən biri də burada qəza məktəblərinin açılması ilə bağlı idi. İlk qəza məktəbi 1830-cu ildə Şuşada, onun ardınca 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Nuxada, 1837-ci ildə Gəncədə, 1838-ci ildə Naxçıvanda və Şamaxıda açıldı. XIX yüzilliyin 50-ci illərinin sonunda Azərbaycanda olan 9 rus məktəbindən 5-i qəza (üçsinipli), 3-ü birsinifli ibtidai (Qubada, Lənkəranda, Ordubadda) və 1-i ali 4 sinifli (Şamaxıda) məktəb idi.

İlk dövrlərdə Azərbaycanın qəza məktəblərində başlıca olaraq rus məmurlarının uşaqları təhsil alırdı. İllər ötdükcə bütün üstünlükləri ilə birlikdə dövlət xidmətinə daxil olmağa yol açan rus təhsilinin vacibliyi, ən başlıcası isə iqtisadi tələbat yerli əhalinin uşaqlarının rus məktəblərinə daxil olmasına maraqla yaratdı. Nəticədə

bu məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlıların sayı artmağa başladı. Onların ən yüksək faizi 1852-ci ildə Nuxada (37 % - 24 nəfər) və Şamaxıda (36 % - 80 nəfər) müşahidə olunurdu. Azərbaycanın bütün qəza məktəblərində 1857-ci ildə cəmi 148 azərbaycanlı şagird vardı.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq rus təhsil müəssisələri Azərbaycanın təhsil sistemində aparıcı rol oynamağa başlayır. Onların əksəriyyəti ibtidai məktəblər olmuşdur. 1872-ci il 13 may əsənaməsi ilə bütün qəza məktəbləri təhsil müddəti altı il olan pullu şəhər məktəblərinə çevrildi. Azərbaycanda ilk gimnaziya 1865-ci ildə Bakı şəhərində təşkil olundu. 70-ci illərdə isə Azərbaycanda ayrı-ayrı məktəblər (ənənəvi məktəblər) yeni üsula (üsuli-cədid) keçməyə başladılar. Bu yeni tədris üsulunun əsas prinsiplərindən biri "hərflə-heca" üsulundan daha səmərəli "səs" üsuluna keçməkdən ibarət idi. Üsuli-cədid məktəblərinin ən mühüm xüsusiyyəti və əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, burada ilk dəfə olaraq elmi biliklərin əsasları ana dilində öyrədilməyə başlandı. Bir sıra məktəblərdə ana dili ilə yanaşı rus dili də tədris olunurdu. Yeni üsul əzbərləmə sisteminin zəifləməsinə və şüurlü mühakimə təliminə əsaslanırdı.

Yeni tipli ilk məktəblərdən biri görkəmli Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin 1869-cu ildə Şamaxıda açdığı məktəb idi. Böyük pedaqoqlar Həsənəli Qaradaği, Mir Möhsün Nəvvab və C.Fətəlibəylinin Şuşada, Mirzə İsmayıl Qasirin Lənkəranda açdıqları məktəblər də dünyəvi xarakterlərlə "üsuli-cədid" məktəblərinə yaxın idilər. Yeni tipli məktəblərin yayılmasında 1882-ci ildə Ordubadda "Əxtar" ("Ulduzlar"), 1894-cü ildə Naxçıvanda "Tərbiyə" adlı məktəbləri açmış Məmmədağlı Sidqinin xüsusi xidməti olmuşdu. 1896-cı ildə Naxçıvanda ilk qızlar məktəbini də Məmmədağlı Sidqi açmışdır.

Azərbaycan əhalisinin maariflənməsi prosesində rus-tatar məktəbləri nəzərə çarpacaq dərəcədə rol oynamışdır. İlk belə məktəbi Bakıda gənc pedaqoq Həbib bəy Mahmudbəyli və Sultan Məcid Qonizadə 1887-ci ildə açmışlar. Bu məktəbin ardınca 1894-cü ildə Naxçıvanda, 1894 və 1898-ci illərdə Şakıda, 1896-cı ildə

Şuşada, 1897-ci ildə Salyanda və 1899-cu ildə Gəncədə belə məktəblər açıldı.

Azərbaycanın yeni tipli məktəbləri üçün müəllimlərin hazırlanmasında Qori Müəllimlər seminariyası və onun 1879-cu ildə M.F.Axundzadə və A.O.Çernyayevskinin söyləri nəticəsində açılmış Azərbaycan şöbəsi müstəsna rol oynadı. 1899-cu ilədək Qori seminariyası 89 nəfər azərbaycanlı müəllim hazırlamışdı. Dövrün maarif və mədəniyyət obyektləri sırasında Bakı və Gəncə realnı məktəblərini, 1896-cı ildə Bakıda H.Z.Tağıyev tərəfindən açılan qızlar seminariyasını, 1894-cü ildə N.Nərimanovun açdığı ilk kütləvi kitabxana-qiraətxananın da özünəməxsus xidmətləri olmuşdur.

Ancaq yeni məktəblərin açılmasına, təhsilin miqyasının və keyfiyyətinin dəyişməsinə baxmayaraq Azərbaycanda əhalinin geniş kütlələri təhsil prosesindən kənar qalmışdı. Bunu 1897-ci il Rusiya imperiyası tərəfindən əhalinin ümumi siyahıya alınmasındakı nəticələr də sübut edir. Belə ki, həmin siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə maariflənmənin səviyyəsi Azərbaycanda 4,6%-dən bir qədər yüksək idi.

XIX yüzillikdə Azərbaycan cəmiyyətində sosial-iqtisadi sahədə bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Müstəmləkə ucaqları olmasına baxmayaraq Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərinin istismarı burada kapitalist münasibətlərin inkişafını zəruri etdi. Ölkədə savadlı adamlara, elmi yeniliklərə tələbatın artması elmin inkişafına güclü təsir göstərirdi. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda elmin ənənəvi sahələri (fəlsəfə, filologiya, coğrafiya, astronomiya və s.) ilə yanaşı, elmin digər sahələri də (geologiya, botanika, neft kimyası və s.) inkişaf edirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanda elmin inkişaf etdiyi sahələrdən biri vətən tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı idi. Azərbaycanda vətən tarixinin öyrənilməsinin prioritetliyi milli identiklik və milli özünüdərk prosesi ilə birbaşa bağlı idi. Çünki, Azərbaycan alimləri, hər şeydən əvvəl, doğma diyarın tarixi keçmişini dərk etməyə daxili tələbat hiss edirdilər. "Vətən tarixini bilmək həvəsi öz əsərləri ilə Azərbaycanda gerçək tarixi bilikləri yayan və inkişaf etdirən vətənpərvər ruhlu

tarixçilərin və salnaməçilərin bütöv bir nəslinin meydana gəlməsinə yardım göstərdi. Onlar ilk mənbələr, canlı şahidlər, maddi mədəniyyət abidələri əsasında Azərbaycanın, onun ayrı-ayrı xanlıqlarının tarixini öyrənirdilər".

Yeni düşüncəli tarixçilər içərisində A.Bakıxanovu fərqləndirmək lazımdır. Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qüdsi (1794–1847). Bakı xanı II Mirzə Məhəmmədin oğlu olan Bakıxanov şərq dillərini, rus dilini, ədəbiyyat, ilahiyyat, tarix və fəlsəfəni mükəmməl bilməmiş və Azərbaycanda pedaqogika, psixologiya, coğrafiya, astronomiya, dilçilik, ritorikanın (nitq mədəniyyəti) inkişafında onun böyük xidməti olmuşdur. O, 1812-ci ildə baş komandanın dəftərxanasına Şərq dilləri üzrə mütərcim təyin olunmuş, hərbi xidmətdə polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir.

Onun elmi əsərləri sırasında "Ümumi coğrafiya", "Göylərin sirri", "Nəsihətlər kitabı", "Əxlaqın saflaşdırılması" və "Gülüstani-İrəm" kimi əsərləri daha dəyərlidir.

Onun tarixi görüşləri əsasən "İndiki Zaqafqaziya əyalətlərini məskunlaşdırən tayfaların mənşəyi", "Rusiyaya birləşdirilmiş müsəlman ölkələrinə ümumi tarixi baxış" adlı tarixi qeydlərində və "Qafqazın Şərq hissəsinin tarixi" ("Gülüstani-İrəm") əsərində öz əksini tapmışdır. Bakıxanov özünün tarixi görüşlərinin yer aldığı əsas əsəri hesab olunan "Gülüstani-İrəm" əsəri 1841-ci ildə fars dilində yazıb başa çatdırır. 1843-cü ildə polyak ziyalısı Todeuş Ladonun köməkliyi ilə "Qafqazın Şərq hissəsinin tarixi" adı altında rus dilində nəşr edilir (Bu əsər soradan 1926-cı ildə rus dilində, 1951-ci ildə Azərbaycan dilində (ilk dəfə), 1978-ci ildə fars dilində çap edilmişdir). Ən qədim dövrlərdən 1813-cü illərə qədər Azərbaycanın tarixi haqqında özünün dediyi kimi "nəinki əsrlərin, hətta minilliklərin məhv edə bilmədiyi dəlillərə, qədim abidələrə, adət-ənənələrə istinad" edərək Azərbaycanda məskunlaşmış xalqların və soyların mənşəyini, etnonimlərin və toponimlərin etimologiyasını izah etməyə çalışmış, Alban dövlətinin tarixini qısa formada şərh etmişdir. A.Bakıxanovun, həmçinin Cənubi-Şərqi Qafqazın siyasi və iqtisadi tarixinə, Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə, burada

yaşamış qədim soylara, feodalların titul və dərəcələrinə, xanlıqlar dövrünün müsəlman hüququna, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra müsəlman feodallarının hüquq və imtiyazlarına dair elmi qeydləri də vardır.

Azərbaycan tarixinə dair ilk ümumiləşdirilmiş və mükəmməl bir əsər olan bu əsər müasir dövrdə də öz aktuallığını itirməmişdir.

Bakıxanov tarix elminin əsas funksiyasını dəqiq müəyyənləşdirərək bildirirdi ki, tarix öz keçmişini bilməyə can atan insanların mənəvi tələbatını ödəməlidir, insanlarda əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə etməli, onların dünyagörüşlərini genişləndirməli, həyat və məişət qaydalarını öyrətməlidir. Tarixə təlim-tərbiyənin əsaslarından biri kimi baxan alim yazırdı: "Tarix bizim xalqın təhsil dərəcəsi və onun əxlaqi ilə birgə yaşayışın faydası ilə tanış edir" və buna görə də onu ali mənəvi elmlərdən biri hesab edirdi. O dərk edirdi ki, vətən tarixini bilmək xalqların milli şüurunun və vətənpərvərlik hisslərinin inkişafına kömək edir. O yazırdı: "Tarixin öyrənilməsinin, tarixin onun keçmiş həyatını təsvir etdiyi xalq üçün çox vacibdir. Tarix onu doğma torpağın keyfiyyətləri ilə, onun üzərində məskunlaşmış tayfaların xarakteri ilə tanış edir və xalqların bütün qarşılıqlı əlaqələrindən nəticə çıxararaq, onun zərərini və faydasını göstərir".

Qeyd edək ki, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tarixi ilə bağlı yazılan əsərlər içərisində salnamə janrında yazılan əsərlər böyük üstünlük təşkil edirdi. Bunlara misal olaraq Mirzə Adıgözəl bəy və Mirzə Camal bəyin Qarabağın tarixinə dair, Fətəli xanın oğlu Kərim ağa və İsgəndər bəy Hacınskinin Quba xanlığının tarixi haqqında, Şeyx İbrahimin Gəncə şəhərinin tarixi haqqında, Mirzə Heydər Vəzirovun Dağıstan və Şirvanın siyasi tarixi haqqında ("Zibdat-ət-Təvrix" – "Tarixlərin ən yaxşısı"), Mirzə Yusif Qarabağının 1855-ci ildə fars dilində yazdığı "Tarixi-safi", Mir Mehdi Haşımzadənin 80-ci illərdə yazdığı "Kitabi-tarixi-Qarabağ", Əhməd bəy Cavanşirin 1883-cü ildə yazdığı "1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər Qarabağ xanlığının siyasi tarixinə dair", Seyidəli Kazım bəy oğlunun 1869-cu ildə fars dilində yazdığı "Cavahirnameyi Lənkəran",

Seyid Əbdülrəhimin yazdığı "Şəki xanları və onların nəsilələrinin şəcərəsi" və s. kimi tarixi əsərləri misal göstərə bilərik.

İşğal altında olan Qafqaz və Orta Asiyanın daha dərinədən öyrənilməsi zərurəti Rus şərqşünaslığının təşəkkülü və inkişafına böyük təsir göstərdi. Qeyd edək ki, Rus şərqşünaslığının formalaşmasında Azərbaycan alimləri mühüm rol oynamışdılar. Hələ XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarından Rusiyada elmi fəaliyyətə başlayan Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790-1869) Peterburqun şərqşünas dairələrində böyük alim kimi şöhrət qazanmışdır. O, əlli ildən çox paytaxta ali məktəblərində fars və türk dillərindən dərs demiş, bunun 20 ilini (1829-cu ildən 1849-cu ilə qədər) ancaq Peterburq Universitetində işləmişdir. O, 20 ilə yaxın Rus Arxeologiya Cəmiyyətinin Şərq numizmatikası şöbəsinə başçılıq etmiş, Britaniya Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü olmuşdur. "Fars müntəxəbatı", "Qədim dövrlərdən Teymurləngə qədər monqolların tarixi" və bir çox başqa əsərlərin müəllifidir.

XIX əsr Azərbaycan elminin ən böyük nümayəndələrindən biri Mirzə Kazım bəydir. Rus şərqşünaslığı elminin banilərindən biri hesab olunan Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu (1802-1870) həm də dövrünün dəyərli maarifçisi, müsəlman hüququnun dəyərli tədqiqatçısı və tarixçilərindən biridir. O, Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı ("Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsəri), İranda babilər hərəkatının, Dağıstanda Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. Onun yazdığı "Müsəlman qanunşünaslığı kursu" (Kazan, 1845) əsəri ona müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı statusunu qazandırmışdır. Mirzə Kazım bəy L.N.Tolstoy və N.Q.Çernışevskiyə Şərq dillərini öyrətməmiş, N.I.Lobaçevski ilə dost olmuş, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsində M.F.Axundovla həmfikir olmuşdur. Ərəb, fars və Azərbaycan xalqlarının qədim və orta əsrlər tarixinə həsr olunmuş əsərləri Rusiyada tarix elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun «Müridizm və Şamil», «Bab və babilər», «Firdovsinin əsərlərində fars mifologiyası» əsərlərində maraqlı fikirlər çoxdur. Mirzə Kazım bəyin çoxlu tərcümələri də olmuşdur. Məsələn, Sədi Şira-

zinin «Gülüstən» əsərini ruscaya, özünün «Dərbəndnamə»sini ingiliscəyə, «Azərbaycan dilinin sərf - nəhv» əsərlərini isə alman dilinə tərcümə etmişdi. O, həmçinin A.S.Puşkinin "Bağçasaray fontanı" poemasını rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Firdovsinin «Şahnamə» əsərinə, ərəb, osmanlı, uygur, cığatay dillərində şərhlər vermişdir. 1835-ci ildə Peterburq Akademiyasının həqiqi üzvü, Londonda Kral Akademiyasının fəxri üzvü seçilmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Qərb və rus ədəbi tənqidinin təsiri altında Azərbaycanda ədəbi yaradıcılığa münasibətlə bağlı elmin yeni sahələri ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid meydana çıxdı. Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidin əsasını görkəmli mütəfəkkir və dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadə qoymuşdur. Onun "Poeziya və nəsr haqqında", "Tənqidi qeydlər" və b. əsərlərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə "ədəbi tənqid" anlayışı işlədilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və nəzəriyyəsi məsələləri ilə bu dövrdə Həsənbəy Zərdabi, Firudin bəy Kəçərli, Nəriman Nərimanov, Məmmədağa Sidqi, Mirzə Əbülhəsən Vəzirov, Mirzə Yusif Qarabaği və Mir Möhsün Nəvvab da məşğul olmuşlar.

Bu dövrdə Azərbaycan fəlsəfi fikrində də yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Fəlsəfə sahəsində M.F.Axundzadənin "Kəmalüddövlənin İran şahzadəsi Cəmalüddövləyə üç məktubu və sonuncunun ona cavabı" əsərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Əsərdə şərq cəmiyyətinin geriliyinin səbəbləri araşdırılır, dini fanatizm və despotizm ciddi tənqid atəşinə tutulur. Mütəfəkkirin özü bu əsərin əhəmiyyəti haqqında yazırdı: "Mən sizi inandırırıram ki, hal-hazırda, yəni fikirlərdə siyasi coşğunluq əmələ gəldiyi bir zamanda Türkiyədə, Hindistanda və Asiyanın hər yerində bu əsər... fanatizmi məhv etmək işində yüz min nəfərlik bir ordudan daha çox iş görə bilər". M.F.Axundzadə bu fəlsəfi traktatı 1863 - 1865-ci illərdə yazılmışdır. Onun "Filosof Yuma cavab", "Babi məsləki", "Yek kəlmənin tənqidi" və "Molla Rumi və onun əsərləri haqqında" adlı fəlsəfi əsərlərində irəli sürülən fikirlər də Azərbaycan fəlsəfə elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişafı texniki sahələrin (geologiya və neft kimyası) inkişafına böyük təsir göstərdi. Həmin dövrdə neft kimyası sahəsində yetişmiş alimlərdən biri də Strasburq Universitetində ali təhsil almış, üzvi kimya sahəsində ilk azərbaycanlı kimyaçı alim Mövsüm bəy Xanlarov (1857-1921) idi. O, Almaniyada doktorluq müdafiə etmiş və özünün "Tiouksus turşusunun rodanlı etilə təsiri" və "Butirolakton və a-etil-butilolakton" adlı iki əsərini orada çap etdirmişdi. M.Xanlarov sonralar Bakıya qayıdaraq Bakının neftayırma zavodlarının birində neftin kimyəvi emalı üzrə laboratoriyada fəaliyyətə başlayır.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Bakının neftayırma zavodlarında Xanlarovdan başqa, Rusiya və Avropada, ali təhsil almış bir sıra digər azərbaycanlı kimyaçıları S.P.Qəmbərov, İ.T.Əmirov, A.İ.Babayev və başqaları da çalışırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda rus və Avropa alimləri də fəaliyyət göstərmiş və elmi yaradıcılıqla məşğul olmuşlar. Məsələn, 1848-ci ildə F.A.Semyonovun layihəsi əsasında Bibiheybətdə dünyada buruq üsulu ilə ilk neft quyusu qazılmışdı. 30-40-cı illərdə təbiətşünas-səyyah K.Kox, botanik Aleksis Jordan, ölkəşünaslardan İ.Berezin, Süzanne, Avqust fon Haksthauzen Azərbaycanda olmuş, yerli bələdçilərin köməyi ilə öz tədqiqatları üçün zəngin və rəngarəng material toplamışlar. Q.V.Abix Şimali Azərbaycanın geoloji baxımdan öyrənilməsinin əsasını qoymuşdu. V.İ.Raqozin, K.İ.Lisenko və b. əsərləri Bakı neftinin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

XIX yüzillikdə Azərbaycanda mətbuat

Çar Rusiyası 1828-ci ildə Cənubi Qafqazda öz siyasətini təbliğ etmək üçün və yerli əhali ilə sıx əlaqə saxlamaq məqsədilə 1828-ci ildə Tiflisdə rus dilində ilk mətbu orqan olan "Tiflisskiye vedomosti" qəzetini nəşr etdirməyə başlayır. Bu mətbu orqanın səhifələrində Azərbaycanla əlaqəli materiallar da dərc olunurdu. "Tif-

lisskiy vedomosti"nin imperiyanın tərkibində olan Qafqazın üç xalqının, gürcü, erməni və Azərbaycan türklərinin dillərində əlavəsi nəşr olunurdu. Azərbaycan türkcəsində qəzetin adı "Tiflis xəbəri" adlanırdı və ilk əvvəllər fars dilində nəşr edilirdi. Lakin 1832-ci ilin yanvarından bu əlavə Azərbaycan türkcəsində nəşr edilməyə başlandı. Bu bərdə o vaxtlar Qafqazın baş hakimi olan baron Rozen 1831-ci ilin dekabr ayının 30-da maarif naziri Livenə yazırdı ki, məndən əvvəl burada fars dilində "Tiflisskiy vedomosti" qəzeti nəşr olunmuş, abunə azlığından qəzet bağlanmışdır. ...Fars dili nəinki bizə mənsub olan və tatarlar (Azərbaycan türkləri - red.) yaşayan Zaqafqaziya ölkəsində, hətta Azərbaycanın özündə də az yayılıbdir. Həmin nəşrdən gözlənilən fayda məni, onu bərpa etmək zərurətinə inandırır, lakin fars dilində yox... tatar dilində". Vərəqədə yerli əhaliyə hökumət müraciətləri, əmrləri, vergi qanunları, rəsmi xəbərlər, bəzi mədəniyyət xəbərləri, elanlar və s. verilirdi. Lakin elə həmin il (1832) bir neçə nömrə çıxdıqdan sonra vərəqin nəşri dayandırıldı. Yalnız 1841-ci ildə yenə eyni məqsədlə «Zakavkazski vestnik»ə əlavə şəklində yeni bir vərəqə nəşr edilməyə başladı. Bu vərəqə də təxminən dörd il yarım yaşaya bildi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan milli mətbuat tarixinin araşdırıcıları, "Tiflisskiy vedomosti" və "Zaqafqazski vestnik" in əlavələri olan bu vərəqə-qəzetləri milli mətbuatımızın əsası kimi qəbul etmir. Çünki onların haqlı iddalarına görə "Tiflis xəbəri", yaxud "Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri" müstəqil nəşrlər deyildi.

Azərbaycan milli mətbuatının yaranması tarixi 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin yaratdığı "Əkinçi" qəzeti ilə başlayır. Təbii ki bu hadisə, yəni anadilli mətbuatın meydana gəlməsi XIX əsrdə Şimali Azərbaycanın mədəni həyatında ön mühüm nailiyyətlərdən biri hesab edilməlidir. Min bir əziyyət bahasına başa gələn "Əkinçi" qəzeti Azərbaycan xalqının maariflənməsində, milli şüurun oyanmasında, ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. "Hər bir vilayətin qəzeti görək o vilayətin aynası olsun", "yaxşı-yamanlığı aşkar eləsin", "xalqın hər bir dərdi və xahişi o qəzetdə çap

olunsun ki, o qəzetə baxan xalqı aynada görə kimi görsün" kimi fikirlər qəzetin başlıca prinsipləri idi.

"Əkinçi" qəzetinin 1875-1877-ci illərdə cəmi 56 nömrəsi çapdan çıxmışdı (qəzet 1877-ci ilin sentyabrında Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən müharibə ilə bağlı olaraq, guya qəzetdə siyasi xarakterli məqalələr dərc edilməsi bəhanəsi ilə hökumətin qərarı ilə bağlanmışdı). H.B.Zərdabi geniş kütlələrin «Əkinçi»yə marağının oyanması üçün qəzetin pulsuz yayılması vasitəsinə də əl atmışdı. O, qəzetin ətrafında milli düşüncəli xeyli fəal gənclər toplaya bilmişdi. S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, Moskvada Petrovski Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil almış Əsgər ağa Gorani, Hacı Məmməd-sadiq, məhbus (Əli Mədəd) və başqaları qəzetlə fəal əməkdaşlıq edənlərin sırasında idi.

Əkinçi'nin nəşri dayandıqdan iki il sonra 1879-cu il yanvarın 16-da Tiflisdə Azərbaycan dilində başqa bir qəzet «Ziya» çıxmağa başladı. 1880-ci ildən etibarən isə qəzet «Ziyayi Qafqaziyyə» adı altında çıxmağa başladı. Onun nəşri 1884-cü il iyunun 1-dək davam etdi. 1880-ci ildə Tiflisdə Cəlal Ünsizadə tərəfindən «Kəşkül» qəzeti nəşr olunmağa başladı.

Çar hökuməti Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının nəşrinə hər vasitə ilə mane olurdu. Məhz buna görə də Ə. Ağaoğlunun, N.Nərimanovun, M.Şahtaxtının, S.M.Qənizadənin, M.T.Sidqinin, S.Mehmandarovun və başqalarının bu sahədəki cəhdləri uğur qazanmadı.

XIX əsrin 80 – 90-cı illərində Bakıda rus mətbuat orqanları da çıxırdı. Onların arasında 1881-ci ilin yanvarından çıxan "Kaspi" qəzeti öz həcminə, səviyyəsinə və əhəmiyyətinə görə fərqlənirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanda incəsənət və memarlıq

XIX əsrdə Azərbaycanda incəsənət və memarlıq sahəsində də yeniliklər və inkişaf nəzərə çarpmağa başladı. Getdikcə mütərəqqi mahiyyət kəsb edən Azərbaycan incəsənətində yeni-yeni istedadlı rəssamlar, bəzək ustaları, memarlar və musiqişünaslar yetişirdi.

Qarabağ, Şuşa, Şirvan, Quba xalçalarında milli koloritli naxışlar üstünlük təşkil etməyə başladı. Usta Əvəz Əli Azərbaycan incəsənətinin məşhur rəssamı kimi şöhrət qazandı. O, «Kəlilə və Dimnə» təmsilinə 100-dən çox rəsm çəkmişdir. Mirzə Qədim İrəvani (1825 - 1879) də həmin dövrün məşhur realist rəssamı kimi şöhrət qazanmışdı. Onun şüşə və dəri üzərində rəngli boya ilə çəkdiyi şəkillər indi də öz parlaqlığını itirməmişdir. XIX əsrin 50-ci illərində o, İrəvan xan sarayının güzgülü salonunda divar şəkillərinin çəkilməsində iştirak edərək 4 iri portret yaratmışdır. Onun portretlərində konkret adamların obrazları canlandırılırdı. Şuşalı usta Qənbər, Şamaxılı Əliqulu, Qurbanəli o dövrün tanınmış bəzək və naxış ustaları idi. Şəki xan sarayını yenidən usta Qənbər bərpa etmişdir. Mir Möhsüm Nəvvab Qarabaği (1833 - 1918), Xurşudbanu Natəvan (1830 - 1897) həmin dövrün görkəmli rəssamları idilər. Bu realist rəssamların yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini müşahidəçilik, ifadəçilik, konkretlik təşkil edirdi. Bu rəssamlar təbiəti, insanı, real əşyaları təsvir edirdilər. Mir Möhsüm Nəvvab Qarabağlının sulu boya ilə çəkdiyi «Teymurləngin portreti», «Çiçəklər», «Quşlar» kimi rəsm əsərləri onu realist rəssam kimi tanıtmışdır. Xurşudbanu Natəvanın şeirlərinin əlyazmalarından ibarət albomunda 80-ə yaxın rəsm qorunub saxlanmışdır. Onlardan «Bülbül və qızıl gül», «Şam və pərvanə» və b. şeirənin lirik şeirlərinə çəkilmiş illüstrasiyalardır. Onun «Şəhərin görünüşü» və «Dəniz peyzajı» mənzərə rəsmləri öz üslubuna görə qeyri-adi və orijinaldır.

XIX əsrin 50-60-cı illərində memarlıq sənəti də realist istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. İçərişəhər qalası ətrafında böyük bazarlar, karvansaralar, mehmanxanalar, ağ daşlardan əzəmətli binalar tikildi. Dəniz tərəfdə mədəni gəzinti və əyləncə üçün dənizkənarı park tikildi. Binaların fasadı bəzədilirdi. Yaşayış binalarının alt mərtəbələri mağaza, dükən, idarələr kimi istifadə edilirdi. Azərbaycanın şəhərlərində- Gəncə, Şuşa, Ordubad, Nuxa, Quba və s. şəhərlərdə, ətraf kəndlərdə aparılan tikinti və memarlıq işlərində realizm ilə xəlqilik birləşirdi. Bakıda iki və üç mərtəbəli binaların

fasadı milli koloritli naxışlarla bəzədilirdi. Kiçik şəhərlərdə tikilən binaların fasadlarına da sadə və mürəkkəb naxışlar vurulurdu.

XIX əsrin II yarısında Abşeronun kurort zonasına çevrilmiş Mərdəkən kəndində çoxlu villalar və yaylaq evləri tikildi. 90-cı illərdə Mərdəkəndə tikilmiş Bakı sənayeçisi Muxtarovun villası Bakı varlılarının şəhərkənarı bağ tikintilərinin başlanğıcını qoydu. 1897-1901-ci illərdə Abşeronda Nobelin və Əsədullayevin villaları da tikildi.

XIX əsrin II yarısında Bakının yeni kapitalist şəhəri hissəsinin formalaşmasında görkəmli Azərbaycan memarı Qasım bəy Hacıbababəyovun (1811-1877) böyük rolu olmuşdur. O, İçərişəhərdən kənardakı tikililərin əsas hissələrindən birini təşkil edən Parapet adlı mərkəzi meydanın tikintisini həyata keçirmişdir. O, 1863-cü ildə həmin meydanda böyük karvansara binası (indiki "Araz" kinoteatrının binası) layihələşdirmiş və tikdirmişdir. Layihənin qrafik işlərini isə onun köməkçisi, sonralar Bakının ən görkəmli memarı olan Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov görmüşdü. İsmayılov 30 il ərzində Bakıda binaların layihələşdirilməsi və tikintisi ilə məşğul olmuşdur.

XIX əsrin 90-cı illərində Bakıda inzibati-ictimai binaların tikilməsi üçün nəzərdə tutulan Nikolayev (indiki İstiqlaliyyət) küçəsinin layihəsi hazırlanır və 1898-ci ildə H.Z. Tağıyev memar İ.V. Qoşlavskinin layihəsi ilə həmin küçədə ilk binası - xüsusi müsəlman qız məktəbinin binasını (indiki AMEA Əlyazmalar İnstitutunun binası) tikirdi.

80-90-cı illərdə Bakıda bir sıra memarlıq nümunələri (inciləri) olan binalar - dövlət bankının, dəmiryol vağzalının, Deburun evi (indiki R. Mustafayev adına İncəsənət muzeyi) inşa edilmişdir.

Bu dövrdə musiqi sənətinin inkişafı da sürətləndi. Musiqi əsasən iki istiqamətdə - aşıq yaradıcılığı və xanəndə yaradıcılığı istiqamətində gedirdi. Bu dövrdə həmçinin musiqi nəzəriyyələrinə aid fikirlər də meydana gəlməyə başladı.

Aşıqlardan Abbasqulu, Nəcəfqulu, Molla Cümə, Ələsgər və b. Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarlarda böyük şöhrət qa-

zanmışdılar. Xanəndələrin ifası kiçik instrumental ansambl-sazəndələr dəstəsi tərəfindən müşayiət olunurdu. Bu ansambl tar, kamancha, dəf, bəzən də qoşa nağara daxil idi. Xanəndə ansamblı öncə şəhərlərdə, sonralar isə kəndlərdə də şöhrət tapmışdı. Xanəndələr toylarda, el şənliklərində, xüsusi evlərdəki çıxışları zamanı muğamları - vokal instrumental pyesləri ifa edirdilər. Sadıqcan (1846-1902), Xarrat Qulu (1823-1883), Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Keçəçi Məhəmməd, Cabbar Qaryağdıoğlu, Məcid Behbudov və b. təkcə Qafqazda deyil, həm də onun hüdudlarından uzaqlarda mahir çalğıçılar, yüksək səviyyəli xanəndələr kimi məşhur olmuşlar.

Xalq müğənniləri və çalğıçıları eyni zamanda musiqi alətlərini təkmilləşdirir, yenilərini yaradırdılar. Görkəmli tarzən Sadıqcan (Sadıq Əsəd oğlu) tarı təkmilləşdirərək, onu solo ifası üçün çox əlverişli olan musiqi alətinə çevirdi.

Bu dövrdə yaradılmış ilk musiqi məktəbləri ifaçıların yetişməsində və musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdılar. İlk musiqi məktəbləri Şuşada Xarrat Qulu, İbrahim və Kor Xəlifə tərəfindən təşkil olunmuşdu.

Bu dövrdə musiqi nəzəriyyəsi və tarixi üzrə əsərlərin yazılmasına da cəhdlər göstərilirdi. Həvəskar musiqiçi Əliverdiyev uzun illər boyu topladığı materiallar əsasında 1896-cı ildə "Rəsmli musiqi tarixi" adlı Azərbaycan musiqi tarixini yazdı. Şair, rəssam və musiqiçi Mirzə Mövsüm Nəvvab musiqi üzrə tədqiqatlarla da məşğul olurdu. Nəvvab "Musiqi sənəti" adlı kitab yazmış və kitabda muğamların yaranma və ifa etmə qanunlarını izah etmişdi.

XIX əsrdə Azərbaycanda teatr

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalq kukla teatrlarının tamaşaları geniş yayılmışdı. Bu tamaşalar arasında "Kilimarası" və "Maral oyunu" tamaşaları xüsusilə fərqlənirdi.

XIX əsrin 30-40-cü illərində Zaqafqaziyanın mərkəzi şəhərlərində rus və Qərbi Avropa yazıçılarının əsərlərinin tamaşaya qoyulması və Azərbaycan ədibləri tərəfindən teatr tamaşaları üçün

əsərlərin yazılması Azərbaycanda da teatr sənətinin inkişafı üçün zəmin yaradırdı. Hələ 1848-ci ildə Şuşada və 1850-ci ildə Lənkəranda ilk teatr tamaşaları təşkil edilmişdi. 1857-ci ildə Şamaxıda da teatr tamaşası təşkil olundu. M.F.Axundzadənin məşhur komediyalarının rus səhnəsində tamaşaya qoyulmasının Azərbaycan teatr sənəti üçün mühüm əhəmiyyəti oldu. 1852-ci ildə Tiflisdə rus teatri M.F.Axundzadənin "Xırs quldurbasan" pyesini tamaşaya qoymuşdur. Onun "Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni məşhur" komediyası isə Peterburqda ev tamaşalarından birində oynanılmışdı.

1873-cü il martın 10-da (23-də) Bakıda realni məktəbin səhnəsində M.F.Axundzadənin "Lənkəran xanının vəziri" pyesinin tamaşaya qoyulması Azərbaycan milli teatrinin əsasının qoyulması kimi tarixə düşmüşdür. Bu tamaşanın təşəbbüskarları realni məktəbin müəllimi H.Zərdabi və onun şagirdi N.Vəzirov olmuşlar. Rəllərdə məktəbin şagirdləri oynayırdılar. Tamaşa haqqında məlumat verən "Kaspi" qəzeti onun xeyriyyəçilik məqsədi daşdığını qeyd edirdi. Həmin il aprelin 17-də isə ikinci tamaşa - M.F.Axundzadənin "Hacı Qara" komediyası oynanıldı. Bunlar bütün müsəlman şərqində, türk dünyasında ilk teatr tamaşaları idi.

70-ci illərin tamaşaları teatr hərəkatının coğrafiyasını canlandırdı. Ətrafında yeni-yeni qüvvələrin cəmləşdiyi Bakı teatr həvəskarları qrupu 1883-cü ildə peşəkar qrupa çevrildi. Həmin ildə Azərbaycan xalqının böyük məsenatı H.Z.Tağıyev teatr binası tikdirdi (İndiki Musiqili Komediya Teatrının binası). Qısa müddətdə Bakıda bir çox istedadlı teatr xadimləri - Cahangir Zeynalov, Həbib bəy Mahmudov, Nəcəfqulu Vəliyev və b. yetişdi. Bakı qrupunun ilk tamaşaları sonralar bütün Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafına güclü təkan verdi. 1875-ci ildə Qubada, 1879-cu ildə Şəkiddə, 1882-ci ildə Şuşada, 1883-cü ildə Naxçıvanda, 1886-cı ildə İrəvanda, 1899-cu ildə Gəncədə və d. şəhərlərdə teatr qrupları yaranır və teatr tamaşaları təşkil olunurdu.

5. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti

XX əsrin əvvəllərində maarif. XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişaf etməsi, Bakının Rusiyanın ən inkişaf etmiş sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilməsi bütövlükdə mədəniyyətin, o cümlədən təhsilində inkişafına müsbət təsir göstərmişdi.

XX əsrin əvvəllərində təhsilin inkişafında həm məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsi, həm də yeni tipli məktəblərin yaranması ilə təhsilin keyfiyyətində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. 1915-ci il yanvarın 1-də Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında Xalq Təhsili Nazirliyinin sərəncamında 103 şəhər və 609 kənd ibtidai məktəbi var idi. Bu məktəblərdə 46530 şagird təhsil alırdı ki, onlardan 1427 nəfəri qız (28,3 faiz) və 15 776-sı (34 faizi) azərbaycanlı idi. 1900-cü il yanvarın 1-nə nisbətən bu quberniyalarda ibtidai məktəblərin sayı 557 (4,6 dəfə çox), şagirdlərin sayı 15805 (4,1 dəfə çox), qızların sayı 10944 (6 dəfə çox), 160 müsəlmanlar 13339 nəfər (6,4 dəfə çox) artmışdı.

Təhsil sahəsində dövrü xarakterizə edən mühüm cəhətlərdən biri köhnə tipli məktəblərin tədricən öz mövqelərini itirməsi və yerini yeni üsulla işləyən məktəblərə verməsi ilə bağlı idi.

Azərbaycanda 1912-ci il əsasnaməsinə əsasən köhnə şəhər məktəbləri əsasında yeni tipli ali ibtidai məktəblər adlanan təhsil ocaqları yaradıldı. Yeni məktəblər dördillik idi və 3-4 sinifli ibtidai məktəblərin sonrakı pilləsini təşkil edirdi. Proqrama təbiətşünaslıq, coğrafiya, fizika, riyaziyyat, həndəsə, ümumi tarix üzrə məlumatlar və s. fənlər daxil idi. Təhsil kursunu bitirənlər isə xarici dildən imtahan verib peşə-texniki məktəblərinə və ya müəllimlər seminarı-yasına daxil olmaq hüququna malik idilər. Eyni zamanda, rus-tatar məktəbləri, orta təhsil müəssisələri hesab edilən realni məktəbləri və gimnaziyaları şəbəkəsi genişləndirildi, onların proqramları xeyli təkmilləşdirildi.

Bu dövrdə təhsildə nəzərə çarpan yeniliklərdən biri də, qızlar üçün təhsil müəssisələrinin sayının artması ilə bağlı idi. Qadın

təhsilinə mənfi münasibətin olduğu, qatı müsəlman əcnəbləri ilə formalaşan bir cəmiyyətdə bunun həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə problematik olmasına baxmayaraq, artıq 1901-ci ildə Bakıda ilk rus-müsəlman qadın məktəbi yaranmış oldu. Məktəb böyük Azərbaycan xeyriyyəçisi H.Z. Tağıyevin vəsaiti hesabına açılmışdı. Rusiya imperatorunun arvadının şərəfinə "Aleksandriyskaya" adlanan bu qız məktəbində Qafqazın müxtəlif şəhərlərindən gələn uşaqlar təhsil və tərbiyə alırdılar. 1916-cı ilin başlanğıcında məktəbin 104 şagirdi var idi ki, onların 95 nəfəri azərbaycanlı, 6-sı dağ və 3-ü Kazan tatarı idi. Bu məktəbin açılışından sonra Azərbaycanın digər şəhərlərində də - 1901-ci ildə İrəvanda, 1902-ci ildə Gəncədə, 1907-ci ildə Nuxa və Ağdaşda bir, 1909-cu ildə isə Bakıda bu tip üç şəhər "rus - tatar" məktəbi açıldı. Bu məktəblərin açılması sayəsində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan təhsilinin Hənifə xanım Məlikova, Məryəm Sulkeviç, Gülbahar Ağrıyeva, Səbirə Əbdülrəhmanbəyova, Xədicə Ağayeva, Sara Vəzirova, Mədinə Vəkilova, Gövhər Tağıyeva, Gövhər Səfərzadə, Xədicə Məmmədzadə, Şəfiqə Şeyxzadə (Əfəndiyeva) və s. kimi görkəmli qadın nümayəndələri yetişdi.

Azərbaycan təhsilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də, bu dövrdə peşə və texniki təhsil sahəsindəki, müəyyən inkişafı ilə bağlı idi. Bakıda ilk orta texniki məktəbin açılması Bakı şəhər dumasının təşəbbüsü ilə olmuşdu (1902). 1903-cü ildə Bakının görkəmli mühəndislərinin cəlb edilməsi yolu ilə bu texniki məktəbin proqramları hazırlandı. 1905-ci ildə Bakı orta texniki məktəbinin mexaniki və texniki şöbələri yaradıldı. Ümumtəhsil kursu iki il hazırlıq siniflərində keçirilirdi. Sonrakı dörd sinifdə əsasən nəzəri fənlər öyrədilir və təcrübə məşğələləri keçirilirdi. Məktəb nəzdində aşağı sənətkarlıq məktəbi və təcrübə kursları da fəaliyyət göstərirdi. 1910-cu ildə mexaniki şöbə Rusiya Texniki Cəmiyyətinin Bakı bölməsinin təklifi ilə neft-sənaye və elektrotexnika şöbələrinə bölündü. Bakı orta texniki məktəbində çilingər, xarrat, mexaniki hissələr, dəmirçi-metaltökən və s. emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. 1910-cu ildə Rusiyada ilk dəfə Bakı orta texniki məktəbində döymə və minakarlıq emalatxanası yaradıldı. Bu emalatxana Azərbaycan xalqı-

nın tətbiqi xalq sənətinin zəngin ənənələrinə əsaslanırdı. 1913-cü ildə orada 15 tələbə təhsil alırdı. Qeyd edək ki, Bakı orta texniki məktəbi Qafqazda texniki mütəxəssislər hazırlayan yeganə təhsil müəssisi idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Zaqatala və Gəncədə də sənət məktəbləri yaradılmışdı. Onların hər ikisinin ipəkçiliyi və bağçılığı öyrənmək üçün kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri var idi. Çöl işlərindən azad olan vaxtlarda şagirdlər emalatxanalarda xarrathığı, araba, təkər düzəltməyi, dəmirçiliyi öyrənir, səbət toxuyur və bu qəbildən olan digər işlərlə də məşğul olurdular.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın təhsil sisteminin inkişafında və milli kadrların hazırlanmasında Azərbaycanın milli burjuaziyasının oynadığı rolu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Məhz, Ş.Əsədullayev, Bala bəy və Bəşir bəy Aşurbəyovlar, U.Dadaşov, M.Muxtarov, M.Nağıyev, H.Z.Tağıyev kimi milli burjuaziyanın nümayəndələrinin birbaşa və təmənnasız yardımı ilə Azərbaycanda yeni-yeni təhsil müəssisələri açılır və Azərbaycan vətəndaşları xaricə təhsil almağa göndərilirdilər. Sonralar Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynamış A.Axundov, R.Axundov, M.Vəkilov, H.Ağayev, Q.Qarabəyov, N.Nərimanov və bir çox başqaları kimi şəxslərin bu cür yardımların sayəsində təhsillərini başa vura bilmişlər. Tələbələrə, həmçinin "Nicat", "Səfa" cəmiyyətləri, Peterburq müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti və başqa təşkilatlar kömək edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elmi fikir

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan elmi fikri də inkişaf edirdi. Biologiya, kənd təsərrüfatı və tibbi biliklərin yayılmasında H.Zərdabi, Məmmədağa Əliyev, Abdulkəlim və Bəhrəm Axundovlar fəal iştirak edirdilər. N.Nərimanov tibb sahəsində elmi-kütləvi əsərlər nəşr etdirmişdir. Dəmir yol və gəmi tərsanələrinin tikintisi sahəsində ixtiraçı alimlər Xudadat bəy Məlikaslanov və Fətəli bəy Sulta-

nov bir sıra maraqlı layihələr hazırlamış, elmi məqalələr dərc etdirmişdilər. 1905-ci ildə Mustafa bəy Əlibəyovun Bakı neftinə həsr olunmuş Azərbaycan dilində ilk elmi kitabı nəşr edilmişdir.

Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş M.Y.Cəfərov 1912-ci ildə alimlik elmi dərəcəsi almışdı. Hələ XIX əsrin sonlarından elmi ictimaiyyət arasında tanınmış Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə təkcə Rusiyada deyil Yaxın və Orta Şərqdə və Qərbi Avropada da tanınırdılar. Ə.Ağayev görkəmli publisist və islamşünas alim idi. O, İbn Rüşd, Təbəri, Dante, Lüter, Konfutsi, Höte, Tolstoy, Spenser, eləcə də digər alim və mütəfəkkirlərin zəngin irsindən bəhrələnərək, islamşünaslıq elminin siyasi, ideoloji, iqtisadi, hüquqi-fəlsəfi cəhətlərinə toxunaraq, mənəvi və ictimai mahiyyətini açıq və təsdiq edirdi ki, İslam hər hansı bir millətin inkişafına tamamilə uyğun gəlir.

Öz dövrünün çox tanınmış mütəfəkkirlərindən biri olan Ə.Hüseynzadə Peterburq Universitetinin fizika-təbiət fakültəsində oxumuş, Şərq fakültəsində mühazirələrə qulaq asmışdı. Daha sonra o, İstanbul Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş, onun professoru olmuşdu. Ərəb, fars, ingilis və alman dillərini bilirdi. Ə.Hüseynzadə dünya ədəbiyyatının, fəlsəfəsinin, dinlərinin (Homer, Dante, Vergili, Xəyyam, Sədi, Füzuli, Şekspir, Höte, Şiller, Bayron, Budda, Kant, Şopenhauer, Hartman, Fihte, Spenser, Tolstoy) bilicisi olmuşdur. Onun elmi yaradıcılığında sosiologiya və tarix, fizika və təbiətşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və fəlsəfə, psixologiya və dilçilik, etnoqrafiya və arxeologiya məsələləri öz əksini tapmışdır. O, İsmayıl bəy Qasıralı ilə birlikdə elmdə "türkçülük" ideologiyasının banisi hesab edilir.

XX əsrin əvvəlinin tarixşünaslığı Rəşid bəy İsmayılovun "Qafqazın qısa tarixi" (Tiflis, 1904), Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncənin 1905-1913-cü illərdə nəşr olunmuş dördcildlik "Zübdət ül-təvarix" ("Tarixlərin qaymağı"), Mirzə Rəhim Fənanın "Qarabağın yeni tarixi" (1912-ci ildə yazılmışdı) əsərlərlə zənginləşdi.

N.Nərimanovun da əsərlərində tarixi mövzulara müəyyən dərəcədə yer verilmişdir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan elmi fikrinin görkəmli nümayəndələri sırasında M.Şahaxtinski fərqlənirdi. Tarixçi, şərqşünas, etnoqraf olan M.Ə.Şahaxtinski Sorbonna Universitetinin fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirmiş, ərəb, fars, rus, fransız, alman dillərini kamil öyrənmişdi. Onun ilk elmi əsərlərini xarici alimlər rəğbətlə qarşılamaş və yüksək qiymətləndirmişdilər. 1898-ci ildən başlayaraq beş il ərzində dünya elminin aparıcı mərkəzlərindən biri olan, Parisdə Şərq dilləri problemi üzərində çalışan M.Ə.Şahaxtinskiyə əsərləri Fransanın elmi ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. O, Şərq dillərini tədris etmək üçün Sorbonna Universitetinə dəvət olunmuşdu.

İbrahim ağa Vəkilov görkəmli alim, hərbi-topoqrafiya elmi üzrə dəyərli mütəxəssis idi. Peterburq hərbi-topoqrafiya məktəbində çalışan Məmməd Qasım Əliyev Şimali Mancuriyanın və Finlandiyanın topoqrafik coğrafiyasını tədqiq etməyə dəvət olunmuşdu. 1910-cu ildə Qafur Rəşad Mirzəzadənin Qafqazın coğrafiyasına dair kitabı nəşr olunmuşdu. 1914-1915-ci illərdə Yusif Əliyevin və Fərhad Ağazadənin Avropa ölkələrinə həsr olunmuş coğrafiya əsərləri çap edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyat tarixi elmi də təşəkkül tapır. Onun görkəmli nümayəndələri F. Kəçərli, M. Hadi, Abdulla Sur, C. Hacıbəyli, N. Nərimanov, Seyid Hüseyn, C.Məmmədquluzadə, M. F. Sidqi, H. Zərdəbi, Ə. Haqverdiyev, N. Vəzirov və A. Şaiq olmuşlar XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyat tarixi elminin təşəkkülü ilə əlamətdardır. Onun əsasını F.Kəçərli qoymuşdu. 1903-cü ildə Tiflisdə bu barədə ilk kitabını rus dilində buraxdıran görkəmli ədəbiyyatşünas 1908-ci ildə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlı üçcildlik əsəri üzərində işi başa çatdırdı. F.Kəçərli doğma ədəbiyyatın təbliğinə böyük əhəmiyyət verir, hesab edirdi ki, hər bir xalqın ədəbiyyatı ilə tanış olub, onun həyatı, inkişaf səviyyəsi, yetkinlik dərəcəsi, mədəni qüdrəti və zənginliyi barədə fikir yürütmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixi ilə Abdulla Sur da məşğul olmuş, tədqiqatını 1908-ci ildə yekunlaşdıraraq üçcildlik "Türk ədə-

biyyat tarixi" əsərini nəşr etdirmişdi. Bu istiqamətdə M.M.Nəvvab da xeyli iş görmüşdü. Onun XIX əsr Qarabağ şairlərinə həsr olunmuş təzkirəsi böyük maraq doğurur. Bu təzkirəyə yüzdən artıq şairin tərcümeyi-halı və onların ən yaxşı əsərlərindən parçalar daxil edilmişdi.

Ədəbiyyat tarixinin tədqiqi Ceyhun Hacıbəyovun yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tuturdu. O, ilk dəfə Azərbaycanın qadın şairlərinin irsini toplayıb öyrənmiş, onları rus dilinə tərcümə etmiş və 1911-ci ildə "Kaspi" qəzetində "Azərbaycan gülləri" adlı məqaləsilə birlikdə dərc etdirmiş, sonralar isə fransız dilində Parisdə ayrıca kitab kimi buraxdırmışdı. C.Hacıbəyov Azərbaycan klassikləri haqqında yazmış, ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə məşğul olmuş, dünyəvi ədəbiyyat məsələlərinə toxunmuş, ədəbiyyatın ictimai vəzifələrini, onun mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətini vurğulamışdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Xüsusilə də 1905-1907-ci illər inqilabının təsiri nəticəsində çarizmin mətbuat üçün etdiyi güzəştlər Azərbaycandilli mətbu orqanların geniş miqyasda artmasına şərait yaratdı. Xatırladaq ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində bir dənə də olsun mətbuat orqanı olmamasına baxmayaraq, qonşu erməni və gürcü xalqlarının dilində 13 mətbuat orqanı çap olunurdu (Bu həm də çar Rusiyasının müsəlman Azərbaycana ögey münasibətin bir göstəricisi idi). Qafqazda Azərbaycan dilində yeganə qəzet - "Şərqi-Rus" ancaq 1903-cü ildə Tiflisdə çıxmağa başlamışdı. Məhz 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə Azərbaycandilli mətbu orqanların geniş şəbəkəsi yaranır (həmin illərdə təkcə Bakıda Azərbaycan dilində 11 yeni mətbuat orqanı nəşr olunurdu). Azərbaycanda ən müxtəlif ədəbi və siyasi istiqamətləri təmsil edən bu orqanların yaranması ictimai-siyasi fikrin inkişafına mühüm təsir göstərən faktorlardan biri idi. Jurnalistikanın Azərbaycanda ictimai fikir tribunasına çevrilməsini də məhz bu tarixi mərhələnin məhsulu

hesab etmək olar. Ə.Hüseynzadə azad mətbuatı, azad sözlü "pəriyə-hürriyyət" (azadlıq mələyi) adlandırır və onu özünün "Kuhi-Qaf və Simurq quşu" məqaləsində Qaf dağlarına zəncirlə bağlanmış məşhur Prometeyə bənzədirdi.

20-ci əsrin əvvəllərində Tiflisdə "Şərqi-Rus" və "Molla Nəsrəddin", Bakıda "Həyat", "Füyuzat", "İrsad", "Şəlalə", "Sədəi-Həqq", "Açıq söz", "Zənbur", "Rəhbər", "Bəhlul", "Dəbistan", "Məktəb", Təbrizdə "Azərbaycan", İrəvanda "Leylək" və s. kimi Azərbaycan dilində mətbuat orqanları öz fəaliyyətlərini sürdürürdülər.

Bu nəşrlər içərisində öz ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə fərqlənən Zeynalabdin Tağıyevin imtiyaz sahibliyi ilə 1905-ci il iyunun 7-dən 1906-cı ilin sentyabrın 3-dək çıxan "Həyat" qəzeti mühüm bir yer tutur. "Həyat" qəzeti dövrünün Ə. Topçubaşov, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, N. Nərimanov, H. Zərdabi, Sabir, C. Məmmədquluzadə, A. Səhhat, M. Hadi, F. Kəçərli kimi tanınmış ziyalıları öz ətrafına toplaya bilmişdi. Qəzet "türk birliyi" ideyasının formalaşmasında və bu ideyaya müxtəlif yönərdən yanaşan Azərbaycan ziyalılarının milli düşüncə istiqamətlərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli işlər görmüşdü. "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?", "Yazımız, dilimiz", "İkinci il" və s. məqalələri ilə özünün maarifçi-ittihadçı görüşlərini təbliğ edən Əli bəy Hüseynzadə sonralar azərbaycançılıq ideologiyasının əsaslarını müəyyən edən "türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq" şüarını da ilk dəfə, məhz "Həyat" qəzetində elan etmişdi.

Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan nəşrlərdən biri də, yenə də H. Z. Tağıyevin maddi köməyi ilə 1906-cı il noyabrın 1-dən işıq üzü görən "Füyuzat" jurnalıdır ("Füyuzat" kəlməsi mənşəcə ərəb sözü olub, mənası həyat gerçəkliklərini duymaq, dərk etmək, onlardan həzz almaq, feyziyab olmaq deməkdir). Əli bəy Hüseynzadənin baş redaktorluğu ilə bir il ərzində 32 sayı işıq üzü görən jurnal Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səid Səlimasi, Abdulla Şaiq, Əhsinməd Kamal, Əhməd Raiq və s. kimi ziyalılarımızın yaradıcılığının püxtələşməsində böyük rol oynadı.

Bu dövrdə C. Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə Tiflisdə nəşrə başlayan "Molla Nəsrəddin" jurnalı da Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Jurnalın ilk sayının üz səhifəsində möhkəm yuxuya getmiş bir dəstə müsəlmanın Şərqi müdrik ağsaqqalı Molla Nəsrəddin tərəfindən oyadılmaq istəməsi (məşhur nəqqaş Oskar Şmerlinqin çəkdiyi "Müsəlman dünyasının oyanışı" karikaturası) şəklinin verilməsi nəşrin gələcək niyyətindən xəbər verirdi.

"Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!" xitabı ilə nəşrə başlayan jurnalın səhifələrində imperialist dövlətlərin milli-müstəmləkə zülmü, çar mütləqiyyəti, Şərqdə - ilk növbədə İran və Türkiyədə istibdad quruluşu, orta əsr feodal qalıqları, xalq kütlələrini ağılasığmaz dərəcədə istismar edən burjua-mülkədar ağalığı, gerilik, cəhalət, ətalət, dini fanatizm, din xadimlərinin riyakarlığı çox cəsarətlə ifşa olunurdu.

Üzeyir Hacıbəyli jurnalın tarixi əhəmiyyətini dəyərləndirərək yazırdı: "Bir-iki nəfər məmmədquluzadələrin, nemanzadələrin ölümü ilə elə bilərsiniz ki, "Molla Nəsrəddin"i öldürəcəksiniz? Hər gah xalqımızın bu mücahid fədakarlarının qətlinə əl qalxıza bilən bir dəli və bir əclaf tapılsa da, bunu bilməlisiniz ki, onların xudanəkərdə ölməkləri ilə yaratdıqları fədakarlıq, ali fikirlər ölməz. Bunu biləsiniz ki, "Molla Nəsrəddin"i öldürmək mümkün olsa da, molla nəsrəddinçiliyi öldürmək olmaz".

"Molla Nəsrəddin"in təsiri ilə Azərbaycanda digər "Arı", "Tuti", "Zənbur", "Bəhlul", "Məzəli", "Babayi-Əmir" və "Ləklək" kimi satirik jurnalları nəşrə başladı. Bu jurnalların səhifələrində cəhalətə, نادانlığa qarşı mübarizəyə səsləyən məqalələr dərc olunur, eləcə də maarif məqalələrindəki çatışmazlıq və nöqsanlar tənqid olunurdu.

Bu dövrdə millətçilik və türkçülük ideyaları əsasən "Açıq söz", "İqbal", "Yeni İqbal" kimi qəzetlərin və "Dirilik", "Qurtuluş" kimi jurnalların səhifələrində yayımlanırdı. Müsavat partiyasının mətbu orqanı olan "Açıq söz" qəzeti partiya ideyalarının yayılmasında da böyük rol oynamışdı.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda partiya mətbuat orqanlarının çıxması ilə də əlamətdar olmuşdur. "Hümmət"in ardınca "Təkamül", "Dəvət-Qoç", "Yoldaş", "Bakı həyatı", "Təzə həyat", "Tərəqqi", "İttifaq", "Həqiqət", "İqbal" və b. partiya qəzetləri nəşr edilirdi. "Müsavat" partiyasının orqanı "Açıq söz" (1905 – 1918-ci illər) qəzetinin mətbuat tariximizdə xüsusi yeri olmuşdur.

Azərbaycan publisistləri və yazıçıları rus dilində çıxan mətbuat orqanlarında da fəal iştirak edirdilər. Bu onların öz maarifçi dünyagörüşlərini, demokratik ideyalarını təbliğ etmək, dünya ictimaiyyətini milli ədəbiyyatımızla tanış etmək üçün ələ düşmüş bütün imkanlardan istifadə etmək arzusundan irəli gəlirdi. Bu səpkidə Qafqazda həmcə ən böyük, ən kütləvi və ən təsirli mətbuat orqanı olan, həftədə yeddi dəfə, yəni istirahət günü olmadan, rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Görkəmli milyonər və mesenat H. Z. Tağıyevin maliyyə vəsaiti ilə nəşr olunan "Kaspi" qəzetində Ə. Ağayev, H. Zərdabi, M. A. Şaxtaxtinski, M. Ə. Topçubaşov və M. Ə. Rəsulzadə fəal çıxış edirdilər. Ə. Ağayev 1898 – 1905-ci illərdə "Kaspi" qəzetində dərc olunan beynəlxalq icmalların və tənqidi-bibliografik materialların çoxunun müəllifi idi. M. Ə. Topçubaşovun böyük publisist istedadı da özünü bu qəzetdə göstərmişdi. O, 1917-ci ildə Ə. Ağayev, M. Ə. Rəsulzadə ilə bərabər "Kaspi" qəzetinin üç baş redaktorundan biri idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarlığı və incəsənəti

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan memarlığı və incəsənətinin da inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı, Bakının neft və sənaye mərkəzi kimi formalaşması şəhərsalma və memarlığın inkişafına ciddi təsir göstərdi. Həmin dövrdə Bakıda Avropa memarlıq ənənələri əsasında bir çox yaraşlıq binalar ucaldıldı.

Memarlıq. Bu dövr memarlığını xarakterizə edən cəhətlərdən biri, sözsüz, Avropa memarlıq ənənələri ilə milli memarlıq ənənə-

lərini birləşdirən yeni Azərbaycan memarlığının formalaşması ilə bağlı idi. Bunu özündə əks etdirən ən gözəl memarlıq nümunələrindən biri Bakıda ucaldılan "İsmailiyyə" binası (memarı İ. K. Ploşko) idi. Xatırladaq ki, bu binanı Bakı milyonçusu Ağa Musa Nağıyev öz oğlu Ağa İsmayılın xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə 400000 qızıl pula tikdirmişdir. Şəhərin ən görkəmli yerlərindən birində İstiqlaliyyət küçəsində tikilən ".bu binanın bədii obrazında Venetsiya qotik üslubu və milli memarlığımızı təmsil edən oxvari təqlar harmonik surətdə birləşir". Onun bədii tərtibatında böyük ustalılıqla rəngarəng kaşı, müxtəlif məsələlərdə işlənmiş süjetli və ornamental qabartmalardan da istifadə olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda bir çox istedadlı memarlar fəaliyyət göstərmişlər. Bunlardan 1902-ci ildə Peterburq Mülki Mühəndislər İnstitutunu bitirmiş ilk azərbaycanlı mühəndis-memar Zivər bəy Əhməd bəyovu, İ. Q. Hacınskini, N. Q. Babayevi, K. A. Borisovu və b. göstərmək olar. Bu gün də Bakının küçələrini bəzəyən H. Z. Tağıyev (indiki AMEA-nın Tarix Muzeyinin binası, memarı İ. V. Qoslovski) və M. Muxtarova məxsus saraylar (indiki Səadət Sarayı, memarı İ. K. Ploşko), Şəhər Dumasının (indiki Bakı İcra Hakimiyyətinin binası, memarı İ. V. Qoslavski), ictimai məclisin, Opera və Balet Teatrının (memarı İ. V. Qoslavski), Mayılov teatrının (memarı M. Q. Bayev) gözəl tərtibatlı binaları, Tağıyevin qız məktəbi (indiki Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutu, memarı İ. V. Qoslovski) və s. kimi onlarla binalar məhz həmin dövrün məhsuludur.

Bu dövr həm də möhtəşəm dini tikililərlə də zəngindir. "Təzə pir" və Əjdər bəy Aşurbəyovun məscidləri Əhməd bəyov Zivər bəy Gəray oğlu tərəfindən tikilmişdir. Onun layihələri ilə Göyçayda (1906), Şamaxıda (1909) məscidlər tikilmişdi. Onun Ploşko ilə birlikdə Şamaxıda tikdiyi (1909-1918) "Cümə məscidi" gözəl memarlıq abidəsi idi.

İncəsənət. XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında yeni professional növ və janrların təşəkkülə prosesi genişləniir, satirik qrafika və dəzgah rəngkarlığı nümunələri yaranır. Bu sahədə irəli atılan ilk addımlar satirik qrafikanın

ustası Əzim Əzimzadənin, lirik rəssam Bəhrüz Kəngərlinin, maraqlı mənzərə, portret və məişət lövhələri yaratmış Əli bəy Hüseynzadənin və Abbas Hüseyninin adları ilə bağlıdır

Qeyd edək ki, Azərbaycanda satira qrafikası kimi yeni janrın meydana çıxması və inkişafı birbaşa "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə bağlı idi. Məhz bu jurnalın səhifələrində bu janrın ən gözəl nümunələri yarandı. Həmin dövrdə bu janrın ən parlaq nümayəndəsi Əzim Əzimzadə idi. Ə.Əzimzadə rəssam kimi bir sıra Azərbaycan dilli qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq edirdi. O, M.Ə.Sabirin "Hophopnamə"sinə (1914) və A.Divanbəyovun "Can yağı" romanına (1913) illüstrasiyalar çəkmişdi. Nədanlığa və cəhəltə düşmənlər kəsilən rəssamın əsərlərinin əsas mövzusunun sosial ziddiyyətlər, vaxtı ötmüş arxaik adət və ənənələr, xalqın məişəti və s. təşkil edirdi. Onun personajları cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin insanları – xırda küçə alverçiləri, neft milyonçuları, məmurlar, firdağçı din xadimləri və s. idi. Rəssam "Müsəlmanların müqəddəs yerlərə ziyarəti", "Köhnə Bakı tipləri" (100 tip), "Varlı evində toy", "Zorla ərə verirlər", "Su üstündə dava" və s. kimi silsilə əsərlərində nədanlıq, cəhəltə, köhnə adətlərin tənqidi, məişət zorakılığı, qadın hüquqsuzluğu və s. kimi hallar öz əksini tapmışdır.

Bu dövr Azərbaycanın məşhur rəssamlarından biri də Bəhrüz Kəngərli idi. İlk azərbaycanlı peşəkar rəssam olan (Tiflis rəssamlıq məktəbini bitirmişdi) Bəhrüz Kəngərlinin yaradıcılığı çoxcəhətli idi. O, yağlı və sulu boyalarla şəkillər çəkir, teatr tamaşalarının bədii tərtibatını verirdi. Onun çoxsaylı əsərləri arasında aparıcı yeri mənzərələr tuturdu. Kəngərli teatr-dekorasiya sənəti sahəsinin də birincilərindən idi.

XX əsrin başlanğıcında milli teatr sənəti də özünün yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Daimi teatr truppaları yaradılır. Belə truppalardan biri "Müsəlman dram artistlərinin cəmiyyəti" adlanırdı. Truppanın başçısı və rejissoru Ə.Haqqverdiyev idi. Onun işində N.Vəzirov və N.Nərimanov da iştirak edirdilər. 1906-cı ildə "Təkamül" qəzeti nəzdində həvəskarların "Həmiyyət" qrupu və

L.Əbilovun Bakı müsəlman dram dərnəyi yaradılmışdı. Rejissoru H.Ərəblinski olan "Balaxanı dram dərnəyi" də bu dövrdə yaranmışdı.

Milli teatr sənətinin inkişafında maarif cəmiyyətləri "Nicat" və "Səfa"nın mühüm rolu olmuşdur. "Nicat" cəmiyyətinin nəzdindəki teatr bölməsinə aktyor Mehdi bəy Hacınski, "Səfa" cəmiyyətinin nəzdindəki teatr qrupuna aktyor Cahangir Zeynalov başçılıq edirdi.

XX əsrin əvvəllərində ilk peşəkar aktyor birlikləri yaranmağa başladı. 1916-cı ildə yaradılmış "Müsəlman dram cəmiyyəti" Mirzəğa Əliyev, Hüseyn Ərəblinski, Cahangir Zeynalov, Mir Mahmud Kazımovski, Mehdi bəy Hacınski, Muxtar Məlikov, Sidqi Ruhulla, Abbas Mirzə Şərifzadə və b. istedadlı aktyorların peşəkarlığının yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Teatr tarixində milli səhnəmizin ilk peşəkar aktyoru H. Ərəblinskinin xüsusi yeri var. Qərbi Avropa klassikləri Molyer, Şiller, Heyne və Volterin qəhrəmanları ilə Azərbaycan tamaşaçısını ilk dəfə H.Ərəblinski tanış etmişdir. O, həm də istedadlı rejissor və teatr təşkilatçısı idi. H. Ərəblinski 1916-cı ildə nümayiş etdirilmiş "Neft və milyonlar səltənətində" adlı ilk Azərbaycan filminin yaradılmasında fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan mədəniyyət xadimləri teatra xalqın maarifləndirilməsində qüdrətli vasitə kimi baxırdılar. Azərbaycanın Şuşa, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəran, Quba və b. şəhərlərində teatr həyatı canlanmış, yaradıcı kollektivlərin səhnəyə qoyduqları pyeslərin sayı xeyli artmışdı. 1904-cü ildə Şekspirin "Otello"su ilk dəfə Şuşada səhnəyə qoyulmuşdu.

XX əsrin əvvəli Azərbaycanda musiqi sənətinin inkişafında da xüsusi mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə Qazax, Gəncə, Tovuz, Şəmkir, Borçalı və Göycə bölgələrində aşıq musiqisi geniş yayılmışdı. Göycədə Azərbaycan aşıqlarının bütöv bir nəslə yetişmişdi. Aşıq yaradıcılığının inkişafında məşhur el sənətkarları Əsəd Abbasqulu, Hüseyn Bozalqanlı, Qurban, Miskin Əli, Nəcəfqulu, Şair Vəli, Xəyyat Mirzə və başqalarının böyük rolu olmuşdu.

Azərbaycan xalq musiqisinin yaradıcı şəkildə inkişaf etdirilməsində və təbliğində xanəndələrin rolunu da qeyd etməmək olmaz. Xanəndələrin arasında Cabbar Qaryağdıoğlu, İslam Abdullayev, Keçəçi Məhəmməd, Məcid Behbudov, Məşədi Cəmil Əmirov, Seyid Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Xan Şuşinski, bəklili Seyid Mirbəbəyev, şəkili Ələsgər Abdullayev, şamaxılı Mirzə Məhəmmədhəsən və b. çox məşhur idilər. Xalq musiqisi xəzinəsinə H.Q.Sarabskinin və Qurban Pirimovun öz töhfələri olmuşdur. İranda və Qafqazda məşhur olan xanəndələrdən biri də Cənubi Azərbaycan torpağının yetişdirməsi Əbülhəsən xan Azər olmuşdur.

Xanəndə sənəti yeni keyfiyyət qazanmağa, toy şənlikləri tədbirlərindən kənara çıxaraq teatr və konsert salonlarına yol tapdı. Xalq musiqisini ilk dəfə səhnəyə çıxaran Ə.Haqqverdiyev olmuşdur. O, 1897-ci ildə Şuşada yerli həvəskarların iştirakı ilə Füzulinin "Leyli və Məcnun", 1902-ci ildə isə Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemalarını səhnələşdirmişdir. Hər iki tamaşada baş rolda Cabbar Qaryağdıoğlu çıxış etmişdi. "Şərq konserti" adlı yeni konsert növü ilk dəfə 1901-ci ildə Şuşada, daha sonra isə 1902-ci ildə Bakıda təşkil olundu. Ə.Haqqverdiyevin hazırladığı hər iki konsertdə C.Qaryağdıoğlu başda olmaqla muğam üçlüyü muğam və xalq mahnıları, rəqsləri, aşıq melodiyları ifa etmiş, səhnələşdirilmiş musiqi əsərləri göstərmişlər.

XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan operasının yaranması ilə də mədəniyyət tariximizdə xüsusi mərhələni təşkil edir. Milli operamızın meydana çıxması bütün müsəlman Şərqində və türk dünyasında çox böyük tarixi mədəni hadisə olmuşdur. Onun yaradıcısı dünyanın ən böyük bəstəkarlarından biri olan dahi Ü.Hacıbəyli Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması əsasında muğam operası yaratmağa müvəffəq olmuşdur. "Leyli və Məcnun" operasının ilk tamaşası 1908-ci il yanvarın 2-də göstərilmişdi. Operanın tamaşasında orkestrə Ə.Haqqverdiyev dirijorluq etmişdir, tarda isə Q.Pirimov və Ş.Salyanski müşayiət etmişlər. Məcnun rolunun ilk ifaçısı Hüseynqulu Sarabski olmuşdur. "Leyli və Məcnun"dan sonra Ü.Hacıbəyli 1909 – 1916-cı illərdə beş opera və üç musiqili komediya

yaratmışdır. Onların içərisində "Əsli və Kərəm" operası, "O olmasın bu olsun" və "Arşın mal alan" operettalarının tamaşaları da uğurlu olmuşdur. Bu tamaşalara H.Ərəblinski rejissorluq etmişdir.

Zülfüqar Hacıbəyli (Ü.Hacıbəylinin qardaşı) 1917-ci ilə qədər bir neçə opera və operetta yaratmışdır. Üzeyir bəyin bacanağı M.Maqomayevin (baba) 1916-cı ildə tamaşaya qoyulmuş "Şah İsmayıl" operası isə Azərbaycan opera sənətinin qızıl fonduna düşmüşdür.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin aparıcı istiqamətlərindən biri də ədəbiyyat idi. Öz bədii keyfiyyətinə görə dünya ədəbiyyatını zənginləşdirə biləcək dəyərli əsrlər yazan bu dövr Azərbaycan ədibləri, eyni zamanda Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin formalaşmasında, cəmiyyətdə mütərəqqi ideyaların yayılmasında, xalqın özünü dərk etməsi və milli məni tanıması prosesində də mühüm rol oynamışdılar. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında C.Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, N. Nərimanov, Ə. Haqqverdiyev, Ə. Qəmküsar, Ə. Nəzmi, C. Cabbarlı, S.M.Qənzadə, Y. V. Çəmənzəminli, C. Hacıbəyli, Seyid Hüseyn, Ə. Hüseynzadə, M. Hadi, Hüseyn Cavid, Abbas Səhət, Abdulla Şaiq, Abdulla bəy Divanbəyov və Əhməd Cavadın əsərlərinin müstəsna rolu olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə mədəni quruculuq

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti simasında Azərbaycan xalqı müstəqillik əldə edərək milli-demokratik dövlət quruculuğu sahəsində bir sıra önəmli addımlar atdı. 23 ay yaşamasına baxmayaraq AXC xalqımızın əsrlərdən bəri yığılıb qalmış bir sıra problemlərinin, o cümlədən mədəniyyət sahəsində olan problemlərin həlli istiqamətində ciddi işlər gördü.

AXC hökumətinin mədəni sahədə atdığı ilk addımlardan biri dil sahəsində oldu. Milli hökumətin fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri olan, dil sahəsində milliləşdirmə siyasətinin əsas ma-

hiyyətini Azərbaycan dilinin itirilmiş mövqələrinin bərpası və in-
diyə kimi hakim olmuş rus dilinin tədrisən cəmiyyətin əsas sahələ-
rindən sıxışdırılıb çıxarılması təşkil edirdi. 1918-ci il iyunun 27-də
milli hökumətin qərarı ilə yeni və ən yeni dövrdə ilk dəfə olaraq
Azərbaycan (türk) dilinə dövlət dili statusu verildi və dövlət orqan-
larında kargüzarlığın bu dildə aparılmasına başlandı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin mədəni quruculuq sahəsindəki
fəaliyyətində təhsilə qayğı önəmli yer tuturdu. Bu sahədə ilk qə-
rarlardan biri Xalq Maarif Nazirliyinin yaradılması ilə bağlı qərar idi.
Qısa müddət ərzində məktəblər milliləşdirildi (1918-ci il 22
sentyabr sərəncamına görə) və bütün məktəblərdə tədris Azərbaycan
dilində keçirilməyə başladı. Digər millətlərdən olan uşaqlar üçün
rus dilində məktəblər açılması nəzərdə tutulmuşdu. Müəllim çatış-
mazlığını aradan qaldırmaq üçün respublikanın bölgələrində, Gən-
cədə, Şəkidə, Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil olu-
naraq, qəbullar keçirildi (1918). Eyni zamanda elə həmin ildə Göy-
çayda, Ağdamda, Nuxanın Qutqaşen kəndində ali ibtidai məktəb-
lərin açılması haqqında qərarlar qəbul edildi. Bundan əlavə Xalq
Maarif Nazirliyi Gürcüstanda yerləşən Qori müəllimlər seminari-
yasının Azərbaycan şöbəsinin müstəqil bir seminariya kimi Qazaxa
köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Savadsızlığın aradan qal-
dırılması üçün bölgələrdə yeni məktəblər açıldı. Üllim çatışmazlığını
aradan qaldırmaq üçün nazirlik hətta Türkiyədən də 50 müəllim
dəvət etmişdi. 1919-cu il oktyabrın əvvəllərində həmin müəllimlər
Azərbaycana gəlib müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdılar. 1919-cu
il sentyabrın 18-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin
qərarı ilə xalq məktəbləri üçün Türkiyədən dərs kitabları almaq
məqsədilə Xalq Maarifi Nazirliyinə bir milyon manat vəsait ay-
rılmışdı.

Cümhuriyyət Hökumətinin təhsil sahəsində bu qısa müddət
ərzində atdığı addımlar öz nəticəsini verirdi: 1919-cu ilin əvvəl-
lərində Azərbaycanda dövlət hesabına 23 orta ixtisas təhsili məktəbi
və 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Təkcə 1919-cu ildə
paytaxtda və bölgələrdə 700 məktəb açıldı, şagirdlərin sayı 48 780

nəfərə çatdı. Müəllimlər seminariyaları istisna olmaqla, 1919-20-ci
tədris ilində Azərbaycanın orta məktəblərində 9611 şagird təhsil
alırdı ki, onların da 3115 nəfəri azərbaycanlı idi.

Kadr hazırlığı və yeni məktəblərin açılması qədər də vacib
milli dildə olan dərs vəsaitlərinin hazırlanması idi. Dərsliklərin yox-
luğu və qıtlığı bu sahədə ciddi problemlərin olmasından xəbər ve-
rirdi. Xalq Maarif Nazirliyi dərsliklərin keyfiyyətli hazırlanması
üçün ö dövrün nüfuzlu maarif və ədəbiyyatçılardan ibarət xüsusi
bir komissiya da yaratmışdı. Təkcə 1919-cu ildə "Türk əlifbası",
"Təzə elmi hesab", "İkinci il", "Yeni məktəb", "Ədəbiyyat dərsləri",
"Müntəxəbat", "Türk çalığı", "Tarixi-təbii", "Rəhbər cəbr" adlı
dərsliklər nəşr olundu. Bundan Başqa Türkiyədən də dərsliklərin
gətirilməsi ilə bağlı bütçədən vəsait ayrılmışdı.

Vəziyyətin gərgin olması, ciddi vəsait çatışmazlığına bax-
mayaraq Azərbaycan hökuməti tərəfindən ali təhsilin təşkili və yük-
sək ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə bağlı bir sıra qərarlar qəbul
olundu. Bu qərarlardan biri Bakı Universitetinin yaradılması ilə
bağlı qərar idi 1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Univer-
sitətinin yaradılması haqqında qanunu qəbul etdi. Qanuna görə Uni-
versitetdə 4 fakültə açılmalı idi: tarix-filologiya, tibb, fizika-riya-
ziyyat, hüquq. Lakin vəsait və kadr çatışmazlığı üzündən ilk olaraq
iki fakültə (tarix-filologiya, tibb) fəaliyyət göstərməyə başladı.

Təhsil sahəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin atdığı
mühüm addımlardan biri də xarici ölkələrin ali məktəblərinə 100
nəfər Azərbaycan vətəndaşının göndərilməsi ilə bağlı qərarı idi (1
sentyabr 1919). Qərar əsasən xaricə oxumağa göndərilən bütün
tələbələrin xərcləri dövlət tərəfindən ödənilirdi. Avropaya gön-
dərilən hər bir adam üçün hər ay 400 frank təqaüd, 1000 frank da
yol xərci, Rusiyaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 3 min rubl
təqaüd, 3 min də yol xərci verilirdi. Xaricə göndəriləcək tələbələr
seçmək üçün Xalq Maarifi Nazirliyi yanında Məhəmməd Əmin
Rəsulzadə sədrliyi ilə avtoritetli bir münəsilər heyəti yaradıldı.
Münəsilər heyətinin diqqətlə seçdiyi tələbələrdən 10-u İngiltərəyə,
23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya

göndərilməli idi. Hökumət təqaüdündən istifadə edən tələbələr təhsil müddəti qurtardıqdan sonra hökumətin müəyyən etdiyi yerdə 4 il xidmət etməli idi.

Mətbuat. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa zaman kəsiyində mətbuatla bağlı da bir sıra ciddi qərarlar qəbul etdi.

Bunlara misal olaraq, mətbuat, litoqrafiya və buna bənzər müəssisələrin açılmasının, çap məhsulunun nəşrinin və satılmasının sərbəst olması (30 oktyabr 1918), kütləvi informasiya vasitələri üzərində dövlət nəzarətinin ləğv edilməsi (9 noyabr 1918) və s. ilə bağlı qərarları göstərə bilərik. 1919 ilin oktyabrında ilk yaradıcılıq ittifaqlarından biri "Jurnalistlər və ədiblər ittifaqı" adlı - qeyri-hökumət yaradıcılıq birliyi yaradıldı.

Cümhuriyyətin ömür sürdüyü iki ilə yaxın bir müddətdə, ölkədə onlarca qəzet və jurnal nəşr edilirdi. Azərbaycan dili ilə yanaşı başqa xalqların dillərində də (rus, erməni, gürcü, yəhudi, alman, polyak, fars) qəzet və jurnallar nəşr olunurdu. 1918—1920-ci illərdə ölkədə səksəndən artıq qəzet və jurnal nəşr olunmuşdu ki, bunların da 39-u dövlət dilində, 44-ü rus, erməni, polyak, gürcü, fars, alman və qeyri dillərdə çıxırdı. Cəmiyyətin informasiya təminatında, milli ideyaların yaygınlaşmasında və bütövlükdə ictimai fikrin inkişafında "Azərbaycan", "Açıq söz", "Molla Nəsrəddin", "İstiqlal", "İqbal", "Dirilik", "Təkamül", "Mədəniyyət", "Qurtuluş", "İttihad" "Şeypur", "Zənbur" və s. kimi mətbu orqanlar böyük rol oynadı. Həmin illər Azərbaycan dünyada mütərəqqi ideyalar və dəyərlərin, o cümlədən söz, mətbuat və vicdan azadlığının tətbiq olunduğu məkanlardan biri idi.

Cümhuriyyət dövründə mətbuat sahəsində uğurlu addımlardan biri də Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyinin (AzərTAC) yaradılması (1 mart 1920) idi. Azərbaycan gerçəkliyini dünyaya çatdırmağı qarşısına məqsəd qoyan bu agentlik Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra başqa adlar altında fəaliyyət göstərsə də, müstəqillik illərində öz tarixi AzərTAC adına yenidən qovuşdu.

Teatr və musiqi sənəti. Xalq Cümhuriyyəti dövründə digər sahələrdə olduğu kimi teatr və musiqi sənətinin inkişafında da

uğurlar əldə edildi. Dağınıq şəkildə fəaliyyət göstərən teatr truppaları bir araya gətirilərək dövlət teatrı yaradıldı. Onun üçün teatr binası alındı. Teatr aktyorların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Hüseyn Ərəblinski, Abbas Mirzə Şerifzadə, Sidqi Ruhulla, M. Kazımovski və b. kimi peşəkar və istedadlı aktyorların yeni bir nəsli formalaşdı. Teatr tamaşalarının keyfiyyəti yüksəldi.

Tamaşaya qoyulan əsərlər mövzu rəngarəngliyi və zənginliyi ilə fərqlənməyə başladı. Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov kimi klassiklərlə yanaşı, Hüseyn Cavid, Cəfər Cəbbarlı kimi yeni dramaturqların əsərləri də tamaşaya qoyulurdu. Dünya klassiklərinin əsərlərinə də müraciət olunurdu. Milli ideyalarla zəngin, xüsusilə də vətənpərvərlik və müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinə həsr olunmuş yeni dram əsərləri səhnələşdirilirdi. Bunlara nümunə olaraq, Mirzə Bala Məmmədzadənin "Bakı uğrunda müharibə", İ.Aşurbəyovun "Azərbaycan", C.Cəbbarlının "Bakı müharibəsi", "Ədimənin fəthi" kimi tamaşaya qoyulmuş dram əsərlərini göstərə bilərik.

Zəngin repertuara malik, peşəkar Azərbaycan aktyorları bölgələrlə yanaşı, artıq Türkiyə və İran kimi yaxın xaricə də qastrol səfərlərinə çıxmağa başladılar. Belə qastrol səfərlərdən birinin yekununu işıqlandıran Türkiyə qəzetləri yerli tamaşaçıların da rəyini ifadə edərək yazırdı: "Qafqazın zəngin səhnələrində çıxış etməyə alışmış aktyorlar qətiyyətlə Avropanı yamsılamadan, öz milli xəzinələrindən götürülmüş və bizim ruhumuza tamamilə uyğun tamaşalar veririlər". İranda olanda isə aktyorlarla Şeyx Məhəmməd Xiyabani görüşmüş və onlara yardım etmişdir. Tiflisdə və İrəvan şəhərlərində də azərbaycanlılardan ibarət peşəkar aktyor truppaları fəaliyyət göstərirdilər. Tiflisdə olan "İttihad" və "İbrət" adlı iki truppaya rəhbərliyi Ə.Haqqverdiyev edirdi.

Cümhuriyyət dövründə "Müsəlman aktyorlar cəmiyyəti" və "Müsəlman dram cəmiyyəti" kimi teatr qurumlarının da aktyorların peşəkarlığının artırılmasında, bütövlükdə teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Bu dövrdə Azərbaycanda Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Seyid Hüseyn, Hacı İbrahim Qasimov, Xəlil İbrahim, Mehdi bəy Hacınski kimi teatr tənqidi ilə məşğul olan sanballı teatr tənqidçiləri yetişdi. Onlar öz yazılarında Azərbaycan teatrının ağırlı problemlərini qaldırır, Azərbaycan teatr sənətində gedən proseslər, aktyor peşəkarlığı, tamaşaya qoyulan əsərlərin seçimi və s. barədə məsələlərə toxunurdular.

Bu dövrdə musiqi sənətinin inkişafından danışıldıqda birinci növbədə Üzeyir bəy Hacıbəyli xatırlanmalıdır. O, Xalq Cümhuriyyəti dövründə çoxşaxəli (Azərbaycan qəzetinin baş redaktoru, teatr təşkilatçısı və tənqidçisi, bədii yaradıcılıq, publisistika və s.) fəaliyyət göstərsə də musiqi yaradıcılığı sahəsində "Dağıstan", "Tərəkməsayağı", "Azərbaycan" adlı xoreoqrafik əsərlərini ərsəyə gətirmiş, eləcə də «Milli marş», «Çırpınırdı Qara dəniz» və "Azərbaycan" kimi marşları bəstələmişdir. Xatırladaq ki, Əhməd Cavadın sözlərinə bəstələnmiş "Azərbaycan" marşı xalqımız yenidən müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi qəbul edildi (27 may).

6. Sovet dövründə Azərbaycanda mədəniyyət

XX əsrin əvvəllərində və iki illik Cümhuriyyət hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycanda baş vermiş mədəni yüksəliş Sovet Rusiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi və köməkliyi ilə yaradılmış Azərbaycan Sovet respublikası tərəfindən xeyli dərəcədə yavaşıldı. Milli ideyalara düşmən kəsilən bolşevizm və stalinizm formasında təzahür edən marksist-leninçi ideyalar cəmiyyətin bütün həyat sferalarını əhatə etməyə başladı. Ölkədəki mədəni dəyişikliklər marksist-leninçi ideologiyanın prinsipləri əsasında və inqilabi metodlarla həyata keçirilməyə başlandı. Yeni tip mədəniyyət quruculuğu partiya direktivləri, onun qərar və göstərişləri ilə həyata keçirilməyə başlandı. Təbii ki bu hallar bərabərində bir sıra mənfi keyfiyyətləri də gətirdi.

Vəziyyəti çətinləşdirən amillərdən biri də Azərbaycanda real hakimiyyətin əsasən, Azərbaycan mədəniyyətinə biganə, hətta bir çox hallarda düşmən münasibət bəsləyən qeyri millətlərdən olan nümayəndələrin (Orconikidze, Kirov, Mikoyan, Sarkis, Mirzoyan, Lominadze, Yeqorov, Pankratov və başqaları) əlində olması ilə bağlı idi. O zamanlar Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri olmuş N.İ.Solovyov V.İ.Leninə göndərdiyi "Çevrilişdən sonrakı iki ayda (may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz" adlı məlumat məktubunda bu barədə yazırdı: "heç kimə sirt deyil ki, inqilab komitəsinin başı üstündə AzKP MK durur ki, burada rəhbər rol gürcü-erməni qrupuna məxsusdur, bu işə pis idi". O daha sonra ölkədəki repressiyalara diqqəti yönəldərək qeyd edirdi ki, "Ziyalılar və burjuaziyanın nümayəndələri həbs olunur və güllələnirdi, bunlar demək olar yalnız müsəlmanlar idilər. Həbs edilmiş müsəlmanların dəstə ilə küçələrlə aparılması "ermənilərdə açıq-aşkar sevinc doğururdu. ...sovet hakimiyyətinin təntənəsinin müsəlmanların düşmənlərinin təntənəsi, ümummillilərlə olacağı barədə xəbərdarlıq edən müsəlman millətçilərinin (müsavatçıların) iradədən dedikləri doğru çıxmağa başlayır".

Yeni qurulmuş Sovet Hakimiyyətinin mahiyyəti Müsavatın 1923-cü ilin aprel ayının 7-də yaydığı bir bəyannamədə daha dəqiq ifadə olunurdu: "Bilirsinizmi ki, 27 aprel faciəsindən sonra nə qədər oxumuşlarımız, çalışanlarımız, gənclərimiz, zabit və əsgərlərimiz, köylü və işçilərimiz Xəzər dalgalarına qurban olmuşlar... Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyası arasında fərq yalnız bundadır ki, o zaman cahangirlik siyasəti başçısının adı Nikolay, indiki cahangirlik siyasətinin başçısı isə Lenindir. O zamanki zəncirlərin rəngi qara, indiki zəncirlərin rəngi işə qırmızıdır".

Sovetləşmədən ən çox nəsibini alan Azərbaycanın düşüncənə insanları, milli intellektuallar oldu. Millətin minlərlə düşüncənə beyin sahiblərini güllələdilər (təkcə 1920-ci ilin 28 aprelindən sonra təxminən bir il ərzində Azərbaycan xalqının 50 min nəfərə yaxın say seçmə övladı güllələnmişdi), sürgün etdilər, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Mirzə Bala Məmmədzadə,

Rüstəm bəy Şəfəbəyov, Əbdülvahab Yurdsevər, Nağı Şeyxzamanlı, Mahmud Səfəkirski və bir çox başqaları isə vətəni tərk etməyə məcbur oldular. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı özünün Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, B.Çobanzadə, T.Simurq, Salman Mümtaz, Əli Nəzmi, Tağı Şahbazi, Abbas Mirzə Şarifzadə və başqaları kimi onlarla mütəfəkkirlərini, nadir ziyahlarını itirdi. Ümumiyyətlə, repressiyaların nəticələri çox dəhşətli idi: Azərbaycanda 20-50-ci illərdə repressiyaya məruz qalaraq, məhv olunanların sayı 400 mini keçmiş, yarım milyondan çox insan isə ölkədən sürgün edilmişdir.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Z. Bünyadov özünün "Qırımın terror" adlı əsərində bu repressiyalara münasibət bildirərək yazırdı: "Milli kadrları tamamilə məhv etmək, ilk növbədə, dünyaca məşhur, daim düşünən, mütaliə edən, yeni fikirli alimləri, mütəfəkkir və intellektualları aradan götürmək – 30-cu illərdə ölkəni idarə edən rəhbər klanın, qabaqcıl olan hər şeyi caynaqlayan qara əllərin niyyəti belə idi".

Azərbaycanın sovetləşməsindən ən çox ziyan çəkən sahələrdən biri də Azərbaycan dili idi. Sovetləşmədən sonra demək olar ki, bütün səviyyələrdə dövlət idarələrində kargüzarlıq işləri rus dilində aparılaraq Azərbaycan dili sıxışdırılıb aradan çıxarılmışa başladı. Bu Azərbaycan ziyalılarının qəti etirazlarına səbəb oldu. Ruslaşdırma siyasətinə qarşı çıxan Əyyub Xanbudaqov, Novruz Rizayev və başqaları öz etirazlarını açıq şəkildə bəyan etdiklərinə görə məhz o illərdə güllələnmişdilər. N.Nərimanov özünün «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» (İ.Stalinə məktub) adlı yazısında bu məsələyə etirazını bildirərək yazırdı: "Aşağıda mən bəzi statistik məlumatlar göstərirəm ki, bunlar mərkəzin etimadını qazanmış məsul yoldaşların müstəmləkəçilik siyasətini daha yaxşı əks etdirir.

Azərbaycanın paytaxtında türklər Bakı Sovetinin qulluqçularına istər-istəməz şifahi və yazılı şəkildə müraciət etdikdə, bu müraciət rus dilində olmalıdır, belə ki, ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilində danışırlar.

Mən bildirirəm ki, Dövlət Duması olanda, türk əhalisi belə sınıxtıya məruz qalmırdı.

Bəs Bakı qəzasında yerləşən 76 türk kəndinin əhalisi öz işləri üçün şəhərə gəlib və Bakı Sovetinə müraciət etdikdə necə təəssürat yaranır.

Bəs türklər üçün məktəblərin və uşaq evlərinin sayı.

Lakin hər şeydən dəhşətlisi təqaüdü tələbələrin sayıdır: 30 rus və 5 türk.

Daha dəhşətlisi isə bu məsul yoldaşların fəhlə uşaqlarına münasibətidir.

Fabrik-zavod-şagirdlik məktəbləri adlanan təhsil ocaqlarının sayı 17, burada rus uşaqlarının sayı 1192, müsəlman fəhlələr üçün isə - 26.

Məgər bütün bunlar yol. Kirova, Mirzoyana bəlli deyil?

Məgər Mirzoyan və başqalarının bu cür cinayətə siyasətini müdafiə edən Ruhulla Axundov və ona bənzər türklər bunu hiss etmirlər".

1938-ci ilin martında ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin qeyri-rus məktəblərində rus dilini məcburi qaydada öyrənmək haqqında xüsusi qərar qəbul etməsi də ruslaşdırma siyasəti sahəsində atılan addımlardan biri idi.

20 ilə yaxın müddətdə əlifbanın iki dəfə dəyişdirilməsi də Azərbaycan xalqına vurulan ağır zərbələrdən biri idi. Xatırladaq ki, Azərbaycanda latın qrafikasına keçid 1923-cü il oktyabrın 20-də Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qəbul etdiyi "Yeni Azərbaycan əlifbasının dövlət əlifbası kimi tanınması haqqında" dekreti ilə başlanır və bu iş 1926-cı ildə əsasən başa çatdırılır və 1929-cu ildən tətbiq edilməyə başlayır. Mərkəzin təzyiqi altında ruslaşdırma siyasətinin davamı kimi 1939-cu ilin iyulunda Azərbaycan SSR Ali Soveti latın qrafikli Azərbaycan əlifbasından rus (kiril) əlifbasına keçilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanun 1940-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi "Əski əlifbanın ləğvindən sonra yenidən latın qrafikasına alışmaqda olan xalqın bu dəfə yeni bir əlifbaya keçməyə məcbur edilməsi onun tarixi keçmişini əks etdirən

milli-mənəvi sərəvətlər xəzinəsindən süni surətdə ayrı salınması demək idi. Bu, eyni zamanda, Azərbaycan və digər türk-islam xalqlarına qarşı yeridilən ayrı-seçkilik siyasətinin daha bir dəhşətli təzahürü idi. Yeri gəlmişkən, bu zaman Azərbaycanla qonşuluqda yaşayan xristian xalqlarının əlifbasına toxunulmadı".

Sovetləşmədən payını alan sahələrdən biri də dini-mənəvi dəyərlərimiz idi. Dini-mənəvi dəyərlərin üzərinə total hücumla keçildi. Dinə qatı ateist və mənfi münasibət formalaşdırılmağa başlandı. Hətta, bu məqsədlə 1924-cü ildə Bakıda "Allahsız" cəmiyyəti yaradıldı. Onlar guya fəhlə və kəndliləri "döyüşkən ateizm" bayrağı altında birləşdirmək, zəhmətkeşləri "mənəvi köləlikdən" azad etmək məqsədi daşıyırdı. Dini ayinlərin icrası və məktəblərdə şəriət dərslərinin keçilməsi yasaq edildi. Dini məktəblər kütləvi surətdə bağlandı. Qədim memarlıq abidələri olan məscidlərin, minarələrin bir xeylisinin uçurulmasına başlandı. "Panislamizm" damğası ilə yüzlərlə din xadimi repressiyalara məruz qaldı.

Sosialist realizmi metoduna əsaslanan, sinfi mübarizə aləti elan edilən, partiyalı, "formaca milli, məzmunca sosialist" mədəniyyət formalaşdırılmağa başlandı. Məqsəd vahid sosialist, proletar mədəniyyəti formalaşdırmaq idi. Hədəfdə isə tarixi irs, milli mədəniyyət idi. Mədəniyyətdə köklü dəyişikliklər etməyə cəhd edən bu bolşevik modernistlərinin tərəfdarları qədim və zəngin irsi təftiş etmək, hətta inkar etmək cəhdləri göstərirdilər. Azərbaycanda da yetişən və özlərini "proletkultçular" adlandıran bu bolşevik modernistlər qafiyəsiz şeir yazmağı proletar yazıçılığının əsas əlamətlərindən biri kimi təbliğ edir, Azərbaycan ədəbiyyatının M.Füzuli, A.Səhət, M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani, M.Hadi və başqa nümayəndələrinə "dinçi mövhumatçı" damğası vururdular. M.P.Vaqif "saray zadəganlığı şairi", Q.B.Zakir "mühafizəkar mülkədar şairi", M.F.Axundov "çar dövlət qurucusu olan liberal dünyagörüşlü yazıçı", Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin yaradıcılığı isə "burjua bəstəkarlarının yaradıcılığı" kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycan muğamları və milli musiqi alətlərimizdən olan tara qarşı da böyük kampaniyalar başlandı. Bu kampaniyaların ideoloqlarından biri

olmuş və o vaxtlar Azərbaycanın Xalq Maarif Komissarı işləmiş Mustafa Quliyev həmin məsələlərlə bağlı müzakirələrin birində bildirmişdi ki, "...ancaq musiqi və maarifin "ali" cəmiyyətlərin zövqünə xidmət etdiyi bir zamanlarda bu cür mürəkkəb alətlərə ehtiyac var idi: kütlənin belə mürəkkəb alətlərə heç bir ehtiyacı yoxdur. Bundan başqa tarın heç bir gələcəyi yoxdur və ola bilməz...dərəbəylik mirası olan bu alət yaşaya bilməz. Buna görə də bu aləti müdafiə etmək gülüncdür... Tar öz-özünə həyat səhnəsindən çıxacaqdır".

Xalq şairi Süleyman Rüstəm də bu kampaniyalara qoşularaq M. Müşviqin "Oxu tar" şeirinə qarşı yazırdı:

Oxuma, tar, oxuma, tar!

İstəmir proletar,

Səndə bulunsun "Qatar"!

Sus tar,

Sasində matəm var!

Xoşbəxtlikdən bu ideyalar nə Rusiyada, nə də Azərbaycanda möhkəmlənə bilmədi. Azərbaycanda "proletar mədəniyyəti" kimi ziyanlı ideyalarının yayılmasına qarşı çıxış edənlərin başında N.Nərimanov gəlirdi. O, 1922-ci il iyunun 15-də "Bakinski raboçi" qəzetində dərc etdirdiyi "Bir neçə yoldaşlara cavab" məqaləsində "proletar mədəniyyəti" ideoloqlarını işıq edərək yazırdı: "Türk uşaqları təkcə Puşkinin deyil, habelə Şekspir və Şillerin də şeirlərini bilməlidirlər. Ancaq hər halda yalnız ondan sonra, o zaman ki, onlar hər şeydən əvvəl əsl proletar, xalq şairi Sabir, Vaqif, Zakir, Vidadinin bütün zəhmli döyüşkən şeirlərini bilərlər".

"Proletar mədəniyyəti" ideyasından imtina olunmasına baxmayaraq mədəniyyətə partiyalı münasibət həmişə öz üstünlüyünü qoruyub saxlaya bilmişdi. Faktlara müraciət edək. 1923-cü ilin dekabrında "Kommunist" qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində AK(b)P MK katibi Ə.H.Qarayev bir sıra Azərbaycan şairlərini kəskin tənqid edərək bildirirdi ki, onlar müasir həyata tam laqeydlilik göstərməklə "yaradıcılıqlarında bədbinlik" motivlərinə üstünlük verirlər və "onların yaradıcılığı gənclərin tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir". O za-

manların dövrü mətbuatında (əsasən "Kommunist" qəzetində, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında) aparıcı şair və yazıçılara qarşı hücumlar edilir, onların yaradıcılıqlarının "günün tələblərinə" cavab vermədiyi və bir sənətkar kimi köhnəldiyi irəli sürülürdü. Bu dövrdə həmin tənqid və hücumlar daha çox Y.Çəmənəzəminli, Əli Nəzmi, Seyid Hüseyn, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Ə.Haqqverdiyev və M.S.Ordubadıya ünvanlanırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – bütün Şərqdə ilk Demokratik Respublika xalqa burjuva respublikası kimi təqdim edilirdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanına xalqdan uzaq feodal-xan eposu damğası vurulmuş, dastanın tədqiqatçıları isə təqiblərə məruz qalmışdı. Azərbaycanın böyük tarixçi şərqşünası M.M.Kazım bəy «çarizmin sadıq qulu» hesab edilmişdi. Həmçinin, Azərbaycanın onlarla şairi, yazıçısı, mədəniyyət və dövlət xadimləri, o cümlədən yazıçı M.İbrahimov, professor A.O.Makolevski elmi-siyasi sayıqlığı itirməkdə günahlandırılmış, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki M.A.Dadaşzadə «Türkiyə casusu» adlandırılmışdı. Xalq şairi S.Vurğuna da hücumlar edilmişdi. M.C.Bağirov Azərbaycan K(b) P-nin XIX qurultayında (1952-ci il) Səməd Vurğunun sözünü kəsərək demişdi: «Sən ləngimədən kommunizmin əlifbasından başlamalısan, yoxsa məhv olacaqsan». Həmin qurultayda M.İbrahimov, Səid Rüstəmov, Şəmsi Bədəlbəyli və digərləri M.C.Bağirovun ölümü ilə hədələyən tənqidlərinə məruz qalmışdılar.

Heydər Hüseynov 1949-cu ildə yazdığı "Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» adlı kitabında Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsini Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti və Şeyx Şamil hərəkatının çar Rusiyasına qarşı milli-azadlıq hərəkatı kimi qiymətləndirməsi Azərbaycanın birinci rəsmisi M.C.Bağirovu bərk qəzəbləndirmişdi. O, mətbuatda H.Hüseynovun kitabına cavab olaraq «Müridizm və Şamil hərəkatının xarakteri haqqında məsələyə dair» adlı məqalə çap etdirmiş və onun bu əsərini tənqid etməklə, ona iftiralər yağdırmış, Şeyx Şamilin ingilis casusu adlandırmışdı. Eyni zamanda H.Hüseynov cəzalandırılaraq, bütün vəzifələrdən azad edilmiş, ona verilən Stalin mükafatı geri alınmış, Azərbaycan

SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyündən çıxarılmış, özü isə nəzarət altına götürülmüşdü. Bütün bunlara dözə bilməyən filosof intihar etmişdi.

Azərbaycan SSR-də təhsil, elm və mətbuat

Azərbaycanda sosializm quruculuğunun üç əsas hədəflərindən biri, mədəniyyət sahəsində aparılacaq islahatlarla bağlı olub, "mədəni inqilab" adlanırdı. Mədəni inqilabın qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrdən biri savadsızlığın tamamilə aradan qaldırılması idi. Bu tədbir kütləvi təhsil müəssisələri açmaqla və savadsızlığı ləğv etmək kurslarının yaradılması yolu ilə həyata keçirilməli idi. 1920-1927-ci illərdə Azərbaycanda 65607 nəfər yaşlı nəslin nümayəndəsi savadsızlığını aradan qaldırılmışdı. 1928-1930-cu illərdə isə 212836 nəfər yaşlı nəslin nümayəndəsi oxumaq və yazmaq öyrəndi. Savadlanma hərəkatı sonrakı illərdə də davam etdi.

1930-cu il avqustun 29-da isə Azərbaycan SSR XKS respublikada ümumi icbari ibtidai təhsilin tətbiqi barədə qərar qəbul etdi. İbtidai təhsil beşillik idi.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda ümumtəhsil sistemi üç mərhələdən ibarət idi: ibtidai, natamam orta və orta təhsil. 1932/33-cü tədris ilində Azərbaycanda ibtidai, natamam orta və ümumtəhsil orta, habelə fabrik-zavod və kəndli gənclər məktəbləri üçün xüsusi fənn proqramları tərtib edildi. Tədris sahəsində ümumi nailiyyətlərlə bərabər Azərbaycan dilində yeni dərslərlərin hazırlanması işində ciddi "əməliyyatlar" da aparılırdı, məktəb proqramlarından milli-mənəvi dəyərlərə dair müddəalar çıxarılırdı. Tarix və coğrafiya fənləri partiya "nəzarəti" altında idi. Mərkəzin tələbi ilə tarix fənninin proqramları "beynəlmilçilik" və böyük rus xalqına məhəbbət, slavyan vətənpərvərliyi tərbiyəsinin tələblərinə uyğunlaşdırılmalı idi.

1936-cı ilin fevralında Azərbaycan K(b)P MK və Azərbaycan SSR XKS "Azərbaycan SSR-də savadsız və azsavadlıların təhsili işi haqqında" qərar qəbul etdi. Qərar ölkədə yaşı 50-dək olan əməkçi-

lərin savadsızlığını iki ildə ləğv etmək vəzifəsini qarşıya qoydu. Qərarda 1936-cı ildə yaşlı əhali içərisində 216 min savadsız və 94 min azsavadlımın təhsilə cəlb edilməsi vəzifəsi müəyyənləşdirilirdi. Yaşlıların təhsilini təkmilləşdirmək məqsədilə iki aylıq savad məktəbləri əvəzinə onaylıq savad məktəblərinin yaradılmasına başlandı.

Mədəni quruculuğun ön mühüm vəzifələrindən biri də fəhlə və kəndlilər içərisindən sovet ziyalıları, mütəxəssis kadrlar hazırlamaq idi. Bu məqsədlə 1921-1922-ci tədris ilində Bakı Universitetinin ictimai elmlər fakültəsinə çevrilmiş tarix-filologiya fakültəsi və fizika-riyaziyyat elmləri bazasında pedaqoji fakültə yaradıldı. 1921-ci ildə ölkədə ilk texniki ali məktəb – Azərbaycan Politexnik İnstitutu açıldı. Həmin il Bakıda müəllim kadrları hazırlayan Pedaqoji İnstitut, Ali Bədii Məktəb və Konservatoriya açıldı.

1925-ci ildə Sovet Rusiyasının və başqa sovet respublikalarının ali məktəblərinə 150 azərbaycanlı tələbə göndərilmişdi.

1930-cu ildən etibarən Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinin yenidən qurulmasına başlandı. Azərbaycan Politexnik İnstitutun mühəndis-inşaat fakültəsi müstəqil İnşaat İnstitutuna çevrildi, kənd təsərrüfatı fakültəsi əsasında Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu yaradıldı, irriqasiya və su nəqliyyatı şöbələri bazasında Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Pambıqçılıq İnstitutu yaradıldı, Politexnik İnstitutun özü isə Neft İnstitutuna çevrildi.

Bakı Universiteti də əsaslı dəyişikliyə uğradı. Onun tibb fakültəsi müstəqil Azərbaycan Tibb İnstitutuna, pedaqoji fakültə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna, hüquq fakültəsi Sovet Quruculuğu və Hüquq İnstitutuna, iqtisad fakültəsi isə Kooperativ Ticarət İnstitutuna çevrildi. Nəticədə 1930-cu ildə Bakı Universiteti öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırdı.

1940-1941-ci tədris ilində Azərbaycanda ali məktəblərin sayı 16-ya, tələbələrin sayı 14600 nəfərə çatmışdı.

II Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanda təhsil müəssisələrinin sayı xeyli artdı, onların maddi texniki bazası sonrakı onilliklərdə daha da yaxşılaşmağa başladı. Hökumət təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün bir sıra qərarlar qəbul etdi. 1949-cu ildən

Azərbaycanda ümumi icbari yeddi illik təhsilə keçid başlandı. 1959-cu ildən isə icbari səkkizillik təhsil tətbiq olundu, onilliklər isə istehsalat təlimli məktəblərə çevrildi. Politexnik təlimə diqqət artırıldı, məktəblərin nəzdində tədris emalatxanaları yaratmağa başladılar. 1966-cı ildə isə ümumi orta təhsilə keçilməsilə əlaqədar yuxarı siniflərin istehsalat təlimi dərsləri ləğv edildi. Bununla əlaqədar texniki-peşə məktəblərinin sayı artırıldı. 1972-ci il avqustun 10-da Azərbaycan KP və Nazirlər Soveti «Gənclərin ümumi orta təhsilə keçməsinin başa çatması və ümumtəhsil məktəblərinin işinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdi.

Əgər 40-cı illərin sonlarında Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində 660 min şagird təhsil alırdısa bu rəqəm 80-ci illərin sonunda 1372 min nəfərə çatmışdı ki, bunlardan da 1320 min nəfəri gündüz məktəblərində 52 min isə qiyabi məktəblərdə təhsil alırdı. Bu illərdə ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin sayı bir neçə dəfə artaraq 80-ci illərin sonunda 123 min nəfərə çatmışdı.

Həmin illərdə texniki peşə məktəblərinin şəbəkəsi genişləndi. 1990-cı ildə respublikada mövcud olan 176 texniki-peşə məktəbin də 83 minə qədər şagird sənaye, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və məişət xidməti sahələri üzrə 100-dən artıq peşələrə yiyələnirdi. Xatırladaq ki, Azərbaycanın texniki peşə məktəblərində 60-cı ilin əvvəllərində cəmi 9 min şagird təhsil alırdı.

Orta ixtisas məktəbləri şəbəkəsi də bu illərdə xeyli genişləndi. Faktlara müraciət edək: Əgər 60-cı ilin əvvəllərində orta ixtisas məktəblərində cəmi 26 min nəfər təhsil alırdısa, 80-ci illərin sonunda bu rəqəm 77 orta ixtisas məktəbində 76 min nəfərə bərabər idi.

Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda ali təhsil daha da inkişaf etdi. Bu illərdə bir sıra ali təhsil ocaqları açılaraq onların sayı 80-ci illərin ortalarında 18 çatdırıldı. Həmin illər ərzində tələbələrin sayı bir neçə dəfə artırılaraq (1945/46-cı tədris ilində Azərbaycan ali məktəblərində 19,6 min nəfər) 80-ci illərin sonunda 106 minə çatdırıldı. Bunlardan əlavə keçmiş SSRİ-nin mərkəzi şəhərlərində qabaqcıl ali məktəblərdə də Azərbaycan üçün ali

təhsilli kadrlar hazırlanırdı. Əgər 70-ci illərə qədər hər il 40-50 nəfər gənc SSRİ-nin mərkəzi şəhərlərindəki ali məktəblərdə təhsil alırdılarsa, respublikaya Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi 70 – 80-ci illərdə keçmiş SSRİ-nin 50-dən çox şəhərində 135 mülki, 105 hərbi ali məktəbdə Azərbaycan üçün 17 min nəfərdən çox mütəxəssis hazırlanmışdı.

Respublikanın ali məktəblərində 1950-ci ildə 2 min nəfər, 1970-ci ildə 5 min nəfər, 80-ci illərin axırlarında isə 8,5 min nəfər professor-müəllim heyəti çalışırdı. 1970-ci ildə respublikada tələbələrin təlim-tərbiyəsi ilə 500-dən çox professor, 1140-dan çox dosent məşğul olurdusa, 80-ci illərin axırlarında onların sayı müvafiq olaraq 612 nəfərə və 3021 nəfərə çatmışdı.

Sovet dövrünün bütün ziddiyyətlərinə və güclü ideoloji təzyiqinə baxmayaraq Azərbaycan elmi də inkişaf etdi. Azərbaycanda Sovet dövrü başlayanda təbiət-texnika elmləri sahəsində demək olar ki, heç bir elmi-tədqiqat müəssisəsi yox idi. Lakin Bakı Universitetinin, Azərbaycan Politeknik İnstitutunun, sonralar Neft Akademiyasının və b. ali məktəblərin kafedralarında geniş elmi-tədqiqat işləri aparılmağa başlandı. Bakının ənənəvi neft mərkəzi olması ittifaq rəhbərliyini buranı SSRİ-nin neft qazma texnikası, neft kimyası, geologiya və energetika kimi sahələrin əsas bazasına çevirməyə vadar etdi. Bu məqsədlə Bakıya görkəmli alimlər – akad. İ.Qubkin, akad. İ.Kurçatov, prof. A.Qurvin, prof. D.Qolubyatnikov, prof. M.Abramoviç və b. göndərilmişdi. Bu dövrdə neft-kimya sahəsində onlarla birgə çiyin-çiyinə çalışan F.Rüstəmbəyov, E.Tağıyev, X.Məlikaslanov kimi istedadlı azərbaycanlı alimlər yetişdi. 1927-ci ilin mayında Bakıda özündə Azərneftin mərkəzi kimya, geokimya laboratoriyalarını neft geologiyası, neft texnologiyası, energetika, petroqrafiya, habelə sınaq stansiyası şöbələrini birləşdirən Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neft İnstitutu, 1929-cu ildə isə onun bazasında Elmi-Tədqiqat Neft Çıxarılması və Elmi-Tədqiqat Neft Emalı və Neft Kimyası İnstitutları yaradıldı.

Azərbaycanın kimyaçı alimləri benzol koksunun Bakı neft emalı tullantılarından alınması metodunu kəşf etdilər. Azərbaycan

alimləri mədən sularından yod alınması metodunu hazırladılar və onların zəmanəti ilə Abşeronda Böyük Şor gölü yaxınlığında təcrübə yod zavodu tikildi.

1941-ci ilin mayında akademik Yusif Məmmədəliyevin başçılığı altında bir qrup alim 28 gün laboratoriyadan çıxmıyaraq, neft kimyası elmində böyük hadisə olan yüksək oktanlı aviasiya benzini aldılar.

Neftin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsinə dair işlər Azərbaycan kimyaçılarının diqqət mərkəzində dururdu. R.H.İsmayılov, V.S.Qutırya, V.S.Əliyev, Ə.C.Ləmbəranski və başqalarının rəhbərliyi altında katalizatorun "qaynar" təbəqəsində katalitik krekinq prosesi işlənilib hazırlandı. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq reaktiv mühərriklər üçün yanacaq istehsalı və yüksək keyfiyyətli dizel yanacaqlarının alınması texnologiyası mənimsənilmişdi.

İctimai elmlərin inkişafı sahəsində də mühüm addımlar atıldı. Bu işdə ilk dövrlərdə Bakı Universiteti böyük rol oynadı. Sınıf keçməsinə görə Rusiyanın mərkəzi şəhərlərində sıxışdırılan və Azərbaycanda sığınacaq tapmış akad. V.Bartold, akad. N.Marr, akad. İ.Meşşaninov, prof. A.Makovelski, prof. Y.Bertels, prof. A.Batmanov və b. görkəmli alimlərin bu sahənin inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanda ictimai elmlərin inkişafında 1923-cü il noyabrın 2-də yaradılmış "Azərbaycanı Tədqiq və Tətabbüb Cəmiyyəti"nin müstəsna rolu danılmazdır. Cəmiyyətin sədri görkəmli yazıçı və mədəniyyət xadimi Ə.Haqverdiyev idi. N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlu cəmiyyətin fəxri üzvləri idilər. ATTC-nin üzvləri arasında akad. V.Bartold, akad. N.Marr, akad. İ.Meşşaninov, akad. S.Oldenburq, M.H.Baharlı, Abdulla bəy Divanbəyov, B.Çobanzadə, H.Cəbiyev, A.Sübhanverdixanov, Üzeyir Hacıbəyli, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Ələkbərov və b. görkəmli şəxslər var idi. Cəmiyyətin Naxçıvan, Lənkəran, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Zaqatala və Dağlıq Qarabağ şöbələri vardı. 1925-ci ildə Moskva və Leninqradda da Cəmiyyətin şöbələri açıldı. Cəmiyyət Azərbaycan xalqının ədəbiyyatının, folklorunun, arxeologiyasının, etnoqra-

fiyasının və dilçilik məsələlərinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görmüşdür.

1929-cu ildə Azərbaycan MİK-nin nəzdində yaradılmış Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu Azərbaycan SSR-in ali elmi idarəsi kimi respublikanın bütün elmi idarə və təşkilatlarının fəaliyyətini birləşdirirdi. Onun 53 nəfərdən ibarət həqiqi üzvləri arasında akademiklər V.Bartold, N.Marr, İ.Qubkin, İ.Meşşaninov, İ.Pokrovski, A.Samoyloviç, professorlar A.Makovelski, İ.Yesman, X.Məlikaslanov, V.Xuluflu, B.Çobanzadə kimi tanınmış alimlər də vardı.

1932-ci ildə SSRİ EA ZFAŞ (Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Şöbəsi) yaradıldı. 1938-ci ilin oktyabrında isə SSRİ EA Azərbaycan Filialı yaradıldı. Onun tərkibində geologiya, fizika, energetika, torpaqsünaslıq bölmələri, kimya, botanika, zoologiya, tarix, etnoqrafiya və arxeologiya, dil və ədəbiyyat institutları var idi. Azərbaycan EA AF-nin sədri akad. İ.Qubkin idi. Filialın 66 nəfərdən ibarət Elmi Şurasının tərkibində SSRİ Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvləri V.Volgin, V.Komarov, D.Pryanişnikov, A.Samoyloviç, Q.Qrafitio, N.Vavilov, N.Zelinski, müxbir üzvü Y.Bertels var idi. Bu dövrdə Azərbaycanın gələcək görkəmli alimləri M.Qaşqay, Ə.Əlizadə, S.Quliyev, K.Quluzadə, S.Vəzirov, İ.Baybakov, S.Orucov, A.Yaqubov, A.Əliyev, Ş.Əzizbəyov, Q.Əfəndiyev və b. yetişmişdi.

XX əsrin 30-cu illərinin sonunda SSRİ EA AF-nin rəhbərliyi altında 60-dək elmi idarə elm və texnikanın aktual problemləri ilə məşğul olur, respublikanın məhsuldar qüvvələrinin inkişafına qiymətli töhfələr vermişlər. Azərbaycanın energetika alimləri Mingəçevir su qovşağının layihəsini hazırlamaqla respublikanın enerji sisteminin möhkəmləndirilməsinə öz töhfələrini vermişlər. Bu dövrdə ictimaiyyətçi alimlər və ədəbiyyatçılar dəhi Nizaminin 800 illik yubileyinə hazırlıq məqsədilə onun əsərlərinin nəşri ilə bağlı böyük iş aparırdılar. Ədəbiyyatşünasların M.Füzulinin, M.F.Axundzadənin və M.P.Vaqifin əsərlərini nəşrə hazırlayıb çap etdirmələri Azərbaycan xalqına ən yaxşı töhfələr sayıla bilər.

Müharibədən sonrakı illərdə də Azərbaycanda elm sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdir. Elmi idarələrin sayı 1945-ci ildən 1970-ci ilədək 66-dan 142-yə yüksəlmiş, 1980-ci ildə isə 151-ə çatmışdı. Elmi-tədqiqat işləri ilə Elmlər Akademiyasının institutlarında, ali məktəblərdə və iqtisadiyyatın mühüm sahələrindəki elmi-tədqiqat institutlarında və laboratoriyalarında məşğul olurdular. Respublikada elmi kadrların sayı sürətlə artırdı. 1947-ci ildə elmlər doktorlarının sayı 113 nəfərdən 1970-ci ildə 652 nəfərə, 80-ci illərin sonunda isə 1186 nəfərə, elmlər namizədlərinin sayı 1947-ci ildə 669 nəfərdən 1970-ci ildə 5346 nəfərə, 80-ci illərin sonunda isə 8905 nəfərə çatmışdı.

Müharibədən sonrakı illərdə fizika elmində də mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdi. 1950-ci ildən respublikada fizika elminin inkişafında yeni mərhələ başlandı. Yarımkəçiricilər fizikasının, nəzəri fizikanın, metallar fizikasının məsələlərinin tədqiqi genişləndirildi. Azərbaycan fizikləri akademik Həsən Abdullayevin rəhbərliyi altında yarımkəçiricilərin düzləndirici elektrik xassələrini, mayelərin (əsasən neftin) mikrostrukturunu, termodinamik və optik xassələrini öyrənmək sahəsində maraqlı tədqiqatlar apardılar.

Kvant fizikasını və kosmoqoniyanı öyrənmək sahəsində Azərbaycanın fizik və riyaziyyatçıları tərəfindən önəmli işlər aparılırdı. Bu işlərin nəticəsində Şamaxıda astrofizika rəsədxanası yaradıldı. Həmin rəsədxana keçmiş Sovet İttifaqında ən böyük astrofizika rəsədxanası idi.

Zahid Xəlilovun (riyaziyyatçı alim) rəhbərlik etdiyi qrup neft qatlarında quyuların ən əlverişli şəkildə yerləşdirilməsinin riyazi üsullarla öyrənilməsi metodunu işləyib hazırladılar. Bakı Dövlət Universitetinin riyaziyyatçılarının Mingəçevir su qovşağı inşaatçılarının müraciəti ilə Mingəçevir SES-in su altında qalan borularının təzyiqini müəyyənləşdirmək üçün apardıqları tədqiqatların böyük elmi və əməli əhəmiyyəti vardı. Riyaziyyatçılar funksional təhlil problemləri və integral tənliklər nəzəriyyəsi sahəsində tədqiqatlar ilə bərabər tətbiqi xarakterli məsələləri də araşdırırdılar. Qazın və qazlı neftin süzülməsinin riyazi məsələləri sahəsində akademik

Azad Mirzəcanzadənin 1954-cü ildə apardığı tədqiqatlarının böyük elmi və istehsalat əhəmiyyəti vardı.

Azərbaycan alimləri kimya, biologiya, geologiya, coğrafiya və seysmologiya sahələrində də bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdilər. 1949-cu ildə Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və Lənkəranda seysmik stansiyaların yaradılması Azərbaycan həyatında böyük hadisə idi.

İctimaqi fikrin total olaraq ideologiyalaşdırıldığı Sovetlər dövründə kütləvi informasiya vasitələri üzərində ciddi nəzarət mövcud idi.

Bu sahələrin inkişafı kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılmış və rəsmi dövlət siyasətinin yayılması vasitələri idi. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycanda bir sıra yeni qəzetlər - "Vışka" (1928), "Xəzər bolşeviki" (1930), həmçinin "Müəllimə kömək" jurnalı nəşr olunmağa başladı. 1939-cu ildə Azərbaycan dilində 80-dən artıq qəzet çıxırdı. Bir çox müəssisə, kolxoz və sovxozların öz çoxtirajlı qəzetləri var idi. Radionun ictimai həyata daxil olması informasiyanın daha geniş auditoriyaya yayılmasında mühüm rol oynamağa başladı. Artıq 30-cu illərin sonuna doğru ölkənin 20 rayonunda radiolaşdırma işləri başa çatmışdı. 1940-cı ilin axırlarında Azərbaycanda yüz minə yaxın radio nöqtəsi var idi.

Böyük vətən müharibəsindən sonrakı illərdə radiorabitə vəsaitləri daha böyük sürətlə artmağa başladı. Azərbaycanda radioqəbuledici nöqtələrin sayı dəfələrlə artaraq 1950-ci ildə 181 mindən 1970-ci ildə 1701 minə çatmışdı.

1956-cı il fevralın 14-də ilk yoxlama verilişi ilə öz işinə başlayan Azərbaycan televiziyasının yaranması mühüm hadisə idi. Tezliklə televiziya mərkəzinin verilişləri Bakıdan qıraq (200 km-ə qədər) bölgələrdə də müntəzəm olaraq qəbul edilməyə başlandı. Yeni radiorele xəttləri (1966-cı ildə Bakı-Şuşa, 1969-cu ildə Şuşa-Naxçıvan) istifadəyə verildi. Bakı televiziyası stansiyası ilk dəfə (1970-ci ildə) Moskvadan rəngli televiziya proqramlarını göstərmək imkanı əldə etdi.

1946-1960-cı illərdə ölkədə 90-a yaxın qəzet, 29 jurnal və digər mətbuat orqanları fəaliyyət göstərirdi. «Kirpi» jurnalı (1952),

«Bakı» (1958), «Baku» axşam qəzetləri, «Pioner» (1946), «Göyərçin» (1958), «Elm və həyat» (1961), «Ulduz» (1967), «Qobustan» (1969) jurnalları 40-60-cı illərdə nəşr olunmağa başlamışdır.

Bakıda "Sovet Türkologiyası" (1970), "Azərbaycan təbiəti" (1975) kimi jurnallar nəşr olunmağa başladı.

80-ci illərin sonlarından etibarən, sovet rejiminin zəifləməsi, müxtəliflikliyin artması, milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi və s. Azərbaycanda onlarla yeni formal və qeyri-formal nəşrlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Hadisələri müxtəlif yöndən dəyərləndirən "Azərbaycan", "Odlar yurdu", "Azadlıq", "Yeni fikir", "Vətən səsi", "Respublika", "Ayrılıq", "Səhər", "Ayna", "Dalğa", "Ədalət", "İlham", "Novruz" və b. qəzetlər, "Gənclik", "Xəzər", "Açıq söz" jurnalları əhali arasında yayılır və maraqla qarşılanırdı.

Ümumiyyətlə, 1989-1991-ci illərdə Azərbaycanda 168 qəzet, 91 adda jurnal və digər dövrü nəşrlər çap olunurdu.

Sovet Azərbaycanında teatr, kino, musiqi

Sovet dövründə Azərbaycan teatr sənəti də özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Təbliğat məsələlərində teatrın rolunu aydın dərk edən Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin ilk qərarlarından biri (1920-ci il mayın 18-də Azərbaycan MİK-in dekreti ilə) bütün özəl incəsənət idarə və təşkilatların milliləşdirilməsi ilə bağlı idi. Bütün dram və opera kollektivləri Mayılov teatrının binasında cəmləşdirildi və teatr truppaları əsasında Dövlət Teatrı yaradıldı. Bu Şərqdə ilk teatr kimi tanınan "Tənqid və Təbliğ" teatrı (1921-ci il, 13 noyabr) idi. 1926-cı ildə isə, professional milli teatr "Dövlət Türk Akademik teatrı" adlanmağa başlayaraq fəaliyyətini davam etdirdi. Abbasmirzə Şərifzadə, Mirzəğa Əliyev, Mərziyə Davudova, Yeva Olenskaya, Mustafa Mərdanov, Ağadadaş Qurbanov, Sidqi Ruhulla, Rza Təhmasib, Ülvi Rəcəb, M.Sənani, Mirseyfəddin Kırmanşahlı, Rza Darablı, İsmayıl Hidayətzadə, Hacığa Abbasov və s. kimi görkəmli səhnə ustaları bu teatrın səhnələrində özlərinin ən gözəl

rollarını yaratmışdılar. Həmin teatrda 1924-cü ildən 1931-ci ilə qədər (1931-ci ildə o, "köhnəlik" damğası ilə baş rejissorluqdan uzaqlaşdırılıb) rejissorluq edən A.Tuqanovun fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, həmin teatrın səhnəsində Mirzə Fətəli Axundzadənin "Molla İbrahimxəlil kimyəgər", "Hacı Qara", Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan", "Uçurum", "İblis", "Topal Teymur", "Knyaz", Fitrətin "Hind itiləcləri", Nikolay Qoqolun "Müfəttiş", Jan Batist Molyerin "Jorj Danden", "Don Juan", Aleksandr Dümanın "Qanlı qala", Cəfər Cabbarlının "Aydın", "Oqtay Eloğlu", "Sevil", "Od gəlini", "Almaz", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Pəri cadu", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", Cəlil Məmməd-quluzadənin "Ölümlər", Fridrix Şillerin "Qaçaq", "Vilhelm Tel", "Məkr və məhəbbət, Vilyam Şekspirin "Otello", "Hamlet", "Şıtaq qızın yumşalması", "Maqbet", "Romeo və Culyetta", Adolf D'Enneri və Germonun "İki yetim", Qriqori Genin "Trilbi" və s. kimi bir çox milli və dünya dramaturqlarının pyeslərinə quruluş verərək tamaşaya qoymuşdur.

1930-cu ildə Akademik Dövlət Dram Teatrı bütün truppə birlikdə ilk dəfə olaraq SSRİ miqyasında teatr olimpiadası keçirilməsi münasibətilə Peterburq (10-20 may), Kazan (6-15 iyun) və Moskva (22-30 iyun) şəhərlərində qastrol səfərlərində oldu. Həmin səfərdə "Zaqmuq" (Anatoli Qlebov), "Namus" (Aleksandr Şirvanzadə), "Hacı Qara" (Mirzə Fətəli Axundzadə), "Od gəlini" və "Sevil" (Cəfər Cabbarlı), "Hamlet" (Vilyam Şekspir), "Gülən adam" (Viktor Hüqo) tamaşaları göstərilib.

1938-ci ildə Ədil İsgəndərovun Milli Dram Teatrına baş rejissor təyin olunması ilə sənət ocağında yaradıcılıq üsubu, janr axtarıları ilə bəli, eləcə də aktyorlarla iş prinsiplərində bir sıra yeniliklər oldu.

Tiflis Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı 1922-ci ildən yaradıcılıq fəaliyyətinə başladı. Bu teatrda bir çox istedadlı aktyor və rejissor (Aleksandr Tuqanov) nəslə yetişdi.

Bakıda 1923-cü ildə bütün Şərqi ilk teatr texnikumunun açılmasını da teatr sahəsində böyük tarixi hadisə hesab etmək olar.

Ş.Məmmədova və A.M.Şərifzadənin rəhbərliyi ilə texnikum təkcə Azərbaycan üçün deyil, Orta Asiya respublikaları üçün də aktyor kadrları hazırlığı ilə məşğul olurdu. Mirzə Fətəli Axundzadə adına Bakı Teatr Məktəbi 1926-cı ildən başlayaraq hər il teatrları ixtisaslı aktyorlarla təmin edirdi.

30-cu illərdən etibarən bölgələrdə də teatrlar yaranmağa başlayır. Gəncədə, Naxçıvanda, Şəmkirdə, Şamaxıda, Şəkiddə, Qazaxda, Ağdamda, Qəpyagında (Füzuli), Ağdaşda, Salyanda, Sabirabadda, Lənkəranda, Qazaxda, Zaqatalada, Ordubadda, Göyçayda, Şuşada yaradılan dövlət teatrları bu qəbildəndir. Təəssüf ki, (1948-ci ilin sonlarından bütün dövlət teatrları özünü maliyyələşdirmə (təsərrüfat hesablı) iş üsuluna keçməsi ilə bağlı) həmin teatrların bir çoxu 1949-cu ildə (Quba, Gəncə və Naxçıvan Dövlət teatrlarından başqa) bağlandı. Bu teatr kollektivləri bir müddət dram dərnəkləri kimi fəaliyyət göstərsələr də, sonralardan (1958-ci ildən) onlar xalq teatrları adı altında öz varlıqlarını davam etdirdilər. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulan Bakı Kukla Teatrının təşəkkül və formalaşması da bu dövrə təsadüf edir.

Bu dövrdə teatra "kommunist ideologiyası" və partiya siyasətini yayan, təbliğ edən, ona tribuna kimi baxan partiya rəhbərliyi bu sahəyə xüsusi diqqət yetirirdi. Bunu o dövrlərdə tez-tez teatr məsələsinə həsr olunmuş müzakirələrin keçirilməsi və müxtəlif xarakterli qərarların qəbul edilməsi də sübut edir. Bir çox sahələrdə olduğu kimi repressiyalarla noticələnən bu "xüsusi diqqət" Azərbaycan teatrından da yan keçmədi. "O illərin repressiyasına məruz qalanlar arasında teatr-səhnə xadimlərindən Azərbaycan səhnəsində fəaliyyət göstərən rolların görkəmli ifaçıları A.M.Şərifzadə, Ülvi Rəcəb və cəhənnəm girdabından möcüzəli şəkildə xilas olmuş Kazım Ziya Kazımzadə və b. var idi. Bunların içərisində Azərbaycan teatr sənətinin korifeylərindən olan A.M.Şərifzadəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hələ 1916-cı ildə Üzeyir və Zülfüqar Hacıbəyov qardaşlarının opera truppasında fəaliyyətə başlayan A.M.Şərifzadənin Azərbaycan teatr sənətinin, xüsusilə də musiqili teatrın inkişafında aktyor və rejissor kimi böyük xidmətləri olmuşdur. O, aktyor kimi

“Əsli və Kərəm”də Paşa, “Arşın mal alan”da Soltan bəy, “O olmasın, bu olsun”da hambal, “Şah İsmayıl”da İbn-Tahir obrazlarını yaratmışdı. A.M.Şərifzadə teatr rejissoru kimi də fəaliyyət göstərmiş və bir sıra tamaşalara quruluş vermişdir. Onun rejissoru olduğu tamaşalara misal olaraq Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, Zülfüqar Hacıbəyovun “Aşıq Qərib”, M.Maqomayevin “Şah İsmayıl”, H. Şərifov və D. Slavinskinin “Mehr və Mah”, “Tahir və Zöhrə” operalarını və s. göstərə bilərik.

Azərbaycanda teatr sənəti müharibədən sonrakı illərdə də inkişaf etmiş və istedadlı aktyorların böyük bir nəslə yetişmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında Adil İskəndərov, Tofiq Kazımov, Əliheydər Ələkbərov, Ələkbər Şərifov, Mehdi Məmmədov və Rza Təhmasib kimi istedadlı rejissorlar yetişmişdi. Azərbaycan rejissorlarının yeni nəslinin yetişməsində A.İskəndərov və F.Kazımovun rejissorluq məktəblərinin xüsusi rolu olmuşdur.

60-cı illərin sonunda ölkədə baş verən dəyişiklər teatr sənətinə də təsir göstərdi. Azərbaycan teatrı yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Bu mərhələni xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri dünya teatr sənətinin novatorluq ənənələrinə yiyələnmək cəhdləri ilə bağlı idi. Teatr musiqisi və teatr rəssamlığına Qara Qarayev, Tahir Salahov və başqaları kimi böyük bəstəkar və rəssamlar cəlb olundu. Məhz, onların birgə səyi ilə 1964-cü ildə V.Şekspirin «Antonio və Kleopatra» əsəri tamaşaya qoyuldu. T.Kazımovun həmin ilin noyabr ayında yenilik və müasirlik ruhunda quruluş verdiyi «Sən həmişə mənimləsən» tamaşasını həm müəllifin, həm də ümumiyyətlə teatrın böyük uğuru hesab etmək olar. Bu tamaşadan sonra Azərbaycan səhnəsini rəvnəqləndirən «Yalan» (1965), «Ölümlər» (1966), «Sənsiz» (1967), «Hamlet» (1968) kimi dolğun tamaşalar səhnə həyatını yaşadılar.

Bu dövrdə baş verən dəyişikliklərdən biri də dramaturgiya sahəsində olan yeniliklərlə bağlıdır. Yeni istedadlı yazarların dramaturgiya gəlməsi, yazılmış əsərlərdə milli motivlərin üstünlük təşkil etməsinə, mövzu rəngarəngliyinə və məzmun zənginliyinə səbəb oldu. Bəxtiyar Vahabzadə və başqaları kimi milli ruhlu gənc yazar-

ların dramaturgiyaya gəlişi teatr sənətində yeni ovqat yaratdı. Xatırladaq ki, Bəxtiyar Vahabzadənin «İkinci səs» adlı pyesi 1969-cu ildə ilə Akademik Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdu. Sonrakı illərdə onun «Yağışdan sonra», «Yollara iz düşür», «Özümüzü kəsən qılınc» kimi pyesləri də həmin teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdu.

70-ci illərdə gənc yazarlar Anar və Nəbi Xəzrinin dramaturji fəaliyyəti başlayır. Bu illərdə Nəbi Xəzrinin «Sən yanmasan» «Əks-səda», «Mirzə Şəfi Vazeh», «Torpağa sancılan qılınc», «Burla Xatun» kimi pyesləri tamaşaya qoyuldu. Anarın isə, «Keçən ilin son gecəsi», «Şəhərin yay günləri», «Adamın adamı», «Səhra yuxuları», «Sizi deyib gəlmişəm», «Təhminə və Zaur» kimi pyesləri səhnə həyatını yaşadı və müəllifə böyük uğur qazandırdı. N. Həsənzadənin «Atabəylər», «Pompeyin yürüşü» kimi pyesləri də səhnələşdirilərək teatr sənətinin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

80-ci illərdə teatr sənəti öz inkişafını davam etdirərək tamaşaçılarını «Mahnı dağlarda qaldı», «Xurşidbanu Natəvan», «İblis», «Atabəylər», «Fəryad», «Torpağa sancılan qılınc», «Od gəlini», «Şeyx Xiyabani» və s. kimi yeni səhnə əsərləri ilə sevindirdilər.

1950-1980-ci illərdə Azərbaycan teatrının Sidqi Ruhulla, Mirzə Əliyev, Məziyə Davudova, Ələskər Ələkbərov, Adil İskəndərov, Hökumə Qurbanova, Ağadadaş Qurbanov, Ağasadiq Gəraybəyli, Leyla Bədəlbəyli, Əli Zeynalov, İsmayıl Dağıstanlı, Barat Şəkinskaya, Mustafa Mərdanov, İsmayıl Osmanlı, Sofiya Bəsirzadə, Həsənağa Salayev, Möhsün Sənani, Nəcibə Məlikova, Lütvali Abdullayev, Bəşir Səfəroğlu, Nəsimə Zeynalova, Məlik Dadaşov, Mehdi Məmmədov, Amalya Pənahova, Məmmədza Şeyxzamanov, Həsənağa Turabov, Afaq Bəşirqızı, Əlağa Ağayev, Hacıbaba Bağırov, Siyavuş Aslan, Yaşar Nuri, Fuad Poladov, Səməndər Rzayev və b. kimi istedadlı aktyorları yetişmişdi.

Azərbaycanda aktyor və rejissor sənətinin inkişafı milli kino sənətinin də irəliləməsinə böyük təsir göstərdi. Azərbaycan kino sənətçilərinin səyi ilə ərsəyə gəlmiş Bakı proletariyatının inqilabi mübarizəsindən bəhs edən “Vulkan üzərində ev” (1928) bədii filmi

ümumittifaq ekranlarına çıxdı. 1929-cu ildə isə A.M.Şərifzadə Azərbaycanda dram əsərlərinin ekranlaşdırılmasının başlanğıcını qoyan "Hacı Qara" kino-filmini çəkdi.

1930-cu ilin sonunda Bakıda səsli kinonun meydana çıxması ilə əlaqədar səsli kinofabrikin və dörd kinoteatrın tikintisinə başlandı. Bakıda kino mütəxəssisləri hazırlayan kino yaradıcılığı studiyası var idi. Burada A.Litvinov, İ.Tartakovski, A.Maxovski, İ.Manakov kimi rejissor və operatorlarla birlikdə M.Mikayılov, S.Bədəlov, S.Mərdanov, M.Dadaşov və b. çalışırdılar.

XX əsrin 20-30 cu illərində Azərbaycan kinomatoqrafiyaçıları tərəfindən "Vulkan üzərində ev" (1928), "Hacı Qara" (1929), "Sevil" (1929), "26 Komissar" (1931), "İsmət" (1934), "Altıncı duyğu" (1935), "Rəqs edən tısbəgə" (1935), "Almaz" (1936), "Bakılılar" (1938) "Kəndlilər" (1938) kimi filmlər çəkildi.

Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan kinosunun inkişafı da çox uğurlu olmuşdur. Azərbaycan kinomatoqrafçılarının 1945-ci ildə çəkdiyi "Arşın mal alan" filmi nəinki Sovet İttifaqında, hətta bütün dünyada çox böyük müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilirdi. Bu filmin yaradıcıları və ifaçılarının bir qrupu SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görüldülər. 1950-1980-ci illər ölkə kinosu "Görüş", "Sevimli mahnılar", "Qara daşlar", "Qızmar günəş altında", "Bir məhəllədən iki oğlan", "Uzaq sahillərdə", "O olmasın, bu olsun", "Ögey ana", "Mahnı belə yaranır", "Şərikli çörək", "Yeddi oğul istərəm", "Ulduzlar sönmür", "Səhər", "Gün keçdi", "Nəsimi", "Babək", "Tütək səsi", "İstintaq", "Axırncı aşırım", "Dədə Qorqud", "Yaramaz", "Lətifə", "Telefonçu qız", "Bəxtiyar", "Mən ki, gözəl deyildim", "Uşaqlığın son gecəsi" və b. filmlərin yaradılması ilə əlamətdar olmuşdur.

Sovet dövründə Azərbaycan musiqi sənəti də öz inkişafında böyük uğurlar qazandı. Bu dövrdə Azərbaycan musiqisi üslub və janr etibarını ilə xeyli zənginləşdi.

Hələ XX əsrin 20-ci illərindən etibarən musiqi təhsili ilə bağlı bir sıra yeni müəssisələr yaradıldı. Bu sahədə, yəni respublikada geniş xalq kütlələri üçün musiqi təhsili sisteminin yaradılmasında

peşəkar Azərbaycan musiqisinin banisi Ü.Hacıbəylinin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Məhz onun təşəbbüsü ilə 1921-ci il avqustun 26-da Bakıda Konservatoriya – Şərqdə ilk Musiqi Akademiyası təsis edildi. Konservatoriyaya azərbaycanlı uşaqları cəlb etmək məqsədilə Ü.Hacıbəyli 1922-ci ildə ilk professional Azərbaycan musiqi məktəbini yaratdı. Tezliklə texnikuma çevrilən bu məktəb 1926-cı ildə konservatoriyanın nəzdində orta musiqi məktəbi oldu.

Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev və başqa mütərəqqi musiqi mədəniyyəti xadimləri musiqi folklorunu toplamaq və dərinlən öyrənməyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Konservatoriyada Azərbaycan xalq mahnı və nəğmələrini öyrənmə və toplayan komitə fəaliyyət göstərirdi. 1927-ci ildə bu komitə Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayevin redaktə etdikləri və təkmilləşdirdikləri birinci "Azərbaycan türk xalq mahnıları" məcmuəsini buraxdı.

Azərbaycan sovet musiqi mədəniyyətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri professional musiqi sahəsinin inkişafı ilə bağlı idi. Bu sahədə xidmətləri olan görkəmli bəstəkarlar Ü. Hacıbəyli, M. Maqomayev, Q.Qarayev, F.Əmirov, A.Məlikovun adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan professional musiqi janrının banisi sayılan Ü. Hacıbəyli sovet dövründə də bir sıra gözəl əsərlər yazdı. Bu əsərlər içərisində bəstəkarın yaradıcılığının zirvəsi hesab edilən "Koroğlu" operası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Stalin mükafatına layiq görülmə (1941) bu əsər zamanında keçmiş Sovetlər Birliyinin bir sıra mərkəzi şəhərlərinin səhnələrində nümayiş etdirilmişdir (Dövlət Opera və Balet Teatrının qastrol tamaşaları zamanı). Türkmən və özbək dillərində Türkmənistan (1939) və Özbəkistanda (1950) səhnələşdirilmişdir.

Ü. Hacıbəyli, M. Maqomayev kimi dahi sənətkarlarımızın yaratdıqları məktəb və qoyduğu irs sonrakı onilliklərdə C.Cahangirov, Q.Qarayev, F.Əmirov, A.Məlikov, S.Hacıyev, T.Quliyev, R.Hacıyev, Niyazi və başqaları kimi bir çox tanınmış musiqiçilərin yetişməsində mühüm rol oynadı.

Sovet dövründə musiqi sənətinin inkişafını xarakterizə edən cəhətlərdən biri də ifaçılıqla bağlı yeni musiqi kollektivlərinin

yanması idi. Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri (1920-ci ildə), Azərbaycan Dövlət xoru (1926-cı ildə) Xalq Çalğı Alətləri Orkestri (1931-ci ildə), Dövlət Rəqs Ansambli (1936-cı ildə) və s. kimi musiqi kollektivləri, məhz sovetləşmənin həyata keçirildiyi və repressiyaların tüğyan elədiyi vaxtlarda yaradıldı.

Azərbaycan musiqisinin yüksəlişində Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının da (1925) mühüm xidmətləri olmuşdur. Həmin teatrdə Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayev kimi bəstəkarlarla bərabər, digər milli bəstəkarlarımızın da əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Teatrın rus truppası isə 1927-ci ildə bəstəkar Qliyerin "Şahsənəm", Çaykovskinin "Yevgeni Onegin" və "Qaratoxmaq qalın", Borodinin "Knyaz İqor", Musorqskinin "Boris Qodunov", Bizenin "Karmen", Rossininin "Sevilya bərbəri", Verdinin "Riqaletto", Puççininin "Toska" və s. əsərləri tamaşaya qoymuşdu.

Azərbaycanın bəstəkarlıq məktəbinin dəyərli nümayəndələrindən biri Asaf Zeynallı (1909-1932) milli və qərb musiqisinin sintezini özündə əks etdirərək Azərbaycan romanslarını yaratdı. Bəstəkarın "Ölkəm", "Çadra" və "Sərhədçi" kimi romansları bu qəbildən olub yüksək vətənpərvərlik ruhlu musiqi əsərləri idi.

XX əsrin 30-cu illərində xalq musiqi yaradıcılığı və ifaçılığı geniş vüsət aldı. Bu sahədə xalqın böyük məhəbbətini qazanmış sənətkarlar Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid Şuşinski, Qurban Primov və Bəhram Mansurov xüsusilə fərqləndilər. Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi Bülbülün musiqi sənətinin inkişafında böyük rolu olmuşdur.

Sonrakı onilliklərdə də Azərbaycan bəstəkarları professional musiqi sahəsində dünya səviyyəli bir sıra əsərlər yaratdılar. Bunlara misal olaraq Qara Qarayevin "Yeddi gözəl", "İldırım yollarla" baletlərini, yəni də onun skripka və fortepiano üçün "Sonata" və "Don Kixot" qravürlərini, A.Məlikovun "Məhəbbət əfsanəsi" baletini və "Nağıl" simfonik poeması və Birinci simfoniyasını, F.Əmirovun "Sevil" operası və "Min bir gecə" baletini, "Kürd ovşarı", "Bayatı şiraz" simfonik əsərlərini, S. Hacıbəyovun "Karvan" simfonik lövhasını, Cövdət Hacıyevin "Sülh uğrunda" və "Kvartet-po-

ema" simfonik poemalarını, Xəyyam Mirzəzadənin Birinci simfoniyasını, Vasif Adıgözəlovun Birinci simfoniyasını və s. göstərə bilərik.

Bir çox sərbəllə musiqi əsərlərinin yaranması Azərbaycan musiqi sənətini dünyada məşhurlaşdırdı. Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Arif Məlikov və digər bəstəkarlarımızın əsərləri dünyanın nüfuzlu səhnələrində ifa edilirdi.

Sovet dövründə musiqi sahəsində inkişaf edən istiqamətlərdən biri də mahnı yaradıcılığı, xüsusilə də estrada janrı idi. Müxtəlif mahnı janrlarında musqilər bəstələyən, T.Quliyev, E.Sabitov, R. Mirişli, E. Mansurov, P.Bülbüloğlu və bir çox başqaları kimi yeni bəstəkarlar nəslə yetişdi. Bu dövrdə mahnı ifaçılığı da özünü yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Bülbül, R.Behbudov, Z.Xanlarova, M.Maqomayev, Fidan və Xuraman Qasımova bacıları, L. Abdillayev, F.Kərimova və başqaları kimi bir çox müğənnilərimiz mahnı ifaçılığının gözəl nümunələrini yaratdılar. Onlar ölkəmizdən xaricdə də tez-tez konsertlər verir və Azərbaycan musiqisini layiqincə təmsil edirdilər.

Sovet dövründə Azərbaycanın musiqi ifaçıları bir sıra beynəlxalq müsabiqələrin qalibi olmuş və böyük şöhrət qazanmışdılar. Bunlara misal olaraq F.Qasımovanı (1977, İtaliya, 1-ci mükafat), X.Qasımovanı (1981, Afina, 1-ci mükafat; P.İ.Çaykovski ad. 8-ci Beynəlxalq müsabiqənin (Moskva, 1982) 2-ci mükafatı), F.Bərdəliyevini (1967, Qradets-Kralove, ÇSSR; 1968, Lissabon, Portuqaliya, 1-ci mükafat), M.Maqomayev (Sopot (Polşa) 1969, Beynəlxalq Mahnı Festivalı, 1-ci mükafat) və başqalarını göstərə bilərik.

Sovet dövründə Azərbaycan yeni yaranan və inkişaf edən sahələrdən biri də caz musiqisi idi. Azərbaycanda caz musiqisinin inkişafında və populyarlıq qazanmasında bəstəkar və pianoçu V.Mustafazadənin çox böyük xidmətləri olmuşdur. O, milli musiqi, xüsusilə də muğamla caz musiqisini sintez edərək çox gözəl musiqi nümunələri yaratmışdır. Bir sıra caz kompozisiyalarının müəllifi olan V.Mustafazadə "Leyli" və "Sevil" kimi qadın vokal instru-

mental, eləcə də "Muğam" instrumental ansamblarını yaratmışdır. Böyük caz-muğam ustası 1978-ci ildə Monte-Karloda keçirilən 8-ci Beynəlxalq caz müsabiqəsində 1-ci mükafata layiq görülmüşdür.

Azərbaycan musiqi tarixində muğam sənətinin və xalq mahnılarının, eləcə də ifaçılıq sənətinin inkişafında xanəndələrdən S.Şuşinski, C.Qaryağdıoğlu, X.Şuşinski, R.Muradova, Ş.Ələkbərova, M.Mütəllibov, Y.Kələntərli, Ə.Əliyev, S.Qədimova, F.Mehrəliyeva, T.İsmayılova, A.Babayev, İ.Rzayev, Z.Adıgözəlov, H.Hüseynov, Q.Rüstəmov, A.Qasimov, tarzanlardan Ə.Bakıxanov, H.Məmmədov, B.Mənsurov, Ə.Quliyev, R.Quliyev, Ə.Dadaşov, M.Muradov, F.Ələkbərov, kamança çalanlardan xalq artisti H.Əliyev, aməkar artistlər H.Mirzəliyev, T.Bakıxanov, Ş.Eyvazova, F.Dadaşov, nağaraçalan Ç.Mehdiyev, qarmon çalanlardan Abutalıb (A.Yusifov), Kor Əhəd, Kərbəlayi Lətif, T.Dəmirov, A.İsrafilov, sazçalan Ə.Nəsimov və bir çox başqalarının mühüm xidmətləri olmuşdur.

Sovet dövrü Azərbaycan incəsənəti

Sovet dövründə Azərbaycan incəsənəti kommunist rejiminin törətdiyi maneələrə baxmayaraq böyük uğurlar əldə etdi. Bu illər ərzində Azərbaycan incəsənəti üslub və janr cəhətdən xeyli zənginləşdi. Təsviri sənət, heykəltaraşlıq və memarlıq sahəsində dünya şöhrətli milli kadrlar yetişdi.

Təsviri sənət sahəsində milli kadrlar hazırlamaq məqsədilə 1921-ci ildə Bakıda Ali Bədii Məktəb açıldı. Bu məktəb Azərbaycanda təsviri sənət sahəsində kadrların yetişməsində böyük rol oynadı. İ.Axundov, R.Mustafayev, A.Qazıyev, A.Rzaquliyev, İ.Manqasarov kimi rəssamlar bu yaradıcılıq məktəbinin yetirmələri idi. 1928-ci ildə Azərbaycanın Gənc Rəssamlar Təşkilatı meydana gəldi. 1932-ci ildə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı yaradıldı və onun ilk sədri görkəmli Azərbaycan rəssamı Əzim Əzimzadə oldu.

1920-1930-cu illər Azərbaycan rəssamlığının ən görkəmli nümayəndələri sözsüz, Əzim Əzimzadə və Bəhrüz Kəngərli idi. 1930-cu illər Azərbaycanda yeni qrafika sənətinin banisi hesab edilən Ə.Əzimzadənin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü olmuşdur. Onun fanatizmə qarşı mübarizə, məişət, inqilabi-tarixi mövzularda yaratdığı akvarel və rəsm silsilələri, kitab illüstrasiyaları və səhnə tərtibatı eskizləri respublika incəsənətində milli realist metodun təşəkkülə və inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, özünün "Kasıb evində toy", "Varlı evində toy", "Qurban bayramı", "Su üstündə dava", "Köhnə ailədə qadının taleyi", "İnnabı rəng bizə məxsusdur", "Mömin müsəlmanların müqəddəs yerlərə ziyarəti" və sairə kimi rəsmlərində qadın hüquqsuzluğu, geridəqalmışlıq, cəhəlat və s. kimi cəmiyyətin çatışmazlıqlarını açıb göstərirdi. Ə.Əzimzadənin teatr tamaşalarının bədii tərtibatı işində də böyük xidmətləri olmuşdur. O, "Hacı Qara", "Ölümlər", "Əsli və Kərəm", "Leyli və Məcnun", "Dağılan tifaq", "Ağaməhəmməd Şah Qacar", "Şeyx Sənan" və b. səhnə əsərləri üçün maraqlı geyim eskizləri çəkmişdir.

Azərbaycanın görkəmli rəssamlarından biri B.Kəngərli dəzgah rəssamlığının inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, Azərbaycanın məşhur insanların portretlərini çəkmiş, müxtəlif-xarakterli lirik lövhələr və miniatürlər yaratmışdır. Onun "Aylı gecə", "Şələlə", "İlanlı dağ" və "Çinarlar" lövhələri ən gözəl nümunələrdəndir.

Bu dövrdə şöhrət qazanmış rəssamlardan S.Şərifzadə, M.Abdullayev, B.Mirzəzadə, B.Əliyev və digərlərini göstərmək olar. Həmin dövrlərdə yaradılmış "Üzüm bağı" (S.Şərifzadə) Ə.Əzimzadənin Abşeron təbiətinə həsr olunan lirik akvarelləri, "Mərdəkanda" (M. Abdullayev), "Çəmən" (B.Mirzəzadənin) kimi təsviri sənət əsərləri təbiət mövzusunda işlənmiş ən dəyərli əsərlərdən hesab edilir.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan rəssamlıq sənəti özünün kamillik mərhələsinə qədəm qoyur. Bu dövr Azərbaycan rəssamlığında M.Abdullayev, T.Salahov, S.Bəhlulzadə, T.

Nərimanbəyov, Elbəy Rzaquliyev, Maral Rəhmanzadə kimi dünya səviyyəli rəssamlar yetişir.

Əsərlərinin məzmun genişliyi və kolorit zənginliyi ilə fərqlənən görkəmli rəssam Mikayıl Abdullayevin fırçasından "Abşeronda", "Astarada çay yığıcı", "Azərbaycan çöllərində" (triptix), "Çəltik becərən qızlar" (diptix), "Axşam", "Mingəçevir işıqları", "Sevinc" və s. əsərlər çıxmışdır. SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının həqiqi üzvü olan M.Abdullayev "Hindistan silsiləsi"nə görə beynəlxalq Nehru mükafatına (1970) layiq görülmüşdür. Onun yaradıcılığı müstəqillik dövründə də respublika rəhbərliyi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və o, "Şöhrət" (1997), "İstiqlal" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Müharibədən sonrakı Azərbaycan rəssamlığının ən parlaq simalarından biri də SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının həqiqi üzvü, xalq rəssamı T.Salahovdur. O, Azərbaycan rəssamlığında "sərt üslubun", qəhrəmanlıq-dramatik meylin ən əsas nümayəndəsi sayılır. Onun "Növbədən qayıdarkən", "Səhər eşalonu", "Neftçi portreti", "Təmirçilər" kimi tabloları sənayedə çalışan sadə əmək adamlarına həsr edilmişdir. T.Salahov "Abşeron qadınları" kompozisiyasında Azərbaycan qadının obrazını, onun mənəvi zənginliyini və ləyaqətini təcəssüm etdirmişdir. Rəssamın yaratdığı "Bəstəkar Qara Qarayevin portreti" əsəri portret sənətinin klassik nümunələrindəndir. "Neft çənləri", "Xəzərdə", "Abşeron motivi", "Köhnə Ramana", "Mərdəkan qalası" mənzərələri, "Qladiolus", "Moskva pəncərəsi", "Günəşli səhər", "Çiçəklənən nar" natürmortları xarici ölkələrin - İtaliya, Fransa, Birləşmiş Amerika Ştatları, Meksika, İspaniya həyatına həsr olunmuş çoxlu əsərləri ilə o milli bədii mədəniyyətimizi xeyli zənginləşdirmişdir. Onun fırçasından çıxmış "R.Rza", "Bəstəkar Şestakoviçin portreti" və "Heydər Əliyevin portreti" əsərləri müasir Azərbaycan boyakarlığının ən yaxşı nümunələri sırasına daxildir.

Azərbaycan rəssamlığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri də S. Bəhlulzadədir. Onun, xüsusilə mənzərə janrında yaratdığı lirik, poetik təsvirlər Azərbaycanın Abşeron, Quba, Qarabağ, Lən-

kəran kimi bölgələrimizin gözəl təbiət mənzərələrinə həsr olunub. Füsunkar Azərbaycan təbiətini tabloya köçürən rəssam Quba rayonunun təsviri ilə bağlı (1953) "Qudyalçayın sahilı", "Qızbəndövşə yolu" kimi əsərləri ərsəyə gətirmişdir. Onun insan əməyini tərənnüm edən "Yaşıl xalı", "Bağlar arasında", "Bülbül baharı", "Çiçəklənən torpaq" (1954 - 1960) əsərlərində məşhurdur. Rəssam mənzərələr yaradarkən mavi, göy, yaşıl, çəhrayı, ağ rəng çalarlarından məharətlə istifadə etmişdir. "Doğma düzənliklər", "Gölməçələrdə ördəklər" (1955) kimi mənzərələrində Lənkəranın təbiətini əks etdirən rəssam, "Cıdır düzü", "Dumanlı dağlar" (1957) lövhələrində Qarabağın səfalı yerlərini, "Kəpəzin göz yaşları" silsilə əsərində isə Kəpəzin, Göygölün gözəlliklərini fırçaya almışdı.

Azərbaycan rəssamlarından Toğrul Nərimanbəyov, Elbəy Rzaquliyev, Səttar Bəhlulzadə, Vəcihə Səmədova, Maral Rəhmanzadə, N.Əbdürrəhmanov, Ə.Əbdülxalıq, T.Sadiqzadə, H.Məmmədov, Nəcəfzadə Nəcəfov, Lətif Kərimov, Tahir Salahov, Salam Salamzadə və bir çox başqalarının yaratdıqları boyakarlıq sənət nümunələri dünyanın çox mötəbər sərgilərini bəzəyirdi.

Sovet dövründə Azərbaycan incəsənətinin ayrılmaz qollarından birini də heykəltaraşlıq təşkil edirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda heykəltaraşlığın monumental, dəzgah, dekorativ və portret heykəltaraşlığı kimi formaları inkişaf etməyə başlayır.

Sovet dövründə Azərbaycanda monumental heykəltaraşlığın formalaşması və təkmilləşdirilməsində 1926-cı ildə Bakıya gəlmiş heykəltaraş P.V.Sabsayın böyük rolu olmuşdur. O, 1930-cu ilin mayında Bakının mərkəzində ilk iri monumental əsərini - M.F.Axundovun heykəlini və 1932-ci ildə isə Bakıda idman sarayı üçün "Bədən tərbiyəsindən əmək və müdafiəyə" bəryefini yaratmışdır. 1930-cu illərdən etibarən Azərbaycan heykəltaraşlığında F.Əbdürrəhmanov, C.Qaryağdı və s. kimi milli kadrlar yetişməyə başlayır.

F.Əbdürrəhmanovun yaradıcılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının müxbir üzvü olan rəssamın N.Gəncəvinin Gəncədə (1946; 1947) və Bakıda (1949) yaratdığı

abidələri Azərbaycan hekəltərəşliđinin ən gözəl nümunələrindən sayılır. Hekəltərəşin Bakıda qoyulmuş "Azad qadın" heykəli (1960), S.Vurđunun (1961), Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin (1973), Düşənbədə şair Rudəkinin (1964, SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının Qızıl medalı) abidələri Azərbaycan monumental hekəltərəşliđinin uğurlu nümunələrindəndir.

Azərbaycan bir digər körkəmli hekəltərəşi C.Qaryađdı Bakı şəhərini bəzəyən M.Ə.Sabir (1958) və N.Nərimanovun (1972) heykəllərinin müəllifidir.

Görkəmli hekəltərəşlər Ö.Eldarov və T.Məmmədovun birgə ərsəyə gətirdikləri "Füzuli" abidəsi (1962, Bakı) dəyərli sənət əsərlərindəndir. T.Məmmədovun "Ü.Hacıbəyov" (1962), "Nəsimi" (1979; İ.Zeynalovla birgə) və s. monumental abidələri Azərbaycan hekəltərəşliđinin ən yaxşı nümunələrindəndir.

Mirələskər Mirqasımovun Bakıda ucaldığı "Cəfər Cabbarlı", Naxçıvanda ucaldığı "Cəlil Məmmədquluzadə" heykəlləri və Elmira Hüseynovanın Zərdabda qoyulmuş yeni "Həsən bəy Zərdabi" abidəsi Azərbaycan monumental hekəltərəşliđinin ən yaxşı nümunələrindəndir.

Sovet dövründə Azərbaycan memarlığı

Sovet Azərbaycanında milli memarlıq ənənələri əsasında tikilmiş ilk monumental memarlıq nümunələri kimi Bakıda "Sabunçu vağzalının binası" (1926, memar N.G.Bayev) hesab edilir. Bakının memarlıq abidələri arasında Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Azərbaycan Sənaye İnstitutunun binası (1932, indiki Neft Akademiyası), Dövlət Bankı, köhnə "İnturist" mehmanxanası seçilirdilər.

Bu illərdə Bakıda indiki 28 May və Bülbül küçələrinin yenidən qurulması şəhərsalma memarlığının gözəl nümunəsi idi. Bu küçələrin kəsişdiyi yerdə tikilmiş "Nizami" kinoteatrının və Yeyinti Sənayesi Nazirliyinin binaları (hər ikisi 1937-1939) şəhərə xüsusi gözəllik verirdi. Həmin binaların memarları S.Dadaşov və M.Useynov idilər.

1930-cu illərin əvvəllərində Bakının tədricən yaşıllaşdırılması üçün yeni bağlar, parklar və bulvar salınmasına başlandı. Bu sahədə ən uğurlu layihələrdən biri köhnə bulvarın yeniləşdirilməsi və təbii davamı olaraq Yeni Dənizkənarı Bulvarın salınması idi.

Bu illərdə Bakı, Gəncə, Şəki, Xankəndi və Yevlax şəhərlərinin baş planlarının hazırlanmasına başlandı.

1939-cu ildə Gəncənin yenidən qurulması və sonrakı inkişafı ilə bağlı layihə təsdiq olundu (müəlliflər: S.Qocamanlı, A.P.Slobodyanik). Həmin layihəyə əsasən Gəncədə yeni yaşayış komplekslərinin salınması, sənaye müəssisələrinin, məktəblərin, H.Zərdabi ad. Pədoqoji İnstitutunun binasının, kinoteatrların, klubların, mehmanxanaların və s. tikilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan memarlığının müharibədən sonrakı ilk illərində mühüm obyektlərdən biri açıq dənizdə Neft Daşları adlanan şəhərciyin layihələndirilməsi və tikintisi idi. Bu tikinti dünyada açıq dənizdə, polad dirəklər üzərində salınmış ilk şəhərcik idi. Xatırladaq ki, Neft Daşları 1949-cu ildə Xəzərdə zəngin neft yataqlarının tapılması ilə bağlı yaranmışdır.

1950-ci illərdə Bakının ən iri memarlıq obyektlərinin – Hökumət Evinin və Respublika Stadionunun inşası başa çatdırıldı. Bir qədər sonra Azərbaycan Respublikası EA şəhərciyi kompleksi (1951-1966, M. Useynov), Akademik Dövlət Dram Teatrı, (1960, Q. Əlizadə; M. Məmmədovun iştirakı ilə) Mərkəzi Univermaq (1961, N.Kəngərli), Daxili İşlər Nazirliyinin binası (1954; H. Məcidov), indiki Muzeylər Evi (1955; H.Məcidov) və Mərkəzi Dövlət Kitabxanasının binası (1960, M.Useynov) tikildi. Sabir bağından Gənclər meydanına qədər olan ərazidə köhnə binalar söküldü, İçərişəhər divarlarının qəşəri açıldı, qala divarları Nizami Muzeyi, AMEA Rayəsət Heyətinin binası və böyük Nizaminin heykəli olan bağ uyğun şəkildə bərpa olunduqdan sonra gözəl memarlıq mənzərəsi yarandı.

Azərbaycan memarlığı 1970-1980-ci illərdə daha yüksələn xətlə inkişaf etdi. Bu dövrdə Bakıda bir sıra iri ictimai bina və qurğular tikildi. Bunlardan Bakı Dövlət Sirkı (Ə.İsmayılov, F.Leont-

veva), Respublika Sarayı (V.S. Şulgin, B.İ.Ginzburq, E.R.Melxisedekov, mühəndis K.Kərimov), "Bakı" (H.Məcədov), "Azərbaycan", "Moskva", "Abşeron" mehmanxanaları, Baş poçtamtın yeni binası (son 4 binanın layihəsi M.Hüseynovdur; N.Axundova və A.N.Oltetsianın iştirakı ilə), Respublika Statistika İdarəsinin binası (T.Xanlarov və b.), Bakı Dəmir Yolu Vağzal (Ş.Zeynalova, Y.N.Kozlov, X.Rəhimova), Nərimanov rayon İcra Hakimiyyətinin binası (T.Xanlarov), Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin binası (Ş.Zeynalova, Y.Qədimov), "Nigah sarayı" (İ.Əliyev) "Gülüstən" şadlıq sarayı kompleksi (H.Əmirxanov, N.Hacıbəyov, T.Şarinski, F.Rüstəmbəyova, N.İsmayılov, K.Kərimov; Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı, 1982), "Şərq bazarı" ticarət mərkəzinin 1-ci növbəsi (U.V.Revazov, P.İ.Yarinovski), Yüngül atletika manej (Z.Quliyeva), Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatının binası (T. Abdullayev) və s. binalar şəhərin memarlıq görkəmini daha da gözəlləşdirmişdir. Bakıda iri ictimai tikililərdən İdman Sarayı (T.Abdullayev, O.İsayev, Y.Qədimov, T.Xanlarov), "Şərq bazarı" kompleksinin 2-ci növbəsi (U.Revazov, P. Yarinovski), 18 mərtəbəli Hesablama Mərkəzini (T.Xanlarov, H. Muxtarov) və s. göstərmək olar.

7. Müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyəti

1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktı ilə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi. Konstitusiyaya Aktında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan dövləti müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir. SSRİ-nin Azərbaycan ərazisindəki bütün daşınar və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti hesab olunur. Siyasi, iqtisadi, mədəni həyatını öz tarixi və milli ənənələrinə, ümumbəşəri dəyərlərə uyğun inkişaf etdirmək Azərbaycan xalqının ayrılmaz, inkaredilməz və bölünməz hüququdur. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə, onun qanunlarına tabe olan bütün Azərbaycan Respub-

likası vətəndaşlarından ibarətdir. Ancaq, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan xalqı çox ciddi problemlərlə qarşılaşdı. Belə ki, sovet totalitar rejimin dağılmasının yaratdığı problemlər, Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə azərbaycanlıların qovulması, Ermənistan respublikasının birbaşa təcavüzü ilə Azərbaycan ərazilərinin 20 faizinin işğalı, 1 milyonluq qaçqınlar və məcburi köçkünlər ordusunun əmələ gəlməsi, ölkədə qarşıdurmalarla nəticələnən sosial-siyasi gərginlik və s. yenidən öz müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycanın inkişafı üçün ciddi maneələr yaradırdı.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan mədəniyyəti də bu problemlərdən öz payını aldı. Mədəniyyətə kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayırmaq mümkün olmadığından bir çox mədəni-maarif müəssisələri bağlandı, elmi müəssisələrin və məktəblərin maddi-texniki bazası zəiflədi, təhsilin keyfiyyəti aşağı düşdü, müəllimlərin və alimlərin bir qismi maddi vəziyyətin ağır olması üzündən təhsil sistemini tərk etdi, bir çox yaradıcı insanlar siyasətə cəlb olunduqlarından yaradıcılıqdan uzaq düşdü.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan mədəniyyətinə çox ağır zərbələrdən vuruldu. Bu münaqişə nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə 927 kitabxana, 808 mədəniyyət sarayı, klub və mədəniyyət evi, 85 musiqi və rəssamlıq məktəbi, 22 muzey və onların filialları, 4 rəsm qalereyası, dünya əhəmiyyətli 13, ölkə əhəmiyyətli 242 və yerli əhəmiyyətli 434 tarix və mədəniyyət abidələri, 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi talan edilərək yandırılmış, məhv edilmişdir. Bunlardan 249 tarixi, 201 memarlıq, 5 arxeoloji abidə məhz Şuşada yerləşirdi. Onların arasında 11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüləri (VII-XII əsrlər), Kəlbəcər rayonundakı Gəncəsar və Xudavənd məbədləri (hər ikisi XIII əsr), Ağdam rayonunun Xaçın Türbətli kəndindəki məqbərə (XIV əsr) kimi ümumdünya əhəmiyyətli 6 memarlıq və 7 arxeoloji abidə, habelə Azərbaycanın musiqi beşiyi olan qədim Şuşa şəhər qoruğu və Azix mağarası vardır. Bundan başqa yüzlərlə maarif müəssisəsi, o cümlədən 855 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 693 ümumtəhsil məktəbi, 85 musiqi məktəbi, 4 texnikum

və 1 ali məktəb binası düşmənlərinə keçmiş, qarət edilmiş, dağıdılmışdı.

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq H.Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə ölkədə gərginlik aradan qaldırılmış, sabit və dinamik inkişaf üçün şərait yaranmışdır. Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti formalaşdırılmış, bunun üçün lazımı hüquqi baza yaradılmışdır (mədəniyyət sahəsində 20-dən çox qanun qəbul olunmuşdur).

Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, onun gələcək nəsillərə çatdırılması, yaradıcılığın dəstəklənməsi, mədəniyyətimizin hərtərəfli inkişafını təmin edəcək hüquqi bazanın yaradılması, dünya mədəniyyəti ilə inteqrasiya və s. kimi prinsiplər müstəqil Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən mədəniyyət sahəsinə dair vaxtaşırı qəbul edilən qərarlar mədəniyyətin inkişafını stimullaşdırmış, onun yüksəlişini təmin etmişdir. Bu qərarlar içərisində Prezident İ.Əliyev tərəfindən "2006 – 2016-cı illər üçün mədəniyyət sahəsində dövlət inkişaf konsepsiyası"nın qəbul olunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu konsepsiya müasir dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətləri və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Müstəqilliyimizin ilk illərin də Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət sahəsində ilk addımlardan biri latın qrafikasına keçid (25 dekabr 1991-ci il) və Azərbaycan dilinin inkişafı, təmizliyinin qorunması, dövlət dili statusunun tətbiqi sahəsində atılan addımlarla bağlı idi. 1992-ci ilin sentyabr ayından etibarən orta məktəblərin birinci sinfində dərslər latın qrafikası üzrə keçirilməyə başlanmışdı. Məhz bu illərdə cəmiyyətdə dövlət dilinin "türk dili", yoxsa "Azərbaycan dili" dili adlandırılması ilə bağlı geniş müzakirələr gərdirdi. Yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 1995-ci il noyabrın 5-də keçirilən toplantısında ölkə prezidenti H. Əliyev öz çıxışında dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müzakirələrə son qoyaraq bildirdi ki, "Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmətlə ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda, bu gün de-

məliyə və mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dil öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyil, həm tarixi nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən, həm Azərbaycan dövlətçiliyi nöqtəyi-nəzərindən, ölkəmizin buğunu və gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən düzgün deyil... Mən hər bir dilə hörmət və ehtiramımı bildirirəm... Amma hesab edirəm ki, öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik. Çünki bu, dil zəngin bir dildir, artıq dünyada tanınmış dildir. Xalqımızın adı da tanınıb, respublikamızın adı da tanınıb, dilimizin adı da tanınıb. Bu bir reallıqdır. Ötən dövrü kənara qoyuram, - 60 il ərzində bu, mövcud olmuş reallıqdır. Günü – gündən aybaay inkişaf etmiş reallıqdır... Ona görə bir də deyirəm – tarixi keçmişimizə, əcdadlarımıza böyük hörmət hissi bildirərək bu gün tarixi bir addım atmalıyıq: Azərbaycan dövlət dilini qəbul etməliyik. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini qəbul etməliyik. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir".

1995-ci ildə qəbul olunmuş ana yasada da Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz əksini tapdı. Yeni konstitusiyanın 21 maddəsində deyilirdi: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir". Azərbaycan dilinin tətbiqi ilə bağlı yaranan problemlərin aradan qaldırılması münasibətilə ölkə prezidenti "Dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 21 iyun 2001-ci il tarixli fərmanını imzalamış və onun 4 iyul 2001-ci il tarixli digər bir fərmanı ilə dil üzrə dövlət komissiyası yaradılmışdır. Bu komissiyanın yaradılmasında əsas məqsəd dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı verilmiş fərmanın icrasına nəzarəti həyata keçirmək idi. 2002-ci il sentyabrın 30-da "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" yeni Qanun qəbul edildi. Bu Qanun Azərbaycan Prezidentinin 2003-cü il 2 yanvar tarixli Fərmanı ilə qüvvəyə mindi. "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12

yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı kiril əlifbası ilə olan kütləvi nəşrlərin latın qrafikasına keçirilməsində çox mühüm addım oldu.

Azərbaycan mədəniyyətinin bütün dünyada təbliği ilə əlaqədar dövlət tərəfindən bir sıra qərarlar qəbil edilmişdir. Belə ki, ölkə Prezidentinin müvafiq fərmanları ilə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin Fransada, Türkiyədə, İraqda, İranda və Rusiyada, dünya şöhrəti Bülbülün 100 illik yubileyinin Moskvada, Tbilisidə və Ankarada, məşhur bəstəkar Qara Qarayevin 80-illik yubileyinin Moskvada və Parisdə görkəmli müğənni Rəşid Behbudovun 80 illik yubileyinin Moskvada, türk xalqlarının Ana kitabı olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinin Parisdə – YUNESKO-nun iqamətgahında yüksək səviyyədə qeyd olunması və s. bu qəbildəndir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyətinin məqsəd-yönlü təqdimatı və təbliği sayəsində maddi abidələrimiz və mənəvi irsimiz bütün dünyada tanınmağa başlamışdır. Məhz bu səylərin nəticəsində 2002-ci ilin payızında YUNESKO-nun xüsusi komissiyası Bakıya səfər edərək, İçəri şəhər qoruğunun vəziyyəti ilə tanış olub və hesabat hazırlayıb. 2003-cü ilin iyul ayında həmin hesabat əsasında İçəri şəhər təhlükədə olan abidələr sırasına daxil edilib. İlk dəfə Şirvanşahlar sarayı və Qız qalasında daxil olmaqla İçəri şəhər tarix-memarlıq kompleksləri YUNESKO-nun «Dünya mədəniyyət irsi» siyahısına salınıb. Bundan başqa Suraxanıda "Ataşkəs" məbədi (XVIII əsr), Naxçıvanda Məminə Xatun (1186-cı ildə inşa edilib) və Qarabağlar türbəsi (XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəlləri), Qobustan kimi tarix və memarlıq abidələri də YUNESKO-nun Ümumdünya İrs siyahısına daxil edilmişdir. Nəzərinizə çatdırıq ki, «Dünya mədəniyyət irsi» siyahısında cəmi 690 obyekt vardır.

1998-ci ildə «Kitabi- Dədə Qorqud » un 1300 illik, 2001-ci ildə Nəsrəddin Tusinin 800 illik, 2002-ci ildə Mirzə Kazım bəyin 200 illik, 2005-ci ildə akademik Yusif Məmmədəliyevin və 2006-cı ildə xalçaçı-rəssam, alim Lətif Kərimovun 100 illik yubileyləri keçirilmişdir. 2004-cü ildə Parisdə YUNESKO-nun salonlarının birində dünya şöhrəti qazanmış sənət əsərlərindən olan "Əcəmi"

xalçasının nümayiş etdirilməsi və s. də mədəniyyətimizin təbliğində uğurlu addımlardan hesab etmək olar.

Müstəqillik illərində Azərbaycan təhsil sistemi bir sıra keyfiyyət dəyişikliklərinə uğradı. Azərbaycan öz yeni təhsil sistemini formalaşdırmağa başladı.

1998-ci il martın 30-da Prezident Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası təşkil edildi. Dünya Bankının, milli və xarici ekspertlərin köməyi ilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı hazırlandı və 1999-cu il iyunun 15-də Prezident tərəfindən təsdiq edildi. Bu Proqramda Azərbaycan milli təhsil sisteminin strategiyası və konsepsiyası müəyyənləşdirildi. Proqramda təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, dünya təhsil sistemində inteqrasiyası və əsaslı surətdə təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Dünya Bankı bu Proqramın həyata keçirilməsinin birinci mərhələsi üçün 10 milyon dollar kredit ayırdı.

2000-ci il iyunun 13-də prezident Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərmana əsasən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təhsil müəssisələrinə tədris-metodik rəhbərlik və ayrı-ayrı dövlət qurumlarına məxsus təhsil müəssisələrinin (Milli Təhlükəsizlik və Müdafiə nazirlikləri müəssisələrindən başqa) tabeliyi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinə verildi. Azərbaycan Pedaqoji Kadrların İxtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması məqsədilə Baş İnstitutu bazasında Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun bölgələrdə filialları yaradıldı, Təhsil Problemləri üzrə Respublika Elmi-Tədqiqat Mərkəzi ilə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji İnstitutu bazasında Respublika Təhsil Problemləri İnstitutu təşkil olundu.

Müstəqillik illərində təhsil sahəsində mühüm nailiyyətlərdən biri təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi ilə bağlı atılan addımlardır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bu illərdə 2000-dən çox yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verilmiş, onların maddi-texniki bazası demək olar ki tamamilə yenilənmişdir.

İndi Azərbaycan məktəblərinin böyük əksəriyyəti kompüterləşdirilmiş və internet resurslarından istifadə imkanları əldə etmişlər. Ölkə məktəblərində bütün I-XI sinif şagirdlərinin dərsliklərlə pulsuz təminatı başa çatdırılmışdır. Ölkə büdcəsindən ən böyük ayırmalar olan sahələrdən biri də təhsil sistemidir.

Azərbaycan təhsil sisteminə mühüm yeniliklərdən biri 1992-ci ildən ali və orta ixtisas məktəblərində qəbulun (Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən), eləcə də son illər orta məktəblərin buraxılış imtahanlarının test üsulu ilə aparılmasının tətbiq edilməsi ilə bağlı idi. Mühüm yeniliklərdən biri də ölkə ali təhsil sisteminin 1993-cü ildən boloniya sisteminə inteqrasiya edilməsi və ali məktəblərdə çoxpilləli təhsil sisteminə (incəsənət, mədəniyyət, tibb və idman ixtisasları üzrə məktəblərdən başqa) - dörd illik bakalavr hazırlığı və iki illik magistr hazırlığı pillələri olan sistmə keçilməsi olmuşdur.

Boloniya prosesi ilə bağlı ali təhsildə aparılacaq islahatların istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Azərbaycan təhsil sistemini Boloniya Bəyannaməsinin prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq və Bəyannamənin müddəalarını həyata keçirmək üçün 2006 - 2010 - cu illəri əhatə edən yeni Tədbirlər Planı hazırlanıb təsdiq edildi. Həmin plana əsasən „Bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturu“ təsdiq olundu və yeni nəsil dövlət təhsil standartları işlənib hazırlandı. „Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasanamə“ hazırlanıb təsdiq edildi. Xarici ölkələrdə təhsil alanlarının diplomlarının Azərbaycanda tanınması üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirildi. Avropa Komissiyası, Avropa Şurası və UNESCO - nun ekspertlərindən ibarət işçi qrupu tərəfindən hazırlanmış diploma əlavənin (Diploma Supplement) modeli əsasında ali təhsil haqqında diploma əlavənin nümunəsi hazırlandı. Həmçinin „Ali təhsilin bakalavr pilləsi ixtisaslarının (proqramlarının) yeni siyahısı hazırlanaraq təsdiq edildi. Xatırladaq ki, Boloniya prosesinə qoşulan hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan 6 əsas prinsipə riayət etməklə ümumavropa məkanında müəllimlərin və tələbələrin

mübadiləsinə nail ola bilər. 1997-ci ildə magistraturalara ilk qəbul keçirildi.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə təhsil sahəsində islahatlar 1999-cu ildə xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən „Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı“ təsdiq olunduqdan sonra daha sürətlə həyata keçirilməyə başlamışdır. Həmin proqrama uyğun olaraq ali təhsildə struktur dəyişiklikləri aparılmış, təhsil müəssisələrinə müstəqillik və geniş səlahiyyətlər verilmiş, bir sıra ali təhsil müəssisələri öz fəaliyyətlərini özünüidarəetmə prinsipi əsasında qurmuş, təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə dövlət təhsil ocaqları ilə yanaşı qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi də inkişaf etmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dövlətinin təhsilə ayırdığı vəsaitlər on dəfələrlə artmışdır. Faktlara müraciət edək: Əgər 1991-ci ildə bu sahəyə 37,1 milyon manat ayrılmışdısa, 2010-cu ildə 1181,4 milyon manata çatmışdır. Məktəblərin maddi-texniki bazası yaxşılaşdırılmış, İKT vasitələri ilə təminatı yüksək səviyyəyə çatmışdır. 2010-cu il oktyabr ayının 1-i vəziyyətinə əyani ümumtəhsil məktəblərində 40,1 min ədəd kompüter mövcud olmuş və hər 33 şagirdə orta hesabla bir kompüter düşmüşdür. Ümumi təhsil müəssisələrinin 1760-nun və ya kompüterli olan məktəblərin 47 faizinin internetə çıxışı vardır. Hazırda məktəblərin 84 faizi kompüter və digər İKT avadanlığı ilə təmin olunmuşdur.

1993-cü ildən etibarən ölkə prezidentinin müxtəlif fərmanları ilə bir sıra ali məktəb müəssisələrinin profillərində və adlarında dəyişikliklər edildi. Belə ki, Dövlət Neft-Kimya İnstitutu Azərbaycan Neft Akademiyasına, Gəncədəki Kənd Təsərrüfatı İnstitutu Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasına, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası Azərbaycan Musiqi Akademiyasına çevrildi. 1996-cı ildə Bakı Dənizçilik Məktəbi Dəniz Akademiyasına, Polis məktəbi Polis Akademiyasına, Dövlət Pedaqoji İnstitutu Dövlət Pedaqoji Universitetinə, Politexnik İnstitutu Texniki Universitetə, Tibb İnstitutu Tibb Universitetinə, Azərbaycan İnşaat Mühəndislər Universiteti Memarlıq və İnşaat Universitetinə, Azərbay-

can Sənaye İnstitutu Sumqayıt Dövlət Universitetinə, Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və ədəbiyyatı İnstitutu Bakı Slavyan Universitetinə, Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu Gəncə Dövlət Universitetinə, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Dillər İnstitutu Azərbaycan Dillər Universitetinə, Azərbaycan Texnologiya İnstitutu Azərbaycan Texnologiya Universitetinə, Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutu Bakı Dövlət İqtisad Universiteti çevrildi. Eyni zamanda bir sıra yeni ali təhsil müəssisələri yaradıldı. Bunlara misal olaraq Lənkəran Dövlət Universitetini (1993), Milli Təhlükəsizlik Akademiyasını (1998), Milli Təyيارəçilik Akademiyasını (1998), Mülki Təyيارəçilik Akademiyasını (1999), Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasını (2002), Azərbaycan Milli Konservatoriyasını (2002) göstərmək olar.

Respublika Prezidentinin 2000-ci il 13 iyun tarixli Fərmanı ilə Bakı Dövlət Universitetinə, Azərbaycan Neft Akademiyasına və Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasına təhsil sistemində aparıcı mövqelərinə görə və beynəlxalq aləmdə real nüfuzla malik olduqlarına görə muxtariyyət – özünüidarəetmə və maliyyə müstəqilliyi statusu verildi. 2002-ci ilin iyun ayında belə status Naxçıvan Dövlət Universitetinə də verildi. Əvvəllər Azərbaycan Tibb Universitetinin də belə statusu var idi.

Təhsil sahəsində mühüm yeniliklərdən biri də özəl təhsil sisteminin yaranması ilə bağlı idi. Təhsilin bütün pillələrində özəl təhsil müəssisələri yaradıldı. Respublikada "Qərb", "Biznes", "Asiya", "Xəzər", "Təfəkkür", "Azərbaycan", "Qafqaz", "Odlar Yurdu", "Diplomatiya" və bir çox başqa özəl ali təhsil müəssisələri şəbəkəsi yaradıldı.

Ümumiyyətlə, 2000-2001-ci dər ilində respublikada 43 ali məktəb fəaliyyət göstərir, onlarda da 119,7 mindən çox tələbə təhsil alırdı. 25 dövlət ali təhsil müəssisəsində 91 mindən çox (38,1 mini öz hesabına ödənişli əsasda), 18 özəl ali təhsil müəssisəsində isə 28,7 mindən çox tələbə oxuyurdu. Dövlət ali məktəblərində 22 135 nəfər professor-müəllim heyəti çalışırdı. Özəl məktəblərdə 5 mindən çox müəllim, dosent və professor işləyirdi.

Təhsil sahəsində mühüm addımlardan biri də ölkə üçün zəruri olan ixtisaslara tələbəni ödəmək, elm və iqtisadiyyatı yüksək səviyyəli kadrlarla təchiz etmək məqsədilə Azərbaycan gənclərinə dünyanın ən qabaqcıl universitetlərində təhsil almaq imkanlarının yaradılması ilə bağlıdır.

01.10.2013-cü il tarixinə "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət proqramı" (Dövlət proqramı) çərçivəsində 1752 nəfərin təhsili ilə bağlı xərclər Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. 01.10.2013-cü il tarixinə "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət proqramı" (Dövlət proqramı) çərçivəsində 1752 nəfərin təhsili ilə bağlı xərclər Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Dövlət Proqramında iştirak edən gənclərin əksər hissəsi Böyük Britaniya (23,6%), Türkiyə (20,8%), Almaniya (19,1%), Kanadanın (8,2%) və Rusiya (4,9%) universitetlərində təhsil alırlar. 1 oktyabr 2013-cü il tarixinə Dövlət proqramı çərçivəsində xaricdə təhsili maliyyələşdirilmiş və məzun statusunu almış tələbələrə sayı 550 nəfər təşkil edir. Məzunların 179 nəfəri Böyük Britaniya, 58 nəfəri Rusiya, 57 nəfəri Türkiyə, 57 nəfəri Fransa, 56 nəfəri Almaniya, 29 nəfəri Amerika Birləşmiş Ştatları, 27 nəfəri Niderland K., 16 nəfəri İsveç K., 10 nəfər olmaqla Avstraliya və İsveçrə, 9 nəfər C. Koreya, 7 nəfər olmaqla Sinqapur, İtaliya və İspaniya, 6 nəfər Kanada, 4 nəfər Çexiya, 3 nəfər olmaqla Y. Zelandiya və İrlandiya, 2 nəfər Çin, 1 nəfər olmaqla Malayziya, Finlandiya və Avstriyada təhsillərini başa vurmuşlar. Qeyd edək ki, "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində 2015-ci ilədək 5 min tələbə xaricdə təhsil alacağı gözlənilir. Həmin sərəncama əsasən bu Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun vəsaiti və qanunvericiliklə qadağan olmayan digər mənbələr hesabına həyata keçirilir. Bundan başqa Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin 20-dən artıq ölkə ilə ikitərəfli əməkdaşlığa dair sazişi mövcuddur. Bu sazişlər əsasında hər il yüzlərlə azərbaycanlı

gənc xaricdə təhsil almaq imkanı əldə etmişdir. Hal-hazırda (2011) müxtəlif proqramlarla 10 min nəfər azərbaycanlı gənc dünyanın müxtəlif ölkələrinin ali məktəblərində təhsilini davam etdirir. Eyni zamanda dünyanın bir sıra ölkələrindən olan gənclərdə Azərbaycan universitetlərində təhsillərini davam etdirirlər. Faktlara müraciət edək: 2010/2011-ci tədris ilində Respublikanın ali təhsil müəssisələrində 45 ölkəni əhatə etməklə 4723 nəfər təhsilini davam etdirir.

Azərbaycanda təhsilin inkişafında Milli Məclisin deputatı YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fondun həyata keçirdiyi «Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı Proqramı» bu sahədə həyata keçirilən iri layihələrdən biridir. Layihə nəticəsində Bakıda və ətraf qəsəbələrdə yerləşən uşaq evləri və internat məktəblərində mövcud olan problemlər öyrənilmiş və onların aradan qaldırılması üçün əməli işlər görülmüşdür. Bundan başqa Fondun təşəbbüsü ilə dövlət və özəl qurumların, habelə bəzi vətəndaş cəmiyyəti strukturlarının dəstəklədiyi «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» layihəsi də öz miqyas və əhəmiyyətinə görə bu sahədə həyata keçirilən irimiqyaslı layihələrdən biridir. Bu proqram çərçivəsində, əsasən ucqar bölgələrdə, dağlıq rayonlarda 150-yə qədər məktəb tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış 19 iyun 2009-cu il tarixli "Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" Azərbaycan təhsilinin dünya standartlarına uyğun olmasına şərait yaradır. Bu islahatlar təhsilin ümumi keyfiyyətinin yüksəlməsində, yeni təhsil texnologiyalarının mənimsənilməsində bütün vətəndaşların iştirakında özünü göstərir. Qanunda xarici ölkələrin təhsil müəssisələri ilə əlaqə saxlanılmasına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir ki, bu da öz növbəsində mədəniyyətlərin mübadiləsi kimi də böyük məna kəsb edir. Ümumiyyətlə, yeni qəbul olunmuş təhsil qanunu gənclərimizin üçün daha geniş və perspektivli imkanlar yaradır.

Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə ən çox əziyyət çəkən sahələrdən biri də elm sahəsi idi. Lakin 90-cı illərin ortalarından etibarən ölkədə vəziyyətin normalaşması bu sahəyə də öz təsirini göstərdi. Ölkədə elmlə məşğul olan əsas mərkəz yenə də Elmlər Akademiyası hesab edilirdi, çünki respublika elminin əsas potensialı burada cəmləşmişdi.

1997-ci il yanvarın 31-də Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi və aparıcı alimlərin bir qrupu ilə görüşərək elm sahəsində mövcud problemləri müzakirə etdi. "Elmin strateji inkişafı və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında islahatların konsepsiyası" hazırlandı. Alimlərin əmək haqqı artırıldı.

Artıq 90-cı illərin ortalarında təkcə Elmlər Akademiyası sistemində 35 elmi-tədqiqat institutu fəaliyyət göstərirdi. Yeni institutlar, o cümlədən Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Milli Münasibətlər İnstitutu, Əlyazmalar İnstitutu, İnsan Hüquqları İnstitutu təşkil olundu. Prezidentin 2001-ci il 15 may tarixli Fərmanına əsasən Azərbaycan Elmlər Akademiyasına "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" statusu verildi.

2002-ci il avqustun 7-də AMEA-nın Naxçıvan bölməsi yaradıldı. Bölmədə Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat, Təbii Ehtiyatlar, Bioreсурslar institutları, Əlyazmalar Fondu və Batabat Astrofizika Rəsədxanası fəaliyyət göstərirdi. Respublika Prezidentinin "AMEA-nın statusu haqqında" 2003-cü il 4 yanvar tarixli Fərmanında deyilir ki, AMEA respublikada elmin inkişafını təşkil edən, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən, respublikanın bütün elmi müəssisələrinin və ali məktəblərin elmi-tədqiqat fəaliyyətlərini əlaqələndirən və istiqamətləndirən, Azərbaycan elmini xarici ölkələrin elmi mərkəzlərində təmsil edən ali dövlət elmi təşkilatıdır.

Görülən tədbirlər nəticəsində Elmlər Akademiyasının nüfuzu və mövqeyi yenidən gücləndi. Elmi yeniliklərlə yekunlaşan konkret nəticələr əldə olunmağa başlandı. Məsələn, Azərbaycan Milli Aero-kosmik Agentliyi Xüsusi Kosmik Cihazqayırma Konstruktor Büro-

sunda Rusiya Kosmik Tədqiqatlar İnstitutunun sifarişi ilə yerin maqnit sahəsinə günəş küləkləri təsirini öyrənən nadir aerokosmik cihaz yaradıldı. AZT-8 və Üfüqi Günəş teleskopları üçün yeni avtomatlaşdırılmış müşahidə sistemləri yaradıldı. Azərbaycan astronomları tərəfindən Neptun-Pluton sistemində yeni səma cismi aşkar olundu. Azərbaycan geofizikləri Aşağı Kür bölgəsində beş laydan ibarət tektonik sahə kəşf etdilər. "Şahdəniz" böyük qaz ehtiyatlarının və Azərbaycanın qərb bölgələrində yeni qızıl yataqlarının kəşfi də alimlərimizin bu dövrdə uğurlarına aiddir. AMEA Aşqarlar Kimyası İnstitutunun 2001-ci ildə apardığı elmi işlər ABŞ-ın Biznes Təşəbbüs İstiqamətləri Beynəlxalq Təşkilatının "Qızıl kateqoriya" mükafatına layiq görüldü.

İctimai elmlər sahəsində də bir sıra uğurlar qazanıldı. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Baş Redaksiyası Şurası tərəfindən 25 cildlik yeni "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası"nın "Azərbaycan" adlı xüsusi cildi (2007) ildə çapdan çıxdı. AMEA nəzdində 1997-ci ildə yaradılmış "Azərbaycan tarixi" Baş Redaksiyası Şurasının rəhbərliyi altında 1998 – 2003-cü illərdə 7 cildlik "Azərbaycan tarixi" nəşr edildi. 2002-ci ildə "Naxçıvan ensiklopediyası"nın çapdan çıxdı. AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən II cildlik "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası" (2004), Baş Arxiv İdarəsi tərəfindən "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (stenoqrafik hesabatlar)" II cildliyi (1998) çap olundu. 2007 – 2008-ci illərdə 3 cildlik "Azərbaycan etnoqrafiyası"nın akademik nəşri çapdan çıxdı. Bu illərdə arxeoloqlar "Azərbaycan arxeoloji abidələri bankı"nı yaratdılar və "Azərbaycan arxeologiyası"nın 6 cildlik akademik nəşrini çapa hazırladılar. Artıq "Azərbaycan arxeologiyası"nın I və VI cildləri çapdan çıxmışdır. Bu dövrdə həmçinin, "Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası", "Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası" "Füzuli ensiklopediyası", "Məhəmməd Füzuli əsərlərinin 6 cildliyi", "Azərbaycan ədəbi dili tarixi", "Azərbaycan dilinin orfoqrafik lüğəti" (80 min söz), "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti", "Azərbaycan dilinin işgüzar üslubu" və s. kimi dəyərli kitablar da nəşr olundu.

Müstəqillik illərində kütləvi informasiya vasitələri sahəsində çox mühüm dəyişikliklər oldu. Bu illərdə "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (7 dekabr 1999) qəbul edilmiş, bu sahənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı dövlət səviyyəsində müxtəlif xarakterli sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlardan biri Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2008-ci il 31 iyul sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi konsepsiyası"dır. Dövlətin informasiya siyasətinin əsas istiqamətlərini və kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına və fəaliyyətinin təkmilləşməsinə dövlət dəstəyi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirən bu sənəd də qeyd olunur ki, müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, cəmiyyətin sosial-siyasi və mədəni həyatında kütləvi informasiya vasitələrinin təsirinin güclənməsi həm bu sahənin infrastrukturunun yeniləşməsini, həm də jurnalistlərin peşəkarlığının artırılmasını zəruri edir.

Ölkədə müxtəlif baxışları əks etdirən kütləvi informasiya vasitələrinin geniş şəkəsi yarandı. 90-cı illərin ortalarında Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 600-ə qədər informasiya vasitəsi qeydə alınmışdı. 2001-ci ilin əvvəllərində respublikada 8 dildə 300-dən çox qəzet, 72 jurnal nəşr olunurdu. Nəşr olunan qəzetlərin cəmi 3-4-ü dövlətə, qalanları isə partiyalara, ictimai təşkilatlara, kollektivlərə, ayrı-ayrı şəxslərə məxsus idi.

"Respublika" və "Xalq qəzeti", "Yeni Azərbaycan", "Səs", "Şərq qapısı", "Yeni Məsvət", "Millət", "Yurd", "Azadlıq", "Aydınlıq", "Zerkalo"-Ayna", "Müxalifət", "Exo", "İki sahil", "Bizim əsr", "Şərq", "İslam", "İstiqlal", "Azərbaycan-nyus" və onlarla başqa qəzet, "Xəzər", "Trend", "Yurd", "Populyar", "Milli təfəkkür", "Azərbaycan fermeri", "Cahan" və s. jurnallar mövcud realıqları ən müxtəlif mövqələrdən əks etdirirdilər.

Uşaqlar üçün "Tumurcuq", "Şəkər villası" qəzetləri, "Savalan", "Günəş" jurnalları çap olunurdu.

Ölkədə 20 informasiya agentliyi fəaliyyət göstərirdi. Dünyanın informasiya agentlikləri ilə birbaşa əlaqə saxlamaq imkanları

yararmışdı. 90-cı illərin ortalarında YUNESKO-nun köməyi ilə "Azərinkom" adlı informasiya şəbəkəsi təşkil olunmuşdu.

90-cı illərin ortalarından Azərbaycanda Beynəlxalq İnternet informasiya şəbəkəsindən istifadə olunmağa başlanmışdı. Bu gün ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətinin sürətli internetə çıxış imkanı yaranmışdır.

1996-cı ildə Bakıda (əsaslı 1982-ci ildə qoyulmuş), hündürlüyü 310 m olan yeni teleqüllənin istifadəyə verilməsi ilə televiziya və radio verilişlərinin keyfiyyətini xeyli yüksəltdi. 2013-cü isə orbitə çıxarılmış Azerspece-1 telekommunikasiya pekinin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycanda yayım tamamilə rəqəmsal sistemə keçdi.

2012-ci ilin rəqəmlərinə əsasən deyə bilərik ki, respublika ərazisində 9 televiziya, 14 regional televiziya və 11 radio fəaliyyətdədir. Bu illərdə Kabel TV kanalı şəbəkələri genişlənməmiş, onlarla ölkənin televiziya verilişlərinə baxmaq imkanı əldə olunmuşdur. Ölkədə Azərbaycan TV-nin I kanalı və Azərbaycan TV-nin nəzdində fəaliyyət göstərən "Mədəniyyət" və "İdman Azərbaycan" kanalları, "İctimai" TV kimi dövlət, habelə "ANS", "Speys", "Lider", "Azad Azərbaycan", "Xəzər" kimi özəl kanallar yayım həyata keçirir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan teatrında da bir sıra yeniliklər oldu. Respublika rəhbərliyinin Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafı ilə əlaqədar imzaladığı fərmanlar teatr sənətinin inkişafında, onun maddi-texniki bazasının yüksəlməsində mühüm rol oynadı. Azərbaycan Milli Dram Teatrının, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının və başqa teatrların binasında əsaslı təmir işləri aparıldı. Bu illərdə "Bakı Bələdiyyə Teatrı", "Tənqid-Təbliğ Teatrı", "Milli Dastan Teatrı", "Yuq Teatrı", "Pantomim Teatrı", "Bakı Kamera Teatrı", "ÜNS yaradıcılıq səhnəsi" teatrı və s. kimi yeni teatrlar fəaliyyət göstərməyə başladı.

Azərbaycan teatrının beynəlxalq əlaqələri genişləndi. Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı Türkiyəyə bir neçə dəfə qastrol səfərləri etdi. 1992-ci ildə bu teatrın Almaniya qastrol

səfərləri oldu. Bundan əlavə Bakı Pantomim teatrı, Gəncə Dövlət Kukla Teatrı, Bakı Bələdiyyə Teatrları da dəfələrlə Türkiyədə qastrolda olmuşlar.

Ümumiyyətlə, hazırda Azərbaycanda 27 professional teatr, 50-dək xalq teatrı və özəl teatr fəaliyyət göstərir. Bunlara misal olaraq Bakıda M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrını, S.Vurğun adına Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrını, Ş.Qurbanov adına Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrını, Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrını, A.Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrını, Bələdiyyə Teatrını, Gənclər Teatrını, Tədris Teatrını, Yuq Teatrını, Kamera Teatrını, Pantomim Teatrını, eləcə də Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Sumqayıt, Ağdam, Mingəçevir şəhərlərində də olan dövlət teatrlarını göstərmək olar. Bunlardan əlavə respublikada Mahni teatrı, Muğam teatrı, Ş.Məmmədov adına Opera studiyası, Gəncə Dövlət Nizami poeziya teatrı, Gəncə gəlincik teatrı, Şuşa musiqili dram teatrı, Şəki satira teatrı, İrəvan Azərbaycan teatrı, Naxçıvan Cavid poeziya teatrı, Qusar Dram teatrı, Füzuli dram teatrı, Naxçıvan kukla teatrı, Qazax Dram və s. kimi teatrlar da fəaliyyət göstərir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan kinosu da başqa sahələrdə olduğu kimi "keçid dövrünün" çətinliklərini yaşamışdır. Belə ki, 1991-ci ildən dövlət kino təşkilatları özünümaliyyətləşdirmə prinsipi ilə fəaliyyət göstərməyə başladı. Lakin ölkədəki sosial-iqtisadi çətinliklər fonunda bu prinsip özünü doğrultmadı. Özəl kinostudiyalar təşəkkül tapsa da onların maddi-texniki bazası zəif olduğundan ciddi uğurlar qazana bilmədilər. Ona görə də 1994-cü ildə kino sahəsi yenidən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməyə keçirildi. Azərbaycanda kino istehsalının yeganə maliyyə mənbəyi yenə dövlət oldu. Dövlət bunu dövlət studiyalarına – bədii filmlər üçün "Azərbaycanfilm", sənədli filmlər üçün "Salmamə" və "Yaddaş", animasiya filmləri üçün isə "Azərbaycanfilm", "Debüt" və b. studiyalara sifariş verməklə həyata keçirirdi. Maliyyə problemlərinin qismən düzəlməsi kinonun dirçəlişinə imkan yaratdı. Nəticədə Azərbaycan kinematografçıları "Əhli-kef", "Fransız", "Hər

şey yaxşı olacaq" (rejissor V.Mustafayev), "Yarasa" (rejissor Ayaz Salayev), "Həm ziyarət, həm ticarət", "Yerlə göy arasında" (rejissor Rasim Ocaqov), "Uçurulmuş körpü", "Özgə vaxtı" (rejissor Hüseyn Mehdiyev) və s. kimi bir sıra yüksək bədii dəyərli filmlər yaratdılar.

Dağlıq Qarabağ münafiçəsi, erməni quldurlarının vəhşiliyi, qaçqınlıq həyatının dəhşətləri Azərbaycan kinosuna yeni mövzular gətirmişdi. "Ağ atlı oğlan" (rejissor Ə.Əbluc), "Fəryad" (rejissor C.Mirzəyev) kimi təsirli, realist kinolentlər yaradılmışdı.

Heydər Əliyevin şəxsiyyəti və ömür yolu haqqında rejissor Vaqif Mustafayevin yaratdığı "General", "Birinci", "Moskva-Kreml", "Lider", "Tale", "Əsil məhəbbət haqqında" və "Bir həsədin tarixi" sənədli filmləri Azərbaycan kino tarixində əlamətdar hadisəyə çevrildi.

Bu illərdə Azərbaycan kinosunun nüfuzu xeyli artmış, müxtəlif xarakterli beynəlxalq mükafatlar qazanılmış, eləcə də onun Beynəlxalq Kinofestivallarında iştirakçılığı intensivləşmişdi. Faktlara müraciət edək: "Yarasa" bədii filmi 1996-cı ildə Fransada keçirilən "Birinci plan" Beynəlxalq Kinofestivalında "Avropanın tammetrajlı ən yaxşı bədii filmi" adına, Misir Beynəlxalq Kinofestivalında ən yüksək mükafata layiq görüldü. 1997-ci ildə Beynəlxalq Madrid Kinofestivalında "Özgə vaxt" filmi yüksək qiymətləndirildi, onun yaradıcıları H.Mehdiyev ən yaxşı rejissor, A.Mirqasımov isə ən yaxşı qadın rolu ifaçısı adına layiq görüldülər. Həmin il "Cavan qadın üçün kişi" filmi (rejissor Murad İbrahimbəyov) Kolumbiyanın paytaxtı Boqotada XIV Beynəlxalq Kinofestivalında Bürünc mükafat aldı. 2001-ci ildə Moskvada Avrasiya teleforumunda "Əsil məhəbbət haqqında" sənədli film (rejissor V.Mustafayev) üç mükafata, 2002-ci ildə "Bir həsədin tarixi" filmi (rejissor V.Mustafayev) "Qran-Pri" mükafatına layiq görüldü. İkinci film 2002-ci ildə Rusiyada keçirilmiş XIII sənədli kinofestivalının "Dünyanın qüdrətli şəxsiyyətlərinin inandırıcı və parlaq portretinə görə" xüsusi mükafatını almışdı.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda ən inkişaf etmiş sahələrdən biri musiqi idi. Bu illərdə Azərbaycan musiqisi janr etibar

ilə zənginləşərək yeni keyfiyyətlər qazandı. Musiqi sahəsində beynəlxalq əlaqələr genişləndi. Qarabağ müharibəsi və ordu quruculuğu fonunda bir sıra musiqi əsərləri, o cümlədən xalq tərəfindən sevilən əsgər marşları meydana gəldi. Xalq musiqisi ənənələrinin öyrənilməsi və təbliğində böyük uğurlar əldə edildi.

Hazırda Azərbaycanda 13 konsert təşkilatı fəaliyyət göstərir. Mədəniyyət nazirliyi sistemində 2 böyük simfonik orkestr, xalq çalğı alətləri orkestri, bir neçə kamera və estrada kollektivləri var. Opera və Balet Teatrı, balet truppası, Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri, Dövlət Xor kapellası, Dövlət rəqs Ansamblı dövlətin birbaşa maliyyə dəstəyi və qayğısı nəticəsində keçid dövrünün çətinliklərini atlada bildilər. Bu illərdə ölkə rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə, həmçinin Xalq Çalğı Alətləri Orkestri yaradıldı.

Arif Məlikovun 7-ci simfoniyası (1996), V. Adıgözəlovun "Qarabağ şikəstəsi", "Qəm karvanı" (1999), "Çanaqqala" oratoriyaları və "Xan qızı Natəvan" (2003) operası, A. Əlizadənin A. Dümanın əsəri əsasında "Qafqaza səyahət" baleti (2002), Cəvdət Hacıyevin "Onu zaman seçib" adlı 8-ci simfoniyası, T. Bakıxanovun "Qarabağ harayı" (2001) simfoniyası, A. Əlizadənin "Ana torpaq" (1993) odası, Sərdar Cəfərovun "Böyük vətəndaş haqqında" odası, N. Məmmədovun Xocalı hadisələrinə həsr edilmiş 7-ci simfoniyası (1998), R. Mustafayevin "Haqq sənindir, Azərbaycan" (1992) kantatası və bir çox başqa dəyərli musiqi əsərləri, məhz müstəqillik illərdə yaradılmışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın musiqi həyatında 2009-cu ildə Qəbələ şəhərində keçirilən I Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı mühüm rol oynadı və bir növ ənənəyə çevrildi. Sonrakı illərdə də davamlı olaraq keçirilən Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivallarında təşkil olunan konsertlərdə müxtəlif musiqi janrlarında dünyanın tanınmış müğənniləri, simfonik və filarmonik orkestrləri çıxış edirdi. Eyni zamanda festival çərçivəsində təşkil olunan gənc pianoçuların beynəlxalq müsabiqələrində yeni istedadlar üzə çıxarılırdı.

Bu illərdə, həmçinin dünya miqyaslı musiqiçilər – Mstislav Rostropoviç, Bella Davidoviç, Dmitri Sitkovetskinin Bakıda verdiyi

konsertlər və açıq dərslər ölkəmizin musiqi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq miqyaslı "İpək yolu - Birinci Simfonik və Kamera musiqisi festivalı"da (2010) böyük əks-səda doğurmuşdur.

Müstəqillik illərində Azərbaycan musiqisinin inkişafında Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi "Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu" (1995) və "Heydər Əliyev Fondu"nın (2004) böyük rolu oldu.

2005-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun və YUNESKO-nun birgə həyata keçirdiyi "Muğam dəstgahları" layihəsi muğam sənətinin öyrənilməsi və təbliği baxımından çox əhəmiyyətli idi.

Məhz Azərbaycanda muğam ənənələrinə verilən yüksək qiymət, onun təbliği ilə aparılan məqsədyönlü siyasət Azərbaycan muğamlarının YUNESKO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilməsi ilə nəticələndi.

Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun reallaşdırdığı "Azərbaycan muğamları" layihəsi (2005) çərçivəsində 24 muğam ustasının ifasının yer aldığı "Qarabağ xanəndələri" albomu ərsəyə gəldi. Bu albomda Qarabağın unudulmaz səs sahiblərindən olan Cabbar Qaryağdıoğlunun, Keçəçioğlu Məhəmmədin, Məşədi Məhəmməd Fərzəliyevin, Məcid Behbudovun, Seyid Şuşinskinin, Xan Şuşinskinin, İslam Abdullayevin, Bülbülün, Zülfü Adıgözəlovun, Əbülfət Əliyevin və müasir muğam ustalarının səs inciləri toplanmışdı.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu tərəfindən həyata keçirilən muğam müsabiqələri layihəsini də uğurlu layihələrdən saymaq olar. Muğam sənətinin inkişafında və yeni muğam ifaçılarının üzə çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynayan, bu layihə nəticəsində Azərbaycan muğam ifaçılığı öz dəstəsinə çox istedadlı yeni xanəndələr qoşdu. Bunlardan müasir Azərbaycan muğam ifaçılığında öz yerlərini tutmuş Təyyar Bayramov, Babək Niftəliyev, İlkin Əhmədov, Elməd-

din İbrahimov, Ehtiram Hüseynov, Rəvanə Ərəbova, Abgül Mirzəliyev, Güllü Muradova və bir çox başqaları kimi xanəndələri nümunə göstərə bilərik.

Muğam irsinin təbliği və tanınmasında Heydər Əliyev Fondu, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən Muğam aləmi" I və II Beynəlxalq muğam festivalları da (2009 və 2011) mühüm rol oynamışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan təsviri sənəti də inkişaf etmiş, xüsusən də müasir incəsənətin irəliləməsi üçün yeni imkanlar yaranmışdır.

Bu illərdə Azərbaycan rəssamlarının müraciət etdiyi mövzular əsasən Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciələrlə bağlı idi. Bu baxımdan görkəmli Azərbaycan rəssamı Mikayıl Abdullayevin 1992-ci ildə 90-cı il qurbanlarına həsr etdiyi «Nakamların dəfini» əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qanlı Yanvar faciəsinin şahidi olmuş rəssam bu cinayəti XX əsrin böyük cinayətlərindən biri adlandırdı. Əməkdar rəssam Adil Rüstəmovun Qarabağ müharibəsinə həsr etdiyi 70-ə yaxın əsər, əməkdar rəssam Rza Avşarın Xocalı faciəsi mövzusunda həsr etdiyi silsilə əsərləri, C.Qasımovun, F.Hüseynovun, K.Əlizadənin və bir çox başqalarının bu mövzulara həsr etdiyi əsərlərini nümunə göstərmək olar.

Bu illərdə Azərbaycan rəssamlarının əsərlərinin dünyada tanıtılması və təbliği istiqamətində də böyük işlər görülmüşdür. Bunlara misal olaraq 1995-ci ildə Nyu-Yorkda, Londonda, İstanbulda, 1996-cı ildə Almaniyada Səttar Bəhlulzadənin, 1996-cı ildə Parisdə YUNESKO binasında Toğrul Nərimanbəyovun, 1997-ci ildə Vaşinqton, Nyu-York və Çikaqoda Kamil Nəсібzadənin, Ankarada N.Əbdülrəhmanovun, Moskvada F.Xəlilovun fərdi sərgilərinin təşkil edilməsini göstərmək olar.

2004-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin, Fransanın ölkəmizdəki səfirliyinin və Fransa senatının birgə təşəbbüsü ilə Fransa senatının binasında Azərbaycanın tanınmış 50 rəssamının 60 əsəri nümayiş olundu. Bu sərgidə Səttar Bəhlulzadə,

Tahir Salahov, Toğrul Nərimanbəyov, Fərhad Xəlilov, Xəlida Səfərova, Ağəli İbrahimov və s. kimi tanınmış rəssamların əsərləri də nümayiş olunurdu. Azərbaycan rəssamlarının əsərlərini yüksək qiymətləndirən fransız ekspert-sənətsünası Persin jurnalistlərlə söhbətində demişdi: "Niyə indiyə qədər dünyanın sizin rəssamlarınızdan xəbəri olmayıb? Bəzi rəssamlarınızın əsərlərini görəndə içimdən evrika kimi qışqırtı keçdi. Mən əlimdən gələnlə qədər sizin rəssamların əsərlərini tanımasına çalışacağam".

Ümumiyyətlə, müstəqillik illərində dünyanın qabaqcıl ölkələrinin bir çox sərgi salonlarında Azərbaycan rəssamlarının sərgiləri keçirilmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan heykəltəraşlığı da yeni əsərlərlə zənginləşdi. Bu dövr Azərbaycan heykəltəraşlığının görkəmli nümayəndələrindən biri Ö.Eldarovun yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdür. O təsviri sənətin dəzgah heykəltəraşlığında "Elegiya" akademik Zərifə Əliyevanın heykəli (mərmər, 1997), "XX əsr" (tunc, 2000), «Zehnin yuxusu» (2003), «Ağlayan qadın» (2001), «Uşaqlı qadın» (2001), «Antik motiv» (2001) "Çilpaq qadın" (2004) və digər əsərlərini göstərmək olar. Heykəltəraşın sadalanan əsərlərinin hər biri yüksək sənət xüsusiyyətləri, dərin fəlsəfi mahiyyətlə tamaşaçıların diqqətini cəlb edir.

O həmçinin H.Cavidin (tunc, 1994, Bakı), Fəxri xiyabanda ulu öndər Heydər Əliyevin (2004), akademik Zərifə Əliyevanın (tunc, 1995), akademik Z.Bünyadovun (tunc-qranit, 2000) və başqalarının memorial abidələrini yaratdı.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın digər heykəltəraşları tərəfindən Şah İsmayıl Xətəinin (1993-cü il, heykəltəraşlar İ.Zeynalov və Z.Mehdiyev), akademik Yusif Məmmədəliyevin (1998-ci il, heykəltəraş A.Ələsgərov), Xızıda Cəfər Cabbarlının (1999-cu il, heykəltəraş C.Qaryağdı) yüksək bədii dəyərli heykəlləri ucaldıldı. 1996-cı ildə Naxçıvanda möhtəşəm Hüseyn Cavid məqbərəsi (müəlliflər - Ö.Eldarov və R.Əliyev) tikildi.

Müstəqillik illərində çiçəklənən sahələrdən biri də memarlıqdır. Bu illərdə memarlıq cəhətdən baxımlı yaşayış, ictimai bina-

ların Bakı, Sumqayıt, Zaqatala, Balakən, Qəbələ, Naxçıvan, Gəncə, Yevlax, Quba, Lənkəran, Astara, Şəmkir və s. şəhər və rayonlarda tikilmişdir.

Bu illərdə Bakı şəhərində böyük abadlıq və yaşıllaşdırma işlərinin görülmüş, mədəniyyət ocaqları əsaslı təmir olunmuş, şəhərin mərkəzindəki binaların bir çoxunun fasadlarında yenidənqurma işləri aparılmış, parklar və xiyabanlar təmir olunmuşdur. Həmçinin, şəhərdə yeni yol qovşaqları, avtomobil tunelləri və piyada keçidləri inşa edilərək əhalinin istifadəsinə verilmiş, Cənubi Koreya mütəxəssislərinin iştirakı ilə şəhər nəqliyyatının vahid mərkəzdən idarə edilməsi və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə nəqliyyatda intellektual idarəetmə sistemi yaradılmışdır.

2009-cu ilin aprelindən Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi Dünya Bankının maliyyə dəstəyi və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə Bakının simasını tamamilə dəyişdirəcək "Böyük Bakının Regional İnkişaf Planı"nı hazırlayırlar. Plan artıq tamamlanmışdır (2012-ci ildə). Bu plan 30 il üçün nəzərdə tutulub, bütünlüklə Bakının və ətraf qəsəbələrin, ümumilikdə Abşeron regionunun inkişaf parametrlərini də müəyyən edəcək daha uzunmüddətli sənəd olacaq. Sözügedən planın işlənməsi zamanı analoji dünya təcrübələrinə istinad ediləcək, Sumqayıt şəhərinin və Abşeron rayonunun da inkişaf parametrləri nəzərə alınacaq. Xatırladaq ki, Bakının ilk Baş Planı 1898-ci ildə o dövrün məşhur memarı N.A. fon Der Nonne tərəfindən hazırlanıb. 1932-ci ildə paytaxtın ikinci Baş Planı işlənilib. 1964-cü ildə isə respublika Nazirlər Soveti şəhərin üçüncü Baş Planını təsdiqləyib. Sonuncu plan 1986-cı ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə təsdiq olunub və bu sənəd 2005-ci ilədək olan dövrü əhatə edib.

Bakının Baş Planına əsasən şəhərin mərkəzi rayonlarından sənaye müəssisələri şəhərdən qırağa çıxarılır, eləcə də şəhərdə ki, köhnə tikililərin yeni yaşayış massivləri ilə əvəzlənməsi nəzərdə tutulur.

Baş plana əsasən ən iri layihələrdən birinə - "Bakı Ağ Şəhər" (Baku White City) layihəsinin icrasına 2011-ci il dekabrın -

24-də ölkə prezidenti İ.Əliyev tərəfindən start verilib. Bakının ekoloji cəhətdən ən yararsız, neft və neft tullantıları ilə çirklənmiş 221 hektar sahəni əhatə edən bu ərazisi vaxtilə "Qara şəhər" kimi tanınırdı. İndi bu ərazilərində yeni inkişaf layihəsinə uyğun olaraq ən müasir və böyük yaşayış mərkəzi yaradılacaq. Burada, həmçinin inzibati binalar, müxtəlif ticarət mərkəzləri tikiləcək, istirahət parkları və yeni yaşayış mərkəzini dənizlə birləşdirəcək bulvar Salınacaq.

Son illər Bakının arxitekturasını zənginləşdirəcək binalardan biri də tikintisinə 2007-ci ildən başlanan Azərbaycanda, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə nadir layihələrdən sayılan Heydər Əliyev Mərkəzinin binasıdır. Açıltış mərasimində çıxış edən ölkə başçısı İlham Əliyev Heydər Əliyev Mərkəzini nadir memarlıq abidəsi kimi qiymətləndirmişdi. Xatırladaq ki, Mərkəzin memarı dünya şöhrətli memar Zaha Hadiddir.

Bakıda tikilən möhtəşəm tikililərdən biri də Bakıda Dövlət Bayrağı Meydanının inşası ilə bağlıdır. Bakıda Dövlət Bayrağı Meydanının yaradılması barədə sərəncamı Prezident İlham Əliyev 2007-ci il noyabrın 17-də imzalayıb. Digər tərəfdən Prezident 2009-cu il noyabrın 17-də isə Dövlət Bayrağı Gününün təsis edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Həmin il dekabrın 30-da Bayıl qəsəbəsində Xəzərin sahilində meydanın təməli qoyulub. 2010-cu ilin sentyabrın 1-də ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Meydanın təntənəli açılışı olmuşdur. 20000 m² ərazisi olan meydanda ucaldılmış dayağın hündürlüyü 162 metr, bündövrəsinin diametri 3,2, bündövrənin üst hissəsinin diametri 1,09 metrdir. Ginnes dünya rekordları təşkilatı 2010-cu il mayın 29-da Azərbaycan dövlət bayrağı dirəyinin dünyada ən hündür bayraq dirəyi olduğunu təsdiq edib.

Bakıda şəhərin dağlıq hissəsindəki Parlament prospektində ucaldılan "Üç alov" adlandırılan "Flame Towers" kompleksi (38 mərtəbəli yaşayış evi, 36 mərtəbəli otel və 34 mərtəbəli ofis binası), "Port Baku Residence" kompleksi, "Park-Bulvar" Ticarət Mərkəzi, Bakı bulvarı, "Bakı biznes mərkəzi", "Hilton Bakı" otel kompleksi, "Kempinski Badamdar" otel kompleksi, "Jumeirah Bilgah Beach

Hotel" kompleksi, Bakı metropoliteninin yeni stansiyaları və başqa yeni binalar və tikililər şəhərin arxitekturasına bir sıra yeniliklər gətirmişdir.

Respublikamızda gedən mədəni quruculuq işləri ilə bərabər, tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, bərpası, təbliği və onlardan istifadə edilməsi də mühüm yerlərdən birini tutur. Abidələrin bərpasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə Bakıda, Naxçıvanda, Gəncədə, Şamaxıda, Şəkiddə, Qazaxda və s. yerlərdə bərpa-istehsalat emalatxanaları təşkil olunmuşdur. Nardaran kəndi (1992), Dəvəçi rayon Şabran ş. (2002), Qax r. İlisu k. (2002), Ordubad r. Arpaçay vadisi (2002), Dəvəçi r. Çıraqqala (2002), Şəki rayon Kiş kəndi (2003), Hacıqabul rayon Pir Hüseyn xanəqahı (2004) və s. Azərbaycan memarlığı tarixi qoruğu elan edilmişdir.

Azərbaycanda xalçaçılıq və metalşləmə sənəti

Azərbaycanda ən inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də xalçaçılıq olmuşdur. Tədqiqatçılar xalçaçılığın ilk orta əsrlərdən etibarən Azərbaycanda müstəqil sənət sahəsi kimi fəaliyyət göstərməsini söyləyirlər. Mingəçevirdən tapılan hana hissələri və xalça, palaz qalıqları buna sübutdur. Yazılı tarixi məxəzlərdə də Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı ilə bağlı məlumatlar vardır. VII əsrin II rübündə İranda səfərdə olmuş Çin səyyahı Xuan Tes Aikin qeydlərində Azərbaycan xalçaçılıq istehsalının ən iri mərkəzi təsvir edilir. Həmin dövrdə yaşamış Alban tarixçisi Musa Kalankaytıklı özünün "Alban tarixi" əsərində yazırdı ki, ölkənin şimal hissəsində ipək parçalar, müxtəlif rəngli olvan xalçalar geniş miqyasda istehsal olunurdu. Tarixçi Məhəmməd Təbəri də Azərbaycanda xalça sənətinin inkişafına toxunaraq yazırdı ki, VII yüzilliyin I yarısında Azərbaycanın şimal-şərqində yüksək çeşidli, əla növ xalçalar istehsal olunurdu. Müəllifi məlum olmayan "Hüdud əl-ələm" (X əsr) əsərində isə göstərilir ki, "Muğan özünün çuval və palazları, Naxçıvan, Xoy və Salmas zili, xalça, kəmərlər və digər toxuculuq

məhsulları, Ərdəbil və Şirvan əlvan ipək və yun parçaları ilə məşhurdur". Tarixçi və səyyah Əl-Müqəddəsi (X əsr) Qarabağ xalçalarından bəhs edərək yazırdı ki, "... Oradakı xalçaların tayı-bərabəri yoxdur".

XII yüzillikdən sonra Azərbaycanda xalçaçılıq daha da inkişaf etmişdir. Xüsusən, süjetli xalçaların yaranması sırf inkişaf etmiş orta əsrlərin məhsuludur. Belə xalçalar əsasən klassik ədəbiyyatdan alınan motivlər əsasında toxunurdu. Bu dövrdə xalçalar şəhər və kənd əhalisinin geniş kütlələrinin, sarayların, feodal əyanlarının çadırlarının başlıca elementi olmuşdur.

Dünyada şöhrət qazanmış Azərbaycan xalçası xammalına, bəzəyinə, toxunma üsullarına və ölçülərinə görə fərqlənmişdir. Yüksək keyfiyyətə malik olması xalçalara olan tələbatı artırmışdır. Müxtəlif ornamentlər, füsunkar rəng çalarları və özünəməxsusluq Azərbaycan xalça mədəniyyətini formalaşdırmışdır. Xalçalar sadəcə bir əl işi deyil, onlarda xalqın məişəti, adət və ənənələrindən doğan xüsusiyyətlər də əks olunaraq xalq yaradıcılığının məhsuluna çevrilmişdir.

Azərbaycanda ənənəvi olaraq xalça toxunan hər bir bölgənin özünəməxsus bir və ya bir neçə ornamental çeşni və bəzək kompozisiyaları mövcud olmuşdur. Bu çeşni və kompozisiyalar bir qayda olaraq sabit və dəyişilməz qalib əsrlər boyu çox cüzi dəyişikliklərə uğrayırdı. Ona görə də həm elmi ədəbiyyatda, həm də el arasında bu cür xalça çeşniləri hazırlandığı yerin adı ilə tanınır. Azərbaycan xalçaları həm özünün texnoloji xassələrinə, həm də çeşni və bədii işlənmə xüsusiyyətlərinə görə dörd böyük xalçatoxuma məktəblərinə bölünür: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz məktəbləri.

Quba-Şirvan xalçaları. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının şimal-şərq və qismən mərkəzi hissələrini əhatə edən bu məktəbin xalçaları zəngin ornamental bəzəklərə malik olması və yüksək sıxlıqla (1 kv m 160 mindən-350 minəcən ilmə) toxunması ilə fərqlənir. Xovun hündürlüyü 3-6 mm-dir. Bu məktəb həm də öz spesifikasiyi ilə fərqlənən Quba, Şirvan və Abşeron kimi qruplara bölünürdü.

Quba xalçalarının 35-ə qədər çeşni (üslubu, forması) var idi. Bu qrupa məxsus xalçalarda xırda bəzək ünsürləri və xonça bəzək-nəqş kompozisiyaları üstünlük təşkil edirdi. Bu bölgənin Pirəbədil, Çiçi, Qonaqkənd və s. kimi xalçaçılıq mərkəzləri bütün dünyada tanınırdı.

25-ə qədər çeşni olan Şirvan qrupu xalçaları öz texniki parametrlərinə görə, Quba xalçalarına oxşasada «buta» motivli bəzək ünsürlərinin üstünlük təşkil etməsi onları fərqləndirirdi. Abşeron xalçaları texniki cəhətdən Quba-Şirvan xalçaları ilə tipoloji oxşarlıq təşkil etsələr də, çeşni xüsusiyyətlərinə görə onlardan müəyyən qədər seçilirdi.

Gəncə-Qazax xalçaları. Həmin məktəb Azərbaycanın qərb əyalətlərini, əhatə edir. Bir qayda olaraq orta həcmli olan bu bölgənin xalçaçılıq məhsulları toxunuşunun sıxlığına (1 kv.m 60-120 min ilmə) və xovunun qalınlığına (6-12 mm) görə fərqlənirdi. dir. Özlüyündə bu məktəb Gəncə və Qazax qruplarına bölünürdü.

Qarabağ xalçaçılıq məktəbi. Azərbaycanın qərb və qismən cənub-qərb hissələrini əhatə edən bu bölgənin xalçaları xovlarının hündürlüyü, ilmə sıxlığının az olması və nisbətən boş toxunması ilə fərqlənirdi. Burada tarixən «dəst xalça» hazırlamaq dəb halını almış və bu ənənə uzun müddət davam etmişdir. Bu xalçalar böyük ölçülü toxunmaqla yanaşı, həm də özünün nəbati motivli nəqş çeşniləri ilə seçilirdi.

Təbriz xalçaçılıq məktəbi. Bu məktəb Azərbaycanın cənubunu – indiki İranda yerləşən ərazilərini əhatə edir. Təbriz xalçaçılığı üslubuna görə Təbriz və Ərdəbil qruplarına bölünür. Bölgədə toxunan xalçalar ölçülərinə görə (xırda-nüştü, orta-xalça və böyük-pərdə) fərqləndirilirdi. 20-yə qədər çeşni olan bu məktəbi fərqləndirən başlıca cəhətlər toxunuşun sıx olaması (1 m² 360-400 minədək ilmə) və xovun hündür biçilməsidir (2-5,5 mm). Həmçinin, bu bölgənin xalçalarında nəbati ornamentli motivlər və süjetlər üstünlük təşkil edirdi.

Azərbaycan xalçaları öz bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa – ornamental və süjetli qruplarına bölünür. Ornamental xalça-

lar çoxluq təşkil edir. Lakin süjetli xalçalar daha cazibədar olur. Süjetli xalçaların əksəriyyəti tarixən Azərbaycanın cənub vilayətlərində, əsasən Təbrizdə hazırlanırdı. XVI yüzillikdən etibarən Təbrizdə süjetli xalçalar istehsalının yüksəlməsi tarixi mənbələrdən də məlumdur. Məhz, bu dövrdə Təbriz miniatur məktəbi də özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu məktəbin rəssamları miniatur rəngkarlığı ilə kifayətlənməyərək, həm də dekorativ sənətin bir çox növləri (bədiî parça, memarlıq ornamentləri, zərgərlik nümunələri və s.) üçün eskiz və cizgilər hazırlamışdılar. Süjetli xalçalarda Şərqi poeziyasından götürülmüş təsvirlər üstünlük təşkil edir və çox vaxt həmin xalçalar üzərində bədiî mətnlərdən də nümunələr yazılırdı. Süjetli xalçalar başlıca olaraq şəkil kimi divardan asılmaqdan ötrü toxunurdu. Onların toxunmasında yüksək keyfiyyətli yun, zərif iplik istifadə edilirdi. Yüksək sıxlıq və zərif xov bu xalçaların əsas texniki xüsusiyyətləri idi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda yüksək səviyyəli bədiî xalçalar toxunduğuna dahi şairlərimiz Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvaninin əsərlərində də rast gəlirik. Azərbaycan xalçalarının yüksək keyfiyyətindən danışan Nizami Gəncəvi Bərdə şəhərinin padşahı Nüşabənin dəbdəbəli sarayını təsvir edərkən belə deyir:

Şəhanə sarayı çox ucadır,
İçində qiymətli xalça salınmışdır.

«Xosrov və Şirin» poemasında isə şair belə deyir:

Gəbədən, kilimdən yol üstündə
Bir meydan böyüklükdə xalı döşədi.

Nizamının əsərlərində biz təkcə xalça barədə deyil, xalça məmulatlarından olan mafraş, heybə haqqında da bəhslərə rast gəlirik. Məsələn, şair "Xosrov və Şirin" poemasında Xosrovan ova çıxmasını təsvir edərkən mafraş haqqında belə deyir: "Mın dəvə, içi gözəl

bəzək şeyləri ilə dolu olan ipək toxunuşlu mafraşlarla yüklənmişlər". «Xosrov və Şirin» əsərinin bir başqa yerində şair ipəkdən toxunan gül rəngli fərşin adını çəkir:

Şah o gül rəngli ipək fərşin üzərindən
Atı sürüb qəsrə sarı yaxınlaşdı.

XIII əsrdə məşhur Venesiya səyyahı Marko Polo yazırdı ki, Azərbaycanda "parça, xalça, qılınc düzəldən çoxlu sayda mahir ustalar vardır ki, onların hazırladıkları məmulatlar bütün dünyaya yayılmışdır".

Bu məlumatlar XII-XIII yüzilliklərdə Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli xalça məmulatları istehsal edildiyini tam yəqinliyi ilə göstərir.

Azərbaycan xalçaları XIV-XV yüzilliklərdən etibarən ümumdünya bazarlarında xüsusilə geniş şöhrət tapmağa başlayır və bu xalçalar əcnəbilər tərəfindən də yüksək qiymətləndirilərək daşınıb aparılırdı. R. Tağıyeva bu xüsusda yazır: «XV - XVI əsrlərdə avropalılardan moişətinə nüfuz edən Azərbaycan xalçaları bir çox Avropa rəssamlarının tablolarında əks olunmuşdur. Misal üçün, Qarabağ qrupuna aid olan Muğan xalçası Hans Memlinqin (XV) "Məryəm körpəsi ilə" və "Bir gəncin portreti" tablolarında Gəncə - Qazax qrupuna aid xalça alman rəssamı Hans Holbeynin (XVI) rəsminə təsvir olunub. Azərbaycan xalçası venesiyalı rəssam Karlo Krivellonun (XV) "Mücdə" tablosunda və digər italyan rəssamı Antonello de Messinanın (XV) "Müqəddəs Sebastyan" tablosunda əks etdirilib. Azərbaycan xalçalarının təsvirinə rəssam Domeniko de Bartolonun Siyena şəhərində Santa-Mariya kilsəsindəki ("Findlinqin toyu") freskasında, Domeniko Moronenin "Müqəddəs Fomanın doğulması" rəsminə, Fransadakı "Gərgədanla xanım" (XV) şpalerasında, Avropa və rus rəssamlarının bir çox digər əsərlərində də təsadüf etmək olar.» XIII əsrə aid Azərbaycan xalçası İstanbulun «Türk və islam əsərləri muzeyində» saxlanılır. Bundan əlavə, «Dövrümüzə qədər gəlib çatmış ən qədim Azərbaycan xalçası, XIV - XV

əsrlərə aiddir. Belə nadir sənət nümunələrindən İstanbulun "Türk və İslam əsərləri" muzeyində saxlanılan «Şirvan» (XII - XIV), Berlin İncəsənət muzeyinin şərq bölməsində saxlanılan «Qazax» (XV) xalçalarını göstərmək olar.»

Üzərində ov səhnələri təsvir edilmiş 1522-ci ildə ustad Qiyasəddin Caminin hazırladığı, üzərində toxunma tarixi qeyd edilmiş xalça Milan muzeyində mühafizə olunur. Londonun "Viktoriya və Albert" muzeyində mühafizə olunan dünya xalçaçılıq sənətinin qiymətli incilərindən biri 1539-cu ildə Təbrizdə Şah Təhmasibin sifarişi ilə Ərdəbil məscidi üçün toxunmuş və elm aləmində "Şeyx Səfi" adı ilə məşhur olan xalını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu xalı 1893-cü ildə ingilislər tərəfindən Ərdəbildə satın alınmış və Londona göndərilmişdir. Həmin xalının uzunluğu 10,55, eni 5,35 metr, ümumi sahəsi 56,12 m²-dir. 32 milyon ilmədən ibarət olan bu xalı nəbati ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş ipək xalçalar qızılbaş oyanlarının başlıca məişət tələbatından birinə çevrilmişdi. Cenkinson Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclının yay düşərgəsi haqqında yazırdı: "Onun çadırındaki döşəmə başdan-başa zəngin xalılarla örtülmüşdü. Abdulla xan isə qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş dördkünc xalçanın üzərində əyləşmişdi".

Azərbaycanda xovlu xalçalarla yanaşı qədim zamanlardan etibarən müxtəlif məişət məqsədli xalça məmulatları da istehsal olunurdu. Bu məmulatlar əksər hallarda müxtəlif cür xovsuz xalçaların toxunmasında (həsir, çətin, palaz, kilim, vərni, sumax və s.) istifadə olunurdu. Ümumiyyətlə, xalçaçılıq sənətinin təkamülü baxımından bu məmulatın hərəsi sadədən mürəkkəbə doğru ayrı-ayrı inkişaf mərhələsini təşkil etmiş və xovlu xalçalara nisbətən daha erkən olmuşdur. Xovsuz xalçaların istehsalında yerli ustalar həm yundan, həm pambıq və ipək sapından, həmçinin qamış çubuğundan və ya quru ağac budaqlarından da istifadə edirdilər.

Azərbaycanda metalışləmə sənəti. Orta yüzilliklərdə Azərbaycanda xalq sənətkarlığının maraqlı sahələrindən biri olan metal sənəti də yüksək inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu dövrlərdə me-

taldan müxtəlif növlü silahlar, cürbəcür formalı ev avadanlıqları və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki, bunların da bir çoxları dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, yəndə Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Təbriz metal məmulatı hazırlayan mərkəzlərdən idi. Mənbələr göstərir ki, Gəncə sənətkarları bu əsrlərdə silah (qılınc, qalxan və s.) və xüsusilə memarlıq abidələrində tətbiq olunan metal pəncərə barmaqlıqları, darvaza düzəltməkdə xüsusilə mahir olmuşlar. Buna misal olaraq zamanəmizdək gəlib çatmış Gəncə şəhərinin tunc darvazasını göstərmək olar. Ərəb dilində kufi xətti ilə bəzədilmiş biri o birisinə cilalanmış böyük dəmir çərçivələr bu nəhəng darvazanın əsasını təşkil edir. Məlum olduğu kimi, bu bəzəkli dəmir darvaza 1139-cu ildə hərbi qənimət kimi Gürcüstan şahı I Dmitrinin Gəncəyə basqını zamanı hərbi qənimət kimi Gürcüstana aparılmışdır. Hazırda bu darvazanın bir tayı Gürcüstanda, Kutaisinin Kelati monastırında saxlanılır. 3 m 33 sm hündürlüyü və 1 m 72 sm eni olan qapı tayı dəmir təbəqələrdən döymə üsulu ilə hazırlanmışdır.

Bu dövrdə metaldan düzəldilmiş məmulatlar içərisində diqqəti cəlb edən yüksək sənətkarlıq nümunələrindən biri Sankt-Peterburq Dövlət Ermitajında saxlanılan tuncdan tökülmüş 1206-cı ilə aid Şirvan lüləyidir.

Təbrizdə hazırlanmış bir neçə bürünc məişət əşyası Londonun Viktoriya və Albert muzeylərində saxlanılır. 1319-cu ildə təbrizli usta Yusif Əhməd oğlu tərəfindən hazırlanmış bürünc cam xüsusilə diqqəti cəlb edir. Camın Diametri 7,5 sm, hündürlüyü isə 19 sm. Bərabərdir. Bu qab üz tərəfdən cızma və döymə üsulu ilə çox lakonik bir tərzdə bəzədilmişdir. Camın üzərindəki bəzəklər isə iki hissəyə bölünmüşdür: qabın yuxarı hissəsini tamamlayan qurşaqlıq bəzək və gövdəsində yerləşən dörd ədəd nəbati ornamentlərdən düzəldilmiş xonçalar.

Təbriz ustalarının adı ilə bağlı olan sənət əsərlərindən biri də hazırda Qazaxıstandadır. Şərq aləmində ən böyük tiyanlardan sayılan bu tiyanın ağırlığı 2000 kq və diametri 2,45 sm-ə yaxındır. Bədii tərtibatca zəngin olan bu tiyan üz tərəfindən dairəvi gözəl

nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Naxışlar arasında nəsx xətlə bu tiyanın Teymurləngin sifarişi ilə Xoca Əhməd Yasəvi məscidi üçün 1399-cu ilə Təbriz sənətkarı Əbdüləziz Şərəfəddin oğlu tərəfindən düzəldiyi qeyd olunmuşdur. Bundan əlavə, 22 dəfə təkrar olunan "Dünyanın hökmdarı Allahdır" sözləri də yazılmışdır. Tiyanın biri digərindən xeyli aralı olan gül şəkilli 10 ədəd qulpu vardır.

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda olmuş xarici ölkə səyyahları metaldan düzəldilmiş memarlıq məmulatları haqqında maraqlı məlumatlar verirlər. XV yüzilliyin 70-ci illərində Sultaniyyə şəhərində olmuş italyan səyyahı Ambrozio Kontarini Cümə məscidinin bürünc qapıları haqqında yazır: "...Bu möhtəşəm binanın ən gözəl hissəsini onun tökmə üsulu ilə düzəldilmiş bürünc qapıları təşkil edir. Bu qapılar Venesiyada yerləşən müqəddəs Mark kilsəsinin qapılarından xeyli hündürdür. Üst səthi xatəmkarlıq üsulunda, gümüşlə bəzədilmiş bu qapıların yəqin ki, çox böyük qiyməti vardır..."

Metalişləmə sənətinin ən mühüm sahələrindən birini də silahların, xüsusilə də soyuq silahların istehsalı təşkil edirdi. Səfəvilər dövründə güclü mərkəzi hakimiyyətin yaranması ordu üçün silah istehsalının genişlənməsinə böyük təkan verdi. XVI əsrin əvvəllərindən etibarən tüfəng və topların istehsalı, tətbiqi xeyli dərəcədə artdı. Artıq I şah Təhmasibin (1524-1576) hakimiyyətinin ilk onilliyi ərzində xüsusi tüfəngçi və topçu dəstələri yaradıldı (tüfəngçibaşı, topçubaşı vəzifələri məhz bu dövrdə təsis edildi). Odlu silahın başlıca istehsal mərkəzi Təbriz idi. Təbrizin top və tüfəngtökən ustaları bütün Səfəvilər dövlətində məşhurlaşmışdılar. Təbrizli Barxudar bəy Ənisi Topçubaşı XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində ən tanınmış silahqayıran usta idi. Qeyd etmək lazımdır ki, soyuq silahların, hərbi geyimlərin istehsalı metalişləmə sahəsində aparıcı rolunu qoruyub saxlamışdır. Oruc bəy Bayat yazırdı: "Səfəvilər dövləti hüdudunda soyuq silahlar, hərbi geyimlər həddən artıq istehsal olunur və bunların çox hissəsi Moskva dövlətinə ixrac edilirdi". Moskva dövlətinə gətirilən silahların bir qismi Azərbaycanda düzəldilirdi. Moskva çarı Boris Qodunovun

1589-cu ildə istifadə etdiyi 10 ədəd dəbilqə Azərbaycan ustaları tərəfindən hazırlanmışdı (bunlardan 8-i Şamaxıda düzəldilmişdi).

İstanbuldakı Əsgər muzeyində Şirvanşahların yaraqları, bədii işlənmiş dəbilqələri saxlanılır. Bunların içərisində zaman etibarilə ən qədimi Şirvanşah Key Qubada (1317-1345) aid kiçik metal lövhələrlə örtülmüş zirehli geyimidir. Zirehli geyimin üstündə Key Qubadın adı və ərəb dilində "*döyüşdə parlaq qələbə qazan*" sözləri yazılmışdır. Burada saxlanılan başqa bir zirehli geyim Şirvanşah Xəlilullah ibn İbrahimə (1418-1464) məxsusdur. Bir-birinə keçirilmiş və Dəməşq gümüşündən hazırlanmış lövhəciklərdən ibarət zirehli geyimin üzərində çoxlu dini xarakterli yazılar və sahibi Sultan Xəlilullahın adı vardır. Sənətkarlıq cəhətdən fərqlənən əşyalardan biri də Şirvanşah Fərrux Yasarın dəbilqəsidir. Üzərində bu sözlər yazılmışdır: Hakimin şərəfinə 1486-cı ildə hazırlanmışdır. Burada saxlanılan və çox zəngin bəzədilən digər iki dəbilqə də Fərrux Yassara məxsusdur. Həmin muzeydə Ağqoyunlu döyüşçülərinin zəngin yaraq kolleksiyası, Uzun Həsən və Şah Sultan Yaquba məxsus zirehli geyimlər də vardır.

Kremlin Silah palatasında nümayiş etdirilən Azərbaycan metalişləmə nümunələri içərisində XVI əsrə aid bədii bir qalxan tamaşaçıların nəzərini xüsusilə cəlb edir. Azərbaycanda bu dövrdə düzəldilmiş iki maraqlı əsəri də qeyd etməliyik. Bunlardan biri müharibə zamanı zadəganlar tərəfindən istifadə edilən zirehli baş geyimi, o birisi isə bir cüt dirsəklikdir.

AZƏRBAYCAN XALQ BAYRAMLARI

Mənəvi mədəniyyətin mühüm tərkib hissələrindən biri xalq bayramlarıdır. Bayramlar erkən çağlardan etibarən, insanın təbiətə, təbiət hadisələrinə münasibətinin bildiriş formalarından biri olmaq etibarilə sonralar cəmiyyətin həyatı ilə birbaşa bağlı olub onun həyatında baş verən hadisə və proseslərin özünəməxsus inikas formalarından birinə çevrilmişdir. Xalq tərəfindən təntənəli şəkildə qeyd olunan hər bir bayram insanlar üçün müəyyən mənə və mahiyyət kəsb etmişdir. Tarixən elə bayramlar olmuşdur ki, zamanın girdabında tənəzzülə uğramış, hətta adları belə unudulmuşdur. Lakin elə bayramlar da vardır ki, zamanın sınağından keçərək uzun əsrlər ötsə belə, eyni sevinc və fərəh hissi ilə qeyd olunmaqdadır. «Tarixi təcrübə sübut edir ki, yalnız xalqın mənəvi tələbatından doğan, onun ruhuna, təbiətinə, zövqünə qida verən adətlər və ənənələr məişətə daxil olub vətəndaşlıq hüququ qazana bilirlər». Bu mənada, əsrlərin sərhədlərini aşaraq xalqın yaddaşına hopmuş və bu gün də sevilə-sevilə qeyd edilən bayramlarımızdan biri də Novruzdur.

Bu bayramın keçirilməsi geniş coğrafiyaya malik olub Azərbaycanın başqa, Şərqi Türkiyədən tutmuş Balkanlara qədər səpələnmiş ayrı-ayrı türk xalqları eləcə də, İran və bir sıra Ərəb xalqları tərəfindən də qeyd edilməkdədir. Bayramın qeyd olunması baharın gəlişi ilə bağlı olub və bir çox dünya xalqlarında müxtəlif törənlərlə anılır.

Tarixin keşməkeşlərindən inamla adlayaraq və az dəyişmələrlə günümüzdə qədər gəlib çatan bu bayram həm də özündə tarixin ənənələrini yaşatmaqdadır. Bu baxımdan Novruz bayramı keçmişlə indini birləşdirən bir bayramdır desək, yanılmazıq. Bu bayramın bir

özelliği də ondan ibarətdir ki, o, geniş xalq kütlələrinin qatıldığı xalq-gülüş, karnaval bayramı olub, xüsusilə də, orta əsrlərdə və yeni dövrdə rəsmi mahiyyət daşımayıb.

Əsrlər boyunca xalqımızın qeyd etdiyi ən möhtəşəm bayram Novruz bərabərində icra olunan xeyli mərasim və ayinləri də gətirmişdi. Təzə paltar geyinmək, tonqal yandırmaq, tonqalın və suyun üstündən tullanmaq, su sıçratmaq, qovurğa qovurmaq, yumurta boyamaq, ev-eşiyi təmizləmək, səməni cücərtmək, plov, şirniyyat bişirmək və bir çox başqa ayin və mərasimlər bu qəbildəndir.

Azərbaycanlılarda Novruz bayramının qeyd edilməsi bir aya yaxın müddətdə davam edir. Fevralın sonlarından başlayaraq Martın 22-nə kimi 4 həftə çərşənbə günlərini müxtəlif törənlərlə qeyd edirlər. Martın 21-dən 22-nə keçən gecədən başqa ilin axır çərşənbəsi deyilən gün də təntənə ilə qeyd edilir. Bu haqda Azad Nəbiyevin fikri maraqlıdır: «hər bir çərşənbə təbiətin ünsürü ilə əlaqələndirilmiş və beləliklə, əcdadlarımızın əski təsəvvürlərində ilaxır çərşənbələr, yaxud ilin axır çərşənbələri yaranıb müqəddəs-ləşdirilmişdir. Əski inamlara görə, bu çərşənbələrin hər birində təbiətin dörd ünsüründən biri «dirilmiş», bədii təfəkkürdə insan cildində təsəvvür edilən hər bir çərşənbə ilə bağlı xalq böyük şənlik və mərasimlər düzəltmişdir». Bu bayram, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnik qruplar üçün də eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Novruz bayramının özündə və onun çərşənbələrində ən geniş yayılmış mərasimlərdən biri tonqal qalamaqdır. Bu vaxt odun üstündən hoppananlar "ağırlığım-ugurluğum, azarım-bezarım tökül-sün" deyirlər.

Novruz bayramı zamanı həyata keçirilən (xüsusilə də cavanlar arasında) və günümüzədək davam edən ən maraqlı oyun-əylən-cələrdən biri də yumurta döyüşdürməkdir.

"Yumurta, Novruz bayramının əsas rəmzlərindən biridir. Novruzun dörd çərşənbəsinin əlamətləri öz ifadəsini yumurtada da tapıb. Belə ki, yumurta qabığının dairəviliyi torpaq mənasında olan dünyanı, pərdəsi bir növ havanı, ağı suyu, sarı isə odu simvol-ləşdirir. Yumurtanın daha çox sarı, qırmızı, yaşıl rənglərlə boyadılması

da, sözsüz ki, Günəşlə - odla, baharla, təbiətin yaşıllaşması istəyi ilə bağlı məsələdir. Çərşənbə və Novruz süfrələrini bişmiş, boyadılmış yumurtasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Elə yumurta döyüşdürmədə də həm bişmiş, həm də daha çox çiy yumurtadan istifadə olunur. Yumurta döyüşdürənlər əvvəlcə onların bərk-boşluğunu müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Bunu döyüşdürüləcək yumurtaları dişə vurmaqla edirlər. Bu, "yumurtadadma" adlanır. Bilinəndə ki, döyüşdürülən yumurtalardan birininki digərindən bərkdir, boş olan yumurtanın sahibi ona: "Əy, vurum", - deyir. "Əy, vurum" yumurtanın sivri tərəfindən azca aşağı nişan qoymaq deməkdir.

Döyüşmədə sındırılmış yumurtalarla oyun da maraqlıdır. Uduzmuş sınıq yumurtaları sıraya düzülür. Sonra buraya bir xoruz buraxılır. Xoruz sıradakı hansı yumurtanı dimdikləyirsə, sahibi qalib sayılır. Bir oyun da bişmiş yumurtaları yoxuşdan üzəşəğı diyirlətməkdir. Hansı yumurta daha uzağa diyirlənirsə, yəni də sahibi qalib bilinir".

Novruz bayramında bir çox meydan tamaşaları göstərilirdi. Bunlardan biri "Xanbəzəmə" tamaşası daha geniş yayılmışdı. İllərlər çərşənbəsinin və bütövlükdə Novruz bayramının zirvəsi adlanan bu oyun "Xan-xan", "Xan oyunu", "Xan yaratdı", "Şahbəzəmə", "Şahşahı" və s. adlarla Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində məzmun oxşarlığına, icra tərzinə görə, müxtəlif variantlarda indi də oynanılır. İllərlər çərşənbə günü səhərdən bir qədər keçmiş adamlar bir meydana toplaşır. Xan seçilmiş şəxsi geyindirib bəzəyirlər. O, geyimi, başının tacı ilə doğru-dogru xana oxşadılır. Xanı gətirib meydanın yuxarı başında taxta öyləşdirirlər. İki oğlan uşağı xanı yelpiklə yelləyir. Seçilmiş vəzir-vəkil də gəlib xanın sağ-solunda öz yerlərini tutur. Təyin olunmuş fərraşlar, qırmızı paltar geyinmiş cəllad xanın əmrinə hazır dururlar. Xan gözlənilməz əmrlər verir. Onun əmrləri mütləq yerinə yetirilir. Kosa, keçəl, təlxək meydana atılıb cürbəcür gülməli oyunlar göstərməklə xanı güldürməyə cəhd edirlər. Xan isə cəhd edir ki, gülməsin. Xan əgər gülsə, əlbəəl onu

taxtdan endirib suya basır və yerinə təzə xan seçirlər. Tamaşa saatlarla davam edir.

Novruz bayramı gündündən başlamış on-on iki gün müddətində dost-tanış, qohum-əqrəbə bir-birinin evinə bayramlaşmağa, təbriklə gedir, bir-birinin evlərinə Novruz bayramı üçün hazırlanmış nemətlərdən sovqat aparırlar. Gələnlər bu əziz bayram münasibətilə gözəydimliyi verir, bir-birini təbrik edir, el alqışlarına üz tuturlar: - Bayramınız mübarək! Neçə-neçə belə bayramlara çatasınız! Ömrünüz-gününüz bahar ətirli olsun. Üzünüzə xeyirli, nurlu sabahlar açılsın.

Novruz bayramı günlərində yoxsullara, kimsəsizlərə, xəstələrə qayğı və diqqət göstərilir, bu məqsədlə "Novruz xonçası" hazırlanır və həmin adamlar arasında paylaşıdırılır. Bu Novruz sovqatı - sevinc payı ilə imkansızları şadlandırmaq, onların kövrək qəlbini ovundurmaq, xeyir-dua qazanmaq xalqımıza xas olub get-gedə ənənəyə, əxlaq normasına çevrilib. Bu əməlin adına savablıq deyilir. Küsülü olanların bir-birilərinə bayram payı göndərib barışması, kin-küdurəti ürəklərdən çıxarıb tullaması, giley-güzərə son qoyulması, bir sözlə, bu ildən o ilə küsülü qədəm qoymaq qəbahət sayılır. Novruzda küsülülər barışmasa, xalq inamına görə, bu küsü yeddi il davam edər.

Qeyd edək ki, Novruz bayramının mövsümlə, xalqın təsərrüfat-mədəni və məişət həyatı ilə dərinə bağlılığı o qədər güclü idi ki, İslam dini də bu bayramı xalqların, o cümlədən də, azərbaycanlıların həyatından silə bilmədi.

Qurban Bayramı. Orta yüzilliklərdə islam dininin hökmlərində olduğu Azərbaycan cəmiyyətində ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən də bayramlara dinin təsiri böyük idi. Xüsusilə də, dini hökmlərə söykənən bayramlar ciddiliyi, əhatəliliyi və miqyasına görə digər bayramlardan fərqlənirdi. Dini xarakter daşıyan bu bayramlar məişətdə də məhz bu mahiyyətlə öz əksini tapırdı. Belə bayramlarda görülən işlər bilavasitə Allahın adıyla bağlı olurdu.

İslam dinində ən geniş surətdə qeyd edilən və Eydül-Əkbər (Böyük bayram) kimi dəyərləndirilən Qurban bayramı Zülhiccə ayının 10-da (müsəlman qəməri təqviminə görə 12-ci ay) orucluğu 70 gün sonra keçirilir. İstər Qurban bayramı, istərsə də, Orucluğu ay təqviminə, yəni qəməri aylara uyğun qeyd edilir. Bilindiyi kimi, qəməri aylar günəş təqvimindəki aylara görə 10 gün əvvəl gəlir. Beləliklə, Qurban bayramına və Ramazan orucuna hər il on gün əvvəl başlanıldığına görə bu bayramlar təxminən 33 ildə bir dəfə bütün fəsiləri gəzir və Qurban bayramı və oruc günləri də buna müvafiq dəyişir.

İslam dini yarandıqdan sonra qurbanətmə adəti İslamın ümumi prinsipləri əsasında təhriflərdən təmizlənərək yeni mahiyyət kəsb etməyə başladı. İslamda həyata keçirilmə və dəqiq icra mexanizmlərinə malik Qurban bayramı kimi qeyd edilən bu bayram İbrahim peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Dini rəvayətə görə yuxuda Allah İbrahim peyğəmbərə oğlu İsmayılı qurban verməyi əmr edir. İbrahim əsl dindar kimi Allahın əmrini, buyruğunu yerinə yetirməyi özünə borc bilərək oğlu İsmayılı qurban verməyə hazırlaşır. Allah da onun sədaqətli və əhdə vəfalı olduğunu gördükdə Cəbrayıl vasitəsi ilə ona qoç göndərmişdir ki, oğlunun əvəzinə onu kəssin. İbrahim peyğəmbər də Allahın bu istəyini yerinə yetirmiş və qoçu qurban kəşmişdir. Bu hadisə öz əksini Quranda tapmışdır: «Biz ona belə kitab-ətdik: «Ya İbrahim! Artıq sən rəyanın düzgünlüyünü (Allah tərəfindən olduğunu) təsdiq etdin!» (Sənə yuxuda nə əmr olunmuşdusa, onu yerinə yetirdin. Allah sənə lütf edərək oğlunun yerinə bir qoç kəsməyi buyurur). Biz yaxşı iş görənləri belə mükafatlandırırıq. Şübhəsiz ki, bu açıq-aydın bir imtahan idi. Biz ona böyük bir qurbanlıq (Habilin qurbanlıq qoçunu) əvəz verdik». Bu hadisə əsasında İslamda Allah rızasına qurban kəsmək ənənəsi formalaşmışdır. İslam inancına görə insanlar bunu etməklə Allah qarşısında savab qazanırlar. Xalq arasında bu bayram «İsmayıl qurbanı» adı ilə də adlanır. İslamda qurbanvermə müsəlmanın vacib əməlləri sırasına daxil edilir. Bununla əlaqədar olaraq «Quran»da və Hz. Məhəmmədin hədislərində bəyanlar vardır. Məsələn, «Qurani-Kərim»in

«əl-Kövsər» surəsinin 2-ci ayəsində açıq şəkildə buyrulur ki, «Rəbbin üçün namaz qıl, qurban kəs».

İslamda bu bayram reqlamentləşdirilərək bayramın keçiriləcəyi vaxt, kimlərin qurban kəsə bilməsi, hansı heyvanların qurban kimi kəsilə bilməsi, qurbanın necə kəsilməsi, qurbanlıq heyvanın ətinin necə bölüşdürülməsi, və s. haqqında dəqiq normalar və qaydalar sistemi müəyyənləşdirilmişdir.

Qurban bayramında müsəlmanların bir-birini daha çox arayıb axtarması, bir-birinə qonaq getməsi, mehribançılıq yaratması və bunun sevincini yaşaması, küsülülərin barışması və bir-birindən uzaq düşən qohum əqrəbaların yaxınlaşması, uzaqda yaşayan valideynlərin yanına bayramlaşmağa getmək bir ənənə halını almışdır. Bayram günü qurbanlıq heyvan kəsməyə imkanı olanlar kasıblara pay verməlidir. İmkanı olmayanların isə, özünü buna məcbur etməsi lazım deyildir. Belə vaxtlarda həcdən qayıdan zəvvarların görüşünə getmək olar.

Qurbanlıq heyvanlar, əsasən, hansılardır? Bildiyimiz kimi, dörd növ heyvandan (qoyun, keçi, inək və dəvə) qurban kəsmək olar. Böyük heyvanlar ortaq olanlar tərəfindən kəsilib yeddi yerə bölünməlidir.

Qurban kəsilən müqəddəs yerlərə qurbangah deyilir. Belə yerlər, əsasən, müqəddəs sayılan qəbirlər, ocaqlar, pirlər, məscidlərdir. Azərbaycanda Qurban bayramı ilə bağlı yer adı da mövcuddur. Məsələn, Şamaxı ərazisində Qurbançı adlı kənd vardır.

Qurban bayramının bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, bayram zamanı və qurbanlıq paylanan zamanı din, məzhəb ayrı-seçkiliyinə yol verilmir. Bu bayramda istənilən dindən olan yetimin, kimsəsinin və yoxsulun haqqı var ki, varlığının imkanlarından bəhrələnsin, adi günlərdə yeyə bilmədiyi qurbanlıq ətindən dadsın.

Orucluğu bayramı. Orucluğu nədir? Ümumiyyətlə, oruc tutmaq adəti İslamaqədərki monoteist dinlərdə də (İudaizm və Xristianlıq) mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında «Məryəm orucu» kəlməsi işlənir. Düzdür, burada şair həmin kəlmədən susqunluq, danışmamaq rəmzi kimi istifadə etmiş

dir. Bununla belə o, orucluğu daha qədim olduğunu bir növ təsdiqləmişdir. Bu barədə "Qurani-Kərim"-in "əl-Bəqərə" surəsinin 183-cü ayəsində də qeyd edilir: «Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi, sizə də vacib edildi. Bəlkə bunun vasitəsilə siz pis əməllərdən çəkinəsiniz!».

Orucluğu 624-cü ildən etibarən başlamışdır və o vaxta qədər müsəlmanlar özlərindən qabaq olan kəslər kimi hər ay üç gün oruc tuturdular. Quran Allaha ibadətə bu şəklini inkişaf etdirərək orucu ay təqviminin doqquzuncu ayı olan Ramazan ayının son on gecəsindən birində Vəhyin nazil edilməsinin başlanması ilə əlaqələndirmiş və müsəlmanları «sayı bəlli olan günləri» oruc tutmağa çağırmışdır. Belə ki, «İslam din xadimlərinin fikrincə, Quran hicri tarixin ramazan ayında nazil olmuşdur, buna görə də müsəlmanlar bu ayda Allahın şərəfinə oruc tutmalı və ona həsr olunmuş xüsusi ibadətlər keçirmək yolu ilə onu mədh etməlidirlər».

Bir sıra türkdilli xalqlarda bu bayrama Uraza da deyirlər. Oruc tutmaq müsəlmanlığın 5 rüknündən (vacib buyurulan əsas şərtlərdən) biridir və o, özünün ən mükəmməl səviyyəsini İslamda tapıb. Mahiyyət etibarilə, Ramazan ayında bir ay müddətində oruc saxlanılır və səhər tezdən sübh vaxtı günəş çıxanaqədər saxura qalxıb yemək yeyilir, bundan sonra oruc başlayır, bir də axşam gün batandan sonra iftar açılır. Yəni, günəş göründüyü vaxtlar oruc zamanıdır. Lakin oruc tutmaq hamı üçün məcburi deyildir. Orucu xəstələr, hamilə qadınlar, uşaqlar, səfərdə olanlar tutmaya bilər. Əfzəldin Xaqani bu barədə yazır :

Xəstə bu qəlb ilə mümkünmü tutam mən də oruc,
Çün oruc batil edər gözdən axan qanım mənim.
Ağzıma iftar vaxtı isti göz yaşım axar,
Yoxdur ondan başqa bir iftarə imkanım mənim.

Qazi Bühranəddin «Qurban edərüz canı ki, eydi-rəmazan uş» deməklə orucluğu barədə məlumat verir.

Orucun islam aləmində qəti qərarlaşmış bir məzmunu vardır. Oruc tutmaq müəyyən olunmuş vaxt kəsiyində özünü dünya nemətlərindən uzaqlaşdırmaqla bərabər, ilk növbədə Allaha ibadət etməkdir. Çünki orucluğu zamanı görülən işlər Allah yolunda görülən savablardır. İslam dünyasında o, ən pak, saf və təmiz ay hesab olunur. İlk növbədə Allaha yaxın olmaq üçün niyyət tutulur. Bu bayram zamanı insanlarla münasibətdə gülərliz olmaq vacibdir. Şərab əsla içilməz, yalan danışılmaz, böhtan atılmaz və pis işlər görülməz. İnsanlara qarşı münasibətlərdə hörmətçil olmaq, qəlb qırmamaq və mərhəmət göstərmək tövsiyə olunur. Bu bayramda görülən bütün işlər zamanı ona haram qatılmamalıdır.

Oruc vaxtı evə qonaq dəvət edib süfrə açmaq savabdır. Orucluğu vaxtı başqaları ilə kobud rəftar etmək, onlara zəhmət vermək düzgün sayılmaz. Orucu bilə-bilə pozmağa başqasını təhrik etmək günahdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu, könüllü olan məsələdir. Əgər könüllüdirsə, o zaman günahkar axtarmaq olmaz, aclığa tab gətirməyib bunun səbəbini ətrafdakıların üzərinə atmaq çox yanlışdır. Çünki, Allah yolunda tutulan iş səbir işidir. Bəzi hallarda orucu müəyyən günlər tuta bilməyənlər sonra onun qəzasını tuturlar. Oruc tutmaq nəfsi saxlaya bilmənin vicdani imtahanıdır.

Oruc tutmağın niyyət olunması yalnız Allah qarşısında borc sayılır. Başqa məqsədlə edilən niyyət günahdır. Orucluğu bayramı zamanı asilik olmaz. Bu məqamların nəzərə alınması və ona riayət olunması ilə oruc baş tuta bilər. Bunun üçün səbirli olmaq tələb olunur. Bu, insan və onun nəfsinə hakim ola bilməsinin yoxlanılmasıdır; daha doğrusu, insan iradəsinin təcəssümü, təntənəsi və təsdiqi, nəfs üzərində zəfəridir. Qeyd olunduğu kimi, «Ramazan «yanmaq» deməkdir. Bu ayda oruc tutanların günahları yanır». Deməli, oruc tutmaq həm də günahlardan müəyyən qədər qurtulmaqdır.

Ramazan ayı "Eydül-fitr" deyilən Orucluğu bayramı ilə başa çatır. Fitr sözü "orucu tərک edib iftar etmək" mənasındadır. Fitr bayramına Eydül-Əsgər (Kiçik bayram) da deyilir, çünki Qurban bayramı İslamda Eydül-Əkbər (Böyük bayram) sayılır. Fitr bayramı

orucluq qurtaran günü təzə ayın - şəvval ayının girməsi ilə başlayır. Bu zaman ilk növbədə mömin şəxslər, oruc tutanlar və hətta oruc tutmayanlar da bir-birini təbrik edir, görüşür "oruc namazın qəbul olunsun" - deyirlər. Həmin axşam hər kəsin imkanına görə bayram süfrəsi açılır. Bu bayramın özəlliklərindən biri də bayram günü ixtiyarı öz əlində və azad olan hər bir müsəlmanın kasıbların xeyrinə fitrə çıxarması (verməsi) adətidir. Bayramdan sonraya qalan fitrə qəbul sayılır. İslamda fitrənin minimum norması müəyyənləşdirilmişdir. Bu qaydaya əsasən, fitrədən yoxsula verilən pay təqribən 3 kq buğda qiyməti və ya buna uyğun başqa məhsulun qiymətindən az olmamaq şərti ilə verilir. Bu normadan artıq verilən fitrəyə hədd qoyulmur. Hər kəs özü üçün və himayəsində olan hər bir şəxs üçün fitrə çıxarmalıdır. Fitrə birinci növbədə yoxsullara, ehtiyacı olanlara verilməlidir. Üzürlü səbəbə görə oruc tuta bilməyən şəxslər, tuta bilmədiyi orucular üçün fitrə verməlidirlər. Buna "fidyə" deyirlər.

Ümumiyyətlə, orucluqla bağlı müsəlman ilahiyyatçılar tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və zamanın sınaqlarını aşmış ciddi qaydalar sisteminə indi də bütün müsəlmanlar, o cümlədən də Azərbaycan müsəlman dindarları tərəfindən əməl olunur.

AZƏRBAYCAN OYUN VƏ ƏYLƏNCƏLƏRİ

Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətində müəyyən yer tutan oyun və əyləncələr xalqımızın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, onlar həmişə xalqın məişətinin bir parçasına çevrilmiş, toy və bayramların əvəzolunmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Bu isə insanlar arasında münasibətlərdə mühüm rol oynamışdır. Bir çox oyunlar dəyişilmiş şəkildə də olsa, əsrlərin sərhədini aşıb gələrək bu günümüzdə də öz yaşamını davam etdirir. Bəzi oyun və əyləncələr isə yalnız orta əsrlərin zaman kəsiyində əriyib yox olmuşdur.

Orta əsrlərdə ən çox oynanılan oyun növlərindən biri çövkən olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, onun adına əksər mənbələrdə rast gəlmək mümkündür. Fiziki qüvvə tələb edən çövkən oyununda yüksək bacarığa, manevr etmə qabiliyyətinə malik olmaq oyunda iştirak edənlər üçün ən əsas keyfiyyətlərdən sayılırdı. Çövkən oyununda topun qapıya ötürülməsi ilə yanaşı, eyni zamanda atı məharətlə idarə etmək bacarığı da tələb olunur. Buna görə də uşaqlar erkən yaşlardan etibarən əvvəlcə atsız çövkən oynamaq təlimi alırdılar. Böyüdükdən sonra isə atla bərabər bu oyunda iştirak edə bilirdilər.

Orta əsrlər Azərbaycan mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli araşdırıcılardan biri olan N.Mehdi çövkən oyununa həsr edilmiş Azərbaycan miniatürləri əsasında söyləyir ki, çövkən oyununda döyüş kompozisiyasından istifadə (qarşı-qarşıya durub mübarizə aparan atlılar, zərbə üçün üz-üzə qalxmış əllər və s.) çövkənin döyüş modeli kimi qavranıldığına göstəricisidir.

Oyunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iştirakçılar əllərində çövkən ağacı (oyunda istifadə edilən uzunluğu təxminən 120-130 sm bərabər, ucu bir qədər əyri dəyənək) olan iki atlı dəstəyə ayrılır

və iki tərəfdə qoyulan dirəklərdən ibarət rəqib qapılarından çövkən ağacı ilə guy adlanan topu keçirmək tələb olunur. Seçilmək üçün bir dəstənin üzvləri mütləq o biri dəstəninkindən fərqli geyimdə oyuna qatılırlar. Oyun prosesində atın məharətlə idarə edilməsi vacib şərtlərdəndir. Çünki, təxminən 2 saat davam edən oyun zamanı uzunluğu 90-150 metr olan meydançada atın qaydalara uyğun idarə edilməsi ağır və zəhmətli bir iş sayılırdı.

Orta əsrlərdə çövkən oyunu mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən dövlət idarələrində çövkən oyununu idarə edən xüsusi bölmələrin yaradıldığı məlumdur. Qarovul rəisi, camədarbaşı, miraxur və b. kimi vəzifələr də çalışan şəxslər bir qayda olaraq çövkən oyununu idarə edən şəxslər idi və onlar böyük hörmətə malik idilər.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz əsərlərində, xüsusilə də "Xosrov və Şirin" əsərində bu oyunun müxtəlif cəhətlərinin təsvirinə geniş yer vermişdir:

Xosrov gördü ki, o munis quşlar
Çəməndə qumrudur, şikarda tərhan.
Şirinə dedi: "Gəl at oynadaq,
Bir az bu meydanda çövkən oynayaq".
Xosrovun çövkənə top atdılar.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda da çövkən oyununda istifadə edilən çövkən alətinin adı çəkilir:

Başındakı dəbilqəni nə öyürsən, ay kafir?
Başındakı papağımca görünməz mənə!
Altmış tutam nizəni nə öyürsən, murdar kafir?
Qırmızı dəyənəyimcə görünməz mənə!
Qılınıcı nə öyürsən, ay kafir?
Əyri başlı çövkənəyimcə görünməz mənə!

Dastanda çövkən oyununa aid elementlərin xatırlanması bu oyunun Azərbaycanda lap qədimlərdən oynaldığını irəli sürülməsinə imkan verir. Gürcü alimi A.İ. Robakidze də çövkən oyununu sasanilərin türklərdən götürdüyünü qeyd etmişdir.

Orta əsrlərdə geniş yayılmış idman xarakterli oyunlardan biri də cövləndir. Cövlan oyununda at vasitəsilə müəyyən məsafəni qət etməklə iti sürətlə at belində cövlan etməyi tələb edirdi. Cövləndən bəhs edən Nizami yazırdı:

Şəbdizlə Gülgünün belində meydanın ətrafını
Gecə-gündüz kimi cövlan edirdilər.

Azərbaycanda orta əsrlərdə, xüsusilə Səfəvilər dövründə geniş yayılmış atüstü oyunlardan biri də "Qəpəq oyunu"dur ("Qırıq oyunu"). Bu oyunun rəsmi çəkilməmiş təsvirinə Səfəvilərin Qəzvin şəhərindəki "Qırx sütun" sarayının daxili divarında rast gəlinmişdir. XVI əsr İran şairi Əbdü bəy Şirazi "Çiçəklər bağı" əsərində həmin rəsmdən bəhs etmişdir. Məlumatlara görə, "Qəpəq oyunu"nda 6-8 nəfər iştirak edirdi. Meydanın ortasında basdırılmış hündür dirəyin - "qəpəq" ağacının ucuna içi gümüş pulla dolu kiçik bardaq və ya qızıl bir cam - piyalə qoyulurdu. El-oba şənliklərində, təntənəli günlərdə keçirilən oyunlarda bardaq qızıl sikkələrlə doldurulurdu. Oyunçular atlarını çaparaq müəyyən məsafədən tək-tək hədəfə ox atırdılar. Hədəfi vuran qalib sayılır və bardaqdan tökülən sikkələr ona çatırdı.

Güləş oyun növü də hələ lap qədimdən Azərbaycanda geniş yayılmış oyunlardan biri idi. Orta əsrlərdə türk-azərbaycan güləşində xal hesabı ilə qalib gəlmək ənənəsi yox idi, qalib ancaq rəqibin arxasının yerə vurulması ilə müəyyənləşdirilirdi. Bu oyun iştirakçılara mərdlik, çeviklik, fənd işlətmək, möhkəmlik və s. kimi həyatda, xüsusilə də hərbi işdə vacib olan keyfiyyətlər aşılayırdı. Qədim dövrlərdə döyüşlərin taleyini pəhləvanların həll etməsi ilə bağlı çoxlu tarixi faktlar mövcuddur.

Mənbələrdə orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində geniş zorxanalar (pəhləvanların toplaşdığı, yarışların keçirildiyi, məşqlərin edildiyi yer) şəbəkəsinin olduğu və burada pəhləvanların hazırlandığı və güləş yarışlarının keçirilməsi ilə bağlı məlumatlar vardır. Zorxanalar möhkəm daxili qaydalar sistemində və iş prinsiplərinə malik idilər. Qorxaq, pis niyyətli insanlar, həddi-buluğa çatmamışlar zorxana oyun-tamaşalarında iştirak edə bilməzdilər.

Novruz bayramı zamanı keçirilən tamaşaların da ən kütləvi zorxana tamaşaları idi. Axır çərşənbədə açıq havada keçirilən bu tamaşalar göy otun üstündə olardı. Dairə şəklində olan meydança kəndirlə dövrəyə alınır, cızıqla işarə edilərdi. Güləşçilərin ayağı cızıqdan çıxsaydı, oyun dayandırılıb, yenidən başlanmalı idi. Tamaşalar zamanı zorxana pəhləvanlarına tamaşaçılar pul bəxşiş eləyərdilər.

Güləşlə bağlı təsvirlər ilk orta əsrlər abidəsi sayılan "Dədə Qorqud" dastanında da yer almışdır: "Qız deyir: "Ay igid, heç kimin atı mənim atımı, kimsənin oxu mənim oxumu keçməyib. İndi gəl səninlə qurşaq tutaq!". Beyrək dərhal atdan endi. Güləşməyə başladılar; iki pəhləvan kimi bir-birinə sarmaşdılar. Gah Beyrək qızı, gah da qız Beyrəyi yerə vurmaq istəyir. Beyrək sarsıldı, fikirləşdi: "Bu qıza basılısam, Qalın Oğuz içində başıma qaxınc, üzümə rişxənd olacaq". Qeyrətə gəldi. Qarmalayıb qızın sinəbağını ələ keçirdi. Döşündən tutdu. Qız qurcandı. Bu dəfə Beyrək qızın incə belindən yapışdı, fırladıb arxası üstə yerə vurdu. Qız dedi: "İgid, Baybicanın qızı Baniçiçək mənəm!".

XII əsrdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hökmdarlarından biri olmuş Məhəmməd Cahan Pəhləvanın böyük pəhləvan olması haqqında məlumatlar vardır. Gənc yaşlarından Məhəmmədin "Cahan Pəhləvan", yəni dünyanın pəhləvanı adlandırılması heç də təsadüfi deyildir. Bu günə qədər də xalq arasında onun Novruz bayramları şənliklərində keçirdiyi güləş yarışlarında həmişə qalib çıxması barədə əfsanələr dolaşmaqdadır. Onun oğlu Nüsret əd-Din Əbu-Bəkr də qeyri-adi gücə-qüvvəyə və çevikliyə malik olmuşdur. O da atası kimi cəngavər turnirlərində qalib çıxırdı. Rəvayətə görə, Təb-

rizdə keçirilən yarışda Qara Məlik adlı bir kasıb adam ona qalib gəlir. Bu hadisə tamaşaçıları o qədər heyrətləndirir ki, Qara Məliyin adı Təbrizdəki məhəllələrin birinə verilir, bu kasıb pəhləvanın özü isə nağıl personajına çevrilir.

Azərbaycan güləşçiliyinin ənənələri bu gün də davam etdirilməkdədir. Güləş idman növü ölkəmizdə ən məşhur idman növlərindən biri olub gənclər arasında geniş yayılmışdır.

Azərbaycanda əyləncə vasitələrindən biri olmaq etibarilə ovçuluq geniş yayılmışdı. Nizami Gəncəvi yazırdı:

Bura ovçuların yurdudur,
Şikarçılar və şikar vuranların yeridir.

Ov orta əsrlərdə öz iqtisadi mahiyyətini getdikcə itirərək bir əyləncə, mənəvi tələbatların ödənilməsi vasitəsinə çevrilmişdi. Ov mərasimləri zamanı ov prosesindən ləzzət alınması, ziyafətlərin təşkili, şənliklərin keçirilməsi, günün "xoş keçirilməsi" üçün bir vasitə olması və s. onu əyləncəyə çevirmişdi. Kitabı Dədə Qorqud dastanının "Salur Qazanın evinin yağmalandığı" boyunda Oğuz bəylərinin boş vaxtlarını doldurmaq, günlərini xoş keçirmək üçün ova getdikləri söylənilir: "Ulaş oğlu Salur Qazan ... qaba dizləri üstünə çökdü, dedi: "Sözümü dinləyin, səsime səs verin, bəylər! Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu. Duraq gedək, a bəylər! Ov ovlayaq, quş vuraq, sığın-keyik yıxaq, qayıdıb otağımıza düşək: yeyib-içək, günümüzü xoş keçirək!". Ancaq orta əsrlərdə ovçuluğun "bəslənmə, təlim və qəhrəmanlıq göstərmə" kimi məqsədləri də olmuşdur. Belə ki, ov cəmiyyətdə özünün iqtisadi əhəmiyyətini itirsə də, ov məhsulları həmişə süfrələrin vazkəçilməz nemətlərindən sayılmış, dadına və keyfiyyətinə görə fərqlənmişdir. Ov eyni zamanda hərbi işin populyar olduğu orta əsrlərdə ox atmaq, qılınca oynatmaq, kəmənd atmaq, çətinliyə qarşı dözümlü olmaq və s. kimi keyfiyyətlərə yiyələnməyin bir məşqi, bir vasitəsi idi. İnsanlar həmçinin "ad alma, şan-şöhrət sahibi olma və qəhrəmanlıq göstərmə" kimi keyfiyyətlərə yiyələnmək məqsədi ilə də ova

gedirdilər. Ovçuluqdakı məharəti və peşəkarlığı ilə fərqlənən şəxslər həmişə cəmiyyətdə sayılan-seçilən şəxslərdən sayılmışlar, üstün güc və "məharəti ifadə edən müxtəlif ünvanlarla xatırlanmışlar". Tarixdə Şah İsmayılın aslan ovçusu adıyla xatırlanması bunun bariz nümunəsidir. Ov mərasimləri igidlik göstəriləcək bir məkan, onu təsdiqləyəcək bir akt idi. Məsələn, Sarıqaya yaylasında təşkil edilən ov mərasimi zamanı iki oxla yerli əhalini təşvişə salan ayını öldürən gənc Səfəvi şahzadəsi öz tərəfdarlarına yetkinlik çağına çatdığını və bir ayını ovlaya biləcək qədər güc sahibi olduğunu göstərmək istəmişdi. Kitabı Dədə Qorqud dastanında göstərilir ki, igidlər ad-san almaq üçün ova çıxardılar: "O zamanlar bir oğlan baş kəsməyə, qan tökməyəydi, ona ad qoyulmazdı. Baybörə bəyin də oğlu atlandı, ova çıxdı".

Ovçuluq həm də bir oyun növü hesab edilir. M.Dadaşzadə qeyd edir ki, «Orta əsrlərdə ovçuluq və eləcə də əl quşu ilə ov etmək bir idman növü kimi geniş yayılmış və inkişaf etmişdi». Ov bir güc göstəricisi, eyni zamanda yarış xarakterli mahiyyətə malik olmuşdur. Tarixdən ov zamanı ovla bərabər at yarışdırmaq, ox atmaq, qurşaq tutub güləşmək və s. kimi idman yarışlarının keçirildiyi məlumdur. Dədə Qorqud dastanının "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək" boyunda bəhs etdiyimiz məsələ öz təsdiqini tapır: "...mən Baniçiçəyin dayəsiyəm. Gəl indi səninlə ova çıxacaq. Əgər sənin atın mənim atımı keçsə, onun atını da keçər. Həm də ox ataq. Məni keçsən, onu da keçərsən; həmçinin səninlə güləşək. Məni bassan, onu da basmış olursan". Türk araşdırıcısı Əhməd Cəfəroğlu Türk dövlətçiliyinin ən əhəmiyyətli ünsürlərindən biri olan ovçuluğu "milli dövlət idmanı" kimi xarakterizə edir.

Mənbələrdə orta əsrlərdə Azərbaycanda hakim elitanın, saray əhlinin tez-tez ov əyləncələri təşkil etməsi haqqında məlumatlar vardır. Azərbaycanda hökmdarların saraylarında və dövlət təşkilatlarında ovçuluqla bağlı qurumlar (Səfəvilərdə mirşikarlıq və ya ovçubaşlıq) olmuşdur. Hökmdarların təşkil etdikləri ov səfərləri, cəlb olunan resurslara və öz möhtəşəmliyinə görə seçilirdi. Qazan xanın və Olcaytu xanın divan başçısı (vəziri) olmuş F. Rəşidəddin

Qazan xanın Qarabağda və Şirvan dağlarında ovla məşğul olduğundan bəhs etmişdir. Xandəmir Əmir Teymurun Azərbaycanda böyük ov mərasimləri təşkil etməsi haqqında yazır: «Cəmşid qüvvəli padşah ov əyləncəsi düzəltmək barəsində əmr verdi. Ceyran, dağkeçisi kimi o qədər heyvan cərgədə cəm oldu ki, o qədər çox olan qoşun ox atmaq və qılnc vurmaqdan fəriq olduğdan sonra, ov heyvanlarının bellərini yoxladılar, hansı kökdür onu öldürür, hansı arıqdır onu boşlayırdılar». Şərəfəddin Yezdi də Teymurun Muğanda ovla məşğul olduğundan bəhs etmişdir. Tarixi mənbələrdə Şah İsmayılın böyük ov səfərləri təşkil etməsi haqqında məlumatlar vardır. Orta əsr müəllifi Xandəmir özünün "Habibüs-siyer" adlı əsərində bu barədə geniş məlumat vermişdir. Onun 1504-cü ildə Şah İsmayılın İsfahan yaxınlığındakı "Kunər Otlığı" deyilən yerdə ov şənliklərinin təşkili ilə bağlı təsviri ov səfərlərinin miqyası və cəlb olunan resursların miqdarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Şah İsmayıl tərəfindən Novruz şənliklərindən sonra "Kunər Otlığı" deyilən yerdə bir ov şənliyinin təşkil edilməsindən bəhs edən müəllif yazırdı ki, "Bu məqsədlə bütün valilərə, əsgərlərə, İraq və farsın irəli gələnlərinə xəbər göndərilərək, ova qatılmaları istənməmişdir. On-on beş gün ərzində Qumdan Şiraza qədər olan bölgədə mövcud olan yabanı heyvanlar ürküdülərək "Kunər Otlığı" deyilən yərə toplanmış və burada bir "halqa ovu" təşkil edilmişdi. Bütün hazırlıqlar tamamlandıqdan sonra, Şahın məiyəti İsfahandan çıxıb, ov halqasının tamamlandığı düzənliyə gəlmişdi. "Kunər Otlığı Ovu"na Şah İsmayılın birlikdə qəbilə rəisləri və dövlətin irəli gələnləri də gəlmişdi. Bu şənliyə Səfəvi ordusu da qatılmışdı. Bütün hazırlıqlar tamamlandıqdan sonra silahına qurşanıb, atına minən Şah İsmayıl tək başına ov meydanına girmiş və ov ovlamağa başlamışdı. Şah İsmayıl ovlamasını bitirdikdən sonra əmirilər və dövlətin digər irəli gələnləri də ov ovlamışlar. Ən sonunda silah daşıyan bütün əsgərlərə ov ovlamaq icazəsi verilmişdi. Ov bitdikdən sonra ovlanan heyvanlar əmrlər, dövlətin irəli gələnləri və ordu mənsubları arasında paylaşılmışdı". Bu

... bu məqalənin müəllifi olan F. Rəşidəddin

təsvirdən həm də hökmdarların təşkil etdiyi ovda iştirakın sosial statusa və iyerarxik prinsiplərə əsaslandığı aydın olur.

Azərbaycanın mədəniyyət tarixində ovçuluqla bağlı bir sıra inanclar vardır ki, bu inanclar çox qədim dövrlərlə bağlı olub və bir çox hallarda türk xalqları ilə ortaq xarakter daşıyır. Türk alimi Abdülkadir İnan mənbələrə əsaslanaraq Türk xalqları arasında da ovçunun ova çıxacağı gecə cinsi əlaqədən qaçınması, ova getməsi barədə bir kimsəylə danışmaması, gedəcəyi yerlər haqqında heç kimə məlumat verməməsi, ov əşyalarına qadınları və uşaqları toxundurمامası, digərlərinin isə ovçulara köməkçi olması üçün meşə və dağ ruhlarına dualar etməsi ilə bağlı inancların olduğunu qeyd edir.

Qeyd edək ki, bu inancların bir çoxu öz mühafizəkarlığını saxlamış və günümüzdə də işlənməkdədir. Buna ov zamanı qadağan olunmuş heyvanın öldürülməsinin gətirəcəyi fəlakətə bağlı inancı misal gətirə bilərik. Özbəklərdə bu ovçuların öldürdükleri qurdun fəlakətə səbəb olmaması üçün qırx gün ov əti yeməməsi və ova getməməsi ilə nəticələnən inanc ilə bağlı idisə, azərbaycanlılarda da qurd vuran ovçunun tüfənginin çiləyə düşəcəyi inancı vardı.

Orta əsrlərdə kişilərin ilk dəfə ova çıxması xüsusi törənlərlə qeyd edilirdi. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Dirse xan oğlu Buğac xan" boyunda Dirse xanın arvadının oğlu Buğac xanın ilk ovunun şəərəfinə təşkil etdiyi ziyafətdən bəhs edilir: "Dirse xanın arvadı "oğlancığının ilk ovudur" deyə atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. "Ovu qanlı oğuz bəylərini yedirim-içirim, sevindirim" - dedi". Tarixi qaynaqlarda Çingiz xanın nəvələri Kubilay və Hülakinin ilk ovlarından sonra Çingiz xan "yağlamış" olaraq adlandırılan bir mərasim təşkil etmişdir. Bu mərasimə görə ilk ovun ətindən və yağından ovu edən gənclərin barmaqlarına sürtülərdi. Araşdırıcı Füzuli Bayat türklərdə məşhur olan ilk ov mərasimlərinin üç gün davam etdiyini söyləyir: "İnanc paradigmasında ilk ov, ilk qan tökmə, ilk öldürmə olduğundan yeni həyat üçün təhlükəlidir. O səbəbdən ilk ovun təzə aya düşməsinə diqqət göstərilər, bəzən də ovlanan ilk ovlar əcdadlara tərk edilərdi.

İlk ov mərasimlərində hər kəsin bir-birinə sağlamlıq, uzun ömür diləməsi, axıdılan ilk canlının qanı əvəzi gələ biləcək hər cür bəlanı önləmək və heçə endirmək məqsədi daşıyırdı. Edilən bütün ikramlar və bunun müqabilindəki diləklər əcdadların və ov sahiblərinin könlünü qazanmaq üçündür. Bütün bu faktlar ilk ov şənliklərinin paradigmasını meydana gətirir".

Dədə Qorqud dastanına əsasən deyə bilərik ki, oğuzlarda ilk ova çıxma ancaq valideynin icazəsi ilə olurdu. Bu qaydanın pozulması ataya xəyanət kimi dəyərləndirilirdi. Dastanın "Dirse xan oğlu Buğac xan" boyunda bu barədə deyilir: "Dirse xan, sənin oğlun qalxıb yerindən durdu, köksü gözəl böyük dağa ova çıxdı. Sən var ikən ov ovladı, quş vurdu. Anasının yanına götürüb gəldi. Al şərabın tündünü aldı, içdi. Anası ilə dilbir olub, atasına qəsd etmək istəyir. Sənin oğlun nankor çıxdı".

Orta əsrlərə dair mənbələrdə Azərbaycandakı ov yerləri və ovlanacaq heyvanlar barəsində də geniş məlumatlar mövcuddur. Azərbaycanın əlverişli təbii şəraiti burada ov üçün lazım olan heyvanların çoxluğunu təmin etmişdi. XII yüzillikdə Azərbaycana səyahət etmiş ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Əbu Həmid əl - Əndəlusi əl Qərnati Abşeron yarımadasında belə çoxlu vəhşi heyvanlar yaşadığını, buranın ceyran ovlağı olduğunu qeyd edir. Rəşidəddinə istinadən Qazan xanın Qarabağ ellərində, Şirvan dağlarında ovda olması haqqında yuxarıda məlumat vermişdik. Nizaməddin Şami Əmir Teymurun əshabələri ilə birlikdə Qarabağ çöllərində ovla məşğul olduqlarından danışır və «o geniş çöllü hər cür ov heyvanlarından təmizlənilər» - deyir. Ən Nəşəvi Muğanın ov üçün müxtəlif növ ov quşları ilə bol olduğu haqqında da yazmışdır. Şah İsmayılın 1518-ci ildə Naxçıvan bölgəsində ki, yaylaqlarda bir ay boyunca ov etməsi, eləcə də onun ölümünə bir neçə həftə qalmış Şəki ətrafında böyük bir ov şənliyini təşkil etdiyi məlumdur. Dədə Qorqud dastanında ən çox ovlanan heyvanlar sırasında sığının və keyikin adı çəkilir:

Arqubeldə, Ala dağda ov ovlardım.
O yerlərdə sığın-keyik qovardım.

XII-XV əsrlərdə Azərbaycan ovçuları çox müxtəlif üsul və metodlardan, eləcə də ov alət və vasitələrindən istifadə etmişlər. Orta əsrlərdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış ov üsullarından biri "halqa ovu" və ya "çəmbər ovu" adlanırdı. Xüsusilə də Səfəvilər dövründə ovçuluqda geniş tətbiq olunan bu ov üsulu aşağıdakı kimi həyata keçirilirdi. Əvvəlcə ovlanma yeri kimi təyin olunmuş bölgədəki vəhşi heyvanlar on-on beş gün ərzində ürkdülərək, müəyyən bir sahəyə toplanır və bu sahə geniş bir dairə şəklini alırdı. Sonra sahə getdikcə daraldılır və ovçular haradasa çiyin-çiyinə, yan-yanə gəlirdilər. Bu sıxılmış mühitdə dovşan, tülkü, ceyran, maral, dağ keçisi, yabanı uzunqulaq, yabanı öküz, aslan və s. kimi heyvanlar yan-yanə gəlir, ümumi qarışıqlıq və qorxudan bir-birlərinə toxunmayıb, öz aqibətlərini gözləyərdilər. "Halqa ovu"nun bütün hazırlıqları başa çatdıqdan sonra ov silahlarıyla silahlanmış hökmdar öz atı üzərində tək başına ov sahəsinə girərək, ovlamağa başlar, sonra isə digərləri ov prosesinə qoşulardı. Ov prosesinin özü çox ciddi xarakter daşıyırdı ov zamanı dairənin pozulmasına səbəb olan və onun qaçmasına icazə verən adam cəzalandırılırdı. "Halqa ovu"nun miqyası bəzən o qədər böyük olurdu ki, bura yerli əhəlidən olanlar və əsgərlər də cəlb edilirdi. "Halqa ovu" prosesində yaralı, xəstə heyvanları öldürməzdilər və onların ot və su ilə zəngin yerlərə qaçmalarına şərait yaradırdı. Cüveyni və Rəşidəddinin Hülaki xanlarının ov səfərləri bağlı verdikləri məlumatlarda da bu məsələlər öz əksini tapmışdır: "Ov çevrəsinin içində bir neçə yaralı və arxadan gələn yorğun heyvan qıraqda qalan hər hansı bir ov heyvanı qalmadığı zaman, ağ saqqallı yaşlı kişilər böyük bir hörmət ilə Xanın yanına yaxınlaşıb xoşbəxtliyi üçün dualar edərək qalan heyvanlar üçün şəfaət diləyərlərdilər və onların ot və su cəhətdən zəngin yerlərə qaçmalarına icazə verilməsi üçün xahiş edərdilər. M.Dadaşzadə Rəşidəddinə əsaslanaraq qeyd edir ki, Qazan xanın zamanında iki dağ arasında hazırlanan ov mərasimləri olurdu. Bu

mərasimlər zamanı iki dağ arasındakı ərazi ağac və qamışdan çəkilmiş divarlarla əhatə olunurdu. Burada ağıla oxşar bir yer hazırlanırdı, ətrafdan qovulan ovlar bu ağıla salınır, dar çərçivədə olsa da, əylənmək xatirinə ova başlanılırdı.

Orta əsrlərdə Azərbaycan ovçuluğunda kəmənd atmaq, tələ qurmaq, atla ovu yorub əldən salma, çala qazma kimi metodlardan da geniş istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, ov üsul və vasitələri uzun müddət dəyişikliyə uğramadan xalq məişətində qorunub saxlanmış, hətta XIX-XX əsrlərin əvvəllərində mövcud olmuş bu üsul və vasitələr orta əsrlərin ov üsul və vasitələri ilə demək olar ki, eynilik təşkil etmişdir. Etnoqraf Ş. Quliyev ovçuluqda çəpər, xəndək, quyu, çala, tələ, tor, ox, yay, qırmaq və s. kimi vasitələrdən XIX-XX əsrlərin əvvəllərində geniş istifadə olunduğunu qeyd etmişdir.

Ovçuluqda geniş yayılmış üsullardan biri də ov it (tula, tazı) və quşlarından geniş istifadə olunmasıdır. Ov itləri və quşları ov prosesində ovçunun yaxın köməkçiləri idilər. Ov prosesində ov heyvanlarını hürkütmək, uzağa qaçmasını ləngitmək və onu qovaraq ovçunun müəyyən etdiyi yerə doğru yaxınlaşdırmaq məqsədilə ov üçün öyrədilmiş itlərdən istifadə hələ qədimlərdən məlumdur. Öyrədilmiş ov itlərinin iybilmə qabiliyyətinin yüksək olması ovçuların işinə yararlıdır. Ov itlərinin bu qabiliyyətləri sayəsində ovçular onun yerinin müəyyənləşməsinə və onu izləməyə nail olur, eləcə də ovu ləngidə bilirdilər.

Orta əsrlərdə ovçuluqda öyrədilmiş öv quşlarından istifadə ənənəsi də geniş yayılmışdı. M. Dadaşzadə mənbələrə əsasən qeyd edir ki, orta əsrlərdə əl quşu (tərhan, tiqun, qızılquş, başə, qırğı, pıru, balaban, buf, şahin, qaraquş, şonqar, çərxi, humay və s.) ilə ov etmək xalq arasında geniş yayılmışdı. Dədə Qorqud dastanında oğuz bəylərinin ovla bağlı söyləntilərində də tez-tez ov quşu kimi şahinin adı çəkilir. Dastanın "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul" boyunda şahinlə göyərçin ovundan da bəhs edilir: "Mənim əlimdən göyərçin kimi bir quş olub uçdu. Ay hay, mən onu qızılquşa aldirmayınca

qoyarammı canını qurtarsın?!" Durdu, atına mindi. Şahini əlinə alıb, ardınca düşdü. Bir-iki göyərçin öldürdü".

Masaüstü oyun növü kimi nərd daha geniş yayılmışdır. Bunu arxeoloji qazıntılar da təsdiqləyir. Hələ Mingəçevirdə IV-VIII əsrlərə aid təbəqədən gildən düzəldilmiş zərlər tapılmışdır. Bildiyimiz nərd zərləri kimi üzərilərində altı ədəd həkk olunmuşdur. Tapılan zərlərdən biri isə fərqlidir. Bu xüsusda R.Vahidov yazır: «Bu zərin bir üzü tamamı ilə hamardır. Digər üzlərində isə bir, iki, üç, dörd və on bir xal həkk olunmuşdur. Buna baxmayaraq zərlərin hamısının bəzə məlum olmayan müəyyən oyunla əlaqədar olduğu heç bir şübhə oyatmır».

Xaqani «Könlüm nərd oyununda düşmüşdür şeşxanaya» deyir. Nizaminin də əsərlərində tez-tez nərdin adı çəkilir. Göründüyü kimi, şahmat və nərd kimi zehni inkişafa səbəb olan oyunlar orta əsrlərdə geniş yayılmışdı. Qazi Bührhanəddin nərd haqqında yazır: «Tutam ki, gələ şeşlər, çarə nə bu nərdümə» (15, 48). Burada nərd oyunundakı vəziyyət təsvir edilmişdir. Oyunda bəzən elə vəziyyət yaranır ki, heç altı qoşa versə də, oyunun gedişinə kömək edə bilmir.

Hoqqabazlıq (hoqqalara oyun çıxarmaq) qədim dövrlərdən məlum olan oyundur. Bu oyun tipi sehribazlıq, gözbağlayıcılıq xarakteri daşıyırdı. Mücirəddin Beyləqani hoqqabazlığı məcazi olaraq fələyə şamil etmişdir:

Fələk həm oğru və həm hoqqabaz, oyunbazdır,
Çıxar o yüz oyun ilə bir anda mərəkədən

Xalq oyun və əyləncələri içərisində zorxana ("güc, qüvvə evi", "hünər, zor yeri" deməkdir) oyunları daha geniş yayılmışdı. Zorxanalar dövrünün idman oyunlarının mərkəzi - sarayı olmuşdur. El-obanın adlı-sanlı pəhləvanları müntəzəm olaraq zorxanada toplaşar, məşq edər, bir-birləri ilə yarışar, həm də gəncləri mübariz ruhda tərbiyələndirirdilər.

Zorxana oyunlarında zorxana şilləri, millər, toppuzlar, kəb-badə, yekbargirlər və s. kimi idman alətlərindən, canbaz geyimlərin-

dən (tənbən - pəhləvan güləşçilərin şalvarları), musiqidən və s. geniş istifadə olunurdu.

Orta əsrlərdə mövcud olan zorxanalar XIX-XX əsrin əvvəllərində bəzi cüzi dəyişikliklərə baxmayaraq, Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Bərdə, Şuşa, Şamaxı və s. şəhərlərdə fəaliyyət göstərmişdir.

Güc-sınama yarışları üçün nəzərdə tutulmuş zorxana binası, adətən, ortasında kiçik günbəzi olan, tavanlı məscid, hamam və ya türbəni xatırladırdı. Binanın böyük zalının səqfi tağlarla örtülü olur. Zalın ortasında 200-300 tamaşaçının oturma biləcəyi səki ilə əhatələnmiş və eyni vaxtda 15-20 idmançı tutan oyun meydançası (süfrə) yerləşirdi. Oyunları süfrəyə yaxın hündür yerdə oturan təlimçilər idarə edirdi. Süfrədə oyuna başçılıq edən "miyandar"ın işarəsi ilə musiqi çalınır və oyun başlanırdı. Ənənəvi zorxana oyunları rəqs şəklinə, "Cəngi" musiqisinin sədaları, yaxud nağaranın çox sürətli zərbələri altında müşayiət olunurdu. Buradakı oyunlar kompleks oyun silsiləsindən ("sino oyunu" və ya "quluncsındırma", "mil oyunu", "ayaq düymə", "kəbbadə" və ya "kəmana", "səngi-daşqaldırma", "çərx", yaxud "təndüvrə", "güləş" və ya "qurşaqtutma") ibarət idi və biri digərinin ardınca icra edilirdi.

Zorxana iştirakçıları toppuzla, daşla, zəncirle də oyun göstərirdilər. Pəhləvanlar hər əlində bir toppuzu qaldırır və onları ahəngdar tərzdə başları üzərində fırladaraq, sinələri önündə hərledər, çiyinlərinə, böyüklərinə vurur, ya da toqquşdururdular. Bəzən toppuzların hər ikisi birdən və ya növbə ilə yuxarı atılır və yenə oyunçunun əlinə düşərdi. Bir qayda olaraq bu silsilə oyunlar oyunçunun əlinə düşərdi. Bir qayda olaraq bu silsilə oyunlar pəhləvanların güləşi ilə yekunlaşardı.

Zorxanada güləşlərin gedişi zorxana qaydalarına uyğun olaraq müşüdin və miyandarın nəzarəti altında davam edirdi. Güləş zamanı müşüd və miyandardan başqa tanınmış pəhləvanlardan ikisi də hakim vəzifəsində çıxış edərək güləşin gedişini izləyirdilər. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə zorxanalardan quraqda keçirilən güləş yarışları da zorxana qaydalarına əsasən aparılırdı.

Oyun və əyləncələr xalqımızın el şənliklərində, özünün zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən ənənəvi toy mərasimlərində də özünəməxsus maraqlı yer tutur. 40 gün - 40 gecədən tutmuş ən azı 3 gün - 3 gecəyədək davam edən toy məclislərimiz oyun və əyləncələrsiz keçməzdi. Çünki toy xalq həyatı ilə bağlı bütün digər ictimai hadisələrdən zənginliyi ilə fərqlənir. Çox qədim tarixli toy xalq məişət əyləncələrinin ən kütləvisi və məşhurdur. Toy adı evlənmə mərasimi çərçivəsindən çıxaraq, xüsusilə kənd yerlərində, ictimai mədəni bir əyləncəyə çevrilmişdir. Orada nümayiş etdirilən əyləncə və oyunlar çox rəngarəng və zəngindir. Məlumdur ki, xalq həyatında müstəsna mahiyyət daşıyan ənənəvi toy mərasimi bir neçə mərhələyə bölünür, yəni qızbəyənmədən başlayaraq təzə gəlinin toydan sonra üzə çıxmasınadək davam edirdi. Bu mərasimin ayrı-ayrı mərhələsinə uyğun olaraq müəyyən adət-ənənələr, xüsusi oxumalar, oyunlar, gülməli, maraqlı şən əyləncələr keçirilirdi və bu oyun və əyləncələr, adətlər, ayinlər, sözsüz ki, onların hər birinə aid lokal məxsusiliklə Azərbaycanın hər yerində mövcud idi.

Etnoqrafik materiallara əsaslanaraq demək olar ki, Azərbaycanın çox yerində toy məclisləri öz məzmun və repertuarına görə də biri-birlərindən fərqlənir. Kişi toylarında igidlilərini nümayiş etdirmək cəhdində olan cavanlardan fərqli olaraq, qadın və qızların məclisləri xüsusi rəngarəng məzmunu ilə seçilirdi. Ağzıdan-ağıza ötürülən bayatılar, mahnılar oynayanları daha da vəcdə gətirər, onların bəhsə-bəhsinə səbəb olardı. Bir qayda olaraq, qız-gəlin toylarında oyun və əyləncələrə üstünlük verilirdi. Bu oyun və əyləncələr musiqi, mahnı və rəqslərlə müşayiət olunardı. Özlərini müxtəlif dona salan, maraqlı el oyunları nümayiş etdirən xanımlar öz məharətləri ilə sanki kiçik səhnəciklər yaradır, toy şənliklərini daha da rəvnəqləndirirdilər. Naxçıvan bölgəsində "Haxışta", Lənkəranda "Halay", Şəki-Zaqatalada "Tuğay Məlik", Şirvanda "Tello", "Nənəcan" və s. halaysayağı oyunlar qız-gəlin toyları üçün səciyyəvi idi.

Nişan günü qız-gəlinlər əl çala-çala oynayırdılar. Bir nəfər oxuyar, qalanları isə "xub oyna", "xub oyna" deyə-deyə dövrə vururdular:

- Qızıl üzük firuzə,
- Xub oyna.
- Gedin deyın xoruzə,
- Xub oyna.
- Bu gecə banlamasın,
- Xub oyna.
- Yar gəlin məhləmizə,
- Xub oyna.

Ənənəvi toy mərasiminin təntənəli mərhələlərindən biri gəlin aparmadır. Gəlin apararkən cıdır təşkil edərdilər.

Xalq əyləncələri içərisində cıdır daha təmtəraqla qeyd olunardı. Bunun üçün ciddi hazırlıq görərdilər. Cıdırda vacib olan nə varsa qaydaya salınardı, şərtlər əvvəlcədən müəyyən edilərdi. El igidləri, el xatunları bəzənib-düzənib cıdırə gələrdilər, çalıb-oxuyub şənlik edərdilər. Elin şir ürəkli, nə biləkli neçə-neçə igidi şahə qalxan atlarını cıdırə hazırlardı. Hər elin-obanın, hər tayfanın, hər nəslin öz cıdır yerləri, eyni zamanda cıdırə çıxanları olmuşdur.

"Cəngi"nin qanı coşdurən musiqi sədaları altında cıdır oyunu başlanardı. Cıdır iştirakçılarında kimin atı müəyyən məsafəni daha tez qat etsəydi, o, yarışın qalibi sayılardı. Adətə görə, böyin anası ona toy xonçası təqdim edər, hədiyyə verər, atın boynuna isə qırmızı parça və ya kəlağayı bağlardı[26].

Toy şənlikləri zamanı qeyd olunan bu atçapma (at səyirtmə) əyləncəsi Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsində "Gərdənqaçırdı", Şəki-Zaqatalada "Sürək", Abşeronda "Pərdəapardı" adlanır. Oyunda bir dəstə atçaparlardan biri əlindəki güllü-butalı parça "gərdəyi" yuxarı qaldıraraq atı qız evindən oğlan evinə qədər çapardı. Dəstənin digər üzvləri parçanı ondan alıb oğlan evinə birinci yetirmək üçün mübarizə edərdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, 2009.
2. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər XIX əsrin 40-cı illərinə qədər. Bakı, 2005.
3. Akçuraoğlu Y. "Türkçülüyün tarixi". Bakı, 2006.
4. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. – Bakı: «Qartal», 1998.
5. Aslanova R. İslam və mədəniyyət. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2002.
6. Aslanov E. El-oba oyunu xalq tamaşası. B.: İşıq, 1984
7. Aşurlı A. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı, "Elm və Təhsil", 2009.
8. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006.
9. Azərbaycan Arxeologiyası. Altı cildə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008.
10. Azərbaycan Arxeologiyası. Altı cildə, VI cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008
11. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
12. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
13. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
14. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı, 1960.
15. Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində. "Azərbaycan" qəzeti, 28.01.2010
16. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, 1998.
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, C. I. /Baş red. Yaqub Mahmudov.- Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004.
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, C. II. /Baş red. Yaqub Mahmudov.- Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005
19. Azərbaycan xalqası: bibliografiya (tərtibçi-müəllif K.Tahirov). Bakı, M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012.
20. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə. "Azərbaycan" cildi. Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2007
21. Azərbaycan Respublikasının 2014-cü ilin dövlət və icmal büdcələrinin layihələrinin təqdimatı. Bakı 2013
22. Azərbaycan tarixi (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə), Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
23. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. /Tərtibçilər: S.S.Əliyarov, F.R. Mahmudov və b. // Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.
24. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010.
25. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. (Red. S. Əliyərli). Bakı 1996.
26. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Altıncı cild (məsul redaktor C.B.Quliyev). Bakı, 2000.
27. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Beşinci cild (məsul redaktorlar M.Ə.İsmayılov, N.Ə.Maksvell). Bakı, 2001.
28. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Birinci cild. (məsul redaktor İ.H.Əliyev). Bakı, 1998.
29. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. İkinci cild (məsul redaktor N.M.Vəlixanlı). Bakı, 1998.
30. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Üçüncü cild (məsul redaktor O.Ə.Əfəndiyev). Bakı, 1999.
31. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Yeddinci cild (məsul redaktor T.B.Qafarov). Bakı, 2003.
32. Azərbaycanın tarixi. Yeddi cildə. Dördüncü cild (məsul redaktor M.Ə.İsmayılov). Bakı, 2000.
33. Babaşlı M. Qloballaşan dünyada ali təhsilin perspektivləri və aktual məsələləri. Journal of Qafqaz University. Number 26, 2009, s. 224-232.
34. Bakı-Ceyhan boru kəmərinin əsas memarı Azərbaycandır, Prezident Heydər Əliyev və onun neft strategiyasıdır. ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti, millət vəkili İlham Əliyev ilə müsahibə. «Azərbaycan» qəz., 1999, 5 dekabr

35. Bakı-Brüssel (Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətləri). Bakı 2011.
36. Bakıxanov A. Gültüstani – İrəm. Bakı, 1958.
37. Balayev A. Azərbaycan milli hərəkatı. 1917–1918-ci illər. Bakı, "Elm", 1998
38. Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kim təşəkkülü tarixindən. XVI-XX əsrlər. Bakı, "Elm və həyat" 2002.
39. Baykara H. Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları. Ankara, 1966.
40. Bayat F. "Sosyo-Ekonomik Bağlımlı Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş", Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2009.
41. Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəb tələbələri üçün vəsait). Bakı, Elm, 2007.
42. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, 1960.
43. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1985.
44. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərəşr, 1989.
45. Bünyadova Ş. Azərbaycanın təsərrüfatı və mədəniyyəti (XII-XVI əsrlər) Bakı, Elm, 2007.
46. Bünyadova Ş. "Orta əsr Azərbaycan ailəsi". Bakı-2012, "Elm" nəşriyyatı
47. Cavadov Q.C. Azərbaycanın əzsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və münasirlik). Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2000.
48. Cəbrayilov R. Dünyanın ən uca dövlət bayrağı. "Xalq qəzeti".- 2010.-9 sentyabr.-N 198.-S.4
49. Cəfərov Ə. Quruçay dərəsində. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1990
50. Cəfərov N. Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri. Bakı, BDU, 2000.
51. Cəfərov N. Azərbaycan milli mədəniyyətinin təşəkkül mərhələləri // Qobustan, № 4, 1988.
52. Cəfərov N. Milli – ictimai fikir tariximizdən (1914- fevral 1917) Bakı, Azərəşr, 1993.
53. Caferoğlu A. "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", VII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 25-29 Eylül 1970, C. 1, Ankara 1972.
54. Dadaşzadə M.A. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 1985.
55. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalq bayramları, oyun və əyləncələri. B.: Elm, 1995.
56. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
57. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993.
58. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981.
59. Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı, İşıq, 1980.
60. Əhədov A. Qədim dünya fəlsəfəsi. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995.
61. Əhmədov F. Gəncənin tarixi yaddaşı. Bakı 1998.
62. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov - İdeal və gerçəklik. Bakı, 1998.
63. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2012.
64. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. (İslama qədərki dövr). Bakı, Gənclik, 1998.
65. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.
66. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997.
67. Əliyev İ. Ümumi Vətənimiz Azərbaycanı möhkəmləndirək, zənginləşdirək və qüdrətli dövlətə çevirək. Dünya azərbaycanlılarının II qurultayında nitqi. «Respublika» qəz., Bakı, 2006, 17 mart.
68. Əliyev İ. Bakı Biznes Mərkəzində Azərbaycan və Türkiyə iş adamlarının biznes forumunda çıxış. 7 noyabr 2007-ci il. files.preslib.az/projects/xs/fes2/2007.pdf
69. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı, 1997.
70. Əliyev R. Dinin əsasları. Bakı, İrşad, 2001.
71. Əliyev R. İslam. Bakı, İrşad, 2000.
72. Əliyev R. İslamda ailə və nikah münasibətləri. Bakı, İrşad, 1999.
73. Əliyeva F. XX əsr Azərbaycan musiqi tarixi – totalitar zaman kəsiyində. <http://www.musigi-dunya.az/new/>
74. Əlizadə A. Milli mədəniyyətdə tarixilik. Bakı, Mars-Print 2000.
75. Əminə Pakrəvan. Abbas Mirzə və Azərbaycan. Bakı, Qanun, 2007.
76. Əsədov V. Qafqaz Albaniyasının məbədləri. «Qarapapaqlar».- 2011.-№5(47).-S.16-21.
77. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı, 1997.

78. Hacınski İsgəndər bəy. Qubalı Fətəli xan. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959
79. Həsənov C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində 1918-1920). Bakı, 1993.
80. Həsənov R.Ç. «Əsrin müqaviləsi» - Azərbaycan Prezidentinin uzaqqörən siyasətinin nəticəsidir. //Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, №1, 1998.
81. Hüseynov İ.H. Azərbaycan milli adət və ənənələrinin bədii-estetik mahiyyəti. Bakı, Marş-Print, 2002.
82. Hüseynov Y. R. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı: "Şuşa" nəşriyyatı, 2012
83. Hüseynova İ.M. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, 2008.
84. Xəlilov N. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixindən. Bakı, 1998.
85. Xəlilov S. Fəlsəfədən siyasətə. Bakı, Azərbaycan Universiteti, Bakı 2007.
86. Yezdi Ş. Zəfərnameyi əmiri – sahibqran əmir Teymur: Gürqan. XIV əsr. Tərəfümə A. Qasimov. № 2079.
87. XX əsr Azərbaycan tarixi II c. Ali məktəblər üçün dərslik. Y.B. Yusifov və T.T. Vəliyevin redaksiyada // Bakı, 2004.
88. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı, Elm, 1994
89. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
90. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, 1980.
91. Kərimov K., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1992.
92. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004.
93. Qacar Ç. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, Nicat, 1997.
94. Qafarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, 1999.
95. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006
96. Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006
97. Qarabağnamələr. III kitab. Bakı, "Şərq-Qərb" 2006
98. Qarayev E.T. Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı, 2005.
99. Qasimov Ə. Azərbaycan xalq oyunları. B.: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2006.
100. Qasimov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, 2008.
101. Qasimov M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Bakı, Adiloğlu, 2001.
102. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
103. Qlinka S. N. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı, 1995.
104. Qubatoğlu B. Mədəniyyət tarixi. İki cildə, I cild. Bakı: "Nasir", 2002.
105. Qubatoğlu B. Mədəniyyət tarixi. İki cildə, II cild. Bakı: "Nasir", 2002.
106. Qafarov F. Azərbaycan Respublikası, 1991-2001. Bakı, 2001.
107. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix. Faktlar. Sənədlər. Bakı, 2005.
108. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, "Təhsil", 2005.
109. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 1985.
110. Manafova M. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı Təbib, 2006.
111. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan 2003-2008: zaman haqqında düşüncələr. Bakı, 2009.
112. Mehdiyev R.Ə. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşüncələr. Bakı, 2008.
113. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. I, II c., Bakı, 2007.
114. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamisi. Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın mədəniyyət sahəsində fəaliyyəti (Tərtibçi və elmi redaktor: Sevdə Məmmədaliyeva). Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007.
115. Məmmədbəyli H.C. Nəsrəddin Tusi. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1957
116. Məhəmmədali Tərtibç. Danışməndani-Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları. Bakı, Azərnaşr, 1987.

117. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər), Bakı, 1996.
118. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, İrşad, 1994.
119. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və müəlifləri. Bakı, Azərəşr, 1986.
120. Məmmədov Z. VII-X əsr Azərbaycan fəlsəfəsi və ictimai fikir tarixinə dair məlumat. Azərb. SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. № 4, Bakı, "Elm" 1969.
121. Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993.
122. Məmmədova S. Mədəniyyətşünaslıq. "Kooperasiya" nəşriyyatı, Bakı, 2001.
123. Məmmədov İ. Siyasi tarix, Bakı, 2007.
124. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2005.
125. Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1993.
126. Muxtarova Ə. Türk xalqların tarixi (Qədim və orta əsrlər). Dərslük, Bakı, 1999.
127. Musayev İ. Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1907-1920-ci illər). Bakı, 1992.
128. Musayev O., Səfərova T. Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət və milli demokratik fikir (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1995.
129. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009
130. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995.
131. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Sosial-ideoloji iqtisadi-siyasi mərkəzlər. Bakı, Azərəşr, 1992.
132. Nəriman Nərimanov. Uçqarlarda inqilabımızın tarixinə dair / İ.V. Stalina məktub /. Bakı, Azərəşr, 1992.
133. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, 1996.
134. Nəsirov E. Azərbaycan neft və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı, 1999.
135. Nəbiyev A. El nəğmələri xalq oyunları. B.: Azərəşr, 1988
136. Nəbiyev A. İlxır çarşənbələr. B.: Azərəşr, 1992.
137. Niyazi Mehdi. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. Bakı, 1981.

138. Önder S.Y. "Oğuz Resmisi ilə Avlanma", Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2009, s.12-21.
139. Pirişev V. Azərbaycan XIII - XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.
140. Pirişev V. Azərbaycan tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.
141. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət. c.1.2, Bakı: 2008
142. Rahimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı, 2005.
143. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
144. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan davası. Bakı, 1998.
145. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, 1990.
146. Rüstəmov Y. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi (Mühazirə kursu). Azərbaycan Universiteti, Bakı, 2000, 316 s.
147. Səfərova Z.Y. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı, 1998.
148. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. Bakı, 1998.
149. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 1999.
150. Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycanşünaslıq. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. Birinci cild. Bakı, 2008.
151. Şarifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.
152. Şüküroğlu L. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində. Bakı, 2000.
153. Şükürov A., Abdullazadə G. Azərbaycan fəlsəfəsi (qədim dövr). Bakı, Azərəşr, 1993.
154. Şükürov S. Gəncəli Cavad xanın hekayəti. Gəncə, 1992.
155. Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üsyanı. Bakı, 1990.
156. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, 2010.
157. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, II c., Bakı, 2011.
158. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VII əsrlərdə. Bakı, 1965.
159. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 2000.
160. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
161. Vəliyeva S. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2003
162. Vəliyev Ş. "Füyuzat" ədəbi məktəbi. Bakı, 1999.
163. Xandəmir. Həbibüstər. (Azərbaycan tarixinə aid parçalar) tərc. A.Qasımovundur. AMEA, TİEA fond 1, iş 2151.

164. Umudlu V.U. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı-2004
165. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında. Bakı: Azərnaşr, 2004.
166. Zülfüqarlı M. Azərbaycan tarixinə yeni baxış. Bakı – 2007
167. 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı. Bakı, 2011.

Rus dilində

168. Абдуллаев Г.Б. Из истории северо-восточного Азербайджана (60-80-е гг. XVIII в.). Баку, 1958.
169. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы в Азербайджане. Баку, 1991.
170. Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.
171. Алиев К. Античные историки по истории Азербайджана. Издание второе, стереотипное. Баку, 1987.
172. Алиев К.Г. Писатели античности об Азербайджане. Баку, 2001.
173. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения (XV-XVIII вв.). Ч.1. Баку, 1985.
174. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв. Баку, 1956.
175. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925.
176. Буниятов З.М. Насир Ад-дин Мухаммед ат-Туси и развитие науки в Азербайджане в XIII веке (заметки к юбилею). Избранные сочинения в трех томах, т. 2. Баку: Елм, 1999, (358-365).
177. Буриашев С.Д. Описание областей Адребиджанских в Персии и их политического состояния. Курск. , 1793, АМЕА ТИЕА фонд 1, спис. 2, раб. 581.
178. Величко В.А. Кавказ. Баку, 1995.
179. Гейдар Гусейнов. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1949.
180. Керимов И. Становление и развитие азербайджанского театра (конец XIX-начале XX вв.). Баку, 1991.

181. Ибрагимов Дж. М. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века. Баку, 1962.
182. Грибоедов А.С. Записка о переселении армии... Сочинения. т. 2.
183. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985.
184. Мильман А. Ш. Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку, "Азернешр", 1966.
185. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и России (конец XVII нач. XIX в. Баку, 1989.
186. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. Сборник статей по истории Азербайджана, вып.1. Баку, 1949.
187. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье предстоящих распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990.
188. Тагиева А. Шейх Мохаммад Хиябани и национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Москва, 1983.
189. Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании . IV в. до н.э.- VII в. н.э. М., Л., 1959.

Internet materialları

190. <http://www.mct.gov.az> // Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
191. culturologic@azeronline.com // "Simurq" Azərbaycan Mədəniyyət Assosiyasiyası
192. <http://musigi-dunya.az> // ("Musiqi dunyasi"nın elektron jurnalı, Azərbaycan dilində).
193. <http://intellect.musigi-dunya.az> // ("İntellektual mülkiyyət" jurnalının elektron versiyası: azərbaycan, rus və ingilis dillərində).
194. <http://harmony.musigi-dunya.az> // (Musiqi kulturoloji beynəlxalq elektron jurnalı: rus və ingilis dillərində).
195. <http://www.culture.az> // Mədəniyyət Nazirliyi.
196. <http://azeripaint.aznet.org> // Rəssamlar İttifaqı.
197. <http://azeri.org> // Azərbaycan dili və ədəbiyyatına həsr olunmuş sayt.

198. <http://www.citisight.com/baku/musculture>. // Musiqi Mədəniyyəti Muzeyi.
199. <http://www.gateway.az> // Azərbaycan Portal İnkişafı layihəsi.
200. <http://resources.net.az>; <http://www.saznet.org>; <http://www.search.az>.
201. <http://www.azcriweb.com> // "azerinet"
202. <http://www.aztv.az> // AzTV.
203. <http://www.azertag.com>;
204. <http://www.xeber.net>;
205. <http://www.top.az>.
206. <http://pda.milli.az/news/politics/50203.html>
207. <http://www.president.az> // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin veb saytı
208. <http://www.culturalpolicies.net> Azərbaycanın milli mədəniyyət siyasətinin icmalının elektron versiyası.
209. www.first-lady.az // (Mehriban Əliyevanın şəxsi saytı). www.mehriban-aliyeva.org
210. www.RESPUBLICA.NEWS.AZ ("Respublika" qəzeti, 3 dekabr 2008-ci il, № 271).

MÜNDƏRİCAT

Giriş (Kamal Abdullayev)	3
Azərbaycan dili	10
Əlifba və ədəbi dil tariximizdən (Elşən Şükürlü).....	10
Azərbaycan dilinin təşəkkülü (İsmayıl Məmmədov).....	21
Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu (Şaban Hüseynov, İsmayıl Məmmədov).....	25
Fonetika.....	25
Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.....	28
Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiya.....	35
Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi.....	47
Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri.....	57
Üslub və üslublar haqqında.....	59
Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi (Arif Salmanov)	62
Təbii şərait və ehtiyatlar.....	64
Kənd təsərrüfatı.....	66
Nəqliyyat.....	68
Əhali və əmək ehtiyatları.....	69
Azərbaycan tarixi (Əsgər Əhməd)	72
Ən qədim dövrlərdən ərəblərin işğalına qədər Azərbaycan.....	72
Ərəblər Azərbaycanda.....	83
Xürrəmilər hərəkatı.....	86
Azərbaycan feodal dövlətləri.	
Şirvanşah Məzyədilər dövləti (861-1027).....	91
Sacilər dövləti (879-941).....	94
Salarilər dövləti.....	95
Rəvvadilər dövləti (981-1159).....	96
Şəddadilər dövləti (971-1087).....	96
Azərbaycan Atabəy (Eldənizlər) dövləti.....	97
Azərbaycana moңqol basqınları.....	101

Azərbaycan Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin tərkibində	103
Azərbaycan Çobanilər və Cəlairilərin hakimiyyəti altında	106
Qaraqoyunlu dövləti	108
Ağqoyunlu dövləti	114
Azərbaycan Səfəvilər dövləti	120
Azərbaycan xanlıqları	131
Qarabağ xanlığı	133
Urmiya xanlığı. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi cəhdi	138
Şimal-şərqi Azərbaycanın birləşdirilməsi. Quba xanlığı	141
Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycanın Şimal torpaqlarına yürüşü	144
Azərbaycanın Şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ..	146
Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının işğalı altında	156
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-ci il may - 1920-ci il aprel)	164
Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı	178
Azərbaycan Sovet hakimiyyəti illərində (1920-ci il 28 aprel - 1991-ci il 18 oktyabr)	187
Azərbaycan müstəqillik illərində (Sadır Məmmədov)	206
Azərbaycan ədəbiyyatı	225
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Elşən Şükürlü)	225
Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (Elşən Şükürlü)	233
Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (Tehran Mustafayev)	242
Azərbaycan mədəniyyəti (Əsgər Əhməd, Aqşin Rüstəmov)	249
1. Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dövründə mədəniyyət	249
2. Azərbaycan ərazisində ən qədim dövlətlər və onların mədəniyyəti	254
3. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Azərbaycanda İslam dininin yayılması və Azərbaycanın İslam mədəniyyəti orbitinə daxil olması	261
Orta əsrlərdə Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma	262
Orta əsr Azərbaycan musiqisi	269
Orta əsrlərdə Azərbaycanda təsviri incəsənət	276
Orta əsrlərdə Azərbaycanda təhsil, elm və fəlsəfi fikir	278
4. XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	295
XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda maarif və elm	299

XIX yüzillikdə Azərbaycanda mətbuat	307
XIX əsrdə Azərbaycanda incəsənət və memarlıq	309
XIX əsrdə Azərbaycanda teatr	312
5. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti	314
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elmi fikir	316
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat	319
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarlığı və incəsənəti	322
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə mədəni quruculuq	327
6. Sovet dövründə Azərbaycanda mədəniyyət	332
Azərbaycan SSR-də təhsil, elm və mətbuat	339
Sovet Azərbaycanında teatr, kino, musiqi	347
Sovet dövrü Azərbaycan incəsənəti	356
Sovet dövründə Azərbaycan memarlığı	360
7. Müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyəti	362
Azərbaycanda xalçaçılıq və metal işləmə sənəti (Əsgər Əhməd)	385
Azərbaycan xalq bayramları (Əsgər Əhməd)	394
Azərbaycan oyun və ayləncələri (Əsgər Əhməd)	403
Ədəbiyyat	418

Azərbaycanın İctimai Elmlər Akademiyası tərəfindən tərtib edilmişdir.
 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XIX
 1971-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XIX
 1972-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XIX
 1973-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1974-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1975-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1976-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1977-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1979-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1980-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1981-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1982-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1983-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1984-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1985-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1986-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1987-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1988-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1989-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1990-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1991-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1992-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1993-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1994-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1995-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1996-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1997-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1998-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 1999-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2000-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2001-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2002-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2003-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2004-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2005-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2006-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2007-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2008-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2009-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2010-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2011-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2012-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2013-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2014-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2015-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2016-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2017-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2018-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2019-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2020-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2021-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2022-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2023-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX
 2024-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmişdir. XX

Kitab «RS Poliqraf» MMC-də çap olunmuşdur.

Çapa imzalanıb: 22.11.2014.
 Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
 Həcmi: 27 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 218.

Bakı şəh., A. Məmmədov küç, 113
 tel.: 437 98 20